

พงศาวดารเรืองไทยรบพม่า

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ทรงแต่ง

ให้เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖

เล่ม ๒

พิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๕

โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

คำนำ

เรื่องตำนานของหนังสือพงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า เดิมพระ
ไพโรจน์ที่สาธาร์กษ (อองเทียน สุกินทุ) ได้สำเนาหนังสือพงศาวดาร
พม่าฉบับหลวง เรียกว่า “เรื่องมหाराชวงศ์ฉบับหอแก้ว” มาจาก
เมืองพม่า ข้าพเจ้าขอให้พระไพโรจน์ที่ ๑ กับมองต่อแปลตรงเรื่องที่
เกี่ยวข้องกับประเทศสยามมาอ่าน เห็นเป็นเรื่องทำสงครามกับไทยเป็นพัน
แต่ได้ความรู้เหตุผลตลอดจนรายการเพิ่มเติมจนแปลกกับที่ปรากฏใน
หนังสือพงศาวดารไทยหลายแห่ง ข้าพเจ้าจึงลองเก็บเนื้อความเรื่องไทย
รบกับพม่าอันปรากฏในหนังสือพงศาวดารทั้งสองฝ่าย เรียบเรียงพิมพ์
เป็นประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖ ให้นายพลโท พระยากลาโหมราชเสนา
(เล็ก ปาณิกบุตร) พิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ก็มีผู้ชอบอ่านกันมาก ครั้น
ต่อมาข้าพเจ้าได้พบหนังสือรศหมายเหตุของโบราณในประเทศนี้ และได้
จดหมายเหตุฝรั่งเพิ่มเติมมาจากต่างประเทศอีกหลายเรื่อง ทราบเรื่อง
พงศาวดารตอนที่ไทยรบกับพม่าแปลกออกไปอีกหลายอย่าง ที่เกี่ยวข้อง
การเมืองเป็นเรื่องสำคัญในพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ก็มี ข้าพเจ้า
คิดเห็นว่าเรื่องราวทพบใหม่ไทยเรายังไม่รู้กันโดยมาก จึงได้รื้อหนังสือ
ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖ ออกแต่งใหม่ให้ความบริบูรณ์โดยพิสดาร
เรียกว่า “พงศาวดารเรื่องเรารบพม่า” แบ่งเป็น ๒ ตอน พระเจ้าพญาเออ
กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธินทรงรับตอนที่ ๑ อันว่าด้วยเรื่องไทยรบ
กับพม่าเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไปพิมพ์ สมเด็จพระเจ้า

บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ทรงเรียบเรียงที่ ๒ อันว่าด้วย
เรื่องไทยรบกับพม่าเมื่อครั้งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ไปพิมพ์ พิมพ์
ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ทั้ง ๒ เล่ม

ฉบับที่พิมพ์ใหม่ครั้งนี้ข้าพเจ้าแก้ไขชื่อให้เรียกว่า “พงศาวดาร
เรื่องไทยรบพม่า” และให้ขึ้นเข้าในประชุมพงศาวดารเป็นภาคที่ ๖ แทน
ที่เรื่องเดิมซึ่งได้ร้อยเล่มเมื่อแต่งเรื่องขึ้นแทน ส่วนถ้อยคำสำนวนใน
หนังสือฉบับนี้ ก็ได้ตรวจแก้ไขให้ดีขึ้นกว่าฉบับพิมพ์ครั้งแรก ด้วย
เมื่อพิมพ์ครั้งนั้นพอแต่งแล้วกรวยส่งไปพิมพ์เพื่อจะให้ทันงาน ไม่มีเวลา
พอจะตรวจตราได้ถนัด

อนึ่งหนังสือเรื่องนเมอพิมพ์ครั้งแรกข้าพเจ้าทราบว่าผู้ที่ชอบอ่านมัก
เป็นทหารมากกว่าเป็นพลเรือน บางทีจะเป็นเพราะพวกพลเรือนเห็นชื่อ
เรื่องก็เข้าใจเสียว่าเป็นหนังสือแสดงแต่การรบพุ่ง อันเป็นประโยชน์ใน
ทางความรู้ของผู้เป็นทหาร ข้าพเจ้าจึงขอแจ้งความให้ทราบในที่นี้ ว่า
ข้าพเจ้าตั้งใจแต่งหนังสือเรื่องนี้ให้เป็นประโยชน์ในทางความรู้พงศาวดาร
เป็นสิ่งสำคัญ ในหนังสือเรื่องนี้มีคติทางการเมืองฝ่ายพลเรือนอยู่ด้วย
แต่ต้นจนปลาย ใครอ่านถึงจะเป็นทหารหรือพลเรือนก็จะได้ความรู้
เรื่องพงศาวดารสยามซึ่งยังไม่ปรากฏในหนังสือเรื่องอื่นมออยู่มาก

กึ่ง ๑๖ กรกฎาคม

นายกราชบัณฑิตยสภา

วันที่ ๒๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๗๕

สารบัญ

อธิบายต้นเรื่องรบพม่าครั้งกรุงธนบุรี

หน้า ๑

แผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี

สงครามครั้งที่ ๑	คราวตีค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น	๖๖	๒๓
สงครามครั้งที่ ๒	คราวรบพม่าที่บางกุ้ง	๖๖	๓๐
สงครามครั้งที่ ๓	คราวพม่าตีเมืองสวรรคโลก	๖๖	๓๘
สงครามครั้งที่ ๔	คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก	๖๖	๕๔
สงครามครั้งที่ ๕	คราวพม่าตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๑	๖๖	๖๓
สงครามครั้งที่ ๖	คราวพม่าตีเมืองพิไชยครั้งที่ ๒	๖๖	๖๓
สงครามครั้งที่ ๗	คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒	๖๖	๖๕
สงครามครั้งที่ ๘	คราวรบพม่าที่บางแก้วเมืองราชบุรี	๖๖	๘๐
สงครามครั้งที่ ๙	คราวอะแซหวั่นกตหวเมืองเหนือ	๖๖	๑๐๕
กระบวนศึกตอนที่ ๑		๖๖	๑๑๓
กระบวนศึกตอนที่ ๒		๖๖	๑๑๗
กระบวนศึกตอนที่ ๓		๖๖	๑๒๑
กระบวนศึกตอนที่ ๔		๖๖	๑๓๑
สงครามครั้งที่ ๑๐	คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่	๖๖	๑๔๒

อธิบายเรื่องไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์ หน้า ๑๖๐

รัชกาลที่ ๑

สงครามครั้งที่ ๑	คราวพม่ายกกองทัพมา ๕ ทาง	๑๖๔
	ว่าด้วยเรื่องเขตนกแห่งการสงคราม	๑๖๔
ตอนที่ ๑	รบพม่าที่ลาคหญ้า	๑๗๖
ตอนที่ ๒	รบพม่าที่ปากพอง	๑๗๗
ตอนที่ ๓	รบพม่าทางแหลมมระลาญ	๑๗๗
สงครามครั้งที่ ๒	คราวรบพม่าที่ท่าคินแดง	๑๗๙
สงครามครั้งที่ ๓	คราวพม่าตีเมืองนครลำปาง และเมืองย้าซาง	๑๗๙
สงครามครั้งที่ ๔	คราวไทยตีเมืองทวาย	๒๐๖
สงครามครั้งที่ ๕	คราวไทยตีเมืองพม่า	๒๑๕
ตอนที่ ๑	เรื่องเมืองทวายสามภักดี	๒๑๕
ตอนที่ ๒	เรื่องรบพม่า	๒๒๕
สงครามครั้งที่ ๖	คราวพม่าตีเมืองเชียงใหม่	๒๓๗
สงครามครั้งที่ ๗	คราวขับไล่พม่าจากเขตต์ล้านนาไทย	๒๔๕

ก

รัชกาลที่ ๒

สงครามครั้งที่ ๘	คราวพระม้ายึดเมืองกลาง	หน้า ๒๕๐
	คราวขัดตาทัพพระม้ายึดเมือง	๖๖ ๒๖๕

รัชกาลที่ ๓

สงครามครั้งที่ ๙	คราวช่วยอังกฤษยึดเมืองพระม้ายึดเมือง	๖๖ ๒๗๓
ตอนที่ ๑	อธิบายมูลเหตุที่อังกฤษจะต้องการไทยเป็นสัมพันธมิตร	๖๖ ๒๗๓
ตอนที่ ๒	อังกฤษเจรจากับไทยในรัชกาลที่ ๒	๖๖ ๒๗๘
ตอนที่ ๓	อังกฤษเจรจากับไทยในรัชกาลที่ ๓	๖๖ ๒๘๕
ตอนที่ ๔	ความคิดฝ่ายไทยที่จะทำสงคราม	๖๖ ๒๘๒
ตอนที่ ๕	กองทัพไทยยกไปเมืองพระม้ายึดเมือง	๖๖ ๒๘๘
ตอนที่ ๖	เกิดเหตุเมื่อกองทัพไทยไปติดต่อกับอังกฤษ	๖๖ ๓๐๕
ตอนที่ ๗	สยามไมตรีกับอังกฤษ	๖๖ ๓๑๘
ตอนที่ ๘	อังกฤษแต่งตั้งทูตเข้ามากรุงเทพฯ	๖๖ ๓๒๔
ตอนที่ ๙	อังกฤษยึดเมืองหงสาวดีและเมืองแปร	๖๖ ๓๒๗
ตอนที่ ๑๐	กองทัพไทยยกไปครั้งที่ ๒	๖๖ ๓๓๑

ตอนที่ ๑๓	ไทยกับอังกฤษเกิดประสงค้ต่างกัน	หน้า ๓๓๘
ตอนที่ ๑๒	พะม่าแพ้สงคราม	๓๔๘
ตอนที่ ๑๓	ความตกลงกันในระหว่างไทยกับอังกฤษ เมื่อเสร็จสงคราม	๓๕๒
สงครามครั้งที่ ๑๐	คราวไทยตีเมืองเชียงตุง	๓๖๒
ตอนที่ ๑	เหตุการณ์ในเมืองพะม่า	๓๖๖
ตอนที่ ๒	อธิบายเหตุที่ไทยไปตีเมืองเชียงตุง	๓๗๓
ตอนที่ ๓	เรื่องตีเมืองเชียงตุงในรัชกาลที่ ๓	๓๗๖
ตอนที่ ๔	เรื่องตีเมืองเชียงตุงคราวแรก ในรัชกาลที่ ๔	๓๘๐
ตอนที่ ๕	เรื่องตีเมืองเชียงตุงครั้งที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔	๓๘๓

อธิบายต้นเรื่องรบพระม้าวังกรุงธนบุรี

มีคำของท่านผู้ศึกษาโบราณคดีแต่ก่อน^(๑) ได้กล่าวไว้อย่างหนึ่งว่า พระม้าวังกรุงศรีอยุธยาครั้งพระเจ้าหงสาวดีกับพระเจ้าอองวะผูกกัน ครั้งพระเจ้าหงสาวดีมารบพุ่งอย่าง กษัตริย์ แต่ครั้งพระเจ้าอองวะมารบพุ่งอย่างไร คำที่กล่าวนั้นเป็นความจริง จะได้แก่สิ่งกล่าวเพราะแก่นพระม้านั้นหาไม่^๕ เพราะพระเจ้าหงสาวดีมาทำสงครามด้วยมุ่งหมายจะเอาเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น ขยายอาณาเขตต์พระม้าวให้กว้างขวางอย่างราชาธิราช เมื่อมีชัยชนะถึงว่าจะเก็บบริวารพลผู้คนไปเป็นชะเลยตามประเพณีการสงครามในสมัยนั้นก็ยังมีประมาณ ด้วยประการนี้จะปกครองบ้านเมืองไว้สำหรับประทัยเกียรติยศต่อไป แต่ครั้งพระเจ้าอองวะให้กองทัพยกมาตีเมืองไทยนั้น หมายถึงจะเอาทรัพย์สินกวาดผู้คนเป็นชะเลยไปใช้สอยในเมืองพระม้าว ไม่ได้คิดจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองขึ้น ด้วยเหตุนี้เมื่อพระม้าวตีเมืองไหนได้ จึงเผาเสียทั้งเมืองน้อยเมืองใหญ่ ตลอดจนราชธานีเป็นที่สุด แล้วเกลี้ยทัพกลับไป เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พระม้าวครึ่งหลังบ้านเมืองจึงได้ขยเขินยงกว่าเมื่อครั้งเสียแก่พระเจ้าหงสาวดี แต่ที่จริงหาได้เสียประเทศสยามทั้งหมดเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดีไม่ เสียแต่เฉพาะบางมณฑลที่พระม้าวยกกองทัพ

(๑) มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้น

ไปถึง มณฑลทกกองทัพพระม่ายกไปไม่ถึง บ้านเมืองยังคงเป็นสิทธิ์
แก่ไทยอยู่ทุกแห่ง แต่หากไม่มีพระราชาริบทที่จะปกครอง เมืองไทย
จึงได้เป็นจลาจล.

เรื่องพงศาวดารในตอนประเทศสยามเป็นจลาจลนั้น มีเนื้อความว่า
ในชุกน พ.ศ. ๒๓๓๐ เมื่อกองทัพพระม่ายมาถึงกรุงศรีอยุธยาจะเลิกกลับ
ไป แม่ทัพพระม่ายให้ส่งพระนายกองเป็นนายใหญ่คุมกำลังประมาณ ๓,๐๐๐
ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ข้างเหนือพระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ ให้ไทย
ซอ นายทองอิน คุมกำลังตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีอีกแห่ง ๑ สั่งให้คอยค้นคว้า
หาผู้คนและเสบียงอาหารสมทบซึ่งยังคงค้างรวบรวมส่งตามไปเมืองพระม่าย
ด้วยเหตุนี้พระม่ายจึงมีอำนาจอยู่ในจังหวัดกรุงศรีอยุธยาแลหัวเมืองที่
ใกล้เคียง ผู้คนในท้องที่เหล่านี้ที่พระม่ายยังจับไม่ได้ ใครมีกำลังพาหนะ
หรือว่าเป็นไส้คอยแก่ตัว ก็หนีออกไปอาศัยอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสิทธิ์
แก่ไทย พวกที่มีกำลังพาหนะน้อย หรือห้วงใยอยู่ด้วยครอบครัว ไม่
สามารถจะหนีไปต่างเมืองได้ ก็ชุมนุมซ่อนอยู่กับครอบครัวและสมัครพรรค
พวกของตน ที่พรรคพวกน้อยก็ไต่แต่คอยหลบหลีกพอรอคตัวไปวันหนึ่งๆ
ที่มีพวกมากก็ตั้งช่องปกครองกันเป็นหมวดหมู่ ช่วยกันต่อสู้ของกัน
ถยันทรายตามกำลัง เป็นทั้งทั่วไปในบรรดาหัวเมืองที่เสียแก่พระม่าย
ส่วนหัวเมืองที่มีแต่เสียแก่พระม่ายนั้น เมื่อไม่มีพระเจ้าแผ่นดินปกครอง
กรุงศรีอยุธยา ก็กลายเป็นเมืองมอญอิสระชนด้วยกันทั้งนั้น ที่เช่นเมืองน้อย
ผู้ว่าราชการเมืองเห็นจะปกครองอยู่โดยลำพังไม่ได้ ก็อ่อนน้อมยอมอยู่
ในอำนาจเจ้าเมืองใหญ่ที่อยู่ใกล้เคียง ผู้ที่เป็นเจ้าเมืองใหญ่ หรือที่มีกำลัง

อธิบายต้นเรื่องสงคราม

พาทนะมาก กักตุงตุงวชนเป็นเจ้า ทวยหวังจะยิ่งใหญ่ในประเทศสยาม
ต่อไป เพราะฉะนั้นในหัวเมืองไทยที่มีได้เสียแก่พระมา จึงมีผู้ตั้งตัว
ขึ้นเป็นเจ้าถึง ๕ ก๊กด้วยกัน.

ก๊กที่ ๓ คือ เจ้าพระยาพิษณุโลก ตั้งตัวเป็นเจ้าชนทเมืองพิษณุโลก
มีอาณาเขตคตุงแต่เมืองพิษขลงมาจนเมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยา
พิษณุโลกคนนี้ ชื่อเรื่อง เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีความสามารถมา
แต่ก่อน ถึงเมื่อรบพระมาคราวหลังนั้นก็ปรากฏว่ามีฝีมือเข้มแข็งไม่แพ้
พระมา คงเป็นเพราะเป็นผู้มีชื่อเสียงเกียรติยศดังกล่าวนั้น จึงมีผู้นิยม
นับถือมาก แม้ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาจะไปเซากยเจ้าพิษณุโลก
มากด้วยกัน.

ก๊กที่ ๒ คือ พระสังฆราชาเมืองสวรรคบุรี อยู่ที่วัดพระฝาง
ตั้งตัวเป็นเจ้าชนทงเป็นพระ เรียกกันว่าเจ้าพระฝาง เจ้าพระฝางนี้
ชื่อเรื่อง เป็นชาวเหนือ เห็นจะเป็นชาวเมืองสวรรคบุรีนั่นเอง แรกขอ
ไต่ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยาจนได้เป็นที่พระพากลเดรราชาคณะ
ฝ่ายอรณัญวาส อยู่วัดศรีอยุธยา แล้วจึงไต่เลื่อนเป็นที่พระสังฆราชา
เจ้าคณะเมืองสวรรคบุรี กลบชนไปอยู่ที่วัดพระฝางตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้า
บรมโกศ เมืองสวรรคบุรีอยู่เหนือเมืองพิษข อาณาเขตคตุงแต่
เมืองแพรวเมืองน่านแลเมืองหลวงพระบาง ผู้คนพลเมืองเป็นลาวโดยมาก
เจ้าพระฝางมีเกียรติคุณในทางวิทยาคม ทวยเล่าเรียนวิยสสนามาแต่เดิม
ผู้คนพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ จึงไต่ตั้งตัวเป็นใหญ่ตั้งเป็นพระ.

อธิบายต้นเรื่องสงคราม

ถกที่ ๓ คือ พระปลัดผ่องเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งตัวเป็นเจ้าของเมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอาณาเขตคั่นแต่คอแดนเมืองมะลายูขนาบเมืองชุมพร เจ้านครเห็นว่าช่อหนู (๑) เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาถวายตัวทำราชการอยู่ในกรุง ฯ ได้เป็นที่หลวงสิทธินายเวรมหาดเล็ก แล้วจึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช อยู่มาพระราชสภาวัดซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานคร ฯ มีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเสียดวง ฯ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า.

ถกที่ ๔ คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งตัวเป็นใหญ่ชนบทเมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา เรียกกันว่าเจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นพระเจ้าลูกเธอในพระเจ้าบรมโกศ ออกทรงผนวชเมื่อในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ แล้วคิดร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีรับสั่งให้เอาไปปล่อยเสียที่ลังกาทวีป เมื่อพระเจ้าอลองพญามาตีเมืองไทย กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุง ฯ เสียแก่ข้าศึกจึงกลับมาเมืองไทย มาถึงเมื่อพระเจ้าอลองพญาเลิกทัพกลับไปแล้ว พระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมรวัด ครั้นพระม้าวัดเมืองมรวัดคราวหลัง กรมหมื่นเทพพิพิธหนีเข้ามาเมืองเพชรบุรี จึงโปรดให้เอาไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรีจนพระม้าวมาล้อมกรุง ฯ กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมพวกกรมการแลชาวหัวเมืองชายทะเลตะวันออกยกเป็นกองทัพเข้ามาหมายจะช่วยรบพระม้าว เข้ามาคง

(๑) ในประกาศพิชิตรุษของเจ้านคร ฯ ใช้นามเป็นภาษาบาลีว่า มุสิกะ จึงสันนิษฐานว่า เดิมคงจะช่อหนู

อยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งอยู่ปากน้ำโยทะกา พระม่ายก
กองทัพออกไปตั้ง กองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธแตก กรมหมื่น
เทพพิพิธก็เลยหนีไปทางเมืองนครราชสีมา ไปตั้งอยู่ที่บ้านโคกพระยา
คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้ไปเกลี้ยกล่อมพระยานนครราชสีมา ๆ ไม่ยอม
เข้าด้วยว่าจะจับส่งเข้ามากรุง ๆ ด้วยขณะนั้นกรุงศรีอยุธยายังไม่เสีย
แก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดอ่านให้ลอบเข้าไปฆ่าพระยานนครราช
สีมาเสีย แล้วชิงเมืองนครราชสีมาได้ กรมหมื่นเทพพิพิธนั่งเมืองอยู่ได้
สักสี่ห้าวัน หลวงแพ่งน้องพระยานนครราชสีมาไปเกณฑ์คนเมืองพิมาย
อันเป็นเมืองชนของเมืองนครราชสีมา มาตั้งที่เมืองนครราชสีมา จับได้
กรมหมื่นเทพพิพิธกับหม่อมเจ้าแลเข้าในกรม หลวงแพ่งให้ฆ่า
หม่อมเจ้าประยอง หม่อมเจ้าตารา หม่อมเจ้าธารา กับพวกหัวหน้าข้าใน
กรมเสีย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น เก็บหลวงแพ่งจะปลงพระชนม์เสีย
แต่พระพิมายส่งสาร เห็นว่าเป็นพระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าบรมโกศ จึง
ขอเขาไปคุมไว้ที่เมืองพิมาย แต่นั้นหลวงแพ่งกับชนนิงเมืองนครราชสีมา
ครั้นกรุง ๆ เสียแก่พระม่า ได้ข่าวไปถึงเมืองพิมายว่าข้าศึกจับเอา
พระเจ้าแผ่นดินกับทั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเสียหมด พระพิมายนับถือ
ราชตระกูล จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ กรมหมื่นเทพพิพิธ
ก็ตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการบ้านเมือง
ทั้งสิ้น และครั้งนั้นหลวงแพ่งที่ครองเมืองนครราชสีมาคิดจะตั้งตัว
เป็นใหญ่บ้าง ไม่ยอมอ่อนน้อมต่อกรมหมื่นเทพพิพิธ พระพิมายจึง
คิดอุบายจับหลวงแพ่งฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตต์ตลอด

มณฑลนครราชสีมา แต่ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย ทามาอยู่ที่เมือง
นครราชสีมาใหม่.

ก๊กที่ ๕ คือ พระยาตาก ซื่อสัตย์ ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่
เมืองจันทบุรี คนทั้งหลายเรียกว่าเจ้าตาก มีอาณาเขตคดโค้งแต่ต่อแดน
กรุงศรีอยุธยา มาจนเมืองชลบุรี พระยาตากคนนี้เป็นเขมรเดิมอยู่ใน
กรุงศรีอยุธยา แล้วขึ้นไปรับราชการทางหัวเมืองเหนือ ไปทำราชการมี
ความชอบได้เป็นเจ้าเมืองตาก เมื่อยังเป็นเมืองชนของเมืองกำแพงเพชร
ครั้นพระม้าวเข้ามาล้อมกรุง ฯ พระยาตากถูกเกณฑ์ลงมาช่วยรักษา
พระนครสมเด็จพระนเรศวรมหาราช มีวิชาเห็นความชอบในการสงคราม จึงได้
เลื่อนขึ้นเป็นพระยากำแพงเพชร แต่หาทันทิชนไปครองเมืองใหม่ ครั้น
ต่อสู้อาณาจักรพระนครต่อมา มีเหตุให้พระยาตากเกิดท้อใจหลายครั้ง
ครั้ง ๑ พระยาตากออกไปรบชนะศึกได้ค่ายพระม้าว แต่ผู้บัญชาการรักษา
พระนครไม่ให้กำลังไปอุดหนุนต้องล่าถอยกลับมา อีกครั้ง ๑ พระยาตาก
ถูกเกณฑ์ให้ไปคอยสกัดรบพระม้าวอยู่ที่วัดใหญ่ทวารวดีกับพระยาเพชรบุรี
เมื่อเดือน ๓๒ ขอบ พระม้วยกทัพเรือลדתลงมา พระยาตากเห็นว่า
เหลือกำลังที่จะรบพุ่งเอาชัยชนะได้ พระยาเพชรบุรีไม่ฟังขณยกไปรบ
เสียที่พระม้าว พระยาตากต้องท้าวาทังให้พระยาเพชรบุรีเป็นอันตราย (๓)
ทหลังมาอีกครั้ง ๑ เมื่อก่อนจะเสียกรุง ฯ ลัก ๓ เดือน เวลานั้น

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระยาเพชรบุรีรีบออกรบพระม้าว พระยาตาก
แอบดูเสียไม่ช่วย ถ้าเช่นนั้นคงเป็นโทษเสียแล้ว เห็นว่าความจริงคงเป็นเช่นกล่าว
ในหนังสือ

กระสุนปืนที่ตกในกรุง ฯ อตกคตลง จึงมีหมายสั่งว่าถ้ากองไหนจะยิง
 ขึ้นใหญ่ให้ขออนุญาตที่ศาลาลูกขุนก่อน วันหนึ่งพระม่ายกเข้ามา
 พระยาตากเอาปืนใหญ่ยิงพระม่ายไม่ได้ขออนุญาตก่อน ถูกชำระและ
 ภาศที่เทศเกือบจะต้องเป็นโทษ พระยาตากก็เสียใจ เห็นว่าถึงจะอยู่
 ช่วยรบพุ่งรักษากรุง ฯ ต่อไปก็จะไม่เป็นประโยชน์อันใด พระนครคง
 จะเสียเพราะความอ่อนแอของผู้บัญชาการ ครั้นถึงวันเสาร์ เดือนย
 ขัน ๔ ค่ำ ปจอ พ.ศ. ๒๓๐๗ พระยาตากเห็นพระม่ายตั้งล้อมกระชั้นเข้ามาจวน
 จะถึงพระนคร จึงรวบรวมสมัครพรรคพวกได้เบ็ดเสร็จประมาณ ๕๐๐ คน
 พอเวลาค่ำมีภักย์ยกออกจากค่ายวัดพิชัย (๑) ตีฝ่าพระม่ายหนีไปทาง
 ทิศตะวันออกพระม่ายก็ตามไปในค่ำวันนั้น ไปทันพระยาตากที่ขานโพธิ
 สंहาร (๒) พอเวลารุ่งเช้าพระยาตากก็ออกหน้านำทหารเข้าต่อสู้ฆ่าฟัน
 พระม่ายล้มตายแตกกลีบเข้ามา แล้วจึงไปตั้งพักอยู่ที่ขานพรานนก ให้
 พวกทหารไปเที่ยวล่าตหาสะเบียงอาหารมาเลี้ยงกัน ขณะนั้นมีพวก
 กองทัพพระม่ายอีกกอง ๑ จำนวนพลขี่ม้าราว ๓๐ ม้า เดินเท้าประมาณ ๒๐๐
 ยกสวนทางมาจากข้างคาง (๓) แขวงเมืองปราจีนบุรี จะเข้ามายังกรุง ฯ
 มาพบพวกทหารของพระยาตากก็ออกไปเที่ยวหาสะเบียงอาหาร พระม่าย
 ก็ไล่จับ พวกทหารก็พากันหนีมายังขานพรานนก ครั้นพระม่ายตามมา
 พระยาตากจึงให้ทหารเดินเท้ารายแยกเป็นขบวนเข้าตี โดยพวกพระม่ายทั้ง

(๑) วัดพิชัยอยู่ใกล้สถานีอยุธยาด้านใต้
 (๒) นัยหนึ่ง เรียกว่าบ้านโพธิ์สวดหาร.
 (๓) บางคางอยู่ตรงที่สร้างบ้านเมืองปราจีนบุรี.

๒ ข้าง ส่วนพระยาตากชนชมากยทหารอีก ๔ คน คอยตรงเข้าไล่
 พนพระมัทธมาเข้ามาข้างหน้า พระมัทธไม่ทันรีตัวก็ถอยหนีกลับไปปะทะพวก
 ทศเคนเท้า ข้างพวกไทยได้ทีกรุกไล่พนพระมัทธมีตายแตกกระเจ็ดกระเจาย
 ไปหมด.

ฝ่ายพวกราษฎรชาวบ้านที่หลบหนีพระมัทธซ่อนเร้นอยู่ ครั้นเห็นพระยา
 ตากมีชัยชนะพระมัทธ ต่างก็ดีใจพากันมาขอเข้าเป็นพวก พระยาตากจึง
 ให้พวกชาวบ้านไปเกลี้ยกล่อมผู้ตงตัวเป็นหัวหน้านายช่อง ที่มาอ่อนน้อม
 ยอมเข้ากับพระยาตาก และนำเอาช่างมาพาหนะสะเบียงอาหารมาให้เป็น
 กาลงกมี ที่เป็นนายช่องใหญ่มีค่ายคู ยิงกระบอกยิงค้อยค้อยไม่มา
 อ่อนน้อมก็มี พระยาตากจึงคุมทหารตรงไปยังค่ายนั้น พวกช่องออก
 ค้อยค้อยไม่ได้ ก็เสียค่ายแก่พระยาตาก ๆ ได้ช่างมาพาหนะและเกลี้ยกล่อม
 ผู้คนได้ ออกมาก จึงยกไปทางนาเว้งแลเมืองนครนายก แล้วไปทางค่าน
 บ้านกบแจะ (๑) ข้ามลำน้ำเมืองปราจีนไปตั้งพักอยู่ทางชายตงศรีมหา
 โปธิ ข้างฟากตะวันออก.

ฝ่ายพวกพระมัทธพระยาตากก็แตกไปจากบ้านพรานนก พากัน
 หนีไปบอกนายทัพพระมัทธซึ่งตั้งอยู่ณปากน้ำเจ้าโล้ข้างใต้เมืองปราจีน
 นายทัพพระมัทธจึงแบ่งกำลังกองทัพให้ยกขึ้นไปตามพระยาตากทั้งทางบก
 ทางเรือ พระมัทธขึ้นไปตั้งเมืองปราจีนพอพระยาตากข้ามลำน้ำไปแล้ว ก็
 ขนทหารข้ามไล่พวกที่ลาหลังตามติดไป ขณะนั้นเวลาบ่ายประมาณ
 ๕ นาฬิกา พระยาตากตั้งพักอยู่ที่ชายตงใต้ ยืนเล็งมองกล้องแลเห็น

(๑) บ้านกบแจะนี้ ภายหลังยกขึ้นเป็นเมืองปจันตคาม ขึ้นเมืองปราจีนบุรี.

อธิบายตนเรื่องสงคราม

องที่คิดว่าพระม่ายกกองทัพตามมา แต่จะตั้งค่ายคู่อ้อมไม่ทัน ด้วย
พระม่ายจะตั้งอยู่แล้ว จึงให้กองครัวและพวกที่หาบใส่เบียงอาหารรีบส่ง
หน้าไปเสียก่อน แล้วเลือกที่ไชยภูมิเอาพงกำบังแทนแนวค่าย ตั้งขندق
ใหญ่ให้น้อยรายไว้หามายณะเพาะทางที่จะเดินเข้ามา แล้วพระยาตากก็นำ
ทหารประมาณ ๓๐๐ คน ออกไปรบพระม่ายถึงท้องทุ่ง รบสู้อยู่สักพัก
หนึ่งแล้วแกล้งทำเป็นถอยหนีเข้าไปทางช่องพงที่ขندقไว้ พระม่าย
ไม่รู้ว่าเป็นกลอุบายไล่ตามเข้าไป พอได้ทางขึ้นพวกไทยก็ยิงปืนใหญ่
น้อยออกไปพร้อมกัน พระม่ายกำลังจะเข้าในช่องพงเดินชิดตัวกัน ก็ถูก
ปืนลมตายอยู่กึ่งที่เขื่อนอันมาก พวกกองหลังหนีไปลงก็ถูกปืนลม
ตายลงไปอีก ถูกยิงไล่สามยกพระม่ายก็ถอยหนี พระยาตากได้ตี
นำทหารออกติดตามไล่ฆ่าฟันพระม่ายล้มตายอีกเป็นอันมาก ที่เหลือตายก็
แตกกระจัดกระจายไป แต่นั้นพระม่ายก็ได้ติดตามอีกต่อไป พระยาตาก
จึงยกกองทัพเดินผ่านแดนเมืองฉะเชิงเทราเมืองชลบุรีลงไปจนถึงบ้าน
นาเกลือ แขวงเมืองบางละมุง ก็ตีตีทัพที่พระยาตากรบพุ่งเข้มแข็ง
มีชัยชนะพระม่ายเป็นหลายครั้งนั้นก็เลื่องลือแพร่หลาย ทราบไปถึงไหน
ผู้คนในถิ่นนั้นก็พากันนิยมยำเกรง พวกนายช่องแลราษฎรในระยะทาง
ต่างพากันมาอ่อนน้อมยอมเข้าเป็นบริวารของพระยาตาก จนได้ทรัพย์สิน
มากจนถึงเป็นกองทัพ พระยาตากจึงยกลงไปเมืองระยองในข้างแรม
เดือนยี่ขอนั้น หมายจะเอาเมืองระยองเป็นที่ตั้งรวบรวมกำลังทำการ
ต่อไป ฝ่ายพระระยอง ชื่อบุญ เป็นผู้ว่าราชการเมืองระยอง ครั้น

รู้ว่าพระยาตากยกกองทัพลงไปเกรงว่าจะไปทำร้าย เห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ จึงพาพรรคพวกมาต้อนรับอ่อนน้อมถึงกลางทาง พระยาตากก็ยกกองทัพเข้าไปตั้งค่ายมั่นอยู่ที่วัดกลุ่ม นอกบริเวณค่ายเก่าซึ่งตั้งเมืองระยอง.

ขณะเมื่อพระยาตากลงไปถึงเมืองระยองนั้น กรุงศรีอยุธยายังไม่เสียแก่ข้าศึก มีพวกกรมการเก่าในเมืองระยองหลายคน คือ หลวงพลขุนจำเมือง ขุนราม หมื่นซ่ง เป็นต้น เห็นว่าพระยาตากยังอาจต่อสู้มรพลเที่ยวขลุ่ยกรุกบ้านเมืองเป็นการประทุษร้ายต่อแผ่นดิน จึงคบคิดกันจะต่อสู้ พระระยองห้ามปรามก็ไม่เชื่อฟัง ครั้นเมื่อพระยาตากเข้าไปตั้งค่ายอยู่ในชานเมืองระยองได้ ๒ วัน พวกกรมการเหล่านั้นจึงลอบรวบรวมมรพลจะยกมาปล้นค่ายพระยาตากในเวลาค่ำ พวกชาวเมืองจับบุตรที่มากำกับพระยาตากรู้เรื่อง จึงบอกให้พระยาตากทราบ พระยาตากถามพระระยอง ๆ ปฏิเสธ แต่มีกิริยาอาการพิรุณ พระยาตากจึงให้จำพระระยองไว้ที่ในค่าย แล้วสั่งให้เตรียมรักษาค่ายให้มั่นคง ฝ่ายพวกกรมการเมืองระยองไม่ทราบว่าพระยาตากรู้ตัว พอลงคืนก็คุมมรพลยกออกจากค่ายเก่ามาล้อมค่ายพระยาตาก แล้วให้ยิงขึงระดมเข้าไปในค่าย พระยาตากให้ตั้งไฟในค่ายเสียให้มืด แล้ววางทหารประจำไว้ทุกทางที่จะเข้ามาในค่าย กำชับสั่งห้ามมิให้ให้ร้องและยิงจนตอ ให้ปล่อยศัตรูเข้ามาให้ใกล้จะถึงค่ายจึงค่อยยิง ฝ่ายพวกกรมการไม่เห็นพวกพระยาตากต่อสู้ ล้าคิดว่ากำลังตนตกใจ ขุนจำเมืองก็วิ่งคุมทหารประมาณ ๓๐ คนรุกเข้าไปทางค้ำวักเนินหวังจะเข้า

แหกค่าย พอข้ามสะพานเข้าไป ยังห่างค่ายประมาณสัก ๕ วา พระยา
 ตากก็ให้ปล่อยปืนขึ้นยิงถูกขุนจำเมืองกับพวกทหารที่เข้าไปก่อนตกสะพาน
 ลง พวกที่ตามเข้าไปข้างหลังก็ตกใจพากันถอยหนี พระยาตากได้
 ศึกให้พวกทหารให้ร้องออกรุกไล่ซ้ำศึก พวกชาวเมืองระยของพากันหนี
 กลับค่ายเก่า พวกทหารพระยาตากก็ไล่ติดตามเข้าไปเอาไฟเผาค่าย
 ขึ้น แล้วไล่ฆ่าฟันพวกซ้ำศึกแตกกระจัดกระจายไปหมด พระยาตาก
 ก็โค่นเมืองระยของเป็นสี่ทิศในคืนวันนั้น.

ทรงนจะกล่าวถึงฐานะของผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่เมื่อเวลาบ้านเมืองเป็น
 จลาจลทรงนั้นแรกกลังสักหน่อยหนึ่งก่อน ด้วยผู้ที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้ง ๕
 กกกชงกล่าวมาแล้วมีฐานะแตกต่างกัน เจ้าพิษณุโลกกับเจ้านครเมือตั้งตัว
 เป็นเจ้า เป็นผู้มั่งอานาจและหน้าที่ปกครองบ้านเมืองเป็นถิ่นฐานอยู่แล้ว
 การที่ตั้งตัวเป็นใหญ่ไม่ต้องชวนชววยอย่างหนึ่งอย่างใด ถึงแม้จะไม่ตั้ง
 ตัวเป็นเจ้า อาณาเขตที่ปกครองก็คงอยู่ในอำนาจอยู่นั้นเอง ส่วน
 เจ้าพระฝางนั้นก็ตั้งตัวเป็นใหญ่ในถิ่นฐานของตน ได้อาณาเขตต์โดย
 ไม่ต้องชวนชววย เพราะพวกพลเมืองพากันกลัวเกรงนับถือว่าเป็นผู้
 วิเศษ ที่แท้ ไม่ผิดกับสมัยอยุธยาชั้นหลัง ๆ มา ที่ฐฐิของเจ้าพระฝางก็
 เหมือนอย่างพวกสมัย คือเชื่อว่าอาจปราบปรามใคร ๆ ได้ด้วยฤทธิเดช
 พอตั้งตัวขึ้นแล้วก็กำเริบยกลงมาลงฤทธิคี่เมืองพิษณุโลก ครั้นได้
 ก็โทษ โน่นโทษนี้พอเป็นเหตุแค้นแล้วก็กลับไปตั้งอยู่อย่างเดิม ส่วนเจ้า
 พิฆาณนั้น ถ้าว่าโดยส่วนพระองค์เป็นผู้อาจพ้ออนแถมยิ่งกว่าใคร ๆ หมด
 ทั้งถิ่นฐานบ้านเมืองที่จะตั้งตัวก็ไม่มี แต่มีชวลิตวิสมบัตินวิเศษ จึง

ชักจูงให้ผู้อ่อนโยนของชนเป็นใหญ่ ด้วยความกตัญญูต่อราชสกุล ชูฐานะ
 ของพระยาตาก เลียบเปรียบผู้ทรงตัว เป็นใหญ่ ที่กล่าวมาแล้วทั้ง ๔ ก๊ก
 เพราะไม่ได้อาศัยชาติสกุลออกหนนเหมือนอย่างเจ้าพม่าย แต่ไม่มีถิ่น
 ฐานภูมิลำเนาที่จะตั้งตัวอย่างเจ้าพิษณุโลก เจ้านคร และเจ้าพระฝาง
 แม้สักจนผู้คนที่จะได้ใช้สอยเป็นกำลังในเบื้องต้นก็มีเพียงสักสักรอยคน
 ด้วยเหตุนี้เมื่อคิดดูจึงเห็นว่า ขณะเมื่อพระยาตากยกไปจากกรุงศรีอยุธยา
 นั้น ความมุ่งหมายเห็นจะมีเพียงที่จะหนีให้พ้นภัยจากข้าศึกไปศึกษา
 ภูมิลำเนาตั้งรักษาตัวเท่านั้น ยังหาได้คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ในเมืองไทย
 ไม่ การที่ใครขบฟุ้งปรายปรามในตอนนั้นก็เพียงแต่รบกวนพม่ายมาซัดศึก
 กับพวกนายซ่องซังตั้งคนเป็นอิสสระนอกกฎหมายเหมือนกบฏโจร พระยา
 ตากพึงไปพบบะเกี้ยวของ กษัตราชการอื่นเป็นเจ้าหน้าที่รักษาการตาม
 กฎหมายต่อเมื่อลงไปถึงเมืองระยอง แต่การที่พระยาตากไปตั้งรวบรวม
 ทัพเป็นอิสสระอยู่ที่เมืองระยองนั้น ชั้นแรกผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้มา
 เชื้อเชิญไปในเวลาบ้านเมืองเกิดยุคเข็ญ และพระยาตากก็หาได้ประพฤติก
 ไรยศเจ้าหน้าท้อย่างหนึ่งอย่างใดไม่ เพราะฉะนั้นในชั้นต้นฐานะของ
 พระยาตากยังไม่ถึงเป็นผู้คิดประทุษร้ายต่อรัฐบาลเดิม แต่การที่
 พระยาตากตีเอาเมืองระยองเป็นของตน ทำให้ฐานะเปลี่ยนแปลงไปเป็น
 ผู้ละเมิดกฎหมาย ชะรอยพระยาตากก็จะคิดเห็นเช่นนั้น จึงตั้งตัว
 ขึ้นเป็นใหญ่ตามเลย แต่ก็ยังระวังมิให้คนทั้งหลายเห็นว่าเข่นกบฏค
 ใต้ ให้เรียกคำสั่งเพียงพระประศาสน์อย่างเป็นเจ้าเมืองเอก พวกบริวาร
 จึงเรียกว่าเจ้าตากแต่นั้นมา.

อธิบายต้นเรื่องสงคราม

เมื่อเจ้าตากตั้งตัวเป็นอิสระชนนั้น มีอาณาเขตแค่เพียงแดนใน
เมืองระยอง ส่วนเมืองบางละมุงเมืองชลบทอยู่ข้างเหนืออีกก็ เมือง
จันทบุรีและเมืองตราดอยู่ข้างใต้ก็ ยังหาใครอ่อนน้อมยอมอยู่ในอำนาจ
เจ้าตากไม่ แต่เมืองชลบทเวลานั้นเป็นร้าง เพราะอยู่ใกล้ข้าศึก
เมืองบางละมุงก็เป็นเมืองน้อย ผู้คนเบาบาง มีกำลังมากอยู่แต่เมือง
จันทบุรี เป็นเมืองใหญ่กว่าทุกหัวเมืองบรรดาอยู่ทางชายทะเลตะวันออก
และยังมีผู้ว่าราชการเมืองยังปกครองเป็นปกติอยู่เหมือนอย่างแต่ก่อน เจ้า
ตากจะใคร่ทราบว่าพวกเมืองจันทบุรีจะเป็นศัตรูหรืออย่างไร จึงแต่งให้ทูต
ถือศอกถือขลุ่ยไปยังพระยาจันทบุรี ว่าเดี๋ยวนี้เจ้าตากได้มาตั้งรวบรวมกำลัง
อยู่ที่เมืองระยอง ทนายจะยกเข้าไปรบพระม่านแก้ว ไซพระนครให้พ้นจาก
อำนาจข้าศึก ขอให้พระยาจันทบุรีเห็นแก่บ้านเมือง มาช่วยกันปราบ
ปรามข้าศึกให้กรุงศรีอยุธยาเป็นผาสุกเหมือนดังแต่ก่อน ทูตไปถึงเมือง
จันทบุรีพระยาจันทบุรีก็ต้อนรับโดยดี ว่าจะมาปรึกษาหารือกับเจ้าตาก
ที่เมืองระยอง และมอบเสบียงอาหารให้ทูตคุณมาช่วยเจ้าตากก่อน ครั้น
ทูตมาแล้วพระยาจันทบุรีก็กลับไม่ไว้ใจเจ้าตาก เกรงว่าจะคิดกลลอบยา
ชิงเอาบ้านเมืองก็หาไม่ เจ้าตากคอยพระยาจันทบุรีเห็นหายไปก็คาด
ว่าพระยาจันทบุรีคงแคลงใจจึงไม่มา ขณะนั้นนายบุญเรืองมหาศเล็ก
ซึ่งเป็นผู้รั้งเมืองบางละมุงคุมไพร่ ๒๐ คน ถือหนังสือพระม่านแก้วไป
ให้พระยาจันทบุรี เดินผ่านมาในแขวงเมืองระยองพวกทหารเจ้าตาก
จับได้ ซักถามไต่ความว่าเนเมียวสีหบดีแม่ทัพพระม่านแก้วค่ายโพธิ์สามต้น
มีหนังสือออกมาขอกให้พระยาจันทบุรีเข้าไปอ่อนน้อมเสียโดยดี พระม่าน

สั่งให้ผู้รั้งเมืองบางละมุงถอนหนึ่งสลึงไปเองจึงไต่ลงมา พวกนายทัพ
 นายกองทูลเจ้าตากว่า ผู้รั้งเมืองบางละมุงเป็นพวกพระม่า ขอให้ชำระ
 ชีวิตเสีย เจ้าตากไม่เห็นชอบด้วย ว่าผู้รั้งเมืองบางละมุงตกอยู่ใน
 อำนาจพระม่าก็ต้องยอมให้ ไช้มาทวยจำเป็น จะว่าเอาใจไปเผื่อแม่แก่
 ข้าศึกหาควรไม่ อีกประการหนึ่งผู้รั้งเมืองบางละมุงยังมีไตเคยมาเป็น
 ข้าของเรา จะว่าทำความผิดต่อเราก็งงไม่ได้ ที่พระม่ามีหนังสือมา
 ยังกับพระยาจันทบุรีอย่างหนักแล้ว พระยาจันทบุรีจะได้เลือกเอาอย่างหนึ่ง
 ว่าจะไปเข้ากับพระม่า หรือจะมาเข้ากับไทยด้วยกันเอง ไม่เพิกเฉยต่อไป
 ขณะนั้นเจ้าตากกำลังปรารภจะไปชวนพระยาราชานครศรีอยุธยาเจ้าเมือง
 บันทายมาศ^(๑) มาเข้าพวกด้วยอีกเมืองหนึ่ง เห็นเป็นโอกาสที่จะทำ
 ให้พระยาจันทบุรียำเกรง จึงแต่งทูตให้ถือสุภอักษรไปถึงพระยาราช
 นครศรีอยุธยาเป็นเนื่อความว่า เมื่อแรกพระม่ามาล้อมกรุงศรีอยุธยา ในกรุง
 ไทมีทองคำให้พระยาราชานครศรีอยุธยาแจกกำลังและเสบียงอาหารเข้าไปช่วย
 พระยาราชานครศรีอยุธยาได้จัดส่งไป แต่ไปติดกองทัพพระม่าตั้งสกัดอยู่ที่
 เมืองกันทร จงชนไปไม่ได้ถึงกรุงฯ ถึงกระนั้นก็เป็นความชอบความดี
 มากอยู่ เที่ยวนเจ้าตากไต่ลงมาตั้งรวบรวมพลอยู่ที่เมืองระยอง ได้
 กำลังมากแล้ว ขอให้พระยาราชานครศรีอยุธยาของทัพชนมาสวมทบช่วยกัน
 แยกกรุงศรีอยุธยาให้พ้นมือข้าศึกเถิด ครั้นแต่งสุภอักษรแล้วจึงสั่งผู้รั้ง

(๑) เมืองบันทายมาศนี้ เป็นหัวเมืองเขมรอยู่ต่อกับแดนญวน สมัยนั้นขึ้นกรุง

เมืองบางละมุงให้ไปชิงแรงแก่พระยาจันทบุรีด้วย แล้วจกเรือให้ทุกที่จะ
ลงไปเมืองบันทายมาครั้นผู้ร้องเมืองบางละมุงไปยังเมืองจันทบุรีด้วยกัน.

ทุกเจ้าตากลงไปถึงเมืองบันทายมาศ พระยาราชาศรีศรีกรุง
เป็นทางไมตรี แล้วแต่งทูตให้ถือศุภอักษรหมายเมืองระยองขอพิศว่า
พอให้ สันถกุมรสุมแล้ว จะยกกองทัพขนมาช่วยเจ้าตากตามประสงค์
แต่พระยาจันทบุรีนั้นยังหาตอบว่าประการใดไม่.

ครั้นเดือน ๕ ขกน พ.ศ. ๒๓๓๐ พอข่าวว่ากฏออกไปว่ากรุงศรี
อยุธยาเสียแก่ข้าศึก พระม้ายชเอาพระเจ้าแผ่นดินและเจ้านายเชื้อพระวงศ์
ไปหมด ความคิดของผู้ที่มีกำลังและอำนาจอยู่ตามหัวเมืองก็เปลี่ยนแปลง
ไปตามเหตุการณ์ พระยาจันทบุรีก็หาเป็นไมตรีกับเจ้าตากตาม
สัญญาไม่ ฝ่ายขุนรามหมื่นชองกรมการเก่าเมืองระยอง ซึ่งปล้น
ค่ายเจ้าตากแล้วหนีไปนั้น ไปตั้งชองอยู่ในเขตต์เมืองแกลง อันเป็น
เมืองขึ้นของเมืองจันทบุรี ก็คุมสมัครพรรคพวกมาปล้นแย่งข้างมาพาหนะ
ของเจ้าตากในหมื่นนั้นด้วย เจ้าตากเห็นว่าไม่มีทางที่จะทำได้อย่างอื่น
เสียแล้ว มีแต่จะต้องใช้กำลังปราบปรามพวกที่จะเป็นศัตรูอย่างเคียว
จึงจะตั้งตัวอยู่ได้ จึงยกกองทัพลงไปรบพวกขุนรามหมื่นชองที่เมือง
แกลงก่อน ขุนรามหมื่นชองสู้ไม่ได้ก็พาสมัครพรรคพวกหนีไปอยู่กับ
พระยาจันทบุรี เจ้าตากจะยกกองทัพตามลงไปเห็นกำลังรพลยังน้อย
และยังเป็นห่วงหลังทางเมืองชลบุรี ด้วยได้ข่าวว่านายทองอ่อนนกลี้กตั้ง
ตัวขึ้นเป็นใหญ่ในแขวงเมืองชลบุรี กำลังรวบรวมรพล ผู้คนใครจะ
ลงมาเข้าด้วยเจ้าตากนายทองอ่อนนกลี้กก็ยกตนออกไปเสีย จึงรีบกลับจาก

เมืองแกลง แล้วยกกองทัพขึ้นมาขังเมืองชลบุรี มาตั้งอยู่ที่หนองมน
 ต่อแค้นเมืองบางละมุง ให้สืบสวนไต่ความว่า นายทองอ่อนนงเล็ก
 ยังมีกำลังไม่มากมายนัก เจ้าตากจึงยกกองทัพตรงเข้าไปยังเมืองชลบุรี
 ไปตั้งอยู่ที่วัดหลวง แล้วยให้เพื่อนฝูงของนายทองอ่อนนงเล็กที่ไต่มาขอ
 เข้าช่วย ไปเกลี้ยกล่อมนายทองอ่อนนงเล็กให้มาอ่อนน้อมเสียโดยที่
 นายทองอ่อนนงเล็กเห็นว่าจะสู้รบไม่ไหวก็มาอ่อนน้อมยอมเป็นข้าเจ้าตากฯ
 จึงขนทรงช้าง ให้นายทองอ่อนนงเล็กนำเลียบเมืองชลบุรี ให้ปรากฏ
 แก่คนทั้งหลาย ว่าเมืองชลบุรีเป็นสิทธิ์ของเจ้าตากแล้ว จึงตั้งนาย
 ทองอ่อนนงเล็กให้เป็นที่พระยาอนราชบุรี ตำแหน่งผู้ว่าราชการเมืองชลบุรี
 แล้วเจ้าตากก็เลิกทัพกลับไปยังเมืองระยอง.

ฝ่ายพระยาจันทบุรีคิดว่าเจ้าตากคงซัดเคืองว่าไม่ไปเข้าช่วย และ
 บางทีจะหาเหตุยกลงไปตีเมืองจันทบุรี จึงปรึกษากษัตริย์รามหมื่นช่อง
 เห็นว่าที่จะรบพุ่งเจ้าตากซึ่งหนานนบากนัก คว้าว่าเจ้าตากมข่มอเข้มแข็ง
 ทงรพลก็โตเคยทำศึกชำนานาญการรบพุ่ง จะต้องคิดเป็นกลอุบายล่อเอา
 เจ้าตากเข้าไปไว้ในเมืองจันทบุรีเสียก่อน จึงจะคิดกำจัดได้ โดยง่าย
 คิดกันเช่นนั้นแล้ว พระยาจันทบุรีจึงนิมนต์พระสงฆ์ ๔ รูป ให้เป็นทูต
 มาเชิญเจ้าตากลงไปตีเมืองจันทบุรี พระสงฆ์ทูตมาถงเมืองระยองเวลา
 เจ้าตากอยู่ที่เมืองชลบุรี จึงรอคอยอยู่จนเจ้าตากกลับลงไปถง เข้าไป
 ทลว่า พระยาจันทบุรีมีความเจ็บแค้นด้วยข้าศึกมาย่ำยึกรุงครือขยรยา
 เต็มใจที่จะช่วยเจ้าตากปราบยุคเข็ญให้บ้านเมืองเป็นสุขสำราญตั้งแต่ก่อน
 เห็นว่าที่เมืองระยองเป็นเมืองเล็ก จะเอาเขนทลอรรวมกองทัพใหญ่นั้นยาก

ขอเชิญเจ้าตากไปตั้งที่เมืองจันทบุรีอันเป็นทิวสละเบียงอาหารบริบูรณ์ จะได้
 ปักษากันตระเตรียมกองทัพที่จะเข้าไปรบพุ่งพระม้าศึกเขากรงศิวอุยัคยาคน
 มาจากข้าศึกให้จงได้ เจ้าตากได้ทราบความตามถ้อยคำของพระสังข์มัท
 กียนค (๑) ให้หยุดพลพอหายเหนื่อยแล้วจึงให้พระสังข์มัทนำทาง
 ยกลงไปทางเมืองจันทบุรี เมื่อเจ้าตากไปถึงที่บางกระจะหัวแหวน (๒)
 ทางยั้งห่างเมืองจันทบุรี ๒๐๐ เส้น พระยาจันทบุรีให้หลวงปลัดมารวย และ
 บอกว่าพระยาจันทบุรีได้จัดทัพไว้ให้ตั้งทำเนียบที่พกทรมนำข้างฟากใต้ตรง
 เมืองข้าม ให้หลวงปลัดมานำกองทัพไปยังที่ทำเนียบ เจ้าตากก็สั่ง
 กองทัพให้ยกตามหลวงปลัดไป แต่ไปยังไม่ทันจะถึงเมืองจันทบุรี มีผู้บอก
 ให้เจ้าตากทราบว่าพระยาจันทบุรีคิดกักขยชนรามหมื่นชอง เวียงกระตมคน
 เตรียมไว้ข้างในเมือง จะออกโจมตีกองทัพเจ้าตากเมื่อเวลากาลถึงข้ามน้ำ
 ข้างใต้เมือง เจ้าตากจึงให้รีบไปห้ามกองทัพมิให้ตามหลวงปลัดไปข้ามน้ำ
 ให้เลี้ยวกระบวนไปทางเหนือ ตรงเข้าไปตั้งทวดแก้ว ห่างประตูท่าช้าง
 เมืองจันทบุรีประมาณ ๕ เส้น พระยาจันทบุรีเห็นเจ้าตากไม่ข้ามฟากไป
 ตามประสงค์ และกลับเข้ามาตั้งประชุมพลอยู่ที่กรมเมืองก็ตกใจ รีบให้

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าตากรู้เท่าความคิดพระยาจันทบุรี แต่
 เมื่อพิจารณาเหตุตามเรื่องที่น่าปรากฏต่อไป เห็นว่าในตอนนั้นเห็นจะยังไม่รู้ว่าพระยาจันทบุรี
 คิดร้าย

(๒) เดิมนั้นเรียกบางกระจะตำบล ๑ เขาพลอยแหวนตำบล ๑ อยู่ไม่ห่างกัน
 แต่โบราณเรียกรวมกันว่า บางกระจะหัวแหวน

ไพร่พลชั้นรक्षाหน้าตเชิงเทิน แล้วให้ขุนพรหมธิบาลซึ่งเป็นพระทัย
 (๑) กษัตริย์ออกไปหาเจ้าตาก ให้ไปพบราชเจ้าขอเชิญเจ้าตาก
 เข้าไปพบปะกับพระยาจันทบุรีในเมือง เจ้าตากจึงสั่งขุนพรหมธิบาลให้
 กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่า เคมพระยาจันทบุรีให้พระสงฆ์เป็นทูตไป
 เชิญเราให้มาปรึกษาหารือ เพื่อจะช่วยกันคิดอ่านก่อกองศรัทธา เรา
 เข้าใจว่าเป็นการเชื่อเชิญโดยสุจริตจึงไปตามประสงค์ ตัวเราเคมี
 กโตเป็นเจ้าเมือง (กำแพงเพชร) ถอดก๊กคณาหมื่น มียศใหญ่เป็นผู้
 ใหญ่กว่าพระยาจันทบุรี ครั้นมาถึงเมืองพระยาจันทบุรีก็ออกมา
 ทาสักขัตตามฉันทนุญยกย่องใหญ่ กลับเรียกระดมคนเข้าประจำรักษา
 หน้าตเชิงเทิน และคยหาขนรามหมื่นชองซึ่งได้ท้าวเราถึง ๒ ควาว
 เข้าไว้เป็นมิตร พระยาจันทบุรีทำเหมือนหนึ่งว่าเป็นข้าศึกกับเราคงน จะ
 ให้เราเข้าไปหาถึงในเมืองอย่างไร ถ้าจะให้เราเข้าไปก็ให้พระยาจันทบุรี
 ออกมาหาเราก่อน หรือมีฉันทนุญส่งตัวขนรามหมื่นชองออกมา ให้มา
 ทำสักขีสาบาลให้เราวางใจได้ก่อน ถ้าทำได้เช่นนั้นแล้วเราก็จะเห็นความ
 สุจริตของพระยาจันทบุรี จะรักใคร่นับถือเหมือนกับเพื่อน้องกันต่อไป
 ขุนพรหมธิบาลนำความกลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรี ๆ ก็หาออกมาไม่
 ขนรามหมื่นชองก็ไม่ส่งออกมา เป็นแต่ให้ทาสารบเคียงเคียงคอก

(๑) ผู้ที่พระยาจันทบุรีให้ออกไปคราวนี้ ที่จะเป็นผู้รู้ จักคุ้นเคยกับเจ้าตากมา
 แต่ก่อน และขุนพรหมธิบาลอันเป็นที่พระทัยนั้น เห็นจะเป็นข้าราชการในกรุง ๆ ที่หนี
 ข้าศึกออกไปได้

(๒) เมืองกำแพงเพชรเป็นชั้นหัวเมืองโท จันทบุรีเป็นชั้นหัวเมืองตรี

มาสั่งและให้มาทูลเจ้าตากว่า ขุนรามหมื่นช่องมีความกลัวไม่ยอมออกมา พระยาจันทบุรีมีวิธีที่จะทำอย่างไรให้ออกมาได้ เจ้าตากก็ซัดเคืองสั่งให้กลับเข้าไปบอกพระยาจันทบุรีว่า เมื่อไม่เห็นแก่ไม้ตรีแล้วก็จงรักษาเมืองไว้ให้ดีเถิด ฝ่ายพระยาจันทบุรีเห็นว่าวีรพลของตนมีมากกว่าเจ้าตากก็ให้ขีตประตวรรักษาเมืองมั่นคงไว้

ขณะนั้นเจ้าตากตกอยู่ในที่คับขัน เพราะเข้าไปตั้งอยู่ในชานเมือง ข้าศึกอยู่ข้างในเมืองมีกำลังมากกว่า เป็นแต่ข้าศึกครั้นคร้ามเกรงผลมือไม่กล้ายกออกมาโจมตีข้างหน้า แต่หากเจ้าตากกล้าถอยออกไปเมื่อใดก็อาจจะออกล้อมไล่ตีดัดไต่หลายทาง เพราะเป็นถนนของข้าศึก จะตั้งอยู่อย่างนั้นต่อไปก็ไม่มีเสบียงอาหาร เหมือนหนึ่งคอยให้ข้าศึกเลือกเวลาทำเอาตามชอบใจ เจ้าตากมีอุปนิสัยเป็นนักรบ ก็แลเห็นทันทีว่า ต้องชิงทำข้าศึกก่อนจึงจะไม่เสียที จึงเรียกนายทัพนายกองมาสั่งว่า เราจะตีเมืองจันทบุรีในค่ำวันนั้น เมื่อกองทัพพุ่งเข้าเย็นกินเสร็จแล้วทงนายไพร่ให้เทกองอาหารที่เหลือและค้อยหม้อเสียให้หมด หมายไปกินเข้าช่วยกันตีในเมืองเอาพรุ่งนี้ ถ้าตีเอาเมืองไม่ได้ ในค่ำวันนั้นก็ไต่ตายเสียด้วยกันให้หมดทีเดียว นายทัพนายกองเคยเห็นอาญาสิทธิ์ของเจ้าตากมาแต่ก่อนก็ไม่มีใครกล้าขัดขืน ต้องกระทำตาม ครั้นเวลาค่ำเจ้าตากจึงกะหนาทให้ทหารไทยจีนลอบไปชุมนุมอยู่ที่ให้พวกชาวเมืองรู้ตัว สั่งให้ค้อยพังเสียงขลุ่ยสัญญาณเข้าปล้นเมืองให้พร้อมกัน แต่อย่าให้ออกปากเสียงของจนพวกไหนเข้าเมืองได้ จึงให้ไพร่ร้องขึ้นเป็นสำคัญให้พวกทางบ้านอนริ้วครั้นครั้นเตรียมพร้อมเสร็จพอไต่ฤกษ์เวลาตี ๓ นาฬิกา เจ้าตากก็ขึ้น

ทรงขอช่างฟงครบญชร ให้ ยิงปืนสัญญาบอกพวกทหารให้เข้าปล้น
 พร้อมกันทุกหนาก ส่วนเจ้าตากก็ชอบช่างทnungเขาฟงประตเมือง ขณะนั้น
 พวกชาวเมืองซึ่งรักษาหนาทยิงปืนใหญ่ขึ้นระดมมาเขื่อนมาก นาย
 ทายช่างทnungเห็นลูกปืนพวกชาวเมืองหนานัก เกรงจะมากถูกเจ้าตาก จึง
 เกยวช่างทnungให้ถอยออกมา เจ้าตากชกพระทัยชกพระแสงหันมาจะฟัน
 นายท้ายช่างทnungใจร้องทูลขอชีวิตไว้ แล้วไล่ช่างกลบเขารอยานประตเมือง
 ฟังส่ง พวกทหารก็กรึกรันเข้าเมืองได้ พวกชาวเมืองรู้ว่าข้าศึกเข้าเมือง
 ได้แล้ว ต่างก็ละทิ้งหนาทพากันแตกหนี ส่วนพระยาจันทบุรีก็พา
 ครอขควัวลงเรือหนีไปยังเมืองบันทายมาศ เมื่อเจ้าตากคเมืองจันทบุรี
 ได้ขึ้น เป็นวันอาทิตย์ เดือน ๗ ขกุน (๑) พ.ศ. ๒๓๑๐ เลียกรุงศรีอยุธยา
 แล้วได้ ๒ เดือน

เจ้าตากคเมืองจันทบุรีได้แล้ว ก็ให้เกลี้ยกล่อมผู้คนใหญ่กลบคน
 มายังภูมิลำเนาตามเดิม แสดงเมตตาอารีให้ปรากฏว่ามีไท้ ถือไทยผู้
 ไ้เป็นศัตรูต่อสู้มาแต่ก่อน ครันเห็นว่าเมืองจันทบุรีเรียบร้อยอย่างเดิม
 แล้ว จึงยกกองทัพเรือลงไปยังเมืองตราข พวกกรมการและราษฎร
 ก็พากันเกรงกลัวยอมอ่อนน้อมโดยคทวทnungเมือง และขณะนั้นมีสำเภาจีน
 มาทอดอัยที่ปากน้ำเมืองตราขหลายลำ เจ้าตากให้ไปเรียกนายเรือ
 มาเฝ้า พวกจีนขคชนแล้วกลบยงเขาขาลวง เจ้าตากทรวบกลบเรือทnung
 คุมเรือรบลงไปล้อมสำเภาไว้ แล้วให้บอกพวกจีนมาอ่อนน้อมโดยค

(๑) สอภกับปฏิทินได้ความว่าเดือน ๗ นั้น ขน ๕ ค่ำ ขน ๑๑ ค่ำ แรม ๓ ค่ำ
 แรม ๑๐ ค่ำ เป็นวันอาทิตย์ทั้ง ๔ วัน 05/04/2563

อธิบายตนเรื่องสงคราม

๒๓

พวกจนกหาพงไม่ กลับเอาขึ้นใหญ่ในระดมยิง รบกันอยู่ครึ่งวัน
เจ้าตากก็ตีไปเร็วสำเภาเงินทั้งหมด ไทศรพยสังของเป็นกำลังการทัพ
เป็นอันมาก เจ้าตากจัดการระดมตราขเรียบรรจบแล้ว ก็กลับชนมาตั้งอยู่
ณเมืองจันทร์ แตนไปเจ้าตากก็มีอำนาจสิทธิ์ขาดตลอดทุกหัวเมือง
ชายทะเลตะวันออก จึงตั้งตนพระบรมมหาราชจะเข้ามาทำสงคราม
ก็กรุงศรีอยุธยา ทั้งระกล่าวต่อไปในตอนข้างหน้า.

ตำนานหอสมุด

เรื่องไทยรบพม่าครั้งกรุงธนบุรี

สงครามครั้งที่ ๑ ความที่ค่ายพม่าที่โพธิ์สามต้น

ปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๐

เจ้าตากตีเมืองจันทบุรีได้เมื่อเดือน ๗ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๐ แล้ว
ยกลงไปเมืองตราข พอดีเมืองตราขก็พ้อเข้าถูกฝุ่น เห็นเวลามรสุม
ลงทางทะเลตะวันออก คอ้งหยตยงการรบพุ่ง แต่เจ้าตากไม่นั่งอยู่เปล่า
ให้ตั้งมีดต่อเรือรบและรวบรวมเครื่องศาสตราวุธทุกชนิดเตรียมกำลังใน
ถูกฝุ่นนั้น หมายจะยกขึ้นมาชิง กรุงศรีอยุธยาจากพม่า ในถูกแล้ง
ทั้งนี้เพราะเจ้าตากคิดเห็นการบ้านเมืองลกซง ทั่วในเวลานั้นมีผู้ตั้งตัว
เป็นใหญ่หลายก๊กด้วยกัน ถ้าใครจะเป็นใหญ่ให้ ได้ทั่วทั้งประเทศสยาม
จำจะต้องทำลายอำนาจพม่าที่มีอยู่ในเมืองไทยอย่าง ๑ และจะต้องทำ
อย่างไรให้พวกก๊กอื่นยอมอยู่ในอำนาจด้วยอีกอย่าง ๑ จึงจะได้เป็นใหญ่
ความชอบก๊กจึงคิดเห็นเหมือนกันหมดทุกก๊ก ผิดกันแต่ความคิดที่จะ
ทำการ พวกก๊กอื่นยังเห็นซัดซอง จะต้องหา โอกาสและเล่ห์เหลี่ยม
ให้เหมาะแก่การและเวลาจึงร้งรออยู่ มีแต่เจ้าตากคนเดียวเห็นว่าถ้าจะทำ
ต้องรบทำก่อนอื่น แม้ร้งรอไปให้ ก๊กอื่นทำได้ก่อนก็จะต้องเขินซาเขา
จึงมุ่งหมายจะยกมารบพม่าชิงเอากรุงศรีอยุธยาอันเป็นราชธานีให้ได้ก่อน
พวกก๊กอื่น.

แผ่นดินเจ้ากรุงธนบุรี

ในการที่คงตัวเป็นใหญ่ เจ้าตากเสียเปรียบกับคนอื่นอย่างไรก็กล่าวมาแล้ว แต่ขอทเจ้าตากได้เปรียบกับคนอื่นก็มีหลายอย่าง นับเป็นของตนเอง แต่ทเจ้าตากชนมายุยังหนุ่มกว่าหัวหนากคนอื่นหมด เจ้าตากสมภพเมื่อชชาติ พ.ศ. ๒๒๗๗ คึกคึกเวลาเมื่อจะเข้ามากรุงศรีอยุธยา อายุพออย่างเข้า ๓๕ ปี เป็นเวลาว่างไว้ทั้งกำลังกายและกำลังปัญญา อีกอย่าง ๓ เจ้าตากเป็นชาวกรุงศรีอยุธยา และเจริญวัยที่ในกรุงฯ ได้คุ้นเคยคบหาเป็นมิตรสหายกับข้าราชการชั้นสูงในแว่นแคว้นมีพระยาทศมเต็พระเจ้าพรหมออกพรรษาโลกย์และกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นต้น เป็นเหตุให้ได้ข้าราชการชั้นหนุ่มเหล่านั้นมาช่วยช่วยเป็นกำลังโดยมาก อีกอย่าง ๓ เมื่อรบพุ่งพระมหารัษฎากรุงฯ เจ้าตากก็มีชื่อเสียงปรากฏว่าฝีมือรบพุ่งเข้มแข็ง แม่พวกพระมาฆาคก็ยกย่องว่าเป็นนายทหารสำคัญคนหนึ่ง ในกรุงศรีอยุธยา ซ่อนเหมือนเป็นอำนาจออยู่ในพระองค์ อีกอย่าง ๓ ตั้งแต่เจ้าตากพยายามตั้งตัวมาได้มีโอกาสรบพุ่งหลายครั้ง เสมอได้ผูกซอมนทหารในกองทัพอยู่เนือง ๆ ทหารของเจ้าตากมีขวัญดีและชำนาญกระบวนยุทธ์ยิ่งกว่าพวกอื่น ๆ แต่ทเป็นข้อสำคัญยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้นที่เจ้าตากเป็นนักรบโดยอุปนิสัยเสีย เขาพระองค์ออกหน้านำทหารผ่านภยันตรายทั้งปวงเป็นนิจ พวกพลทหารก็พากันจงรักภักดี คนน้อยจึงอาสาสู้คนมากไม่เคยแพ้ใครมาจนเวลานั้น

อนึ่งเมื่อเจ้าตากเตรียมกองทัพอยู่ที่เมืองจันทบูรนั้น มีข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยาที่หลบหนีพม่าได้ ทราบว่าเจ้าตากรวบรวมพลจะมาแก้แค้นพม่าก็ลงไปเข้าช่วยหลายคน มีหลวงศกตนายเวรมหากเล็ก

และนายสุจินตาทิมแพรมหาคเล็ก (คอกรมพระราชวังบวรมหาสุ
 สิงหนาท) ทั้ง ๒ นี้เป็นคน ครั้นเจ้าตากได้นายทัพนายกองเพิ่มเติม
 มากขึ้น พอถึงเดือน ๑๓ ปีนั้น พ.ศ. ๒๓๓๐ สันมรสุมเจ้าตากคือเรือรบ
 ได้ ๓๐๐ ลำ รวบรวมทหารทั้งไทยจีนได้ประมาณ ๕,๐๐๐ ก็ยกกองทัพ
 เรือออกจากเมืองันทบุรีในเดือน ๑๓ นั้น เมื่อมาถึงเมืองชลบุรีพวกราษฎร
 พากันกล่าวโทษนายทองอ่อนนคเล็ก ซึ่งเจ้าตากตั้งให้เป็นพระยาอนราฐ
 อยุธยาเมืองชลบุรี ว่าประพฤติเป็นโจร ให้สมัครพรรคพวกเที่ยวปล้น
 เรือลกลักเอาทรัพย์สมบัติชำระโคความ เป็นสัตรูเจ้าตากก็ให้ประหาร
 ชีวิตนายทองอ่อนนคเล็กเสีย พอจัดการเมืองชลบุรีเรียบร้อยแล้ว เจ้าตาก
 ก็ยกกองทัพเรือมาเข้าปากน้ำเจ้าพระยาในข้างขึ้นเดือน ๑๒.

ฝ่ายนายทองอินซึ่งพระมาให้ตั้งรักษาเมืองธนบุรี วิชาเจ้าตากยก
 กองทัพเรือเข้ามาทางปากน้ำ ก็ให้บริษัชนไปบอกแก่สีกแม่ทัพทศ
 ไพลีสามตัน แล้วเรียกคนชนรักษามอวิไชยประสิทธิ์ และหนาทเชิงเทิน
 เมืองธนบุรีคอยจะต่อสู้ ครั้นกองทัพเจ้าตากยกชนมาถึง พวกรพลท
 รักษาหนาทเห็นว่าป็นกองทัพไทยยกมากไม่เป็นใจที่จะต่อสู้ รยพุงกัน
 หน้อยหน่งเจ้าตากก็ตีโคเมืองธนบุรี จับตัวนายทองอินได้ ให้ประหาร
 ชีวิตเสีย แล้วให้เร่งกองทัพขึ้นไปยงกรุงศรีอยุธยา ฝ่ายสีกแม่ทัพพระมา
 ทศไพลีสามตันได้ทราบความจากคนทนายทองอินให้ไปบอกข่าวไม่ช้า
 พวกทแตกหนีไปจากเมืองธนบุรีก็ตามไปถึง บอกสีกว่าเสียเมืองธนบุรี
 แก่ไทยแล้ว สุกโคทราบก็ตกใจ ให้รีบเตรียมรักษาค่ายโพธิ์สามตัน

แผ่นดินไหวกรุงธนบุรี

และเวลานั้นเป็นเวลาฤดูน้ำ สกเกรงว่ากองทัพไทยจะชนไปถึงเสียก่อน
 เตรียมต่อสู้พร้อม จึงให้มองย่นายทัพรองคุมพลพวกมอญแลไทย
 ที่ไปยอมอยู่ด้วย ยกเป็นกองทัพเรือลงมาตั้งสกัดคอยต่อสู้ที่พระเนยค
 เจ้าตาก ยกขึ้นไปตั้งกรุงฯ ในคำวนั้นในความคิดว่ามักกองทัพซาคักลงมา
 ตั้งอยู่ที่พระเนยค ยังไม่ทราบว่ากำลังซาคักจะมากน้อยเท่าใดก็ยังมี
 ฝ่ายพวกไทยที่มาในกองทัพมองย่นว่ากองทัพไทยด้วยกันยกขึ้นไปก็รวน
 เระหลบหนีอย่าง จะมาเข้ากับเจ้าตากบ้าง มองย่นเห็นพวกไทยไม่สนใจ
 ต่อสู้ซาคัก เกรงจะพากันเป็นกบฏขึ้น ก็รีบหนีเอาตัวรอดกลับไปค่ายโพธิ์
 สามต้นในคำวนั้น พอรุ่งเช้าขึ้นเจ้าตากทราบดีความจากพวกไทยที่
 หนีพระมามาเข้าด้วย ว่าซาคักถอยหนีจากพระเนยคหมดแล้วก็รีบยกตาม
 ขึ้นไป และค่ายพระมามีโพธิ์สามต้นนั้นตั้งข้างฟากตะวันออกค่าย ๑ ข้าง
 ฟากตะวันตกค่าย ๑ ทิวสกลแม่ทัพอยู่ค่ายข้างฟากตะวันตก ค่ายนี้พระมา
 รือเอาอิฐตามวัดมาก่อกำแพงทำเชิงเนินมั่นคงมาแต่ครั้งเนเมียวสีหบดี
 แม่ทัพใหญ่อยู่เมื่อลสมกรุงฯ จึงเป็นทมนของสกลต่อมา เจ้าตากยกตาม
 มองย่นขึ้นไปตั้งโพธิ์สามต้นเวลาเช้า ก็สั่งให้ทหารเข้าระดมตีค่ายพระมา
 ข้างฟากตะวันออก พอเวลา ๕ นาฬิกาก็ตีคายนั้น เจ้าตากจึงให้เขาตั้ง
 รักษาค่าย แล้วให้ทำขندقสำหรับจะพาดขندقค่ายพระมาข้างฟากตะวันตก
 แต่เวลาเช้านั้น ครั้นพร้อมเสร็จพอเวลาค่ำก็ให้พระยาพิพิธ พระยาพิไชย
 นายทหารจันทุมกองทัพทหารจีนไปตั้งประชิดค่ายสกลทางบ้านวัดกลาง พอ
 รุ่งเช้าก็ให้กองทัพไทยจีนเข้าระดมตีค่ายสกลพร้อมกัน รบกันแต่เช้า
 จนเที่ยง กองทัพเจ้าตากก็เข้าค่ายพระมาได้ ฆ่าสกลแม่ทัพพระมาตาย

ในทรวง พวกไพร่พลที่เหลือตายมองข้าพหาหนีไปไคย่าง แต่ทจยไคแลท
เป็นไทยยอมอ่อนน้อมไคยคินนเ็นอนมาก เจ้าตากคไคค้ายพระม่าท
โพธิ์สามคทนกไคกรุงศรีอยุธยาถลยคินมาเ็นของไทย.

เมื่อเจ้าตากมีชัยชนะพระม่าแล้ว ตงพกกองทพอยทในค้ายพระม่า
ทโพธิ์สามคทน ขณะนนี้คคนแลทพยสมบคตชงสกกยงมิไคส่งไปเมืองพระม่า
เอารวบรวมรักษาไว้ ในค้ายแม่ทัพ มีพวกข้าราชการทพระม่าจยเอาไป
ไว้หลายคคน คค พระยาธิเชศรยททางวางมหาคเล็กเ็นคค ท่างพากน
มาเฝ้าถวายบังคมเจ้าตาก ทูลให้ทรวบถทพระเจ้าเอกทศสวรคค สก
ให้ส่งพระบรมคพไว้ทในกรุง ๑ และทลว่ายงมีเจ้านายชงพระม่าจยไค
คองกกชงอยในคายนนหลายพระองค ทเ็นพระราชธิดาของพระเจ้า
บรมโกศ คค เจ้าพาสรียาพระองค ๑ เจ้าพาทนทวคพระองค ๑ เจ้าพา
จันทวคพระองค ๑ พระองคเจ้าพททองพระองค ๑ รวม ๕ พระองค ท
เ็นชนหลานเธอ คค หม่อมเจ้ามิตร ธิดาชองกรมพระราชวังขววมหา
เสนาพิทกษ (เจ้าพากง) องค ๑ หม่อมเจ้ากระจาด ธิดากรมหมน
จิตรสุนทรองค ๑ หม่อมเจ้ามณิ ธิดาชองกรมหมนเสกพกคคองค ๑
หม่อมเจ้าฉิม ธิดาเจ้าพาทองค ๑ รวม ๕ องค เจ้านายทง ๘ องค
เมื่อพระม่าจยไคประชวรออย จงยงมิไคส่งไปเมืองอังวะ เจ้าตากทรวก
มีความสงสาร แลแต่กอนมาเมื่อเจ้าตากไคเมืองจันทบูรนน ก็ไคพย
พระองคเจ้าทขทมราชธิดาพระเจ้าเสอพระองค ๑ ชงพวกข้าพหาหนีไป
เมืองจันทบูร เ็นจะเ็นเพราะเจ้าจอมมารดาเ็นญาติกยพระยาจันทบูร
เจ้าตากก็อยการะทำนบำรุงไว้ จงส่งให้ททไทเ็นนายประทยตามสมควร

และให้ปล่อยคนทั้งปวงที่ถูกพระมรกตขังไว้ แล้วแจกจ่ายทรัพย์สิ่งของ
เครื่องอุปโภคบริโภคประทาน ให้พ้นทุกข์ตรมาณด้วยกันทั้งนั้น แล้วจึง
ให้ปลูกเมรุตากผ้าขาวททองสนามหลวง และให้สร้างพระโกศกับเครื่อง
ประทีปสำหรับงานพระบรมศพตามกำลังที่จะทำได้ ครั้นเตรียมการ
พร้อมเสร็จ เจ้าตากจึงเสด็จเข้ามาตั้งพลับพลาอยู่ที่ในกรุงฯ ให้ขัตติ
บรมศพพระเจ้าเอกทัศเชิญลงพระโกศประดิษฐานที่ในพระเมรุที่สร้างไว้
ให้เทียวหาพระสงฆ์ซึ่งยังมีเหลืออยู่ นิมนต์มาบริบทกษิณยานุเคราะห์และ
สดับปรภณตามประเพณี แล้วเจ้าตากก็ยกเจ้านายในพระราชวงศ์เดิมและ
ข้าราชการทั้งปวง ก็ถวายเพลิงพระบรมศพ และประจุพระอัฐิธาตุตาม
เขียงอย่างสมเด็จเจ้าแผ่นดินแต่ก่อนมา.

ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวไว้ เมื่อเจ้าตากทำการพระ
บรมศพพระเจ้าเอกทัศเสร็จแล้ว ก็คิดจะปฏิสังขรณ์พระนครครั้นอยู่ยาค้าง
เป็นราชธานีดังแต่ก่อน จึงขึ้นทรงช้างที่นั่งเทียวทอดพระเนตรในบริเวณ
พระราชวัง และประพาสตามท้องที่ในพระนคร เห็นปราสาทราชมนเทียร
ค้ำหนักใหญ่น้อย ทั้งอาวาสวิหารและบ้านเรือนชาวพระนครถูกข้าศึก
เผาทำลายเสียเป็นอันมาก ที่ยังค้ำอยู่น้อย ก็ถึงเวชสลคพระเหตุทัย
ในวันนั้นเสด็จเข้าไปประทับแรมอยู่ที่พระที่นั่งทรงปืน อันเป็นที่ตั้งพระโรง
ที่เสด็จออกข้างท้ายวังมาแต่ก่อน เจ้าตากทรงพระสยบินว่าสมเด็จเจ้า
แผ่นดินแต่ก่อนมาขี้โล้มีให้อยู่ ครั้นรุ่งเช้าจึงเสด็จไปหา
ราชการทั้งปวงแล้วคำรัสว่า เถมเราคิดจะปฏิสังขรณ์พระนครให้
คนค้ำคงเถอ แต่เมื่อเจ้าของเถมท่านยังหวงแหมอยู่ฉะนี้ เราชวนกันไ้

สร้างเมืองธนบุรีอยู่เถิด แล้วเจ้าตากก็ให้พยุหผู้คนลงมาตั้งราชธานี
อยู่ที่เมืองธนบุรีแต่นั้นมา.

เมื่อมาพิจารณาเหตุการณที่ปรากฏในเรื่องพระราชพงศาวดาร
ต่อมา เห็นว่าที่เจ้าตากลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีครั้งนั้นเหมาะ
แก่ประโยชน์ทุกอย่าง ถ้าหากว่าสมเด็จพระอัครมหาราชได้มาขยับไล่
เจ้าตากมิให้ตั้งอยู่ที่กรุงศรีอยุธยา ก็ขยับไล่ด้วยไมตรีจิต ตักเตือน
มิให้พลากพลังไปด้วยเห็นแก่เกียรติยศ เพราะกรุงศรีอยุธยาตั้งเป็นที่
มีชัยภูมิด้วยล่าน้ำล้อมรอบ และเป็นเมืองมีขอมปรวการมั่นคงก็จริง แต่
พลของเจ้าตากก็มิพอจะรักษากรุงศรีอยุธยาต่อข้าศึก และขณะนั้น
ศัตรูก็ยังมีมาก ทั้งพม่าและไทยก็ถอนเอาขอมมาขายในเมืองหนึ่งเมืองใด
กรุงศรีอยุธยาอยู่ในทางทิศใต้จะมาถึงทิศตะวันออกทางบกและทางน้ำ ถ้า
มีกำลังไม่พอรักษาชนคงอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาก็คงเป็นอันตราย การตกลงมา
ตั้งอยู่เมืองธนบุรีก็ไม่ห่างไกลกับกรุงศรีอยุธยา มีอำนาจอยู่ที่เมืองธนบุรี
ก็เหมือนมีอำนาจอยู่ในกรุงศรีอยุธยา แต่ได้เปรียบที่เมืองธนบุรีตั้งอยู่
ที่ล่าน้ำไกลทะเล แม่น้ำก็มาทางบกไม่มีทพเรือเบนกวางลงด้วยแล้ว
ก็ยากที่จะมาตีเมืองธนบุรี ถึงจะมีข้าศึกมา เมืองธนบุรีก็มีขอมปรวการ
และเป็นเมืองขนาดย่อม พอกำลังกองทัพเรือของเจ้าตากจะรักษาได้
โดยที่สกัดจะรักษาไว้ไม่ได้จริงๆ ก็อยู่ใกล้ปากน้ำ อาจจะลงเรือ
ลัดทัพกลับไปเมืองจันทบุรีอย่างเต็มได้ โดยสะดวก ลงมาตั้งอยู่เมืองธนบุรี
เหมาะแก่ยุทธวิธีดังกล่าวมานี้ประการ ๑ และยังเหมาะในทางการเมือง
อันเป็นข้อสำคัญอีกอย่าง ๑ เมืองธนบุรีตั้งอยู่ปากน้ำทางทิศเหนือ

ทั้งปวงจะไปมาค้าขายต่างประเทศ เช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา เป็นที่ที่กกัน
 มีให้หัวเมืองเหนือที่คงตัวเป็นใหญ่อยู่กกันหาเครื่องเครื่องศัสตราวุธที่
 มาจากต่างประเทศได้ แต่เจ้าตากเองหาจะหาได้โดยง่าย ด้วยเหตุ
 นั้นเจ้าตากจึงอยู่เมืองธนบุรีเหมือนมีฉายาอำนาจซุ่มซ่อนไปถึงหัวเมือง
 ฝายเหนือทั้งปวง จะเป็นด้วยแลเห็นประโยชน์ดังกล่าวมานั้น เจ้าตากจึง
 ลงมาตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานี ความคำวักถูกต้อน ก็จึงเห็นผล
 ที่ปรากฏในเรื่องราวต่อไปข้างหน้า.

สงครามครั้งที่ ๒ ศรารบพระม้ายี่บางกุ้ง

บิกุน พ.ศ. ๒๓๑๐

เจ้าตากตีไทรบุรีอยู่ยากจนจากข้าศึกครั้งนั้น กิตติศัพท์ทราบ
ไปถึงไหน ก็ยกทัพของเจ้าตากก็แพร่หลายตลอดไป ว่าเป็นผู้
สามารถกู้แผ่นดินไทยให้พ้นจากอำนาจพระม้ายี่บางกุ้งได้ เพราะฉะนั้นพวก
ไพร่บ้านพลเมืองที่ยังหลบซ่อนอยู่โดยลำพัง ทั้งที่ในแขวงจังหวัดกรุง ฯ
แลหัวเมืองใหญ่น้อยก็พากันนิยมยินดี มีผู้คนมาอ่อนน้อมยอมเป็นข้า
เจ้าตากเป็นอันมาก ถึงพวกชาวต่างประเทศที่มากำชาย คือพวกจีน
เป็นต้น เห็นว่าเจ้าตากได้เป็นใหญ่ในราชธานี ก็นับถือว่าเป็นพระเจ้า
แผ่นดินไทย เจ้าตากลงมาตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรี จึงทำพิธีราชาภิเษกใน
บิกุน พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ประกาศพระเกียรติยศเป็นพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา
มหากษัตริย์แทนโยธาธรรมราชแต่ก่อน^(๑) แล้วปูนบำเหน็จนายทัพนายกอง
ที่มีความชอบ ตั้งแต่งใหม่ยศศักดิ์ตามทำเนียบข้าราชการครั้งกรุงเก่า

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ขนานพระนามว่า
สมเด็จพระบรมราชา นับเป็นที่ ๔ แต่ในหนังสือเก่า ๆ เรียกว่า “ขุนหลวงตาก” บ้าง
“เจ้ากรุงธนบุรี” บ้าง “พระเจ้ากรุงธนบุรี” บ้าง มีคำกล่าวกันแต่ก่อนมาว่า เมื่อ
เจ้าตากทำพิธีราชาภิเษกหาพรหมณ์ทำพิธีไม่ได้ เห็นเป็นการบกพร่องไม่ต้องตามราช
ประเพณี จึงไม่ใช้พระราชโองการจนตลอดรัชกาล แต่ความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่
ในหนังสือตั้งเจ้านคร ฯ ซึ่งพบสำเนาเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ใช้พระนามว่าสมเด็จพระศรี
สรรเพชญ์ และมีพระราชโองการตามแบบพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่าหมดทุกอย่าง.

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ครั้นนายสังจินดาได้เป็นที่พระมหามนตรีเจ้ากรมตำรวจ แล้วไปชวน หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรีผู้เขียนพิ (คือพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ฟ้าโลกย์) เข้ามารับราชการ ก็ได้เป็นที่พระราชรินทร์เจ้ากรม ตำรวจด้วย.

ราชอาณาจักรเขตต์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีเมื่อราชาภิเษก มีประมาณ สักครึ่งราชอาณาจักรกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี หรือถ้ากล่าวโดย นามตามที่กำหนดในขุขยมนน คือ มณฑลกรุงเทพ ๑ ๓ มณฑล อยุธยา ๑ มณฑลราชบุรี ๑ มณฑลนครไชยศรี ๑ มณฑลนครสวรรค์ (แต่ปากน้ำโพธิ์ลงมา) ๑ มณฑลปราจีน ๑ มณฑลจันทบุรี ๑ แต่ หัวเมืองทั้ง ๗ มณฑลนี้ ครั้นนั้นว่าเป็นปกติอยู่แต่ มณฑลจันทบุรี มณฑลเดียว อีก ๖ มณฑลถูกพระม้าย้ายยับเยินเป็นเมืองร้างอยู่แทบ ึ่งนั้น เพราะผู้คนพลเมืองที่เหลือพระม้ายากกว่าคเขาไปปากน้ำอพยพไปอยู่ ึ่งต่างประเทศและต่างก๊กก็มาก ที่ยังคงอยู่ในถิ่นเดิมก็แตกกระจัด พลดพิรายเที่ยวชும்ชอนอยู่ตามป่าตามดงโดยมาก จะต้องเกลี้ยกล่อม ผู้คนให้กลับคืนมา ึ่งจะกลับเช่นบ้านเช่นเมืองใด พระเจ้ากรุงธนบุรี ึ่งเมืองธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแล้วจึงให้เที่ยวเกลี้ยกล่อมผู้คนให้กลับมาย้อย บ้านเมือง ครั้นราษฎรที่เที่ยวแตกฉานอยู่แต่ก่อนพากันกลับเข้ามาพง พระเจ้ากรุงธนบุรีมากชน ไม่ช้าก็เกิดอดคคคคส่เบียงอาหารผู้คนกลับ พากันอดอยากด้วยบ้านเมืองมิได้ทำไร่นามาถึง ๒ ปี แต่พระเจ้ากรุงธนบุรี มีอุปนิสัยย์ทรงสามารถในการแก้ไขความชคคของอนเป็นขุขยมนนทนนควน คคคในเวลาบพุงและเมื่อเขาทคคชชชในเวลาอนคคงคคคแล้วมาแล้ว ก็ทรง

แก้ทุกภิกขภัยได้ โดยวิธีทำนองเดียวกัน ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอตรงทรายว่าเกิดความอดอยากก็ให้จ่ายพระราชทรัพย์ซื้อเขาสารทพอกาต่างเมืองเอามาขาย เรียกราคาถถึงละ ๕ บาท ๕ บาทก็ยอมซื้อ และซื้อทงผาพรรณเครื่องนุ่งห่มเอามาแจกจ่ายพระราชทานชาวพระนครที่อดอยากและขาดแคลนเครื่องนุ่งห่ม การทจคนนั้นก็เกิดผลเป็น ๒ สถาน คือสถาน ๑ พวกชาวต่างเมืองต่างก็รู้ว่าขายเข้าของที่กรุงธนบุรีได้ราคาดี ต่างก็บรรทุกเข้าเปลือกเข้าสารและสิ่งของมาขายมากขึ้น ไม่ช้านานพวกพลเมืองก็หาอาหารได้พอต้องการด้วยของมีขายมากจนราคาก็ยอมเขาเขาลงตามธรรมดาการค้าขาย อีกสถาน ๑ พวกราษฎรที่แตกฉานเที่ยวระบาทอยู่ ครั้นทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทำนุบำรุงราษฎรโดยเมตตาปรานี ต่างก็พากันกลับไปเข้ามาอยู่ตามภูมิลำเนาบ้านเมือง เป็นเหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีมีไพร่บ้านพลเมืองเข่นกำลังชนอีกมาก.

ส่วนการปกครองหัวเมืองทั้งปวง ในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีราชาภิเษกแล้ว ทรงตั้งข้าราชการออกไปรักษาหัวเมืองใหญ่ในชัยทั้งปวง แต่หัวเมืองในสมัยนั้น ประมาณตามเรื่องราวที่ปรากฏในพงศาวดาร จะมีผู้คนพอรวบรวมตั้งเป็นเมืองได้ โดยเร็วเห็นจะมีไม่กี่เมือง ถ้าจะลองคะเนนับดู หัวเมืองข้างเหนือกรุงเก่า ๓ เมืองลพบุรี ๓ เมืองอ่างทอง ๑ หัวเมืองข้างตะวันออกมีเมืองฉะเชิงเทรา ๑ เมืองชลบุรี ๑ เมืองระยอง ๑ เมืองจันทบุรี ๑ เมืองตราษ ๑

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

หัวเมืองข้างตะวันตกมีเมืองนครไชยศรี ๓ เมืองสมุทรสงคราม ๓ เมือง
 เพชรบุรี ๓ รวม ๑๓ เมืองนั้นเห็นจะมีผู้คนเหลืออยู่พอจะตั้งเป็นเมืองได้ ถึง
 กระนั้นก็จำเป็นต้องตั้งผู้ปกครองให้มั่งคั่งแก่ก่อนทั่วทุกเมือง เพราะ
 จะต้องเกลี้ยกล่อมพวกพลเมืองที่แตกฉานกระจัดกระจายอยู่ให้รวบรวม
 กันตั้งเป็นภูมิภาค และคอยปราบปรามพวกคนพาลที่ยังตั้งชองเป็นโจร
 ผู้ร้ายอยู่ตามหัวเมืองที่ห่างไกลออกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีต้องแบ่งทหาร
 ให้ออกไปเป็นกำลังตั้งประจำอยู่ตามหัวเมืองหลายแห่ง จะไปตั้งอยู่ที่แห่ง
 ทรายไม่ไค้หมด ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่า ให้ทหาร
 จีนไปตั้งค่ายอยู่ที่ค่ายลยางุ้งที่แดนเมืองสมุทรสงครามต่อแดนเมืองราชบุรี
 แห่ง ๓ จึงเชื่อว่าคงจะมีกำลังรักษาอย่างเดียวกันทางนอก คงเช่น
 กองกำนักรักษาปากน้ำและที่ทางต่อแดนกับพวกก๊กอื่นเป็นต้น แต่ไม่มี
 เหตุเหมือนเช่นที่บางกุ้งจึงมีไค้กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร.

ทรงนจะยอนไปกล่าวเป็นข้อวินิจฉัยถึงเรื่องพระม้ายกนครชัยชยาธิก
 ลักหน้อย ไค้กล่าวมาแต่ก่อนแล้วว่าพระม้ายกนครชัยชยาธิกครั้งหลังนี้
 ประสงค์แต่จะเก็บเอาทรัพย์กับกวาดคนเป็นชะเลยไปใช้สอยในเมืองพระม้าย
 ไม่ได้ตั้งใจจะรักษาเมืองไทยไว้เป็นเมืองชนเหมือนเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี
 เข้าใจว่าคงเป็นเพราะพระม้ายคิดเห็นว่าจะเอาไทยไว้ในอำนาจพระม้ายไม่ได้
 พระเจ้าหงสาวดีพยายามจะเอาไทยไว้ในอำนาจจึงเลยเสียบ้านเมือง ความ
 ขอนมปรากฏอยู่ในพงศาวดารพระม้าย พระเจ้าองค์จริงคิดจะทำลายเมือง
 ไทยเสียไม่ให้เป็นบ้านเมืองมีกำลังต่อสู้ต่อไปได้ทีเดียว เพราะฉะนั้น
 เมื่อที่กรุงศรีอยุธยาได้แล้วพระม้ายจะเลิกทัพกลับไป จึงเป็นแต่ให้สุกพระ

นายกองเป็นแม่ทัพอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ให้คอยค้นคว้าหาทรัพย์สมบัติ
ผู้คนที่ยังตกหล่นส่งตามไปเมืองพะม่า หาได้ตั้งผู้หนึ่งผู้ใดให้เป็นเจ้า
บ้านผ่านเมือง หรือจกวางวิธีการปกครองเมืองใดก็ตามอย่างหนึ่งอย่างใดไม่
สักคงอยู่เหมือนอย่างพะม่าที่ค้ำทางปลัดชยไว้ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีชน
มาคกรุงศรีอยุธยา ทางเมืองพะม่าพระเจ้าอังวะจะไต่ทราวย่าวไปจาก
พวกนายทัพนายกองที่ค่ายโพธิ์สามต้นบ้างหรืออย่างไรก็หาปรากฏไม่ มี
ในพงศาวดารพะม่าแต่ว่า เจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเมืองเวียงจันทน์ซึ่ง
ฝากฝ่ายอยู่กับพะม่าในสมัยนั้น บอกไปทูลพระเจ้าอังวะว่า ไต่ทราวย่าว
ที่ในเมืองไทยพระยาตากตั้งตัวเป็นใหญ่กลับตั้งกรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราช
ธานี ฝ่ายพระเจ้าอังวะเวลานั้นกำลังกังวลอยู่ด้วยจะเกิดสงครามกับจีน
ไม่เชื่อว่าเหตุการณ์ทางเมืองไทยจะเป็นการใหญ่โตมากมาย ด้วยเห็น
ว่าเมืองไทยยังเป็นผู้คนพลเมืองก็เหลืออยู่น้อย จึงเป็นแต่ให้มัทองตรา
สั่งแมงกमारหลวงเจ้าเมืองทะวายให้คุมกำลังเข้ามาตรวจตราคในเมือง
ไทย ว่าจะมีรายคาบอยู่หรืออย่างไร ถ้ามีใครกำเริบตั้งตัวขึ้นก็ให้ร้าย
ปรามเสียให้เร็วขจรชย พระยาทะวายจึงเกณฑ์กำลังยกเป็นกองทัพ^(๑)
เข้ามาทางเมืองไทรโยคเมื่อฤดูแล้งปลายชกน พ.ศ. ๒๓๓๐

ขณะนั้นเมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีอยู่ในทางพะม่าเดินทัพ
ขจรวางอยู่ทั้ง ๒ เมือง เรือรบของพะม่ายังอยู่ที่เมืองไทรโยค และค่ายค
ของพะม่าที่ตั้งตามริมน้ำเมืองราชบุรีก็ยังไม่มีการไปรอลอน พระยา

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า กองทัพพระยาทะวายยกมามีจำนวนพล
๒๐,๐๐๐ ทัพจะมากเกินไป สังเกตตามท้องเรื่องเห็นว่าคงไม่เกิน ๓,๐๐๐ เป็นอย่างมาก.

ทะวายก็ยกกองทัพมาตามสาย ครั้นมาถึงบางกุงเห็นค่ายทหารจีน
 ของพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ พระยาทะวายก็ให้กองทัพเขาล้อมเว้ กรม
 การเมืองสมทสงครามยกเข้ามายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรง
 ทราบกรียักกองทัพในกรุง ฯ ให้พระมหามนตรี (คือกรมพระราชวัง
 ขวรวมหาดสูรสิงหนาท) คมทัพหน้า พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคมทัพหลวงเอง
 รัชชกเป็นกระบวนทัพเรือออกไปยังเมืองสมทสงคราม เมื่อไปถึงได้ทรง
 ทราบว่าค่ายทบบางกุงจะเสียแก่ข้าศึกอยู่แล้ว จึงมีรับสั่งให้ทัพหน้า
 ยกเข้าโจมตีข้าศึกในเวลานั้น กองทัพหลวงก็ยกตามเข้าไป พวกไทย
 ใช้อาวุธสั้นเข้าไล่ตะลุมบอนพันแทงข้าศึกล้มตายลงเป็นอันมาก ที่เหลือ
 ตายก็พากันแตกหนี พระยาทะวายเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ ก็รวบรวม
 ไพร่พลกลับไปเมืองทะวายทางด่านเจ้าขวาว (๑) กองทัพไทยได้เรือรบ
 ของพระม้าทั้งหมดและได้เครื่องศาสตราวุธเสบียงอาหารด้วยเป็นอันมาก.

ถึงบชวท พ.ศ. ๒๓๓๓ พอเช้าฤกษ์ฝน ฝนเวลาที่จะมีสงครามมา
 ทางเมืองพระม้า พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ให้เตรียมเรือรบและรพลหมาย
 จะตีเอาเมืองพิษณุโลกในขณะนั้น ครั้นถึง (เดือน ๓๓) ฤกษ์นำพระเจ้ากรุง
 ธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพเรือขึ้นไปเมืองเหนือ เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีตี
 เมืองเหนือคราวนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารมีรายการแต่ว่า เจ้า
 พิษณุโลกเรื่องทราบข่าวว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษา
 ช้อยิ่ง คมกองทัพลงมาตั้งรับที่ค่ายลเกษไชย กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ยกขึ้นไปตั้งที่รบพุ่งกันเป็นสามารภ ข้าศึกยิงปืนมาถูกที่พระชงฆ์ของ

(๑) ด่านเจ้าขวาวเป็นด่านเมืองราชบุรี ตั้งอยู่ริมลำน้ำพาชี.

พระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ถอยกองทัพกลับคืนมาพระนคร ข้อความกล่าวถึง
 การรบมีในหนังสือพระราชพงศาวดารเพียงเท่านั้น แต่เมื่อพิเคราะห์ดู
 โทษภูมิแผนที่ เห็นพอจะคาดเดาของการรบครั้งนั้นให้กว้างออกไปได้ อีก
 ด้วยคำขลุ่ยไชยอยู่ในแขวงเมืองนครสวรรค์ อยู่เหนือปากน้ำโพธิ์ไป
 ไม่มากนัก ในสมัยนั้นลำน้ำแควใหญ่ คือลำน้ำที่ตงเมืองพิษณุโลก
 ปากน้ำออกที่ตำบลเกยไชย ถ้าขึ้นไปจากปากน้ำเกยไชยทางลำน้ำแคว
 ใหญ่ต้องผ่านแขวงเมืองพิศตรจนตลอด แล้วจึงจะเข้าแดนเมืองพิษณุโลก
 เวลาเดินเรือแต่ตำบลเกยไชยกว่า ๓ วันจึงจะถึงเมืองพิษณุโลก เพราะ
 ฉะนั้นตำบลเกยไชยที่รบกันอยู่ปลายแดนทีเดียว ที่เจ้าพิษณุโลกเรื่อง
 ให้กองทัพลงมารบพุ่งจนถึงตำบลเกยไชยครั้งนั้น เข้าใจว่าหลวงโกษา
 ยิงนั้น เห็นจะเห็นเจ้าเมืองพิศตร หรือมีฉะฉานก็เป็นนายทหารคนหนึ่งซึ่ง
 เคยมีฝีมือเข้มแข็ง เจ้าพิษณุโลกเรื่องให้คุมกำลังลงมาอย่างกองโจร
 คงจะให้ลงมาคอยตัดลำเลียงกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรี มีใช้ทัพชนบท
 ให้ลงมาคอยสกัดรบพุ่ง เวลานั้นเป็นฤดูน้ำ ๆ ท่วมบ่าแควนั้นหมด
 พวกกองโจรใช้เรือเพรียว จะแล่นลัดไปมาหรือข้ามชอนอยู่ที่ใดก็สะดวก
 ทั้งพวกเมืองเห็นอชานาญทองที่ หลวงโกษาขึงลงมาตักจนถึงปลาย
 แดน ฝ่ายพวกกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีขึ้นไปจากข้างใต้ไม่รู้เขาระแธ
 ทองที่ สำคัญว่ายังห่างไกลบ้านเมืองของข้าศึกอยู่มากก็ไม่ระมัดระวัง
 ทั่วในที่เปลี่ยว พวกหลวงโกษาขึงใต้ที่จึงเข้าปล้นทัพ ฝ่ายพระเจ้า
 กรุงธนบุรีเห็นข้าศึกเข้าปล้นทัพก็เอาพระองค์ออกหน้าเขารบพุ่งเองตามเคย
 จึงเกิดถูกสูบนข้าศึก เข้าใจว่าการรบกับทมิฬไชยเห็นจะเป็นทำนอง

เช่นกล่าวมานี้ ฝ่ายข้าศึกเพราะเป็นแต่กองโจร จึงไม่มีกำลังที่จะตีกองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีให้แตกพ่าย ฝ่ายกองทัพกรุงธนบุรีเพราะเจ้านายต้องอาวอข้าศึก เห็นว่าจะรบพุ่งต่อไปไม่สำเร็จก็ถอยทัพกลับลงมาหาไพร่พลกันถึงชัยเคียวอย่างไรไม่.

ฝ่ายเจ้าพิษณุโลกเวลานั้น ท่านองจะหวาดหวั่นมาตั้งแต่ได้ยินว่าพระยาตากตีโตกรุงศรีอยุธยา ครั้นได้ทราบว่ากองทัพของตนมีชัยชนะยิงตกพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้าศึกของลำที่กลับไปก็ได้ใจทวยเชื่อว่าปราบศัตรูที่สำคัญพ่ายแพ้แล้ว คงจะได้เป็นใหญ่ทั่วทั้งเมืองไทย จึงตั้งพิธีราชาภิเษกตั้งตัวขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ใช้พระราชโองการเหมือนอย่างสมเด็จพระเจ้าแม่เพนซึ่งครองกรุงศรีอยุธยามาแต่ก่อน พอรราชาภิเษกแล้วได้ ๗ วันก็พระเชษฐาเกิดโรคชราในลำคอดังพราลัย พระอินทร์อากรเข็นน้องชายเจ้าพิษณุโลกขึ้นครองเมืองแทน ครั้นความเกรงใจไรหากตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้าไม่ แต่นั้นมากำลังเมืองพิษณุโลกก็อ่อนแอลง ด้วยพวกไพร่บ้านพลเมืองไม่นิยมนับถือพระอินทร์อากรเหมือนกับเจ้าพิษณุโลกเรื่อง กิตติศัพท์นั้นทราบไปถึงเจ้าพระฝางก็ยกกองทัพลงมาตีเมืองพิษณุโลก ตั้งล้อมเมืองอยู่ ๒ เดือน พอพวกชาวเมืองอดอยากก็เกิดเป็นไส้ศึกยกประตูเมืองรับกองทัพเจ้าพระฝางเข้าในเมือง เจ้าพระฝางได้เมืองพิษณุโลก จับพระอินทร์อากรได้ให้ประหารชีวิตเสีย แล้วให้เก็บรวบรวมทรัพย์สินสมบัติบรรดามีในเมืองพิษณุโลก กับทั้งเครื่องศาสตราวุธ และกวาดต้อนราษฎรพลเมืองพากลับไปเมืองสวางคบุรี พวกราษฎรชาวเมืองพิษณุโลกและเมืองพิศครทหนได้พากันอพยพครอบครัวลงมาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีครั้งนั้นเข่นอนมาก.

สงครามครั้งที่ ๓ คราวพระม้าย้ายเมืองสุวรรณโลก

ปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๓

สงครามครั้งนี้เกิดเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีขยายราชอาณาจักรอาณาเขตของตนไป
ถึงแดนพระม้าย้ายเมืองเหนือ จะต้องเล่าเรื่องพงศาวดารไทยตอนพระเจ้า
กรุงธนบุรีขยายราชอาณาจักรอาณาเขตต่อก่อน จึงจะเข้าใจความเรื่องสงคราม
ครั้งนี้

เดิมเมืองกองทัพพระม้าย้ายมาตั้งล้อมกรุงศรีอยุธยาอยู่นั้น ทางเมือง
พระม้าย้ายพระเจ้ามังระเกิดวิวาทกับจีนด้วยเรื่องซึ่งหัวเมืองประเทศราชล่อเงิน
เมืองเชียงตุงเป็นต้นที่อยู่ในระหว่างแดนพระม้าย้ายกับแดนจีน พอพระม้าย้าย
เสร็จสงครามทางเมืองไทย ก็พอขยับกองทัพมาตีเมืองพระม้าย้าย พระเจ้า
มังระต้องทำสงครามอยู่กับจีนถึง ๓ ปี ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีสั่งให้วงศ
พระม้าย้าย จึงพยายามขยายราชอาณาจักรในเวลาที่โอกาสนั้น.

ในรัชกาล พ.ศ. ๒๓๑๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองพิษณุโลก
เมื่อฤดูน้ำ แต่ไปถูกชนชาศึกของเลิกทัพถอยลงมาตั้งขรขยายมาแล้ว
ครั้นเลิกทัพถอยมาตั้งกรุงธนบุรีรักษาพระองค์หายขาดแล้วได้ข่าวว่า
เจ้าพิษณุโลกเรืองถึงพราถัย และเมืองพิษณุโลกเกิดรบกับเจ้าพระฝาง
พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นเป็นโอกาส พอต้นฤดูฝนก็ยกกองทัพไปตีเมือง
นครราชสีมาในชวคนี้.

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

กระบวนทัพกรุงธนบุรียกไปครั้งนี้จักเป็น ๒ ทัพ จำนวนพลเท่าใด
 หาปรากฏไม่ ให้พระมหามนตรีกับพระราชรินทร์คุมกองทัพนั้นยกไป
 ทาง ๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จคุมทัพหลวงยกไปทาง ๑ แต่จะเดินทัพ
 ทางไหนหาได้กล่าวไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่ ปรากฏแต่ว่า
 พระเจ้ากรุงธนบุรีไ้รบยกเข้าศึกที่ด่านจอหอ พระมหามนตรีพระราชรินทร์
 ไ้รบยกเข้าศึกที่ด่านขุนทด และเข้าศึกกองด่านขุนทดแตกหนีลงไปเมือง
 เสียมราชูคังนี้ จึงสันนิษฐานว่ากองทัพพระมหามนตรีพระราชรินทร์เห็น
 จะยกไปทางเมืองนครนายก ไปขึ้นเขาทางช่องเรือแตกทิศใต้เมือง
 นครราชสีมาทาง ๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพหลวงยกไปทางเมือง
 สระบุรี ขึ้นเขาทางช่องพระยาไฟ (๓) ทิศตะวันตกเมืองนครราชสีมา
 ทาง ๓ เมื่อกองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไปไม่ปรากฏว่ากองทัพข้างเจ้าพิมาย
 มาตั้งรักษาเมืองนครราชสีมา เห็นจะเป็นด้วยกำลังพลมีน้อย เห็นว่า
 ไม่พอที่จะรักษาข้อมปราการเมืองนครราชสีมาให้มั่นคงได้ ครั้นรู้ว่า
 กองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป ๒ ทาง เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์ผู้สำเร็จราชการ
 แผ่นดิน คือพระพิมายคนเดิม จึงจัดกองทัพเป็น ๒ ทัพ ทัพ ๑ ตัว
 เจ้าพระยาศรีสุรียวงศ์กับพระมหามนตรีสาธุกชายคนใหญ่ และมองย้า
 พระมาปลัดทัพของสุกชงหนีไปอยู่ด้วย คุมมาตั้งค่ายสะกัอยู่ที่ด่านจอหอ
 เหนือเมืองนครราชสีมา อีกทัพ ๑ ให้พระยาวรวงศาธิราชลูกคนเล็ก

(๓) เมื่อเจ้าอนุวงศ์เจ้ากรุงธนบุรีเป็นกบฏ ทัพใต้เมืองนครราชสีมา กองทัพกรุง
 รัชกาลที่ ๑ ก็เดิน ๒ ทางนี้เหมือนกัน 05/04/2563

ของเจ้าพระยาศรีสุรยวงศ์ซึ่งเป็นคนเข้มแข็งการศึกสงคราม คุมมาตั้ง
ค่ายสะกดอยู่ที่ด่านกระโทก^(๑) ข้างใต้เมืองนครราชสีมา

พระเจ้ากรุงธนบุรียกกองทัพไปตั้งค่ายจอหอเห็นข้าศึกตั้งสะกดอยู่
ก็ให้กองทัพเขาค่ายเจ้าพระยาศรีสุรยวงศ์ ใ้รบพุ่งกันเป็นสามาร
กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีตีค่ายข้าศึก จับได้ตัวเจ้าพระยาศรีสุรยวงศ์
กับพระมหามนตรีสาธุชยาและมองย่าพะม่า คำรัสสั่งให้ประหารชีวิต
เสียทั้ง ๓ คน ฝ่ายกองทัพพระมหามนตรีกับพระราชนรินทร์ยกขึ้นไป
ตั้งค่ายที่เขาค่ายข้าศึก พระยารวงศาธิราชต่อสู้แข็งแรง ต้องรบ
กันอยู่หลายวันจึงตีค่ายกระโทกได้ พระยารวงศาธิราชก็หนีลงไป
เมืองเสียมราฐในแดนกรุงกัมพูชา

ฝ่ายเจ้าพิมายรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรีตีค่ายจอหอแล้วค่ายกระโทกได้
ก็ไม่คิดที่จะต่อสู้ต่อไป จึงพาครอบครัวหนีออกจากเมืองพิมายหมายจะ
ไปอาศัยเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตอยู่เมืองเวียงจันทร์ ขุนชนะกรมการ
เมืองนครราชสีมา ท่านองจะเข็นพรรคพวกของพระยานครราชสีมา
คนที่เจ้าพิมายฆ่าเสียนั้น วิชาสาครุมส์มิตรพรรคพวกติดตามไปจับเจ้า
พิมายได้ เอาตัวมาถวายพระเจ้ากรุงธนบุรีฯ จึงทรงตั้งขุนชนะให้เป็น
พระยานครราชสีมา แล้วเลิกทัพกลับคืนมาพระนคร อยู่น้ำเห็นเจ้านายทัพ

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าท่านขุนทศฯ อยู่เหนือด่านจอหอขึ้นไปมิใช่
ทางเดินทัพครั้งนั้น อนึ่งเมื่อพระยารวงศาธิราชเสียค่ายหนีไปเมืองเสียมราฐเช่นนี้ต้อง
อยู่ทางทิศใต้ จึงเห็นว่าต้องเป็นด่านกระโทกจึงจะถูกแผนนี้

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

นายกองทัพความชอบในการสงครามครั้งนั้น พระราชรินทร์ผู้พิไลเลื่อน
 เป็นพระยาอภัยรณฤทธิ พระมหามนตรีผู้มองกัฏเฏเลื่อนเป็นพระยาอนันต
 ราชา ตำแหน่งว่างวางพระตำรวจทั้ง ๒ คน ส่วนเจ้าพิมายนั้นเดิม
 พระเจ้ากรุงธนบุรีหมายจะเสียดึงไว้ คุ้มเห็นว่ามิได้ มีความผิดต่อพระองค์
 ครั้งให้พาตัวเข้าไปเฝ้า เจ้าพิมายแสดงกิริยาอาการกระต้างกระเดื่องโดย
 ซักคึกขมาณะไม่ยอมอ่อนน้อม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงตรัสประกาศว่า (๑)
 “ตัวหาญอาสาบารมีมิได้ ไปอยู่ที่ไหนก็พาพวกผู้คนทนต์ถอยพลอย
 พิณกลีบหาญทนต์ ครั้นจะเสียดึงไว้ก็จะพาคนทนต์ถอยพลอยล้มตาย
 เสียด้วยอีก เจ้าอย่าอยู่เลยจงตายเสียครั้งนี้ทีเดียวเถิด อย่าให้เกิด
 จลาจลในแผ่นดินสืบไปข้างหน้าอีกเลย” แล้วจึงตรัสสั่งให้เอาเจ้าพิมาย
 ไปสำเร็จโทษเสีย

ในปลายรัชชกาล พ.ศ. ๒๓๓๓ เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีไคเมืองนคร
 ราชสีมา ขยายราชอาณาจักรทางทิศตะวันออกไคบรรพรมเหมือนเมื่อ
 ครั้งกรุงเก่าแล้ว ก็ให้เตรียมทัพที่จะให้ลงไปไคเมืองนครศรีธรรมราช (๒)
 ในต้นรัชชกาล พ.ศ. ๒๓๓๒ แต่เมืองจันทบุรีมิไคยอมเข้ามาว่า ไคข่าว
 ว่าญวนยกกองทัพเรือชนมาทเมืองบันทายมาศ เล่าๆกันว่าจะเข้ามาไค

(๑) คำตำรับนี้คัดมาจากหนังสือพระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา
 (๒) เรื่องพงสาวดารค่อนพระเจ้ากรุงธนบุรีไคเมืองนครศรีธรรมราช มีเรื่อง
 สงครามทางเมืองเขมรเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน รายการในหนังสือพระราชพงสาวดาร
 เรียบเรียงไม่ยุติค้องกับระยะเวลา ความที่กล่าวในหนังสือนี้ได้แก่ ใขรายการให้เข้า
 กับระยะเวลา จึงผิดกับในหนังสือพระราชพงสาวดารไปบ้าง

กรุงธนฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้วางใจให้เตรียมรักษาปากน้ำทั้ง
 ๔ ทาง และให้พระยาพิไชยนายทหารจีนข้าหลวงเดิมเลื่อนขึ้นเป็นพระยา
 โภษาธิปัตย์ ยังค้ำจุนรักษาปากน้ำ แต่ไม่ซำกักได้ความว่ากองทัพญวน
 ทหารไค้คงใจจะมาตีเมืองไทยไม่ ทียกมาครั้งนั้นเหตุด้วยในกรุงกัมพูชา
 นักองคันท (๑) ซึ่งเ็นพระรามราชาซึ่งราชสมบัติกษัตริย์นักองคันท
 ซึ่งเ็นสมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาฯ ขอกำลังญวนมาช่วย
 พระรามราชาสู้ไม่ไค้ก็หนีเข้ามาพึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ขอให้ช่วยป้องกัน
 ฌนเป็นข้าขอบขัณฑสีมาเหมือนเมือครั้งกรุงเก่า ขณะนั้นพอกองทัพ
 เตรียมจะไปตีเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมเสด็จ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้
 เจ้าพระยาจักรี คือกษัตริย์หลวงนายศักดิ์กรุงกรุงเก่าและเป็นเชื้อแซก
 เป็นแม่ทัพใหญ่ พระยายมราช พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรบุรี เป็น
 นายกองคุมทัพยกมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกลงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช
 เมือ (ราวเดือน ๕) ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๒ แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้
 ศุภอักษรลงไปยังองค์สมเด็จพระนารายณ์ราชาว่า เที่ยวนกรุงศรีอยุธยา
 กลับตั้งเป็นปกติเหมือนแต่ก่อนแล้ว ให้กรุงกัมพูชาส่งต้นไม้ทองเงิน
 กยเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายตามประเพณีตั้งแต่ก่อน สมเด็จพระ
 นารายณ์ราชาตอบมาว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีมิใช่เชื้อพระวงศ์ของสมเด็จพระ
 พระมหากษัตริย์ราชซึ่งครองกรุงศรีอยุธยา หายอมถวายต้นไม้ทอง
 เงินไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ชคเคือง จึงม้วยสั่งให้ยกกองทัพยกไปเมือง

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารเรียกนักองคันท ไน แต่ในหนังสือราชพงศาวดาร
 กรุงกัมพูชาเรียกนักองคันท

เซมรอก ๒ ทัพ ให้พระยาอภัยรณฤทธิ์ กับพระยาอนุชิตราชาคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปจากเมืองนครราชสีมา (๑) ลงทางช่องเสม็ดไปตีเมืองเสียมราฐทาง ๑ ให้พระยาโกษาธิบดีคุมพล ๒,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี ไปตีเมืองพระตะบองอีกทาง ๑ กองทัพทั้ง ๒ นั้นท่านองจะไกรวัชกระแสน้ำสั่งไปว่า เมื่อตีเมืองพระตะบองเสียมราฐได้แล้ว ถ้าสมเด็จพระนารายณ์ราชายังทอดทิ้งไม่มาอ่อนน้อมก็ให้ยกเมืองทั้ง ๒ นั้นไว้รอกองทัพหลวงเสด็จจะยกตามลงไปตีกรุงกัมพูชาในฤกษ์แล้ง คว้าเวลานั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีประสงค์จะรอฟังการตีเมืองนครศรีธรรมราชก่อน

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรียกลงไปถึงเมืองชุมพร เมืองไชยา พวกกรมการเก่าก็เข้ามาอ่อนน้อมโดยดีไม่ต้องรบพุ่ง แต่ข้าราชการที่เป็นแม่ทัพใหญ่กับนายกองที่ยกไปครั้งนั้นไม่เป็นสามัคคีกัน ครั้นยกเข้าไปในแดนเมืองนครศรีธรรมราช ข้ามแม่น้ำแม่หลวง (๒) ไปถึงท่าหมากแขวงอำเภอลำพูนพบข้าศึกตั้งค่ายสะกดอยู่ กองทัพกรุงธนบุรีเข้าตีค่ายไม่พรวรอมกันก็เสียทีข้าศึก พระยาศรีพิพัฒน์ พระยาเพชรบุรี ตายในที่รบ และข้าศึกจับหลวงรักษม้านายบุตรเจ้าพระยาจักรีไปได้ เจ้าพระยา

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พระยาทั้ง ๒ แต่เมื่อยังเป็นพระมหามนตรีและพระราชรินทร์ ยกตามพระยารวงศาธิราชไปตีเมืองเสียมราฐครั้ง ๑ แล้ว ครั้งนี้อยกไปตีเป็นครั้งที่ ๒ พงศาวดารกรุงกัมพูชาว่าตีครั้งนี้เป็นครั้งแรก ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองนครราชสีมา เห็นจะให้พระยาทั้ง ๒ ตั้งจัดการเมืองนครราชสีมาอยู่ด้วยพึ่งตีได้ใหม่ รับสั่งให้ตีเมืองเสียมราฐคราวนี้เป็นคราวแรกจึงยกไปจากนครราชสีมา

(๒) เดิมนั้นเรียกว่าแม่น้ำตาปี แขวงสุราษฎร์ธานี 2563

จักรกถยทัพกลับมามุ่งอยู่ที่เมืองไชยา พระยายมราชมิใช่บอกกล่าว
 ไทยเจ้าพระยาจักรีเข้ามาว่ามีใจด้วยราชการ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรง
 ทราบทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าพังกองทัพข้าราชการเห็นจะตีเอาเมืองนคร
 ศรีธรรมราชไม่ได้ ขณะนั้นกองทัพหลวงที่จะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาเห็น
 จะได้เตรียมมอ้อยแล้ว พอได้ข่าวเข้ามาถึงกรุงธนบุรีว่ากองทัพไทยได้
 เมืองพระตะบอง เมืองเสียมราฐแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระดำริ
 เห็นว่า โอกาสที่จะตีเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ในฤดูฝน มีเวลาพอที่จะทำ
 การสงครามทางเมืองนครศรีธรรมราชให้เสร็จทันในฤดูแล้งที่กำหนดว่า
 จะเสด็จไปตีกรุงกัมพูชาได้ จึงเสด็จโดยกระบวนเรือออกจากกรุงธนบุรี
 เมื่อเดือน ๘ ขณล พร้อมด้วยกองทัพหลวงมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ลงไป
 ตีเมืองนครศรีธรรมราช กระบวนทัพหลวงไปตกพายที่บางทะเลแขวง
 เมืองเพชรบุรี (๑) ต้องหยุดพักซ่อมแซมเรือกองทัพเสียคราวหนึ่ง แล้ว
 จึงยกไปถึงเมืองไชยา มีขี๋ยสั่งให้รวบรวมพลจึกกองทัพยกให้พระยา
 ยมราชเป็นกองหน้า ให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชาคุมทัพหลวง
 ยกลงไปทาง ๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีคุมกองทัพเรือลงไปทาง ๓ กำหนด
 ให้เขาคัดเมืองนครศรีธรรมราชพร้อมกันทั้ง ๒ ทาง ครั้นนั้นเจ้านครสำคัญ
 ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกลงไปแต่ทางบกทางเดียวเหมือนคราวก่อน หาได้
 เตรียมต่อสู้กองทัพเรือไม่ กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรีไปถึงปากพญา
 ชันเป็นปากน้ำเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓๐

แรม ๖ ค่ำ เจ้านครทรายก็ตกใจ ปรึกษากันหลายคนให้อุปราชจันทร์^(๑)
 ตั้งค่ายคอยต่อสู้อยู่ที่ท่าโพธิ์^(๒) อันเป็นท่าขนเมืองนครศรีธรรมราช
 ห่างเมืองประมาณ ๓๐ เส้น พระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปตั้งค่ายท่าโพธิ์แตก
 ขยับอุปราชจันทร์ได้ เจ้านครก็สิ้นความคิดที่จะต่อสู้ จึงทิ้งเมืองพำญาติ
 วงศ์หนีลงไปเมืองสงขลา พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ไต่เมืองนครศรีธรรมราช
 โดยง่าย ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรีซึ่งยกลงไปทางบก พระยายมราช
 กองหน้าก็ไต่ค่ายข้าศึกที่ท่าหมากแล้วยกต่อลงไป พยค้ายข้าศึกตั้งอยู่
 ที่เขาหัวช้างอีกแห่ง ๑ ยังไม่ทันรบกันข้าศึกก็แตกหนี ด้วยได้ข่าวว่า
 พระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว เจ้าพระยาจักรีจึงยก
 กองทัพตรงเข้าไปยังเมืองนครศรีธรรมราช ไปถึงภายหลังพระเจ้า
 กรุงธนบุรีตีเมืองไค ๘ วัน พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้ภาคทัณฑ์โทษ
 ทมิไค ไปถึงต้นกำหนด และให้เจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชาคุม
 กองทัพยกทัพเรือลงไปตามจับเจ้านครแก้ว แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยก
 กองทัพหลวงจากเมืองนคร ๗ เดือนวันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ
 ตามลงไปยังเมืองสงขลา

กองทัพเจ้าพระยาจักรีกับพระยาพิไชยราชาลงไปถึงเมืองสงขลา
 ได้ความว่าพระยาพิไชยกับหลวงสงขลาพาเจ้านครหนีลงไปข้างใต้ ก็ยก

(๑) อุปราชจันทร์นี้ เป็นบุตรของเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ และเป็นหลานเขย
 ของเจ้านคร เดิมเป็นที่หลวงนายฤทธิ์ในกรุงเก่า ครั้นกรุงเสียหนีลงไปอยู่กับเจ้านคร
 จึงได้เป็นอุปราช ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นที่เจ้าพระยาสุรินทรราชา เป็นต้นสกุล
 จันทโรจวงศ์

(๒) บ้านอุปราชจันทร์ตั้งอยู่ที่ท่าโพธิ์นั้น

ตามลงไปถึงเมืองเทพา อันเป็นเมืองชนของเมืองสงขลาอยู่ที่อกัยแดน
 เมืองมลายู สืบตามไต่ความว่าเจ้านครหน้ลงไปอาศัยพระยาขัตตนา
 ศ์รสถานอยู่ที่เมืองขัตตนา เจ้าพระยาจักรจึงมีศอกัษรลงไปยังพระยา
 ขัตตนาว่า เจ้านครเป็นศิทรของพระเจ้ากรุงธนบุรี มีรับสั่งให้มาติดตาม
 เอาตัว ให้พระยาขัตตนาส่งตัวเจ้านครกับพรรคพวกทหนีไปอยู่ในแดน
 เมืองขัตตนา มาถวายเสียโดยทั ถ้าไม่ส่งมาก็จะต้องยกกองทัพเข้าไปใน
 แดนเมืองขัตตนา เห็นว่าพระยาขัตตนาจะไต่ความเกือกรอนเปล่า ๆ
 พระยาขัตตนามความกลัวกองทัพไทยก็ให้เจ้านคร เจ้าพิศบุตรเขย
 กับเจ้ากลาง และพระยาพิศล หลวงสงขลา ทั้งสมัครพรรคพวกส่งมา
 ยังกองทัพเจ้าพระยาจักร ๆ ก็เลิกทัพกลับมาเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมือง
 สงขลา พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงจัดการเมืองสงขลาและเมืองพัทลุงเรียบ
 ร้อยแล้วก็เสด็จกลับมาขังเมืองนครศรีธรรมราช มาถึงเมื่อวันศุกร์
 เดือน ๓๒ ขึ้น ๒ ค่ำ พอมรสุมลงทางชายทะเลก็ยไต่ ลมกล้าคลื่น
 ใหญ่ฝนก็ตกชุก จะเสด็จกลับกรุงธนบุรียังไม่ไต่ จึงต้องขยับยั้งอยู่ที่เมือง
 นครศรีธรรมราช ให้กองทัพช่วยกันทำการปฏิสังขรณ์พระอารามมวัด
 มหาธาตุเป็นกัน จนตลอดเวลามรสุม ส่วนเจ้านครนั้นลูกชนปรึกษากว่า
 ไต่ถนสันชีวิต แต่พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย คำว่าเวลา
 ยานแตกเมืองเสีย ต่างคนต่างตั้งตัวหมายจะเป็นใหญ่ด้วยกัน เจ้านคร
 ยังไม่เคยเป็นข้ามาแต่ก่อน ที่รบพุ่งต่อสู้จะเอาเป็นความผิดไม่ไต่ ครั้นจย
 ทัพมาไต่เจ้านครก็อ่อนน้อมยอมจะเป็นข้าโดยทั ควรเอาตัวเข้าไปไว้รับ
 ราชการที่ในกรุง ๆ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช

จนถึงเดือน ๕ ขลุ ครั้นสิ้นมรสุมแล้วจึงทรงตั้งเจ้านราสีร์ยวงศ์หลาน
เชื้อให้ครองเมืองนครศรีธรรมราช แล้วให้เลิกทัพกลับคืนมาพระนคร

ฝ่ายพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนันตราชาก็เมืองเสียมราช
ได้เมืองนั้นฤๅณ สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกญา
กลาโหม ข้อย่าง คุมกองทัพเขมรยกมาตีเมืองเสียมราชคืน พระยา
ทั้ง ๒ ก็คักกองทัพเขมรแตกยับเยิน (๓) ออกญากลาโหมปางตายในทัพ
แต่ขึ้นเขมรก็ไม่รบกวน ครั้นพระยาทั้ง ๒ ไครยต้องครวว่า พระเจ้า
กรุงธนบุรีจะเสด็จไปตีเมืองนครศรีธรรมราชในฤๅณ ถึงฤๅณแล้วจะเสด็จ
ยกกองทัพหลวงออกไปตีกรุงกัมพูชา ก็ตั้งรอกองทัพหลวงอยู่ที่เมือง
เสียมราช ครั้นถึงฤๅณไม่ได้ยินข่าวว่ากองทัพหลวงยกไปก็แคลงใจ
เพราะไม่ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีตีกรมสมเด็จพระนครศรีธรรมราช
เสด็จกลับมาซึ่งไม่ได้ ฝ่ายที่ในกรุงธนบุรีได้ทราบกันอยู่แต่ก่อนว่าพระเจ้า
กรุงธนบุรีตีเมืองนครศรีธรรมราชตั้งแต่เดือน ๓๐ ครั้นเห็นหายไปไม่
เสด็จกลับมาหลายเดือนก็เกิดฎากันขึ้นว่า พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปสิ้น
พระชนม์เสียที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็คิดศัพท์ทราบออกไปถึงพระยา
ทั้ง ๒ ก็ตกใจ เกรงจะเกิดกลางคืนในกรุงธนบุรีจึงปรึกษากันให้เลิก
ทัพกลับมาทางเมืองนครราชสีมา ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีตั้งอยู่ที่เมืองพระ
ตะบอง ทราบว่าพระยาทั้ง ๒ เลิกทัพกลับมาจากเมืองเสียมราชจะอยู่แต่

(๓) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า สมเด็จพระนารายณ์ราชายกทัพเรือมา ได้
รบกันทะเลสาบยังไม่แพ้ชนะกัน ในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชาว่า ให้กองทัพมาตีเมือง
เสียมราชแล้วก็แตกกลับไป เห็นว่าตรงด้วยรายการ

ทัพเคียววกเกรงเขมรจะยกทัพมาทำร้าย จึงถอยทัพกลับมาเมืองปัวจัน
 ขุ่ยข้าง แล้วมีใบบอกกล่าวโทษเข้ามายังกรุงธนบุรีว่าพระยาทั้ง ๒ คน
 ตาทัพ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับมาถึงพระนคร ได้ทราบความตาม
 ใบบอกพระยาโกษาธิบดีทรงชกเคือง ฝ่ายพระยาทั้ง ๒ ยกกองทัพกลับมา
 พระยานนชิตรามาถึงเมืองลพบุรีก่อน พระยาอภัยรณฤทธิ์ยังอยู่ที่เมือง
 นครราชสีมา พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งให้หาหลวงไปหาตัวพระยานนชิต
 ราชามาเฝ้า แล้วมีพระกะตู่ถามว่า ให้ไปทัพยังมีใบบอกมาให้หา
 เหตุใดจึงยกทัพกลับมาโดยอำเภอใจ พระยานนชิตราก็กบฏทูลความ
 ตามจริงว่า รอคอยกองทัพหลวงไม่เห็นยกออกไปตามกำหนด แล้ว
 ได้ข่าวเล่าภาออกไปว่าพระเจ้ากรุงธนบุรีสนพระชนมที่เมืองนครศรีธรรมราช
 ก็ตกใจ เกรงว่าจะมีข้าศึกศัตรูมาแย่งพระนครจึงปรึกษากันยกกลับมา
 หวังว่าจะรักษาแผ่นดินไว้ ไม่ยอมเป็นข้าผู้อื่น พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟัง
 ก็หายกริ้ว ตรัสสรรเสริญว่าสมควรแล้ว จึงตรัสสั่งให้หากองทัพพระยา
 โกษาธิบดียกกองทัพพระยาอภัยรณฤทธิ์กลับมาพระนคร การที่จะตี
 กรุงกัมพูชานั้นให้ระงับไว้ก่อน.

ถึงขบาล พ.ศ. ๒๓๓๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังทรงปรารภที่จะตี
 หัวเมืองเหนือ พอได้ข่าวลงมาถึงกรุงธนบุรีว่า เมื่อเดือน ๖ ขบาล
 เจ้าพระฝางให้กองทัพลงมาลาคะเวณตรงเมืองอโยธยาและเมืองไชยนาท
 เป็นทำนองจะคิดลงมาตีกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เตรียม
 กองทัพจะยกไปตีหัวเมืองเหนือในขบาลนั้น ขณะนั้น (ฮอลันดา) เมือง
 ยะกะตราส่งปืนใหญ่มาถวาย และแขกเมืองตรังกานูก็เอาขนคาบศิลา

เข้ามาถวาย ๒,๐๐๐ กะบอก^(๑) พอเหมาะแก่พระราชประสงค์ พระ
 เจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดยกระบวนทัพเรือ ยกออกจากพระนครเมื่อฉวัน
 เสาร์เดือน ๘ แรม ๓ ค่ำ จะไปประชุมพลที่เมืองนครสวรรค์หรือเมืองไท
 ทาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่ากระบวนทัพทยอยกันไปคหัวเมืองเหนือคราว
 ๒ เป็น ๓ ทัพ ทัพที่ ๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดยกระบวนเรือเป็นทัพหลวง
 จำนวนพล ๓๒,๐๐๐ เวลานั้นพระยายมราชที่เคยเป็นนายทัพคราวที่เมือง
 นครศรีธรรมราชถึงอัสัญกรรม พระยาอนุชิตราชา (กรมพระราชวังขจร
 มหาสุรสิงหนาท) ได้เลื่อนขึ้นเป็นพระยายมราช ถอดพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพ
 ที่ ๒ ยกขึ้นไปทางบกข้างฟากตะวันออกลำนน้ำแควใหญ่ พระยาพิไชยราชา
 ถอดพล ๕,๐๐๐ เป็นทัพที่ ๓ ยกขึ้นไปทางบกข้างฟากตะวันตก.

ฝ่ายเจ้าพระฝางรู้ว่ากองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไป จึงให้หลวงโกษา
 ยิงซึ่งเคยเป็นนายทัพมารบกับพระเจ้ากรุงธนบุรีที่ค่ายลเกยไชย เมื่อครั้ง
 ยิงเป็นนายทหารของเจ้าพิษณุโลกเรื่องนั้นคุมกองทัพลงมาตั้งรับอยู่ที่เมือง
 พิษณุโลก กองทัพหลวงของพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงเมืองพิษณุโลก
 เมื่อฉวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ มีรับสั่งให้ปล้นเมืองในค้ำวันนั้นก็ได้

(๑) การถวายเครื่องศาสตราวุธอย่างนี้ ที่จริงเป็นการขายโดยทางอ้อม เพราะเมื่อ
 ทรงรับไว้แล้วเป็นประเพณีที่ต้องพระราชทานของตอบแทนถึงราคาของถวาย พระราชทาน
 งามข้างบ้าง คับก้างบ้าง ฝางบ้าง ถัดตามราคาซื้อขายในประเทศนี้ ผู้ถวายของได้กำไร
 ทั้งในราคาของที่ลงทุนซื้อถวาย และในราคาของพระราชทานตอบแทนเมื่อเอาไปขาย
 ประเทศอื่น ด้วยเหตุนี้พวกพ่อค้าทราบว่าจะต้องพระราชประสงค์สิ่งใดจึงพอใจถวาย

เมืองพิษณุโลก หลวงโกษาขังหนีออกจากเมืองไปรวบรวมพลตั้งค่าย
 หมายจะคอยต่อสู้อยู่ที่บ้านกระโทก แต่ไพร่พลแตกหนีกระจัดกระจายไป
 เสียมาก หลวงโกษาขังเห็นเหลือกำลังก็ทิ้งค่ายหนีกลับไปยังเมือง
 สว่างคบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีได้เมืองพิษณุโลกแล้วกองทัพยกขังขึ้นไป
 ไม่ถึงถึง ๒ ทิว ภัยเป็นเหตุฝนหนักทางบกเดินลำบาก จึงประทับรออยู่ที่
 เมืองพิษณุโลก ๙ วัน กองทัพพระยาอมราชจึงขึ้นไปถึง ต่อมาอีก ๒ วัน
 กองทัพพระยาพิไชยราชากขึ้นไปถึง มีรับสั่งให้จ่ายเสบียงอาหารแล้ว
 ให้กองทัพกรีดยกตามซำคักที่แตกหนีขึ้นไปยังเมืองสว่างคบุรีพร้อมกัน
 ทั้ง ๒ ทาง แต่กองทัพเรือยังไม่ยกขึ้นไป ภัยทรงพระราชดำริว่าเวลานั้น
 น้ำในแม่น้ำยังน้อย หนทางต่อขึ้นไปลำน้ำแคบคลื่นสูงถึง ๒ ฟาก ถ้า
 ซำคักมากก็ทาง ทัพเรือจะระยพุ่งยังเสียเปรียบ แต่ดำริว่าไม่ช้าคอก
 น้ำเห็นออกคงหลากมา คงไต่ยกขึ้นไปตามกัน พอสองสามวันน้ำก็หลาก
 ทั้งทรงพยากรณ์ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพขึ้นไปจากเมือง
 พิษณุโลก

ฝ่ายกองทัพพระยาอมราช พระยาพิไชยราชา ยกขึ้นไปถึงเมือง
 สว่างคบุรีก็เข้าล้อมเมืองไว้ พวกชาวเมืองเห็นกองทัพกรุงธนบุรีกำลัง
 สามารถ ฤๅเดชของเจ้าพระฝางต้านทานไม่ไหว ก็พากันครั้นคร้าม
 ไม่กล้าหาญตั้งแต่นั้น เจ้าพระฝางเห็นเหลือกำลังที่จะระยพุ่งเข้าชัยชนะ
 ก็ไต่แต่รักษาเมืองมั่นไว้ ขณะนั้นข้างช่องเจ้าพระฝางตกตกเป็นข้างพุ่ง
 ฝอยคอก เจ้าพระฝางก็เห็นว่าข้างฝอยเกิดขึ้นในเวลาซำคักล้อมเมือง

เป็นของเกิดสำหรับบุญบารมีชาติภักดียิ่งท้อใจ ท้อส้อยได้ ๓ วันก็พาสโมสร
พรรคพวกยกออกจากเมืองในเวลากลางคืน ต่อกันไปข้างทิศเหนือ
กองทัพติดตามหาได้ตัวเจ้าพระฝางไม่ ได้แต่ข้างเผือกมาถวายพระเจ้า
กรุงธนบุรี.

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีได้หัวเมืองเหนือแล้ว ก็ได้เมืองขึ้นของกรุงศรี
อยุธยาในราชอาณาจักรตทั้งหมด ยิงขาดแต่เมืองตระนาวศรี และเมือง
มะริดที่ตกอยู่กับพม่า ถัดกรุงกัมพูชาและเมืองมะลายูประเทศราชยังคง
แข็งเมืองอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับจัดการปกครองหัวเมืองเหนืออยู่
ตลอดฤดูหนาว ให้เกลี้ยกล่อมราษฎรที่แตกฉานชานเซ็นให้กลับมาอยู่ตาม
ภูมิลำเนาเดิม แล้วสำรวจจำนวนไพร่พลเมืองเหนือทั้งปวง เมืองพิษณุโลก
มีพลเมือง ๓๕,๐๐๐ คน เมืองสวรรคโลกมี ๗,๐๐๐ คน เมืองพิไชย
(รวมทั้งเมืองสว่างบุรี) มี ๘,๐๐๐ คน เมืองสุโขทัยมี ๕,๐๐๐ คน
เมืองกำแพงเพชรกับเมืองนครสวรรค์มีเมืองละ ๓,๐๐๐ คนเศษ จึงทรง
ตั้งข้าราชการซึ่งมีบำเหน็จความชอบในการสงครามครั้งนั้น คือพระยา
ขมราช (กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท) ให้เป็นเจ้าพระยาสุรสีห์
พิณวาทิราช อยู่สำเร็จราชการเมืองพิษณุโลก^(๑) ให้พระยาพิไชยราชา
เป็นเจ้าพระยา สำเร็จราชการเมืองสวรรคโลก ให้พระยาสิทธิราชเดโชไชย
เป็นพระยาพิไชย ให้พระยาทำนน้ำเป็นพระยาสุโขทัย ให้พระยาสุรบดินทร์

(๑) ผู้สำเร็จราชการเมืองเอก คือเจ้าพระยาพิษณุโลกและเจ้าพระยานครศรี
ธรรมราชแต่ก่อนมียศสูงกว่าสนามสี่ชั้นจตุสดมภ์ 04/2563

เมืองไซยนาทเป็นพระยากำแพงเพชร ให้พระยาอนุรักษภูธรเป็นพระยานคร
สวรรค์ และเจ้าพระยาจักรแขกนั้นอ่อนแอในการสงครามครั้งนั้น มีรับสั่ง
ให้เอาออกเสียจากตำแหน่งสมุหนายก คงเป็นแต่เจ้าพระยาจักร แล้ว
ทรงตั้งพระยาภิรมณฤทธิ (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์)
เป็นพระยายมราช และให้บัญชาการกระทรวงมหาดไทยแทนสมุหนายก
ด้วย ครั้นจัดการหัวเมืองเหนือเสร็จแล้วจึงเสด็จกลับลงมายังกรุงธนบุรี

ในเวลานั้นพม่าปกครองเมืองเชียงใหม่อยู่ พระเจ้าองค์เว้ตั้งให้ฉัย
คามณซึ่งโคโลนนยคชนเป็นไปมะยง่วน^(๑) เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่มาแต่
กรุงเก่ายังไม่เสีย เมื่อกองทัพกรุงธนบุรีชนไปตีเมืองสวางคบุรี มีพวก
เจ้าพระฝางหนีไปพึ่งพม่าทางเมืองเชียงใหม่ ไปมะยง่วนได้ท่วงทที่จะ
แผ่อำณาเขตค้ตอลงมา เพราะไทยพวกเมืองสวางคบุรีไปเข้าด้วย จึงยก
กองทัพลงมาตีเมืองสวรรคโลกเมื่อเดือน ๓ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๓ ขณะนั้น
เจ้าพระยาพิไชยราชาพึ่งไปอยู่เมืองสวรรคโลกยังไม่ถึง ๓ เดือน กำลัง
รพลยังม่นอย แต่เมืองสวรรคโลกมีขอมปรากฏการสร้างไว้แต่โบราณมั่นคง
เจ้าพระยาพิไชยราชาจึงรักษาเมืองมั่นไว้ แล้วบอกหัวเมืองใกล้เคียงขอ
กำลังไปช่วยรบพม่า ท้พม่าท้ยกมาตีเมืองสวรรคโลกคราวนั้นเป็น

(๑) ไปมะยง่วนคนนี้ในหนังสือเก่าเรียกชื่อหลายอย่าง ที่จริงเดิมเป็นที่อกัย
คามณี เรียกกันว่าอาปรกามณีก็มี ครั้นเมื่อเลือนชคเป็นมะยิห่วน เรียกกันว่ามะยิห่วนก็มี
เอากำโบ อันแปลว่านายทัพต่อเจ้าข้างหน้าชื่อ เรียกโบมะยิห่วน จึงกลายเป็นไปมะยง่วน
ก็มี ชาวเพ็ญเรียกไปมะยง่วนให้ตรงกับหนังสือพระราชพงศาวดาร.

แต่ทัพพม่าเมืองเชียงใหม่รพลเป็นคนพนเมืองโดยมาก เป็นแต่พม่า
ควมคุมมา เห็นพวกชาวเมืองสวรรคโลกไม่สู้ก็ล้อมเมืองไว้ ครั้น
เจ้าพระยาสุรสีห์ พระยาพิไชย พระยาสุโขทัย ยกกองทัพไปถึงเข้าตี
กระหนาบ กองทัพพม่าก็แตกพ่ายหนีไปหมด ในคราวนี้หาต้องรอน
ถึงกองทัพกรุงธนบุรีไม่.

สงครามครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรก

ปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๓

เรื่องพระเจ้ากรุงธนบุรีตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น พิศวาทในรายวัน การทัพที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เห็นได้ว่าเป็นการต่อเนื่อง กับเรื่องพระม้าคัมภีร์ของสุวรรณโลกที่กล่าวมาแล้ว ท้ายปรากฏว่าไปมะยง่วน มาล้อมเมืองสุวรรณโลกเมื่อเดือน ๓ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๓ ถึงเดือน ๔ ปีชวดนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพออกจากพระนครไปตี เมืองเชียงใหม่ ราชการในระหว่างนั้นจะพอสันนิษฐานได้ว่า เมื่อ เจ้าพระยาพิไชยราชาได้ทราบข่าวว่าพระม้าจะยกกองทัพมา คงมีใบบอก ลงมายังกรุงธนบุรี ครั้นเมื่อพระม้ายกกองทัพมาถึงเมืองสุวรรณโลก ก็คงบอกตามลงมาอีกครั้งหนึ่ง ใบบอกเห็นจะมาถึงกรุงธนบุรีในเดือน ๓ ขณะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงกลับลงมาจากเมืองเหนือ พังมาถึงกรุงธนบุรีไม่ช้านัก ผู้คนและพาหนะกองทัพเห็นจะยังไม่ทัน กระจุกกระจายไป ครั้นได้ทราบความตามใบบอกว่า ไปมะยง่วน เจ้าเมืองเชียงใหม่ยกมาเองก็ทรงพระวิตก ด้วยหัวเมืองเหนือพึ่งตีได้ ใหม่ ๆ ผู้คนพลเมืองยังไม่เป็นชุกแผ่นและยังไว้ใจไม่ได้ทีเดียว เพราะ เห็นชาติกันมาไม่ช้านัก ด้วยเหตุนี้จึงรวบรวมผู้คนเข้ากองทัพหลวง เสด็จยกกลับขึ้นไปอีกในเดือน ๔ ปีชวด เมื่อเสด็จขึ้นไปถึงกลางทาง

เห็นจะเกอียดลงเมืองนครสวรรค์ จึงทรงทราบว่าพวกเจ้าเมืองเหนือได้
ช่วยกันรบพุ่งตีพระม้าวแตกหนีไปหมดแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่เสด็จกลับ
ลงมาพระนคร เลยกกกองทัพหลวงขึ้นไปเมืองพิไชย เรียกกองทัพ
หัวเมืองเข้าสมทบแล้วเสด็จกลับไปตีเมืองเชียงใหม่ ราชการเห็นจะเป็น
คั่งกล่าวมานี้

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น ท่านอง
จะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเห็นว่า กำลังพระม้าวที่เมืองเชียงใหม่ไม่สู้
มากมายใหญ่หลวงนัก ทางเมืองอังวะก็กำลังติดศึกจีนยังจะส่งกำลัง
มาช่วยไม่ได้ พระม้าวเมืองเชียงใหม่แตกไปจากเมืองสวรรคโลกใหม่ ๆ
กำลังครั้นคร้าม ถัดติดตามขึ้นไปทันทีข้างที่จะตีเมืองเชียงใหม่ได้
อนึ่งกองทัพที่จะไปตีเมืองเชียงใหม่ทั้งทัพหลวงและทัพหัวเมืองก็มีพร้อม
อยู่แล้ว ไม่ต้องกระเกณฑ์ผู้คนมาใหม่เป็นแต่จะสั่งให้ยกทัพขึ้นไป ถ้า
ตีเมืองเชียงใหม่ได้สำเร็จก็จะเป็นประโยชน์อย่างสำคัญ เหมือนกับ
ที่กำลังพระม้าวมีให้มาทำร้ายได้เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า โดยหากจะ
ตีเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ ก็ยังเป็นประโยชน์ที่จะได้รู้ภูมิลำเนาไว้สำหรับศึก
การข้างหน้าต่อไป คงเป็นเพราะทรงพระราชดำริตั้งว่ามานี้ จึงยกขึ้นไป
ตีเมืองเชียงใหม่เมื่อต้นปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๕

กองทัพพระเจ้ากรุงธนบุรียกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งนั้น คง
ประชุมพลที่เมืองพิไชย รวมจำนวนพลได้ ๓๕,๐๐๐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์
เป็นนายทัพหน้าคุมพลหัวเมืองยกไปก่อน แล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จ

เป็นจอมพลยกกองทัพหลวงตามไป เค้นทัพไปทางเมืองสุวรรณโลก
เมืองเถินและเมืองลี้ ครั้นนั้นพวกเจ้าเมืองรายทาง มีพระยาแพรมังไชย
เป็นต้น มาสวามิภักดิ์มาก ที่ไม่มาสวามิภักดิ์ก็มีได้ ต่อสู้ กองทัพ
กรุงธนบุรียกขึ้นไปถึงเมืองลำพูนได้ โดยสะดวก ฝ่ายไปมระยง่วนเห็น
ข้าศึกยกขึ้นไปไต่รวกเร็วก็ ไม่มาต่อสู้กลางทาง เป็นแต่แต่งกองทัพ
ให้ออกมาตั้งค่ายรัยอยู่นอกเมือง กองทัพเจ้าพระยาสุรสีห์ยกขึ้นไปถึง
ที่ค่ายนั้นแตก ไปมระยง่วนให้กองทัพถอยกลับเข้าเมืองตั้งรักษาข้อม
ปราการไว้มั่นคง กองทัพกรุงธนบุรี ก็เข้าไปตั้งล้อมเมืองไว้ แล้ว
เข้าปล้นเมืองครั้ง ๓ รบกันกลางคืนตั้งแต่เวลา ๓ นาฬิกาจนรุ่งสว่าง
เข้าเมืองไม่ได้ก็ต้องถอยกลับออกมา พระเจ้ากรุงธนบุรีคิดว่าเมือง
เชียงใหม่มีข้อมปราการมั่นคงนัก จึงมีคำปริมปรากล่าวกันมาแต่ครั้ง
กรุงศรีอยุธยาว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ใดเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่
ครั้งแรกคงตีไม่ได้ ครั้งครั้งที่ ๒ จึงระโตะดังนี้ กองทัพยกขึ้นไป
ครั้งนั้นกรวยรวมยกไปโดยขีจระยง่วน ทิ้งจำนวนพลและเสบียง
อาหารไม่พอจะทำการชัยเคี้ยวตีเอาเมืองเชียงใหม่ได้ ก็สมกับคำพยากรณ์
อยู่แล้ว เสด็จประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ได้ ๘ วันจึงกำรัสสั่งให้ถอยทัพ
กลับมา

ครั้นนั้นไปมระยง่วนเห็นไทยถอยทัพได้ ก็ให้กองทัพออกติดตามตี
พวกพระน่าน้าวสะกัยถึง กองทัพหลัง ระส่ำระสายกันแตกมาจนถึงกองทัพ
หลวง พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นกองทัพหลังเสียทีข้าศึกก็เสด็จลงไปคุม

กองหลัง ทรงพระแสงกายเขาสีวขาศึกเอง พวกนายไพร่พลทหาร
ก็กลับใจได้ เขารุกรบขาศึกถึงตะลุมบอน ขาศึกค้ำทานไม่ไหว
ก็ถอยหนีกลับไป แต่นั่นกองทัพกรุงธนบุรี ก็กลับใจได้ โดยสะดวก
พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับลงมาเรือพระที่นั่งที่เมืองพิไชย แล้วกลอง
ลงมายังพระนคร

ฝ่ายกรุงกัมพูชา ตั้งแต่กองทัพไทยถอยมาจากเมืองพระตะบอง
และเมืองเสียมราฐ เมื่อต้นขาล พ.ศ. ๒๓๑๓ สมเด็จพระนารายณ์
ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาเข้าพระทัยว่า คงมีเหตุการณ์อย่างไรเกิดขึ้นใน
เมืองไทยก็คอยตรัยฟังอยู่ ครั้นต่อมาได้ข่าวว่าพระม่ายกกองทัพลงมา
ทางเมืองเหนือ ก็คิดว่าไทยคงจะแพ้พระม่ายอีก เห็นเป็นท่วงท้วงให้
นักพระโศกเศร้าเจ้าเมือง เขยเมยกกองทัพมาตีเมืองตราขเมืองจันทบุรีเมื่อ
ปลายขาล (๑) เวลานั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่
แต่กองทัพเมืองจันทบุรีก็กองทัพเขมรแตกกลับไป พระเจ้ากรุงธนบุรี
เสด็จกลับลงมาจากเมืองเชียงใหม่ ทรงชกเคืองเขมร ครั้นพล
หายเหนื่อยแล้วถึงปลายฤดูฝนก็ให้เตรียมทัพไปตีกรุงกัมพูชา ครั้น
เข้าพระยาจักรีแขกไปตามเสด็จเมืองเหนือกลับมาถึงอสนัญกรรม จึง
ทรงตั้งพระยายมราช (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์) ซึ่ง
วังตำแหน่งสมุหนายก เป็นเจ้าพระยาจักรีเต็มตำแหน่ง และตั้งพระยา
ราชบัลังก์บุตรเจ้าพระยาจักรีแขกเป็นพระยายมราช แล้วคำรัสสั่งให้

(๑) เรื่องเขมรมาตีเมืองตราขเมืองจันทบุรี มีในราชพงศาวดารกรุงกัมพูชา แต่
หาไม่มีในหนังสือพระราชพงศาวดารไทย

เจ้าพระยาจักรีเป็นแม่ทัพยกคุมพล ๓๐,๐๐๐ ยกไปทางเมืองปราจีนบุรี
 พาพระรามราชาไปในกองทัพสำหรับจะโต้เกลี้ยกล่อมพวกเขมรด้วย ให้
 กองทัพยกตีเมืองพระตะบองเมือง โปธิสัตว์เข้าไปจนถึงเมืองบันทายเพชร
 ซึ่งเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา ส่วนกองทัพเรือมีจำนวนเรือรบ ๓๐๐ ลำ
 เรือทะเล ๓๐๐ ลำจำนวนพล ๓๕,๐๐๐ ให้พระยาโกษาธิบดีเป็นกองหน้า
 พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จเป็นจอมพลในกองหลวง ยกออกจากพระนครเมื่อ
 แรมเดือน ๑๓ ไปประทับที่ปากน้ำเมืองจันทบุรี ให้พระยาโกษาธิบดี
 กองหน้ายกลงไปตีเมืองกำพงโสมก่อน ต่อมาอีก ๖ วันพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ก็ยกกองทัพหลวงตามลงไป เสด็จไปถึงปากน้ำเมืองบันทายมาศเมื่อ
 ๓ วันพฤหัสบดี เดือน ๓๒ ขึ้น ๘ ค่ำ ให้เกลี้ยกล่อมพระยาราชานครศรี
 เจ้าเมืองบันทายมาศให้มาอ่อนน้อม โดยที่ พระยาราชานครศรีไม่มา
 อ่อนน้อม จึงมีรับสั่งให้ ต.เมืองบันทายมาศก็ตีเมืองเมื่อวันขึ้น ๓๐ ค่ำ
 เดือน ๓๒ นั้น พระยาราชานครศรีเจ้าเมืองลงเรือหนีออกทะเลไปได้
 ครั้นตีเมืองบันทายมาศแล้วจึงเสด็จยกกระบวนทัพเรือเข้าคลองชุกไปยัง
 เมืองพนมเปญ

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรียกกองทัพยกกลงไป ตีได้เมืองพระตะบอง
 เมือง โปธิสัตว์ และเมืองบริบูรณ์เข้าไปโดยลัดขี ยังแต่จะถึงเมือง
 บันทายเพชร สมเด็จพระนารายณ์ราชาเห็นว่าจะสู้รบต้านทานไม่ไหว
 ก็ทิ้งเมืองบันทายเพชรอพยพครอบครัวหนีไปเมืองฮาพนม เจ้าพระยา
 จักรีตีเมืองบันทายเพชร ให้พระรามราชาตั้งเกลี้ยกล่อมผู้คนอพยพหนี
 แล้ว ก็ลงไปเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองพนมเปญ จึงมีรับสั่งให้

เจ้าพระยาจักรียกกองทัพตามไปยังเมืองขามเฒ่า แล้วเสด็จยกกองทัพ
หลวงตามไป ไปได้ความว่าสมเด็จพระนารายณ์ราชาหนีลงไปเมืองฉะเชิงเทรา
แล้ว ก็เสด็จกลับมาประทับอยู่ที่เมืองพนมเขื่อน

ฝ่ายพระยาโกษาธิบดีได้เมืองกำแพงเพชรแล้ว จะไปตีเมือง
กำแพงเพชรต่อไป แต่พระยาขี้เหล็กเจ้าเมืองกำแพงศรมาขอมออ่อนน้อมโดยที่
จึงพาพระยาขี้เหล็กมาเฝ้าเมืองพนมเขื่อน ฝ่ายเจ้าพระยาจักรียกไปตั้ง
เมืองขามเฒ่าไม่มีใครต่อสู้ ครั้นจัดการบ้านเมืองเรียบร้อยแล้ว ก็กลับ
มาเฝ้าที่เมืองพนมเขื่อนเหมือนก่อน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมอบกรุงกัมพูชา
แก่พระรามาธิบดีแล้ว ก็เลิกทัพกลับคืนมาพระนครในเดือนอ้าย ปีเถาะ
พ.ศ. ๒๓๓๕

ครั้นกองทัพกรุงธนบุรีกลับมาแล้ว สมเด็จพระนารายณ์ก็ขอกำลัง
ฉะเชิงเทราของกษัตริย์ กลับขึ้นมาตั้งอยู่ที่แพรกศรีบัวบาน แต่กลัวไทยไม่กล้า
มาอยู่เมืองขามเฒ่าเพื่อชดเชยเหมือนเดิม ฝ่ายพระรามาธิบดีก็ตั้งอยู่เมือง
กำแพงเพชรไม่กล้าขึ้นไปอยู่เมืองขามเฒ่าเพื่อชดเชยด้วยฉะเชิงเทรา หัวเมืองในกรุง
กัมพูชาจึงแยกกันเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายไทยกับสมเด็จพระนารายณ์
ฝ่ายเหนือกับพระรามาธิบดี เห็นดังนั้นจึงพากันไปขึ้นเป็นกบฏขึ้นใน
เมืองฉะเชิงเทรา ราชวงศ์ฉะเชิงเทราเสียบ้านเมืองแก่พวกกบฏ สมเด็จพระนารายณ์
ไม่ได้อำนาจฉะเชิงเทราออกหนุ่กว่าเหตุ จึงให้มาว่ากล่าวกับพระรามาธิบดีขอ
ปรานีปรานอมจะยอมให้พระรามาธิบดีครองกรุงกัมพูชา ส่วนสมเด็จพระ
นารายณ์จะเสด็จลงมาเป็นที่ ๒ พระรามาธิบดีก็ยกเข้ามายังกรุงธนบุรี

พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็ทรงพระโสมนัส จึงโปรดให้อภิเษกนัก
 องค์นั้นที่เข็นสมเด็จพระรามราชา พระเจ้ากรุงกัมพูชา ทรงตั้งนักองค์ตน
 ซึงเข็นสมเด็จพระนารายณ์ให้เข็นทมหาดอุปโยราช และให้นักองค์ธรรม
 เข็นทมหาดอุปราช แต่นั้นกรุงกัมพูชาก็เป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงธนบุรี
 เหมือนอย่างเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาแต่ก่อนมา

เจ้าพนักงานหอสมุด

สงครามครั้งที่ ๕ คราวพระม้ายึดเมืองพิไชยครั้งที่ ๑

ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๕

สงคราม ๒ ครั้งต่อไปนี้ รบกันแต่เล็กน้อย พิเคราะห์เหตุเคาะเงื่อน
คเหมือนจะเกิดขึ้นเพราะนายทัพพระม้ายะนงใจ มีใช้พระม้ายิ่งใจจะมาทำ
ศึกสงครามโตใหญ่อย่างไร

เรื่องราวมูลเหตุของการสงครามครั้งนี้ปรากฏว่า เมื่อปลาย
พ.ศ. ๒๓๓๕ ในแคว้นนครกรุงศรีสัตนาคณหุต เจ้าสุริยวงศ์ซึ่งเป็น
เจ้าเมืองหลวงพระบางเกิดวิวาทกับเจ้าบุญสารซึ่งเป็นเจ้าเวียงจันทร์ เจ้า
หลวงพระบางยกกองทัพลงไปตีเมืองเวียงจันทร์ เจ้าเวียงจันทร์เกรง
จะสู้พวกเมืองหลวงพระบางไม่ไหว ให้ไปทูลพระเจ้าอังวะขอกำลังมาช่วย
ขณะนั้นพอเสร็จศึกจนพระเจ้ามังระจึงให้ซีกชิงโยเป็นกองหน้า ไปสุพลา
เป็นแม่ทัพคุมกองทัพพระม้าย รวมจำนวนพล ๕,๐๐๐ มาช่วยเมืองเวียงจันทร์
เจ้าหลวงพระบางลงไปล้อมเมืองเวียงจันทร์อยู่ ทราบว่าพระม้ายกกองทัพ
มาช่วยเจ้าเมืองเวียงจันทร์ ก็ต้องถอยทัพกลับไปมารักษาเมืองหลวง
พระบาง ภัยเมืองหลวงพระบางอยู่ต้นทางที่พระม้ายกไปเมือง
เวียงจันทร์ ไปสุพลาจึงยกกองทัพไปตีเมืองหลวงพระบาง เจ้าสุริยวงศ์
สู้ไม่ไหวก็ยอมอ่อนน้อมต่อพระม้าย พระเจ้าอังวะได้เมืองหลวงพระบางแล้ว
ยังไม่ให้กองทัพไปสุพลากลับไปเมืองพระม้าย สั่งให้ลงมาตั้งอยู่ที่เมือง

เชียงใหม่ คอยขอร้องกันเมืองเผอิไทยจะยกขึ้นไปตอก ไปสพลาจึง
 เกิดทัพมาทางเมืองน่าน ครั้นมาใกล้แดนไทย ท่านองจะเย็นเพราะ
 ไปสพลาอยากจะใคร่ขอตัวมือทหารของตน ช่มไปมะยง่วนเจ้าเมือง
 เชียงใหม่ ด้วยรู้ว่าไปมะยง่วนเคยมาเสียดไทยที่เมืองสวรรคโลก จึง
 แบ่งกองทัพพะม่าให้ ชิกชิง โยนายทัพหน้า (๑) คุมมาตีเมืองไทยที่
 ปลายแดน ชิกชิงโยยกเข้ามาที่เมืองลั๊บลัด ไม่มีใครจะต่อสู้ ก็ได้
 เมืองลั๊บลัดโดยง่าย พะม่าเก็บทรัพย์จับผู้คนได้ที่เมืองลั๊บลัดไม่พอ
 ต้องการ จึงยกเลยเข้ามาตีเมืองพิไชยเมื่อฤดูแล้ง ปลายมะโรง
 พ.ศ. ๒๓๓๕ ทัพเมืองพิไชยเวลานั้นยังมีน้อย พระยาพิไชยจึงรักษา
 เมืองมั่นไว้ยังไม่ออกไปรบ ขอกมาขอกำลังเมืองพิษณุโลกขึ้นไปช่วย
 เจ้าพระยาสุรสีห์ที่รบเกณฑ์กองทัพยกขึ้นไปยังเมืองพิไชย ขณะนั้น
 พะม่าตั้งค่ายอยู่ที่ทิวคอกกา กองทัพเมืองพิษณุโลกขึ้นไปถึงก็เข้าตีค่าย
 พะม่า ฝ่ายพระยาพิไชยก็ยกออกมาตีกระหนาบอีกด้าน ๓ ทัพรบพุ่งกัน
 ถึงใช้อาวุธสิ้นพันแทงเป็นตะลุมบอน กองทัพพะม่าต้านทานไม่ไหวก็
 แยกหนีไปเมืองเชียงใหม่

เรื่องสงครามครั้งนี้หาในพงศาวดารพะม่าไม่ ในหนังสือพระราช
 พงศาวดาร ว่าตัวไปสพลาจะมาเอง ข้าพเจ้าพิจารณาตราการรบ เห็น
 ว่าแพ้ยานัก คงมิใช่ทัพใหญ่ จึงเข้าใจว่าจะเป็นแต่ไปสพลาแข่งกำลัง
 ให้นายทัพรองยกมา มาเสียดตัวไปสพลาจึงยกมาเองอีกคราว ๑ ซึ่ง
 จะปรากฏต่อไปข้างหน้า

(๑) ทว่าชิกชิงโบตรงนี้ เป็นถาดาคคระเน

สงครามครั้งที่ ๒ คราวที่เมืองพิไชยครั้งที่ ๒

ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖

เรื่องสงครามครั้งนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารปรากฏแต่วันรบ
หามิรายการพิศการไม่ จะต้องกล่าวโดยคาคคะเน ตั้งแต่เหตุที่
สงครามเป็นต้นไป

มีความปรากฏว่า เมื่อก่อนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๑๖ พวกเมืองเวียง
จันทร์เกิดวิวาทกันตนเอง เมืองเวียงจันทร์เคยขอกำลังพระม้ามามาช่วย
เมื่อคราวเจ้าหลวงพระบางมาล้อมเมืองเมือยกอน คราวนั้นพวกหนึ่งจึง
ให้ไปขอกไปสุพลาที่เมืองเชียงใหม่ขอกำลังพระม้ามามาช่วยอีก ไปสุพลา
ยกกองทัพไประงับวิวาทค้างฤดูฝนอยู่ที่เมืองเวียงจันทร์ เกิดไม่ไว้ใจ
เจ้าบุญสารเจ้านครเวียงจันทร์ จึงขบถให้ส่งบุตรธิดากับเสนาบดีผู้ใหญ่
ไปเป็นทวนำอยู่ที่เมืองฮังวะ ครั้นสิ้นฤดูฝน ไปสุพลายกกองทัพ
กลับมาจากเมืองเวียงจันทร์จึงเลยมาที่เมืองพิไชย

เหตุที่ไปสุพลาเลยมาที่เมืองพิไชยคราวนี้ อาจจะเป็นด้วยเหตุ ๒
ประการคือ ประการที่ ๑ ทำนองไปสุพลาจะได้ทราบความมาจากเมือง
ฮังวะว่า พระเจ้ามังระจะให้เป็นแม่ทัพยกลงมาตีกรุงธนบุรีทาง ๑ ทั้ง
เรื่องจะปรากฏต่อไปข้างหน้า ไปสุพลาประสงค์จะลองฝีมือไทยที่ว่า
รบพุ่งเข้มแข็งชนกว่าแต่ก่อนอย่างไร ด้วยเชื่อว่าผลของตนไ้รบพุ่ง

ชำนาญศึก เคยมีชัยชนะโตเมืองหลวงพระบางมา อย่างไร ๆ ก็คงจะ
สู้ไทยที่เมืองพิไชยได้ ถ้ามีได้เป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ บางทีจะเป็น
เพราะไปสพลาที่มีความอภัยยศอสุ ทวีผลของคนมาแตกหนีไปจากเมือง
พิไชยเมื่อขมมะโรง จึงยกมาแก้มือเองก็เป็นได้

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอลิ้นฤกษ์ในขมมะเส็ง พ.ศ.
๒๓๓๖ ไปสพลาที่ยกกองทัพมาหมายจะมาตีเมืองพิไชยอีก แต่คราวนี้
ฝ่ายไทยรู้ตัวก่อน ท้ายเจ้าพระยาสรสิทธิ์พระยาพิไชยคาคว่าพะม่าคงจะ
ยกมาอีก ให้คอยระวังสืบสวนอย่ามิได้ประมาท ครั้นรู้ว่าไปสพลา ยก
กองทัพมา ก็ชวนกันยกกองทัพไปตั้งชุมนุมสกัดอยู่ที่พิไชยภูมิในกลาง
ทาง กองทัพพะม่ายกมาลง เจ้าพระยาสรสิทธิ์กับพระยาพิไชยออกระดม
ตี ไตรยกกันเป็นสามารรถ ฝ่ายไทยได้ที่พิไชยภูมิได้เปรียบพะม่า ก็
ตีทัพไปสพลาแตกกลับไปเมื่อวันอังคาร เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ขมมะเส็ง

พ.ศ. ๒๓๓๖

รยกกันครั้งนั้น เมื่อเข้าประจัญบานพระยาพิไชยถือกาย ๒ มือเข้าไล่
ฟันพะม่าจนตายหก เลื่องภาซอเสียงดังเรียกชอกกันว่าพระยาพิไชยตาย
หกแต่นั้นมา เรืองพะม่ามาตีเมืองพิไชยหมดเพียงเท่านั้น

สงครามครั้งที่ ๗ ความไทยที่เมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งที่ ๒ เพราะทราบว่า
พระม่านเตรียมจะมาตีกรุงธนบุรี แต่จริงตั้งแต่พระเจ้ามังระได้ทราบว่า
พระยาตากตั้งตนเป็นกษัตริย์ชนในเมืองไทยก็คิดจะมาปราบปราม แต่มี
ศึกจีนมาตีเมืองพระม่าน พระเจ้ามังระต้องทำสงครามกับจีนจึงได้รอกมา
ครั้งเสร็จศึกจีนเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๑๔ และได้ทราบว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี
ยกกองทัพขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ามังระเห็นว่าถ้าวางรอกออกไปไทย
จะกำเริบหนัก จึงตั้งตนคิดการที่จะมาตีเมืองไทย หมายจะทำเสียให้ยับ
เยินอย่างคราวตีกรุงศรีอยุธยาอีกสักครั้ง ๑ ความคิดของพระเจ้ามังระ
ที่จะมาตีเมืองไทยครั้งนี้ จะใช้ยุทธวิธีอย่างเดียวกับเมื่อคราวตีกรุงศรี
อยุธยาได้ คือจะให้กองทัพยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ และให้ยก
เข้ามาทางบ้านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ ต่หิวเมืองเข้ามาประจบกันที่
กรุงธนบุรี ครั้นถึงขั้วมะโรงเจ้าหลวงพระบางกับเจ้าเวียงจันทร์วิวาทกัน
เจ้าเวียงจันทร์ให้ไปขอกำลังพระม่านมาช่วย พระเจ้ามังระให้ไปสุพลายก
กองทัพมาช่วยเมืองเวียงจันทร์ จึงกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว ครั้นไปสุปลา
มช่วยโตเมืองหลวงพระบาง พระเจ้ามังระเห็นเป็นท่วงทีที่จะคิดฮั่นตีเมือง

ไทยต่อไป จึงสั่งให้ไปสุพลา^(๑) ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ เพื่อจะ
 กักกันมิให้กองทัพไทยยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่เสียชั้นหนึ่งก่อน แล้ว
 จะส่งกำลังเพิ่มเติมเข้ามา ให้ไปสุพลาเป็นแม่ทัพที่จะยกลงมาตีกรุง
 ธนบุรีทางเมืองเชียงใหม่ ส่วนกองทัพที่จะยกมาทางด่านพระเจดีย์สาม
 องค์นั้น พระเจ้าอังวะให้ปะกันหวุ่น^(๒) ซึ่งได้เลื่อนชั้นเป็นเจ้าเมืองเมาระ
 ตมะ ตำแหน่งเทศาภิบาลมณฑลหัวเมืองมอญฝ่ายใต้เป็นแม่ทัพ ปะกัน
 หวุ่นได้รับสั่งให้ลงมือเตรียมการแต่ในขมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๓๖ ให้
 เกณฑ์มอญตามหัวเมืองที่ต่อแดนไทย ๓,๐๐๐ คนมอญให้แพกจากัยทหาร
 พระม่า ๕๐๐ คนมาทำทางที่กองทัพจะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์
 เพราะทางนั้นที่ตอนจะข้ามเขาบรรทัดเป็นทางถนัดทาง จึงคิดจะตั้งขังนาง
 วางสะเยียงไว้ตามระยะทางตั้งแต่เชิงเขาข้างแดนพระม่ามาจนตำบลสามสบ
 ทำคินแวงในแดนไทย มีให้กองทัพต้องขนสะเยียงอาหารมาด้วยใน
 ตอนนั้น

ฝ่ายพวกมอญไม่ชอบพระม่าอยู่โดยธรรมดา เพราะเหตุที่ถูกพระม่า
 กักขังมาช้านาน เมอพระม่าเกณฑ์มาทำทางคราวนั้นคงมาด้วย
 จำใจ มีพระยามอญเป็นหัวหน้ามาด้วย ๔ คน คือ พระยาเจ่งเจ้าเมือง

(๑) พงศาวดารพระม่าเรียกไปสุพลาวว่า เนเมียวสีหบดี ชื่อนี้เหมือนกับแม่ทัพ
 ที่ตีกรุงศรีอยุธยาได้ แม่ทัพคนนั้นเมื่อพระเจ้าอังวะปุ่นบับหนัจได้เลื่อนให้เป็นที่ศรีอยุธยา
 หวุ่น เพราะฉะนั้นคงเลื่อนไปสุพลาเป็นเนเมียวสีหบดีเมื่อได้เมืองหลวงพระบาง แต่
 ข้าพเจ้าจะเรียกในหนังสือนี้ว่าไปสุพลาตามพระราชพงศาวดารต่อไปมิให้ขาดแก่ผู้อ่าน

(๒) คือเจ้าเมืองพุกาม

เตرين^(๑) เป็นใหญ่กว่าเพื่อนคน ๑ พระยาอู่คน ๑ ทละเซียงคน ๑ ทละ
 เกลียคน ๑ ขณะเมื่อมอญพวกนี้มาทำทางอยู่ในป่า ทางเมืองเมาะตมะ
 ปะกันห่วนเกณฑ์มอญเข้ากองทัพอีกพวก ๑ มีคนหลายพันพระมาจิงจับ
 คนในครัวเรือนเป็นตัวจ่านำ ถูกลูกหลานญาติพี่น้องของพวกมอญที่มา
 ทำทาง พระมาเขาไปจำจองเร่งรัดลงอาญาไ้ความเคียดครอนกันเป็นอัน
 มาก ที่บางคนหนีไ้ตามมายอกแก่พวกมอญที่ทำทาง ต่างก็โกรธ
 แค้นว่าพระมาใช้ตัวมาแล้วยังข่มเหง ครอบครวัชง อยู่ข้างหลังตัวอีกแล้ว
 พวกมอญจึงคบคิดพร้อมใจกันตั้งนายไฟว์ จับแพกจากยทหารพระมาฆ่า
 เสียที่ท่ากินแดงในแดนไทยทั้งหมด แล้วรวมกันยกเป็นกองทัพกลับไป
 ฝ่ายพวกมอญที่อยู่ตามหัวเมืองรายทางรู้เรื่อง ก็พากันมาเข้ากับพวก
 พระยาเจ็งเป็นอันมาก พวกมอญก็เห็นว่ากำลังมากก็ยกตรงไปตี
 เมืองเมาะตมะ เข้าปล้นเมืองเวลากลางคืน แกล้งให้ร้องเป็นเสียงไทย
 ให้พระมาสำคัญว่ากองทัพไทยยกไป ฝ่ายปะกันห่วนกับพวกกรมการ
 พระมาทั้งปวงไม่รู้ตัวก็ตกใจไม่สู้รบ พากันทิ้งเมืองเมาะตมะลงเรือหนี
 กลับไปเมืองว่างก้ง พวกมอญยกเข้าเมืองเมาะตมะแล้วพระยามอญ
 ก็เป็นหัวหน้าปรึกษากันเห็นว่าเมืองเมาะตมะนี้เป็นที่ที่จะตั้งเอาเมืองมอญทั้งปวงไ้
 จึงประกาศเกลี้ยกล่อมผู้คนที่เมืองเมาะตมะและพวกมอญตามหัวเมืองที่
 ใกล้เคียง ก็มีคนพากันมาเข้าช่วยอีกเป็นอันมาก จนพวกพระยาเจ็ง

(๑) พระยาเจ็งนี้เป็นต้นสกุลชเสนี และเมืองเตรินนั้นทุกวันนี้ยังถูกเรียกรับ
 ว่าเมืองอัครัน

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

มีรพลควบคุมกันเป็นกองทัพใหญ่ ยกขึ้นไปตีเมืองสระโคงและเมือง
 หงสาวดีอีก ๒ เมือง เพราะพวกพลเมืองเป็นมอญไม่มีใคร
 ต่อสู้ จึงยกเลยไปตีเมืองว่างกึ่งรบพุ่งกับพม่าตีกันอยู่
 ฝ่ายข้างกรุงธนบุรีตั้งแต่ได้ทราบกตศัพทว่า พม่าเตรียมทัพจะ
 มาตีเมืองไทย พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระราชดำริการที่จะต่อสู้อยู่แล้ว
 พอได้ข่าวว่ามอญเป็นกบฏต่อพม่าลุลกลามใหญ่โต เห็นว่าพม่าจะต้อง
 คึกปรายปรายพวกมอญกบฏอยู่นาน จะยกเข้ามาตีเมืองไทยยังไม่ได้
 มีต้องควรที่จะชิงตีเมืองเชียงใหม่มักกาลังพม่าเสียก่อน จึงมีรับสั่งให้
 เกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือมีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้ยกไปคอยรบ
 เสกข์อยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก แล้วให้เกณฑ์คนในกรุง ฯ และ
 หัวเมืองชั้นในเป็นกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๓๕,๐๐๐ พระเจ้ากรุงธนบุรี
 เสกข์โดยกระบวนเรือออกจากพระนครเมื่อวันอังคาร เดือน ๑๒ แรม ๑๓ ค่ำ
 บรมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ขนทางเมืองกำแพงเพชร ได้ประชุมทัพที่บ้าน
 ระแหงตรงที่ตงเมืองตากทุกวันนี้

ขณะเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีประชุมกองทัพอยู่ที่เมืองตากนั้น ได้
 ข่าวเข้ามาว่าพระเจ้าองวะให้อะแซหุ่นกษัตริย์พระองค์เป็นแม่ทัพใหญ่ลงมา
 ปรายพวกมอญกบฏที่ขึ้นไปตีเมืองว่างกึ่ง พวกมอญสู้ไม่ได้แตกหนี
 พม่าลงมาแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงพระวิตก ด้วยเห็นว่าโอกาส
 ที่จะตีเมืองเชียงใหม่นี้มีเวลาน้อยเสียแล้ว เพราะถ้าพม่าติดตามพวกมอญ
 ลงมาจนถึงเมืองเมะตะมะ พวกมอญคงหนีเข้ามาอาศัยเมืองไทย
 เหมือนเมื่อครั้งกรุงเก่า พม่าก็เห็นจะยกกองทัพตามเข้ามาในไม่ช้า

แต่จงศการคเมืองเชียงใหมเสี้ยเสี้ยก่น่าเสี้ยคาย ท้วยกองทัพไทยยก
 ขนไปไกลถึงเพียงนั้นแล้ว ถ้าคเมืองเชียงใหมได้ก่อนพระม่ายกเข้ามา
 ทางข้างใต้ จะสู้รบก็คงค่อยเขามือ เพราะตักกำลังข้าศึกเสี้ยใต้
 ทางหนึ่งแล้ว แต่ถาไปคเมืองเชียงใหมไม่สำเร็จ หรือว่าได้เมืองข่าไป
 ก็อจจะถลกข้าศึกยกเข้ามาตักตข้างหลัง ทังมาคกรุงธนบูรทางเมือง
 กาญจนบูร และมาคเมืองตากคคทางคมนาคนกัษราชธานี จำเป็นจะตอง
 คคลันเฉี้ยขชาติในขณะนั้นว่าจะทำอย่างไรค เห็นจะถึงประชมแม่ทัพ
 นายกองผู้ใหญ่ปรักษากัน และเห็นว่าเวลาพอจะคเมืองเชียงใหมได้
 พระเจ้ากรุงธนบูรจิงคารสสั่งให้เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพะพุทธ
 ยอดฟ้าพะโลภย์) เป็นแม่ทัพใหญ่ คุมกองทัพหัวเมืองเหนือยกขนไป
 คเมืองเชียงใหมคกับเจ้าพระยาสรสสีห์ ส่วนกองทัพหลวงนั้นตงรยพงชาว
 ทางเมืองเมาระตมะอยู่คเมืองตาก กองทัพเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสรสสีห์
 ก็ยกขนไปทางเมืองนครลำปาง

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อไปสพลาทรายว่ากองทัพไทย
 ยกขนไปคครั้งนั้น ให้ไปมะยุง่วนซึ่งเป็นเจ้าเมืองเชียงใหมอยู่ปรักษาเมือง
 แล้วคกองทัพให้พระยาจำขานกับพระยาภาววิละคุมพวกชาวเมืองมีจำนวน
 ๓,๐๐๐ เป็นกองหน้ายกตงมาก่อน แล้วคไปสพลาคุมกองทัพมีจำนวน
 พล ๘,๐๐๐ ยกตามตงมา หมายจะมาคตงตอสูทเมืองนครลำปาง พระยา
 จำขานกับพระยาภาววิละเป็นไทยชาวลานนา คตงอยู่กัษพระม่ายค้วยความ
 จำใจ ครั้งนั้นครนตงมาถถึงเมืองนครลำปาง รู้ว่าไทยข้างเมืองใต้
 มกกำลังพอจะเป็นทพงไตแล้วคพาพวกกองหน้ามจสามภคคตอเจ้าพระยา

จักร ๆ ให้พระยาจำบ้านพระยาภาววิละถือน้ำกระทำสัตย์แล้ว จึงให้คุมพลชาวลานนาถือน้ำพิไทยขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ ฝ่ายไปสพลายกลงมาถึงกลางทางรู้ว่าพระยาจำบ้านพระยาภาววิละกลับมาเข้ากบฏไทยก็ตกใจรีบถอยทัพกลับไปรักษาเมืองเชียงใหม่ ให้กองทัพพระมามาตั้งค่ายสกัดทางอรัณิมฝั่งแม่น้ำพิงเก่าข้างเหนือเมืองนครลำพอง ๓ ส่วนตัวไปสพลายไปมระยง่วนนั้น ตระเตรียมต่อสู้อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารดังนี้

เรื่องพระยาจำบ้านกับพระยาภาววิละมาเข้ากบฏไทยครั้งนั้น ปรากฏในพงศาวดารพระมามากับหนังสือตำนานโยนกมีเรื่องพิสดารกว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร และความที่กล่าวประกอขกันชอบกล ว่าเมื่อพระเจ้าอังวะให้ ไปมระยง่วนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ นั้น มีท้าวพระยาเมืองเชียงใหม่เป็นผู้ใหญ่อยู่ ๔ คน คือ พระยาแสนหลวงคน ๑ พระยาสามล้านคน ๑ พระยาจำบ้านคน ๑ และพระยาภาววิละเจ้าเมืองนครลำปางคน ๑

จะกล่าวถึงวงศ์สกุลของพระยาภาววิละแทรกลงตรงนี้สักหน่อยหนึ่งก่อน พระยาภาววิละนี้เป็นบุตรเจ้าชายแก้ว ซึ่งพระเจ้าอังวะตั้งให้เป็นเจ้าฟ้าเจ้าเมืองนครลำปาง จึงเรียกกันมาว่าเจ้าฟ้าชายแก้ว ๆ มีบุตร ๗ คน (เรียกกันว่า “เจ้าเจ็ดตน”) อีต่า ๓ คน รวม ๑๐ คน มีลำดับดังนี้ คือ

ที่ ๑ บุตรช็อกภาววิละ เมื่อไปมระยง่วนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่ ทำนองจะไม่ไว้ใจเจ้าฟ้าชายแก้ว จึงให้เจ้าฟ้าชายแก้วไปอยู่ช่วยราชการ

ที่เมืองเชียงใหม่ พระยาภาวดีจึงได้ว่าราชการเมืองนครลำปางแทน
บิดา พระยาภาวดีนั้นได้เป็นพระยาเชียงใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๑ แล้วไปรบ
ให้เลอณรงค์ขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่

ที่ ๒ บุตรชอคำโลม ได้เป็นพระยานครลำปางเมื่อรัชกาลที่ ๑

ที่ ๓ บุตรชอน้อยธรรม ได้เป็นพระยาเชียงใหม่ในรัชกาลที่ ๒

เรียกกันว่าพระยาเชียงใหม่ข้างเผือก เพราะได้พระเศวตไอยรามายถวาย
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ที่ ๔ บุตรชอทองทิพ ได้เป็นพระเจ้านครลำปางในรัชกาลที่ ๒

ที่ ๕ อิศาสือศิริรณา (ชาวมณฑลพายัพเรียกกันว่าเจ้าศรีอินชา)

ได้เป็นพระอัครชายาในกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท

ที่ ๖ อิศาสือศรีบุญญา

ที่ ๗ บุตรชอหมูล่า ได้เป็นพระยาอุปราชเมืองเชียงใหม่ใน
รัชกาลที่ ๒

ที่ ๘ บุตรชอคำพัน ได้เป็นเจ้าเชียงใหม่ในรัชกาลที่ ๒ ชาวเชียงใหม่
เรียกกันว่า “เจ้าหลวงเสวยจู้”

ที่ ๙ อิศาสือศรีบุญทัน

ที่ ๑๐ บุตรชอบุญมา ได้เป็นพระเจ้าย่านในรัชกาลที่ ๓

มีเรื่องราวปรากฏว่า เมื่อไปมระย่งวนมาเป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่
มาตั้งรอนอำนาจและผลประโยชน์ของพวกเขาทั่วพระยา ลงกว่าแต่ก่อน
พวกเขาพากันไม่พอใจ แต่มีรัฐที่จะทำประการใด ด้วยเกรงอำนาจ

พระม่านก็คองนั่งอยู่ ครั้นมีศึกจันทน์มาคิดเมืองพระม่าน พระเจ้าอึ้งวะเกณฑ์
 กำลังเมืองเชียงใหม่ไปช่วยรักษาเมืองพระม่าน พระยาจำบ้านพระยาภา
 วิละคุมกำลังไปคราวนั้น ครั้นเสร็จสงครามจึงทูลขอต่อพระเจ้ามั่งระให้
 ใต้ มีอำนาจว่ากล่าวผู้คน และมีผลประโยชน์เหมือนอย่างแต่ก่อน พระ
 เจ้ามั่งระเห็นว่าพระยาทั้ง ๒ มีความชอบในครั้งนั้นก็ประทานอนุญาตให้
 ตามประสงค์ เสนายกจึงทำสารตราตามกระแสรับสั่งให้พระยาจำบ้าน
 ถอยกลับมา ครั้นพระยาจำบ้านกลับมาถึงเมืองเชียงใหม่ให้น้องชายเชิญ
 สารตราไปวางไว้ที่สนามหลวง ฝ่ายไปมะยง่วนไม่พอใจอยู่แล้วก็ไม่
 ยอมรับสารตรา ว่าพระยาจำบ้านไม่ไปวางตราเองผิดธรรมเนียม เป็น
 การลบล้างพระเกียรติยศของพระเจ้าอึ้งวะ ไปมะยง่วนให้ห้าตัวพระยา
 จำบ้าน ๆ ก็ขัดขืนเสียไม่ไป ไปมะยง่วนจึงให้ทหารไปจับตัวพระยาจำบ้าน
 พวกพระยาจำบ้านไม่ยอมให้จับ เกิดต่อสู้กับทหารของไปมะยง่วนฆ่า
 พันลมตายทั้ง ๒ ฝ่าย พระยาจำบ้านจึงหนีออกจากเมืองเชียงใหม่ตาม
 ไปหาไปสุพลาแม่ทัพพระม่าน ซึ่งตั้งค่ายอยู่ที่เมืองเวียงจันทร์ เมื่อปี
 มะเส็ง พ.ศ. ๒๓๓๖ ไปเล่าความที่ไปมะยง่วนกดขี่ข่มเหงให้ ไปสุพลาฟัง
 ฝ่ายไปสุพลาไม่ชอบกับไปมะยง่วนอยู่แล้ว ก็รับพระยาจำบ้านไว้ใน
 กองทัพพม่ายกกลับมาเมืองเชียงใหม่ (ในพงศาวดารพระม่านเมื่อกล่าวถึง
 เรื่องคชนวาทกนั้น ไม่ได้บอกชื่อพระยาภาวิละ แต่คงเกี่ยวข้องกับช่วย
 อย่างใดอย่างหนึ่ง เพราะเป็นพวกพระยาจำบ้านมาแต่เดิม) ไปมะยง่วน
 ขอดกล่าวโทษพระยาจำบ้านกับพระยาภาวิละออกไปยังเมืองอึ้งวะ ว่าตั้งแต่
 กลับจากเมืองพระม่านมาก่อการกำเริบต่าง ๆ ครั้นกองทัพไทยยกขึ้นไป

คราวนี้ ไปสุพลาแม่ทัพให้พระยาจำบ้านคุมคนลงมาชำระแก่งแต่งทางน้ำ
 สำหรับกองทัพเรือจะล่องลงมาเมืองตาก ไปมะยง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่
 ชัดขวาง อ้างว่าพระยาจำบ้านมีความผิดคิดตัวอยู่ ขอให้ไปสุพลา
 ส่งตัวไปให้ ฝ่ายไปสุพลาไม่ยอมส่ง อ้างว่าพระยาจำบ้าน
 จะตั้งคุมคนลงไปชำระแก่ง พวกไพร่พลที่เกณฑ์ลงไปล้วนแต่ชาวเมือง
 จะหาผู้อื่นไปรับค้ำยัญชาแทนไม่ได้ ไปมะยง่วนก็สนใจมีรู้ที่จะทำ
 ประการใด ครั้นพระยาจำบ้านยกลงมาแล้ว ทางนั้นพ้อมีทองตรา
 มาจากเมืองอังวะ ทอຍໂຍบอกที่ไปมะยง่วนกล่าวโทษพระยาจำบ้านพระยา
 กาวีละไปแต่ก่อน สั่งว่าให้ส่งพระยาทั้ง ๒ ไปจะพิจารณาคดีที่เมืองอังวะ
 ไปมะยง่วนจึงให้ไปขอตัวพระยาทั้ง ๒ ที่ไปสุพลา ๆ ก็ไม่ยอมส่งให้ ว่า
 พระยาจำบ้านคุมคนไปเสียแล้ว พระยา กาวีละนั้นก็ให้ช่วยนายทัพพระมา
 รักษาเมืองนครลำปางอยู่ จะไปถอนตัวกลับมาเกรงจะเสียราชการ
 สงคราม ไปมะยง่วนก็ขัดใจ เห็นว่าจะเอาตัวพระยาจำบ้านกับพระยา
 กาวีละไม่ได้ จึงให้จับเจ้าฟ้าชายแก้วบิดาพระยา กาวีละกับบุตรภรรยา
 พระยาจำบ้านเป็นตัวจนำคุมส่งไปเมืองอังวะ ขณะนั้นพระยาจำบ้านอยู่ที่
 เมืองฮอก ทราบความจึงให้รีบไปบอกพระยา กาวีละนัดหมายกันแล้ว
 พระยาจำบ้านก็ฆ่าพวกพระมาทกาทกบเสียทิ้งสิ้น แล้วพาพรรคพวกลงมา
 สวมภักคต่อเจ้าพระยาจักรี นำกองทัพไทยขึ้นไปเมืองนครลำปาง ฝ่าย
 พระยา กาวีละครั้นทราบว่าพระมาจับบิดาไป ก็ฆ่านายทัพพระมาที่อยู่เมือง
 นครลำปางเสีย แล้วคุมพรรคพวกรีบตามไปชิงเอาบิดาของตัวกับ
 ครอบครัวของพระยาจำบ้านกลับมาได้ ครั้นกองทัพเจ้าพระยาจักรียก

ขึ้นไป พระยาภาววิสิทธิ์ออกมาสามภักดิ์ของทัพไทยเข้าเมืองนครลำปาง แล้วรบอาสาจะช่วยรบพระม้าค่อไป เรื่องพระยาจำบ้านกับพระยาภาววิสิทธิ์ มาสามภักดิ์ของไทยได้ความตามพงศาวดารพระม้าและตำนานโยนกประกอบกันดังกล่าวมานี้

ขณะเมื่อเจ้าพระยาจักรีไค้เมืองนครลำปางนั้น พระเจ้ากรุงธนบุรี ประทับอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก มีครัวมอญหนีพระม้าเข้ามาทางด่านเมืองตากพวก ๑ คนอินทศิรนายด่านพาดวงนายครัวชอสมิงสุทราแยกสัน มาเฝ้า ท้าวสีตมได้ความว่า มอญเล็กที่แตกหนีพระม้าลงมาจากเมืองร้างกึ่ง สะแซห้วยกอกกองทัพติดตามลงมา พวกมอญกำลังอพยพ ครัวมอญจะเข้ามาอยู่เมืองไทยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นจะไค้ ทรงทราบข่าวอันนพรอสม ๆ ก็ยไค้รับข่าวจากเจ้าพระยาจักรี ว่าพระยาจำบ้านกับพระยาภาววิสิทธิ์พาพวกชาวเมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปางมาเข้ากับไทย ทรงพระราชดำริเห็นว่าการสงครามทางเมืองเชียงใหม่ไค้ที่อยู่ จึงดำรัสสั่งลงมายังกรุงธนบุรีให้พระยายมราชแขก คุมกองทัพออกไป ตกลงกันที่ตำบลท่าดินแดง แขวงเมืองท่าขนุน ในลำน้ำไพรโยคคอย ครัวมอญที่จะเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ทัพ ๑ ให้พระยากำแหง วิเศษคุมกองทัพจำนวนพล ๒,๐๐๐ คอยที่บ้านระแหงคอยครัวมอญที่จะเข้ามาทางด่านเมืองตากอีกทาง ๑ แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงจากบ้านระแหงเมื่อเดือนศุกร เดือนธันวาคม ๕ ค่ำ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๓๗ ตาม กองทัพเจ้าพระยาจักรีขึ้นไปยังเมืองเชียงใหม่

ฝ่ายกองทัพเจ้าพระยาจักรียกขึ้นไปจากเมืองนครลำปาง ไปถึงเมืองลำพูนพบกษัตริย์พม่ามาตั้งค่ายสะกดทางอยู่ที่ริมแม่น้ำฝงเก่าข้างเหนือเมืองลำพูน ก็ให้เขาค่ายพม่า ระวังตีทัพพม่าอยู่หลายวัน กองทัพหลวงพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปถึงเมืองลำพูน เมื่อเดือนอังคาร เดือนยี่สิบค่ำ พอเจ้าพระยาจักรีเจ้าพระยาสุรสีห์และเจ้าพระยาสุรสงครามตทพพม่าที่มาตั้งสะกดทางอยู่ที่ริมแม่น้ำฝงเก่าแตกหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่ ก็ตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่เมืองลำพูน ส่วนกองทัพเจ้าพระยาจักรีก็ยกติดตามไปล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ ให้ตั้งค่ายล้อมเมือง ๓๔ ค่าย ชกขากาตลอดกันถึง ๓ ค่าย ยิ่งแต่ค่ายเหนืออันเป็นหน้าท้าวพระยาสุรสงคราม ลงมือทีหลังค่ายยังไม่แล้วคลอกค่าย เจ้าพระยาจักรียกลงมายังกองทัพหลวง ว่าพอตั้งค่ายกันเหนือแล้วจะให้เข้าปล้นเมืองเชียงใหม่พร้อมกันทีเดียว พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่งห้ามไปว่าพม่าตั้งค่ายรัยอยู่ในเมือง ซึ่งจะกรูเข้าไปพร้อมกันนั้นไม่ชอบกล ถ้าทางไหนเสียทีก็จะพาทางอันเสียทีไปตามกัน อย่าให้เขาค่ายพร้อมกันเลย ถ้าตั้งค่ายล้อมเมืองมั่นคงแล้ว จะทำทางไหนก็ทำเข้าไปเฉาะเพราะค่านั่น ให้ชุกขวางขวางและวางขندقช่องเตรียมไว้ทุกค่าย แล้วให้ขุดคูทางเดินเข้าไปประชิดเมืองให้คนเดินขึงทางขึงเข้าไป ถ้าหากว่าข้าศึกยกออกมาตีก็ให้ไล่คูลูกศรติดตามเข้าเมืองทีเดียว เจ้าพระยาจักรีก็เร่งตระเตรียมการตามรับสั่ง

ฝ่ายไปสุพลไปมระยง่วนนายทัพพม่าที่รักษาเมืองเชียงใหม่ เห็นไทยไปตั้งค่ายล้อมเมืองก็คุมพลออกมาตั้งค่ายประชิด แล้วให้มาปล้น

ค่ายไทยหลายครั้ง ถูกไทยยิงไฟร้พลล้มตายต้องถอยกลับเข้าค่ายทุกที จนไฟร้พลย่อยออกไปแต่รักษาค่ายของกันเมืองมั่นไว้ ขณะนั้นพวกชาวเมืองเชียงใหม่ที่แตกฉานไปเที่ยวชุมนุมซ่อนอยู่ในป่า เห็นไทยไปตั้งค่ายล้อมพระม้ายู่ก็พากันออกมาเข้าค่ายกองทัพไทยเป็นอันมาก ทั้งพวกที่อยู่ในเมืองก็พากันเล็ดลอดหลบหนีออกมาหาไทยเนือง ๆ ใต้ครอยคริว ชาวเชียงใหม่มาเข้าค่ายกองทัพไทยมีจำนวนกว่า ๕,๐๐๐ คน

เรื่องสงครามถึงคณัน เหตุการณ์ข้างเหนือก็ขางใต้เกิดกระชั้นกันเข้าทุกที พอพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปตั้งเมืองลำพูนแล้วไม่ช้า ก็ไ้ชาวชนไปจากเมืองตาก ว่าพระม้ายกกองทัพตามคร้วมอญเข้ามาทางบ้านบ้านนาเกาะคอกเหล็กแขวงเมืองตากกอง ๑ ประมาณพลศึก ๒,๐๐๐ จึงดำรัสสั่งให้แย่งพลในกองทัพหลวง ๑,๘๐๐ คนให้เจ้ารามลักษณ์หลานเธอคุมยกลงมาทางบ้านจอมทอง มาต่อสู้ทัพพระม้ายกเข้ามาทางบ้านนาเกาะคอกเหล็กเมืองตาก ครั้นต่อมาไ้รบไชยกเมืองตาก ว่าสุวรรณเทวะกษัตริย์ตามมวยคุมครอยคร้วมอญเมืองเริงเข้ามาถึงเมืองตากให้การว่าเคิมครอยคร้วมาช่วยกันประมาณ ๑,๐๐๐ เศษ มาถึงตำบลอวราชพระมาตามมาทัน พวกคร้วต่อสู้ยิงจากถ้ำวอซึ่งเป็นแม่ทัพพระมาตายแล้วพากันแตกหนีมาทางบ้านนาเกาะคอกเหล็ก ไ้ทรงทราบทรงพระราชดำริเห็นว่าพระมาที่มากตามคร้วมอญเห็นจะไม่แข็งแรงจึงเมืองตากยกออกไปครั้งก่อน จึงไ้หากกองทัพเจ้ารามลักษณ์กลับไปช่วยรบทางเมืองเชียงใหม่ แล้วดำรัสสั่งให้มิตรวาดถึงพระยาแก้วแห่งวิชิตให้แบ่งกำลังที่

เมืองตากออกไปตั้งรักษาค่ายที่บ้านนาเกาะคอกเหล็ก คอยรับครีวมอญ
ที่จะตามเข้ามาที่หลังต่อไป

ถึงณวันเสาร์เดือนยี่ชน ๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพ
หลวงจากเมืองลำพูนไปประทับที่ค่ายหลวงริมน้ำใกล้เมืองเชียงใหม่ แล้ว
ไปทอดพระเนตรค่ายที่คงล้อมเมืองเชียงใหม่ หวังจะเร่งให้ตีเมืองเชียง
ใหม่ให้ได้ โดยเร็ว ในวันนั้นเจ้าพระยาจักรียกกองทัพเข้าตีค่ายพะม่า
ซึ่งออกมาตั้งรับอยู่นอกเมือง ข้างบ้านไตกับบ้านตะวันตกแตกหมดทุก
ค่าย (๑) เจ้าพระยาสุรสีห์ยกเข้าตีค่ายพะม่าที่ออกมาตั้งรับตรงประตู
ท่าแพบ้านตะวันออกไปทั้ง ๓ ค่าย ในค่ำวันนั้นไปสพลากษ์ไปมระยง่วน
กัทั้งเมืองเชียงใหม่อพยพผู้คนหนีออกไปทางประตูข้างเฝือกข้างบ้านเหนือ
ซึ่งเป็นหน้าด่านเจ้าพระยาสุวรรคโลก ๆ ตั้งค่ายล้อมเมืองยังไม่เสร็จ จึง
ตีหักออกไปได้ กองทัพไทยไล่ติดตามฆ่าฟันพะม่าล้มตายและชิงครอบครัว
พลเมืองกลับคืนมาได้เป็นอันมาก

รุ่งขึ้นวันอาทิตย์ เดือนยี่ ชน ๓๔ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จโดย
กระบวนพยุหยาตราเข้าเหยียบเมืองเชียงใหม่ แม่ทัพนายกองและพวกท้าว
พระยาชาวเมืองมาเฝ้าพร้อมกัน จึงทรงตั้งพระยาเจ้าบ้านเป็นพระยาวิเชียร
ปราการเจ้าเมืองเชียงใหม่ ให้พระยาภาววิละเป็นพระยานครลำปาง (๒)

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตีด้านตะวันออก ที่ถูกต้องเป็นด้านตะวันตก
กับด้านใต้ เพราะประตูท่าแพที่เจ้าพระยาสุรสีห์ตั้งอยู่ด้านตะวันออก

(๒) เมื่อพระยาภาววิละมเสามีก๊กดี ยังเป็นแต่ผู้รั้งเมืองนครลำปาง น่าจะยังไม่
ได้เป็นพระยาด้วยซ้ำไป จึงทรงตั้งเป็นพระยา คงมีราชทินนามแต่หากไม่ปรากฏ ปรากฏ
แต่ว่าเมื่อทรงตั้งเป็นพระเจ้าเชียงใหม่ในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีนามว่าพระบรมราชา

“น่าจะพอรอดอกดีกว่ากันไหนในครั้งน” ทั้งนี้ ก็เพราะรู้สึกสั่นหวดก
 โลงพระพุทธรูปในทันที ด้วยเห็นว่าพระม้าหมดทางต่อสู้ คงโตเมือง
 เชียงใหม่ในวันสองวันนั้นเป็นแน่ ไทจริงทันพระราชประสงค์ พอโตเมือง
 เชียงใหม่แล้ว ค่อยมาในวันสองวันนั้นเอง ไบบอกเมืองตากก็ขึ้นไปถึง ว่า
 มีกองทัพพระม้ายกตามคร่อมอยู่ล่องแควนเข้ามาอีกทัพหนึ่ง พระเจ้ากรุง
 ธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่ให้
 เรียบร้อย ส่วนพระองค์เองประทับอยู่ที่เมืองเชียงใหม่พอโต ๗ วัน ถึง
 วันศุกร์ เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงรบกลับลงมายัง
 เมืองตาก

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ ให้พวกท้าวพระยาไป
 เทียวเกลี้ยกล่อมไพร่บ้านพลเมืองที่แตกฉานไปเทียวชุมนุมช้อนอยู่ตามหัว
 เขาป่าดงต่างๆ ให้กลับคืนมาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิม พวกชาวเมือง
 ในแคว้นแคว้นล้านนาเป็นชาติไทย ต้องอยู่ในอำนาจพระม้าด้วยความจำใจ
 ครั้นไทยชาวไทขึ้นไปเป็นใหญ่ ก็พากันมีความนิยมยอมอ่อนน้อม โดยที่
 ไม่ต้องใช้กำลังปราบปราม ครั้นนั้นเจ้าพระยาจักรีให้ไปเกลี้ยกล่อม
 เจ้าฟ้าเมืองน่าน ถยมนตมาสามภักดีเบนขาขอยชนธสีมาอีกเมืองหนึ่ง จึง
 ไปได้เมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เมืองนครลำปาง เมืองน่าน และเมืองแพร่
 กลับมาอยู่ในพระราชอาณาเขตตกรงสยามในครั้งนั้น นับตั้งแต่ขมมะเม็ย
 พ. ศ. ๒๓๓๗ เป็นต้นมาจนตราบเท่าทุกวันนี้

สงครามครั้งที่ ๘ คราวรบพระม้าที่บางแก้วเมืองราชบุรี

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗

สงครามคราวนี้ เกิดคิดต่อขอแจกขีไทยไปตีเมืองเชียงใหม่ ซึ่งถลำมาในตอนก่อน มุสเหตเกิดแต่เรื่องมอญเป็นกบฏขึ้นในเมือง พระม้าจึงได้บรรยายมาแล้ว พระเจ้ามังระให้อะแซหุ่นยกกองทัพลงมา จากเมืองอังวะ ๓๕,๐๐๐ พวกมอญกบฏซึ่งขึ้นไปล้อมเมืองว่างกึ่งสู้พระม้า ไม่ได้ก็ถอยหนี อะแซหุ่นยกกองทัพพระม้าติดตามลงมา พวกมอญ กบฏจึงอพยพครอบครัวพากันออกจากเมืองมอญจะหนีมาอยู่ในเมืองไทย อะแซหุ่นยกกองทัพยกมาตามจับครัวมอญที่หนีนั้น พระม้าจึงมาเกิด รบชนกบฏไทย

ครัวมอญที่หนีพระม้าเข้ามาเมืองไทยครั้งนี้มีหลายพวก และมา หลายทางด้วยกัน ครัวพวก สมิ้ง สหรัย ถิ่นเข้ามาทางบ้านเมือง ตากก่อน สมิ้ง สหรัย ถิ่นทวนายโคเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีที่เมืองตาก ก่อนเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ทลให้ทรงทราบว่าพวกมอญจะพากัน เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงคาดการณ์ว่าพระม้าเห็น ระยกกกองทัพตามครัวมอญเข้ามา จึงตรัสสั่งให้พระยากำแพงวิชัย คุมพล ๒,๐๐๐ คุมครอบครัวมอญอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตากทาง ๓ และให้พระยายมราชแขกคุมกำลังไปตั้งขังกาทพอยู่ที่ทำดินแดงในลำน้ำ

ไทโรโยค คอยรบครวญมอญที่จะเข้ามาทางบ้านพระเจ้ายี่สามองค์อีกทาง ๓
 แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ด้วยประการ
 ว่าคงระตีเมืองเชียงใหม่ได้ทันกลับลงมาต่อสู้พระม้ายกเข้ามาทางข้างใต้
 ด้วยเหตุนี้พอตีเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว ๗ วัน พระเจ้ากรุงธนบุรีก็
 เสด็จยกกองทัพหลวงกลับลงมา มาถึงเมืองนครลำปางก็ให้ทรงทราบ
 ว่ามีกองทัพพระม้ายกหลวงบ้านแม่ละเมาเข้ามาในแดนเมืองตาก จึงรีบ
 เสด็จกลับลงมา พอถึงท่าเมืองตากเมื่อฉวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๒ ค่ำ
 ก็พอกองทัพพระม้ายกเข้ามาทางบ้านแม่ละเมานั้น มาใกล้จะถึง
 เมืองตาก ท่านองในเวลานั้นรีบเสด็จลงมาโดยลำลอง มีแต่กองทัพ
 สำหรับรักษาพระองค์ กองธนูยังตามมาไม่ถึง จึงตรัสสั่งให้หลวง
 มหาเทพกษัตริย์มณโฑไวยวรรณารตกุมททาร์ ๒,๐๐๐ ยกไปตีทัพพระม้ายก
 ก็ได้รบกันในวันนั้นเอง แต่พอคำพระม้ายกถอยหนีกลับไป ขณะนั้น
 กระบวนเรือพระที่นั่งคอยรบเสด็จอยู่ที่ค่ายหลวงบ้านระแหง ใต้เมืองตาก
 ลงมากระยะทางที่เดินวัน ๓ ด้วยเดิมกำหนดว่าจะเสด็จกลับทางบกจนถึง
 บ้านระแหง หากได้คำว่าจะต้องมารบพุ่งกับข้าศึกที่เมืองตากไม่ ครั้น
 ทรงทราบว่าหลวงมหาเทพกษัตริย์มณโฑไวยวรรณารตตีพระม้ายกถอยหนีกลับไป ทำ
 นองพระเจ้ากรุงธนบุรีจะทรงพระราชดำริว่า พระม้ายกถอยหนีไปเป็นแต่
 กองหน้า กองหลังยังจะตามมาอีก จะวางใจไม่ได้ ถ้าไม่รีบตีให้แตก
 ไปให้หมด เข้าไปพระม้ายกจะรวมกำลังกันยกกลับเข้ามาเป็นกองทัพใหญ่ จึง
 มีรับสั่งให้กองทัพยกยกสวนทางพระม้ายกลงมา แล้วเสด็จทรงเรือของ
 จมื่นจงกรมวังรีบลงลงมาบ้านระแหง ในเวลา ๒ ยามค่ำวันนั้น เรือลำ

ที่ทรงมาโคนต่อลงมาลง ต้องว่าย่นาชนทาคทรงพระดำเนนมาจนถึงค่าย
หลวงทขานระแหง มีรบสั่งให้พระยากำแหงวิชิต รียยกกองทัพออกไป
ก้าวสะกักคคหลังกองทัพพระมำทยกตามเข้ามาทางบ้านแม่ละเมาให้ถอย
หนีไปให้สิ้นเชิง พระเจ้ากรุงธนบุรีประทัยรอฟงอยู่ที่บ้านระแหง ๗ วัน
และในระหว่างนั้นทกรุงธนบุรี มีโยยอกชนไป ว่ามครวมอญเข้ามาทาง
บ้านพระเจดีย์สามองค์เป็นอันมาก ก็เข้าพระทัยว่าคงจะมีกองทัพพระมำ
ยกคิกตามครวมอญเข้ามาทางนั้นอีก พอได้ทรงทราบว่กองทัพพระยา
กำแหงวิชิตคพระมำที่เข้ามาทางบ้านแม่ละเมอลถอยหนีกลับไปหมดแล้ว ก็
เสกียยกกองทัพหลวงโดยทางชลมารค ลงมาจากบ้านระแหงเมื่อวัน
พฤหัสบดี เกือน ๓ ชน ๘ ค่ำ รียมาทงกลางวันกลางคืน ๕ วันก็ถึง
กรุงธนบุรี

เวลานั้นครวมอญทอพยพเข้ามา มาถึงกรุงธนบุรีแต่เวลาพระเจ้า
กรุงธนบุรียังไม่เสด็จกลับโดยมาก ที่มาทางบ้านพระเจดีย์สามองค์มี
คนมากมายกว่าที่เข้ามาทางอื่น พระยามอญทเบนทวหน้าคคการกขญ
ต่อพระมำก็มาด้วยในหม่นนั้น ๔ คน คือ พระยาเจ่งคน ๓ พระยากลาง
เมืองคน ๓ ทละเสียงคน ๓ ทละเกล็ดคน ๓ ในหนึ่งลือพระราชพงศาวดาร
ว่า พระยามอญ ๔ คนน เคยหนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทยครั้งเมื่อพระเจ้า
อลองพญาคเมืองมอญ ครั้นพระมำคได้กรุงเก่าเอาตัวกลับไปอีก (๓) ครั้ง
นจรวรรวมสมัครพรรคพวกมาด้วยเป็นอันมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรบสั่ง

(๑) เห็นจะไม่ไร้ทั้ง ๔ คน ด้วยพระขานจ่งนั้นพระมำเคยตั้งให้เป็นเจ้าเมืองเชียงใหม่
มีลูกได้สมพงศ์กับสกุลตล่ำปางลาขหนึ่ง จึงนับเป็นญาติกับสกุลขเสนนี้ในกรุงเทพฯ

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ให้ครัวมอญไปตั้งภูมิลำเนาอยู่ที่ปากเกร็ดในแขวงเมืองนนทบุรีข้าง ที่
 ตามโคกในแขวงเมืองประทุมธานีข้าง ตำรวจไค้ชายฉกรรจ์เข้ามาคราว
 นั้น ๓,๐๐๐ ครัว จึงทรงตั้งพระยาอำรอก๊กศรีกรุงเก่า ซึ่งเป็นเชื้อ
 มอญให้เป็นทพระยารามัญวงศ์ มียศเสมออตุตศมณ (๑) เป็นหัวหน้า
 ควบคุมกองมอญทั่วไป ส่วนพระยามอญและพวกหัวหน้าก็ทรงตั้งให้มี
 ยศศักดิ์เป็นข้าราชการทุกคน (๒)

ฝ่ายข้างเมืองพระม่า อะแซห่วนก็ยกกองทัพพระม่าตามพวกมอญ
 กบฏลงมาถึงเมืองเมะตะมะเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๗ ครั้นรู้
 ว่าพระยาแจ้งภัยพวกหัวหน้ามอญกบฏพาครอบครัวหนีจะมาเมืองไทยทาง
 ทานพระเจดีย์สามองค์ จึงให้ขุดคลองห่วนถือพล ๕,๐๐๐ ยกเป็นกองทัพ
 ตามมา และขุดคลองห่วนนี้ในพงศาวดารพระม่าว่า เมื่อครั้งพระม่าตีกรุง
 ศรีอยุธยาเป็นทศยกงโย ได้มาในกองทัพมังฆานรทา ในหนังสือพระ
 ราชพงศาวดารก็มีชื่อปรากฏครั้งเป็นนายทัพยกไปตีค่ายกองทัพหน้าของ
 กรมหมื่นเทพพิพิธปากน้ำโยทะกา อะแซห่วนก็เห็นว่าขุดคลองห่วน
 เคยรบพุ่งชนะไทยมาแต่ก่อน เข้าใจว่าไทยคงจะเกรงผลมอญให้เป็นนาย
 ทัพยกมาคราวนี้ ครั้นยกมาถึงท่าดินแดงเห็นไทยตั้งค่ายอยู่ ขุดคลอง

(๑) เรียกกันว่าจักรีมอญ

(๒) ในหนังสือพระราชพงศาวดารตอนนี้ปรากฏแต่ชื่อตละกลับ ว่าได้เป็น
 พระยาพระราม เข้าใจว่าพระยาแจ้งเห็นจะได้เป็นพระยามหาโยธาในคราวนี้ ถึงรัชกาลที่ ๑
 จึงได้เป็นเจ้าพระยามหาโยธา ตละป็นหรือพระยากลางเมืองนั้น เห็นจะได้เป็นพระยา
 เกียรติคุณ ๑ และอีกคน ๑ ก็คงได้เป็นที่อื่นใดอันหนึ่งในกองมอญ

หวนกลับมาพลเข้าค้ำย กองทัพพระยาบรมราชแขกกรพลนชักกว่าพระมา
สรยกันทานไม้ไผ่หักแตกหนีมา

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จกลับจากเมืองเชียงใหม่มาถึงพระนครเมื่อ
ณวันจันทร์ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ พอลงกัโศกขาวว่ากองทัพพระม้ายกเข้ามา
ทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ตักกองทัพพระยาบรมราชแขกซึ่งไปตั้งอยู่ที่
ท่าคินแดงแตกหนีกลับเข้ามาอยู่ที่ปากแพรก (๑) ในขณะที่นั้นกองทัพ
หลวงที่ตามเสด็จไปตีเมืองเชียงใหม่กำลังลงเรือล่องกลับลงมา ยังไม่
ถึงกรุงธนบุรีโดยมาก จึงมีรับสั่งให้รีบเกณฑ์กองทัพในกรุง ฯ ให้
พระองค์เจ้าจุลจักรเรือ กับพระยาธิเชษฐ์ที่จางวางมหาดเล็กถือพล ๓,๐๐๐
ยกออกไปตั้งรักษาเมืองราชบุรีทัพ ๑ แล้วให้เจ้ารามสถกษณ์หลานเรือถือ
พล ๓,๐๐๐ ยกหนุนออกไปอีกทัพ ๑ และให้มหาราชนไปยังกองทัพหัวเมือง
เหนือสั่งให้ยกลงมาด้วย เพราะยังไม่รู้ว่ากองทัพพระม้ายกมานานักน้อย
สักเพียงไร แล้วมีรับสั่งให้เรือเร็วขึ้นไปแจ้งกองทัพกรุง ฯ ที่ยังกำลังอยู่
กลางทางให้รีบลงมาโดยเร็ว

ครั้นณวันจันทร์ เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ทรงทราบว่ากองทัพกรุง ฯ
จะลงมาถึงในวันนั้น จึงเสด็จลงประทับอยู่ที่ท่าหน้าแพร แล้วให้ตำรวจ
ลงเรือเร็วขึ้นไปคอยส่งกองทัพให้เลียบออกไปเมืองราชบุรีทีเดียว ธิยาให้
ผู้หนึ่งผู้ใดแวะบ้านเรือนเป็นอันขาด เรือกองทัพบรรดาที่มาถึงได้ทราบ
กระแสรับสั่งก็เลียบมาหน้าท่าหน้าแพร ถวายบังคมลาแล้วเลียบเข้าคลอง

(๑) เมืองกาญจนบุรีเดิมอยู่ที่เขาชนไก่ ที่ปากแพรก คือ ตรงที่ตั้งเมืองกาญจน
บุรีทุกวันนี้ DC 05/04/2563

บางกอกใหญ่ไปทุกลำ มีพระเทพโยธาคณหนึ่งแหวะเขาคชยาน ไคทรง
 ทราบก็ทรงพระพิโรธ ตรัสสั่งให้ ไปเอาตัวพระเทพโยธามา แล้วให้มัด
 เขากั้นเส้าตำหนักแพ ทรงพระแสงกายศกศัวัระพระเทพโยธาคด้วยพระ
 หัตถ์ในขณะนั้น แล้วให้เอาศัวัระไปเสียบประจานไว้ ที่ขอมวิชัยประสิทธิ์
 พวกกองทัพทั้งปวงก็เกรงพระราชอาญาพากันรีบยกออกไปเมืองราชบุรี
 ตามรบสั่ง.

ความปรากฏในพงศาวดารพะม่าว่า อะแซหฺวุ่นก็ให้ขุยกองหวุ่น
 ยกกองทัพเข้ามาในเมืองไทยคราวนี้ ประสงค์แต่จะให้ตามมาตีจนคร
 มอญกลับออกไป ถ้าได้ครวมอญก็หรือหากว่าติดตามครวมอญไม่ทัน
 ก็ตี ก็ให้เลิกทัพกลับไป มิให้ประสงค์จะให้ขุยกองหวุ่นเข้ามาตั้งทำ
 สงครามชบเคียวกับไทย เพราะอะแซหฺวุ่นก็ยังไม่ไ้รบสั่งของพระเจ้า
 อังวะที่จะให้ยกกองทัพเข้ามาตีเมืองไทย แต่ขุยกองหวุ่นถือว่าตัวเอง
 ปรายไทยมาแต่ก่อน เมื่อตีกองทัพพระยายมราชแขกแตกหนีเข้ามาจาก
 ทำกินแดงแล้ว ก็ยกตามเข้ามาถึงปากแพรก ฝ่ายพระยายมราชแขก
 รวบรวมไ้กำลังไม่พอจะต่อสู้พะม่า ก็ทิ้งค่ายหนีมาตั้งอยู่ที่ดงรังหนอง
 ขาว ขุยกองหวุ่นเห็นไทยไม่ต่อสู้ เข้าใจว่าไทยกลัวมอญก็เลยกำเริบคิด
 ว่าไหน ๆ ก็ตามไม่ทันครวมอญแล้ว จะกลับไปมือเปล่าทำไมควรจะหา
 ทรัพย์กับชะเลยไปเป็นกำไร ให้เหมือนกับเมื่อคราวตีกรุงศรีอยุธยาอีก
 จึงแบ่งกองทัพเป็น ๒ กอง กอง ๑ จำนวนพล ๒,๐๐๐ ให้มอญจายิกควย
 คุมตั้งค่ายอยู่ที่ปากแพรก เทียวปล้นทรัพย์จับผู้คนในแขวงเมืองกาญจน
 บุรี เมืองสุพรรณบุรีและเมืองนครไชยศรี อีกกอง ๑ จำนวนพล ๓,๐๐๐

กษัตริย์ของหัวน้ําคุมยกลงมาทางฝั่งตะวันตก หมายถึงมาเที่ยวปล้นทรัพย์
จับชะเลย์ในแขวงเมืองราชบุรี เมืองสมุทรสงครามและเมืองเพชรบุรี ครั้น
ยกลงมาถึงบางแก้วได้ทราบความว่า มีกองทัพไทยยกออกไปตั้งอยู่ที่
เมืองราชบุรี กษัตริย์ของหัวน้ําก็ให้ตั้งค่ายมั่นลงที่บางแก้ว ๓ ค่าย

เหตุไฉน กษัตริย์ของหัวน้ําคงตั้งค่ายอย่างแหว่งบนเขนทคอนอยู่ชายป่าทาง
ตะวันตก ไม่ลงมาตั้งที่ริมแม่น้ำ เช่นที่ขานลูกแก หรือตอกละออมซึ่ง
พระมาเคยตั้งค่ายเมื่อคราวศึกกรุงศรีอยุธยา ขอนคิดก็เห็นว่าจะเป็นด้วย
กษัตริย์ของหัวน้ํามองเห็นว่า กองทัพของศรัยจะมาแต่ที่กองเคยเป็นทำนองกองโจร
ตั้งอยู่ชายป่าจะเดินลัดทางในแดนไทย หรือไปมาทางแดนพระมา และสิ่ง
เสียก็คิดต่อกับพวกพระมาที่ปากแพรกได้สะดวก และจะเลียงช้างมาพาหนะ
ได้ ไม่ขัดสน ถึงกองทัพไทยจะยกไปรบพุ่งก็ต้องเดินยกลำบาก จะใช้
กองทัพเรือเป็นกำลังไม่ได้ ความคิดของกษัตริย์ของหัวน้ําคือเหมือนหมายจะตั้ง
อยู่จนเข้าฤดูฝน พอหาทรัพย์สมบัติได้มากแล้วก็จะเลิกกลับไป และใน
ระหว่างนั้นถ้ากองทัพไทยยกขึ้นไป พอตีกองทัพไทยแตกก็จะเลิกติดตาม
ลงมาที่เอาเมืองราชบุรีและเมืองสมุทรสงครามที่หมายไว้ ถ้ากองทัพไทย
ตั้งมั่นอยู่เมืองราชบุรีไม่ยกขึ้นไป ก็จะแต่งกองโจรให้ลัดป่าเข้าไปเที่ยวปล้น
ทรัพย์ขยผู้คนตามประสังคตไทยยกลงมา ความคิดของกษัตริย์ของหัวน้ํามองเห็น
จะเป็นเช่นว่ามานี้ จึงไม่ลงมาตั้งที่ริมน้ำ

ฝ่ายพระองค์เจ้าจุยตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ก็ทำนองจะโตกระเสี้ยวสั่ง
ของพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงแนะนำไปว่า ถ้ากองทัพข้าศึกยกมาไม่ใหญ่

หลวงเหลือกำลัง ให้ซึ่งทำก่อนอย่าให้ โอกาสแก่ข้าศึก ขอนเป็นวิชัยตรี
 ของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาทบทรวา เมื่อพระองค์เจ้าจุ้ยทรายว่าพระม้ามายัง
 ค่ายอยู่ที่บางแก้วประมาณสัก ๓,๐๐๐ คน เห็นว่าพอจะต่อสู้ได้ และ
 กองทัพกรุงฯ ก็กำลังตามเพิ่มเติมออกไป จึงยกกองทัพขึ้นไปตั้งที่
 ตำบลโคกกระทายในทุ่งธรรมเสน ห่างค่ายพระม้ามลงมาประมาณ ๘๐ เส้น
 แล้วให้หลวงมหาเทพคุมกองหน้าไปตั้งค่ายโดยพระม้ามข้างบ้านตะวันตก
 และให้กองทัพเจ้ารามลัดขันธ์ยกไปตั้งค่ายโดยข้างบ้านตะวันออก แล้ว
 บอกความเข้ามายังกรุงธนบุรี

ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อเร่งรัดกองทัพให้ยกออกไปเมืองราชบุรี
 หมกแล้ว ถึงฉนวนองครว เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เมืองนครไชยศรีบอกมาว่า
 มีพระม้ามเข้ามาเที่ยวปล้นทรัพย์จับผู้คนถึงแขวงเมืองสุพรรณ เมืองนคร
 ไชยศรี จึงมีรับสั่งให้พระยาพิไชยโฮสวรรมย์ว่าท โภษาธิปัตย์คุมกำลัง
 ๓,๐๐๐ ยกไปรักษาเมืองนครไชยศรี แล้วให้เตรียมกระบวนทัพหลวง
 มีจำนวนพล ๘,๐๐๐ พอพร้อมก็พอได้ทรงทราบว่ากองทัพพระม้ามายัง
 อยู่ในแขวงเมืองราชบุรี ขณะนั้นเสด็จมาประทับอยู่ในพระนครได้ ๓๓ วัน
 และกรมพระเทพามาตย์ราชชนนีก็กำลังประชวรหนัก หักพระเหตุทัย
 เสด็จยกออกจากพระนครไปเมื่อฉนวนอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๓๓ ค่ำ บ
 มะเมีย พ.ศ. ๒๓๓๗ ครั้นเสด็จไปถึงเมืองราชบุรี พระองค์เจ้าจุ้ยมาเฝ้า
 กราบทูลว่า ครั้นพระม้ามืดหมิ่นไทยยิ่งนัก เมื่อหลวงมหาเทพไปตั้งค่าย
 โดย พระม้าม่าพากันเล่นแล้วร้องถามออกมาจากค่ายว่า ตั้งค่ายแล้วหรือ
 ยัง ให้ตั้งค่ายเสียให้เสร็จ พระม้าม่าจะรอให้ไทยไปพร้อมกันจึงจะยกออกมาตี

จะไต่จับชะเลยไต่มาทุก ๆ ในคราวเดียว พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็ขัด
เคือง แต่เวลานั้นทรงพระวิตกกังวลกองทัพพระยาอมราชแซกที่ถอยลงมา
คงอยู่ตงรังหนองขาว เกรงจะทันทันพระม้านี่ไม่ไหว ด้วยได้ข่าวมาว่า
มีกองทัพพระม้านี่เพิ่มเติมมาที่ปากแพรกอีก ๓,๐๐๐ จึงมีรับสั่งให้พระยา
สิทธิราชเทโชไชยกัษัพระยาวิเศษไชยชาญ คุมพล ๒,๐๐๐ ยกขึ้นไปช่วย
พระยาอมราชแซกที่หนองขาว แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหลวงจากเมือง
ราชบุรีไปตามทางปากตะวันตก ไปตั้งค่ายหลวงที่ตำบลเขาพระเหนือ
ค่ายโคกกระทายขึ้นไปประมาณ ๔๐ เส้น ขณะนั้นมีโยชอกชนไปจากเมือง
ราชบุรีว่า มีกองทัพพระม้านี่ยกเข้ามาทางด่านประตูลามบาน ด่านเจ้าช้าว
อีกทาง ๑ พระม้านี่จับเอาชาวด่านไปหลายคน (๓) พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรง
ทราบ ทรงระแวงว่าพระม้านี่จะมาตีตทางลำเลียงข้างหลัง จึงมีรับสั่งให้
กองทัพพระองค์เจ้าจุ้ย ยกกองทัพขึ้นพระยาราชาเศรษฐียกลงมารักษา
เมืองราชบุรี ให้ รือค่ายเก่าเขาลงไปตั้งริมน้ำให้หมด แต่ที่จริงกองทัพ
พระม้านี่มาทางนั้นไม่ พระม้านี่ไปตีด่านประตูลามบานด่านเจ้าช้าว
เห็นจะเป็นพวกกองโจรที่ยกไปเที่ยวจับคน ทำนองจะไปจากค่ายที่บาง
แควนั่นเอง.

ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๔ ขึ้นค่ำ ๓ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไป
ทอดพระเนตรค่ายตั้งโอบพระม้านี่ที่บางแคว ทรงพิจารณาตฤณีแผนที่เสร็จ
แล้ว มีรับสั่งให้นายทัพนายกองคุมกำลังไปตั้งค่ายล้อมพระม้านี่เพิ่มเติม

(๓) ด่านประตูลามบานด่านเจ้าช้าวอยู่ริมลำน้ำพาชีทางตะวันตก ห่างเมืองราช
บุรีทางเดิน ๒๐ วัน.

ชนอกจนรอย แล้วให้เจ้าพระยาอินทรอภัยไปตั้งรักษาหนอน้ำที่เขาชั้ว
พราน อันเป็นท้าวศักดิ์ยศเลียงช้างมาพาหนะ และเป็นทางเดินลำเลียง
สระเบียงอาหารของข้าศึกแห่ง ๓ ให้พระยารามัญวงศ์คุมกองมอญที่เขา
มาใหม่ไปรักษาหนอน้ำที่เขาชะงุ้มอันอยู่ในทางลำเลียงของข้าศึกข้าง
เหนือขึ้นไประยะทางประมาณ ๓๒๐ เส้นด้วยอีกแห่ง ๓.

ฝ่ายงุยกองหว่นแม่ทัพพะม่าเห็นไทยตั้งล้อมแข็งแรงชน เห็นว่า
จะนั่งเฉยค่อไปไม่ได้ ก็วางหนังสือให้มาปล้นค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยที่
หนอน้ำเขาชั้วพราน ไทยตีพะม่าแตกกลับไป งุยกองหว่นจิตใจให้เพิ่ม
เติมกำลังยกกลับมาปล้นอีกก็แตกกลับไปอีก ที่สุดท้ายเนมิโยแมงละ
นรทาทวนายรองคุมพล ๓,๐๐๐ มาปล้นเป็นครั้งที่ ๓ ในคืนเดียวกันนั้นก็แตก
กลับไปอีก เสียรพลล้มตายเจ็บป่วยเป็นอันมากที่ไทยจับเป็นได้ ก็มี
งุยกองหว่นเห็นไทยมีกำลังมากและรยพุ่งกล้าหาญกว่าที่ใดคาดไว้ก็ออก
วิตก จึงแต่งคนเร็วให้เล็ดลอบไปบอกกองทัพปากแพรกให้ยกมาช่วย

ขณะนั้นพระเจ้ากรุงธนบุรีมรยสั่งให้ถามพะม่าที่จับมาได้ พวก
พะม่าให้การว่า ทั้งงุยกองหว่นพยายามตีค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยนั้น
เพราะไทยไปตั้งค่ายทางที่ระลำเลียงสระเบียงอาหารเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรี
ได้ทรงทราบก็ตีพระทัย ทรงพระราชดำริว่า ถ้าล้อมค่ายข้างแก้วไว้ให้
พะม่าสิ้นสระเบียงอาหาร ทนอดอยากไม่ได้คงต้องออกมาให้จับเป็นซะเลย
หมกทั้งนายไพร่ จะทำให้สมน้ำหน้าทีมนเยอหยังให้จงได้ จึงมรยสั่ง
ห้ามนายทัพนายกองบรรดาที่ตั้งล้อมมิให้เข้าตีค่ายพะม่า เป็นแต่ให้ตั้ง
ล้อมไว้ใหม่นั้น ถ้าพะม่ายกออกมาให้รบพุ่งเอาแต่ให้ถอยกลับไปอย่าง

เดี๋ยว คำว่า " ถักมันไว้ ให้ โขแล้วเอาเข้าล่อเอาเถิด " แล้วทรง
ปรารภจะเสด็จไปคุมกองทัพที่ทางลำเลียงเอง แต่พระยาเทพอรชุนพระ
คำเกิงรณภพทูลขอรับอาสา จึงมีรับสั่งให้พระยาเทพอรชุนกับพระคำเกิง
รณภพคุมกองอากรและทนายเลอกรวม ๘๔๕ คนเป็นกองโจร ไปช่วย
เจ้าพระยาอินทรอภัยคตกล่าเลี้ยงช้างคักที่เขาหัวพรานชกกอง ๑

ขณะนั้นตระแซห่วนกคอบยอข้อมเมืองเมาระตมะ เห็นกองทัพขอยอคง
ห่วนหายไปในกำหนด เกรงว่าจะมีเหตุการณ้อย่างใดในเมืองไทย
จึงให้ตะแคงมรหนอง (๑) เป็นเชื้อพระวงศ์พระเจ้าองวะ คุมพล ๓,๐๐๐
ยกตามเข้ามาชกกอง ๑ ตะแคงมรหนองยกมาถึงค่ายพระม่านที่ปากแพรก
ไต่ทราวย่างขอยอคงห่วนมาถูกไทยล้อมไว้ที่ข้างแก้ว จึงให้มองชายค (๒)
คุมกำลัง ๒,๐๐๐ ลงมาช่วยขอยอคงห่วนที่ข้างแก้ว ส่วนตะแคงมรหนอง
ยกลงมาตีค่ายพระยายมราชแขกที่หนองขาว ไต่รบพุ่งกันเป็นสามารภ
พระม่านคองทัพไทยไม่แตก ตะแคงมรหนองก็ถอยกลับไปตั้งอยู่ที่
ปากแพรก

ฝ่ายกองทัพมองชายคที่ยกลงมาช่วยขอยอคงห่วน มาถึงเขาชะงุ้ม
ตึกของมอญพระยารามัญวงศ์ตั้งค่ายอยู่ เห็นกองมอญน้อยกว่าก็เข้า
ล้อมไว้ ในวันนั้นท่านองจะมีคนในกองทัพมองชายคได้ลอบเข้าไปบอก
ขอยอคงห่วนให้รู้ว่ามีกองทัพลงมาช่วย พอคำสั่งเวลาประมาณ ๕ นาฬิกา

(๑) ในหนังสือพระราชพงสาวดารว่า ตะแคงมรหนองมาคราวเดียวกับขอยอคงห่วน
แต่พงสาวดารพระม่านว่ามาทีหลัง พงสาวดารพระม่านเรียกตะแคงมรหนองว่ามังเรรานคอง

(๒) หมายความว่ามองจาตปนคนคุมกองทัพนี้ เป็นการศึกษาตระเนของข้าพเจ้า

งุยกองหวุ่น ก็ยก ออกปล้นค่าย หลวงมหาเทพ หมายจะหักออกไป
 กองทัพไทยสู้รบต้านทานเย็นสามารถ งุยกองหวุ่นจะหักออกไปไม่ได้
 ก็ต้องถอยทัพกลับไปค่าย ฝ่ายพระยาอิเศร์ยศตั้งอยู่คานเหนือ รู้ว่า
 กองทัพพระม้ามายล้อมค่ายกองมอญที่เขาชะงุ้มไว้ ก็ยกไปช่วยรบพุ่งแก้
 เขากองมอญออกมาจากที่ล้อมได้ แต่กำลังไม่พอจะต่อสู้พระม้ามได้ ก็พากัน
 ถอยลงมา มองชายศึกเข้าตั้งอยู่ในค่ายที่เขาชะงุ้ม ในเวลานั้นกองทัพ
 พระยานครสวรรค์ยกออกไปถึงเมืองราชบุรี จึงมีรับสั่งให้พระยา
 นครสวรรค์ขึ้นไปช่วยพระยาอิเศร์ยศในเวลานั้น ขึ้นไปพบพระยา
 อิเศร์ยศกับพระยารามัญวงศ์ถอยลงมา แล้วบอกมากรายทุก จึง
 มีรับสั่งให้ถอยมาตั้งที่ค่ายล้อมพระมาข้างคานเหนือทั้ง ๓ กองด้วยกัน
 อย่าให้พระมาทั้ง ๒ พวกเขาถึงกันได้

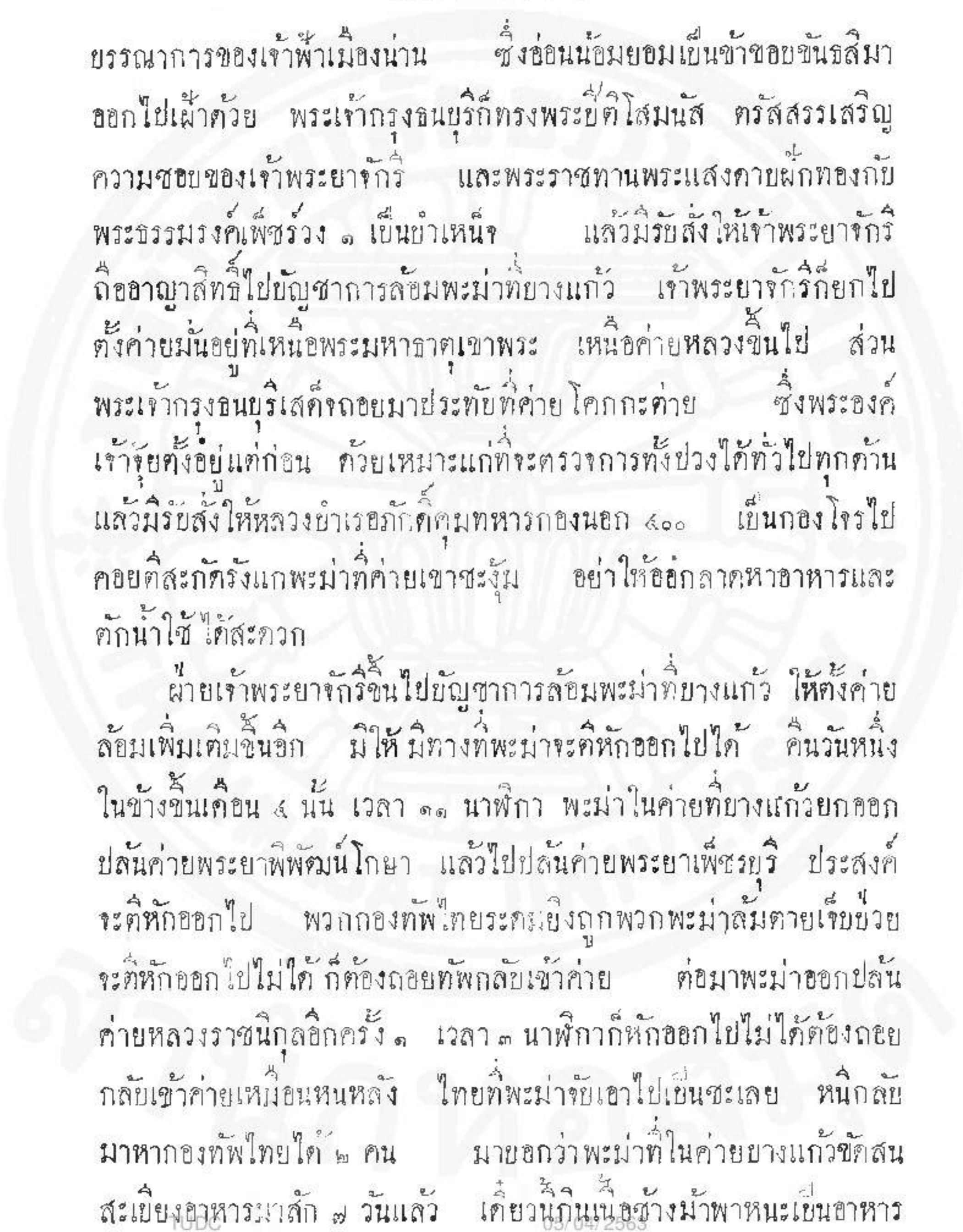
ถึงเดือน ๔ เมืองคลองวาฬ^(๑) บอกมาว่า พระมายกมาจาก
 เมืองมริทประมาณ ๕๐๐ คน มาปล้นบ้านทัพสะแก ในแขวงเมือง
 กำเหนิดนพคุณ เกรงจะชนมาที่เมืองคลองวาฬ กำลังในพนเมืองเห็นจะ
 ต่อสู้ไม่ไหว ขอกองทัพออกไปช่วย มีรับสั่งให้ตอบไปว่า ทางในกรุง
 ยังมีการสงครามติดพันอยู่ที่เมืองราชบุรี ให้ผู้รั้งกรมการเมืองคลองวาฬ
 คิดอ่านรักษาเมืองไปโดยลำพังก่อนเถิด

ในเดือน ๔ นั้น เจ้าพระยาจักรียกกองทัพกลับไปจากเมืองเชียงใหม่
 ตามออกไปถึง พาดคเมืองน่านที่ม้าวายคืนไม่ทองเงินเครื่องราช

(๑) เมืองคลองวาฬ คือเมืองประจวบคีรีขันธ์บัดนี้ ครั้นนั้นเมืองตั้งอยู่คลองวาฬ
 ใต้อำเภวนาดี

ยรรยงการของเจ้าฟ้าเมืองน่าน ซึ่งอ่อนน้อมยอมเป็นข้าขอบขัณฑสีมา
 ออกไปเฝ้าทูลฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระยศโสมนัส ตรีศัสรวเสวีญ
 ความชอบของเจ้าพระยาจักรี และพระราชทานพระแสงดาบผูกทองกับ
 พระธรรมรังษีเพชรวง ๑ เป็นยาเหน็บ แล้วมรยสั่งให้เจ้าพระยาจักรี
 ถอดอาญาสิทธิไปขัญชาการล้อมพระม้าย่างแก้ว เจ้าพระยาจักรีกยกไป
 ตั้งค่ายมั่นอยู่ที่เหนือพระมหาธาตุเขาพระ เหนือค่ายหลวงขึ้นไป ส่วน
 พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จถอยมาประทับที่ค่าย โคกกระทาย ซึ่งพระองค์
 เจ้าชัยตั้งอยู่แต่ก่อน ทวยเหมาแก่ที่จะตรวจการทั้งปวงได้ทั่วไปทุกด้าน
 แล้วมรยสั่งให้หลวงชำเรอภักดีคุมทหารกองนอก ๔๐๐ เป็นกองโจรไป
 คอยตีสระกักริงแกพระม้าย่างแก้วเขาชะงุ้ม อย่าให้ออกล่าหาอาหารและ
 ตักน้ำใช้ ได้สะดวก

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีขึ้นไปขัญชาการล้อมพระม้าย่างแก้ว ให้ตั้งค่าย
 ล้อมเพิ่มเติมขึ้นอีก มีให้ มีทางที่พระม้ายจะหนีออกไปได้ คณวันหนึ่ง
 ในข้างขึ้นเดือน ๕ นั้น เวลา ๓๓ นาฬิกา พระม้ายในค่ายข้างแก้วยกออก
 ปล้นค่ายพระยาพิพัฒน์โกษา แล้วไปปล้นค่ายพระยาเพชรบุรี ประสงค์
 จะหนีออกออกไป พวกกองทัพอไทยระดมยิงถูกพวกพระม้ายล้มตายเจ็บชวย
 จะหนีออกไปไม่ได้ ก็ต้องถอยทัพกลับเข้าค่าย ต่อมาพระม้ายออกปล้น
 ค่ายหลวงราชันีกุลอีกครั้ง ๑ เวลา ๓ นาฬิกาหนีออกไปไม่ได้ต้องถอย
 กลับเข้าค่ายเหมือนหนหลัง ไทยที่พระม้ายยเอาไปเป็นชะเลย หนีกลับ
 มาหากองทัพไทยได้ ๒ คน มาบอกว่าพระม้ายที่ในค่ายข้างแก้วขิตสัน
 สะเสบียงอาหารมาตั้ง ๗ วันแล้ว เคยวนกันเนือขางมาพาหนะเป็นอาหาร

แต่นายชอกในค่ายยังมีอยู่ อนึ่งย่นใหญ่ชอกที่ไทยระคมยิงเข้าไปในค่าย
 พระม้านั้น ถูกพระมาเจ็บบ่วยล้มตายเสมอ จนพระมาต้องชกหลุมลง
 อาศัยกันโดยมาก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบว่าพระมาที่ถูกล้อมอยู่โดย
 ลมถึงนั้น ถึงฉนวนพฤษศยทิศ เดือน ๕ ขุน ๑๕ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ นาฬิกา
 ก็เสด็จทรงม้าไปทศค่ายหลวงมหาเทพซึ่งตั้งล้อมพระมาอยู่ทางบ้านตะวันตก
 ค่ายสี่สี่ให้ยกกายเทวะมอญเข้าไปร้องบอกพระมาที่ในค่ายว่า (๑) พระมา
 อย่างคิดหนีไปเลย ไปไม่ได้แล้ว ให้ออกมายอมอ่อนน้อมเสียโดยดีเกิด
 ขุนยอคงห่วนให้ร้องตอบออกมาว่า ซึ่งท่านล้อมไว้ครั้นนี้ เราก็ได้อยู่แล้วว่า
 จะหนีหรือออกไปไม่ได้ ตัวเราก็คงพวคนายทัพนายกองจะตายก็ตามทีเกิด
 สงสารแต่พวกไพร่พลจะมาพลอยตายเสียด้วย อย่างไรก็ตามขอให้เราได้พบกับ
 ตละเกล็ด (๒) สักหนึ่งอยเถิด พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ตละเกล็ดซึ่ง
 ใต้เป็นพระยาพระราม ชมาคนรมีระยาอย่างขุนนางออกไปเจรจากับพระมา
 ขุนยอคงห่วนเขียนหนังสือใส่ในโบลานชกทิ้งออกมาจากในค่าย ความ
 ในหนังสือว่า พระเจ้าปราสาททองกรุงศรีอยุธยาอยากกับพระเจ้าข้างเฝือก
 กรุงอังวะ (๓) มีบุญญาภิหารเป็นใหญ่ในชมพูทวีปด้วยกัน และพระ

(๑) ถ้อยคำที่พูดกับพระมา แต่งไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารความต้นกับปลาบ
 ไม่ลงกัน เห็นได้ว่าเป็นข้อแต่งทีหลัง มิใช่คำมาแต่ตัวจดหมายเหตุ จึงเอาแต่
 เนื้อความมากล่าวในหนังสือนี้

(๒) ตละเกล็ดเป็นหัวหน้ามอญกบฏคน ๑

(๓) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระมาเรียกพระเจ้าข้างเฝือกกรุงศรีอยุธยา
 และพระเจ้าปราสาททองกรุงอังวะ กลับกันไป ที่จริงพระมาเรียกพระเจ้ามังระว้า พระเจ้า
 ข้างเฝือก เรียกพระเจ้าแผ่นดินสยามว่าพระเจ้าปราสาททอง จนในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ
 เสด็จไปประพาสถึงเมืองพระมา ๆ ยังเรียกพระเจ้าปราสาททอง

มหากษัตริย์ทั้งสองฝ่ายเป็นเวรกัน พระเจ้าซางเผอกกรุงอังวะใช้ให้
 ข้าพเจ้ากับนายทัพนายกองทั้งปวงมาทำสงครามกับท่านผู้เป็นเสนาบดีใน
 กรุงศรีอยุธยาครั้น ข้าพเจ้าเสียดแก่ท่านท่านล่อมไว้จะพากันหนีไป
 ก็ไม่ได้แล้ว ถ้าท่านล่อมไว้อย่างนั้นผมแต่จะตายอย่างเดียว ไม่ใช่จะตาย
 แต่พวกข้าพเจ้าที่เป็นแม่ทัพนายกองเท่านั้น ถึงไพร่พลทั้งปวงก็จะพลอย
 ตายด้วยกันทั้งสิ้น เมื่อชีวิตของข้าพเจ้าทั้งหลายตายไปแล้ว ใช่ว่า
 สงครามของพระมหากษัตริย์ราชทั้งสองฝ่ายจะเกินอันเสร็จสิ้นกันเพียงนั้น
 ก็หาไม่ ได้ ท่านผู้เป็นเสนาบดีไทยได้ ถือนำทำราชการสนองพระเดช
 พระคุณตาม พระราชกำหนดกฎหมายของพระเจ้าปราสาททองกรุงศรี
 อยุธยาฉันใด ข้าพเจ้ามาทำสงครามก็ด้วยได้ ถือนำทำราชการ
 ตามพระราชกำหนดกฎหมายของพระเจ้าซางเผอกกรุงอังวะอย่างเดียวกัน
 อุปมาเหมือนเป็นแต่เครื่องศีลตราวุธซึ่งพระมหากษัตริย์ราชทรงใช้สอย
 ทั้งสองฝ่าย พระพุทธองค์ก็ได้โปรดประทานพระสถิตธรรมเทศนาไว้ว่า
 อันจะโทษเกิดมาเป็นมนุษย์แต่ละคนนั้นยากนัก ฉะนั้นข้าพเจ้าทั้งหลายจะได้
 รอดชีวิตขอขมาบุญญาท่านผู้เป็นอัครมหาเสนาบดีทั้งช่วยพิเคราะห์ช่วยเทอด
 พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เขียนหนังสือเสนาบดีคอบพระม้ามเนื้อความว่า
 ถ้าพวกพระม้าออกมาถวายบังคมยอมอ่อนน้อมเสียโดยที่จะทูลขอชีวิตให้

ถ้าชนต่อสู้หรือไม่ออกมาอ่อนน้อม โดยที่จะฆ่าเสียให้หมด ฝ่ายพวกพระม่าน
หมายจะให้ไทยปล่อยกกลับไป ก็ยังไม่ยอมออกมาอ่อนน้อม

ในหม่นนั้นเจ้าพระยาสรสิทธิ์ทักขิพวกผู้ว่าราชการหัวเมืองฝายเหนือ
คุมกองทัพหัวเมืองออกไปถึง พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยา
สรสิทธิ์คุมกองทัพหัวเมืองทั้งปวงไปตั้งประชิดค่ายพระม่านที่เขาชะงุ้มกันไว้
อย่าให้ตีหักลงมาช่วยพระม่านค้ำค่ายบางแก้วได้ ทรงกำชับสั่งไปมิให้เข้า
ค้ำค่ายพระม่าน แม้ที่สกัดพระม่านค้ำเขาชะงุ้มจะถอยไปก็อย่าให้ติดตาม
เกลียดพระม่านจะทำกลอุบายจะเสียดี ให้เอาไว้ ค้ำเอาที่หลังพร้อมกบต
ค้ำค่ายพระม่านที่ปากแพรกทีเดียว ในตอนนั้นจะคิดจับพวกพระม่านค้ำค่ายบางแก้ว
ให้โตเสียก่อน

ขณะนั้นเมืองคลองวาฬเมืองกยยกเข้ามาว่า พระม่านพวกที่ยก
เข้ามาจากเมืองมรวรคนั้น ค่ายันทพสะแกโตแล้วลงไปตีเมืองกำเหน็ด
นพคุณ ผู้รั้งกรมการเรียกกำลังราษฎรออกต่อสู้เข้าล้อมค้ำค่ายพระม่านไว้
พระม่านตีหักออกมาได้ เผลาเมืองกำเหน็ดนพคุณเสียแล้วยกเลยลงไปทาง
เมืองประทิวซึ่งชนแกเมืองชุมพร พระม่านจะยกเลยไปเมืองมรวรหรือจะ
กลับชนมาทางเหนือออกอย่างไรจึงหาทราบไม่ จึงมีรับสั่งเข้ามาถึงกรุงธนบุรี
ให้พระเจ้าหลานเธอเจ้าบุญจันทร์ทักขิพระยาธิเบศร์ยศิศรงกรงเก่า ซึ่งได้
เป็นท้าวพระยาศรีธรรมมาธิราชผู้รักษาพระนคร ให้มีตราตอขเมืองกย
และเมืองคลองวาฬไปว่า ให้ทำลายหนองและบ่อน้ำตามระยะทางที่จะ
ชนมาเมืองเพ็ชรบุรีเสียให้หมด แห่งใดทำลายไม่ได้ ก็ให้เอาของโสโครก
และของที่มพิษใส่ให้เน่าเสีย อย่าให้ชาวศีกอาศัยได้เป็นอันขาด

ต่อมาพระยารามัญวงศ์ กษัตริย์หลวงบ้านเวียงแก้ว ซึ่งคุมกองโจร
 กักทางลำเลียงอยู่ที่เขาหัวพรานจับพระม้าได้ ๒ คน ส่งตัวมายังค่ายหลวง
 ตามพระม้า ๒ คนนั้นให้การว่าเป็นพวกของลำเลียง นายทัพพระม้าที่
 เขาชะงุ้มให้เลิกตลอดจนสะเบียงมาส่งพระม้าในค่ายข้างแก้ว และซักถาม
 ได้ความต่อไปว่า นายทัพพระม้าที่เขาชะงุ้มได้บอกไปยังตะแคงมรหน้อง
 ขอกำลังกองทัพเพิ่มเติมลงมาที่เขาชะงุ้มอีก ทนายจะคิดหากลงมาแก้
 พวกพระม้าที่ค่ายข้างแก้วกลับไปให้จงได้ ได้ทรงทราบจึงมีรับสั่งให้
 เพิ่มเติมกองโจรที่คอยตัดลำเลียงให้มากขึ้น แล้วให้หลวงภักดีสงคราม
 นายทหารกองนอก ซึ่งอยู่ในกองเจ้าพระยาอินทรวชิลย์ คุมคนกองนอก
 ลอบขึ้นไปทำลายหนองและบ่อน้ำในระยะทางที่จะมาจากปากแพรงเสีย
 อย่าให้ขาดอีกเพิ่มกำลังมาได้ และบอกไปยังเจ้าพระยาสุรสีห์ให้คอยต่อส
 พระม้าที่ค่ายเขาชะงุ้มให้ดี อย่าให้คิดหากลงมาช่วยพระม้าที่ข้างแก้วได้
 เป็นอันขาด

ต่อมาไม่ช้าพระม้าในค่ายเขาชะงุ้มก็ทำค่ายวิหคยังตัวออกมาปล้น
 ค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ในเวลาเที่ยงคืน ถูกไทยยิงล้มตายเจ็บป่วย จะ
 หักค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์มาได้ จึงแปรไปปล้นค่ายจมนครสวรรค์
 ก็หักไม่ได้ ต้องถอยกลับเข้าค่าย ต่อมาถึงวันอังคารเดือน ๔
 แรม ๕ ค่ำ พระม้าที่ค่ายเขาชะงุ้มยกออกมาอีกครั้ง ๑ คราวนึกเหมือน
 จะรวมกำลังมากเข้าปล้นค่ายพระยานครสวรรค์ทางบ้านไค้ รัยกันแต่
 เวลาอีก ๓ นาฬิกาจันรุ่งสว่าง พระม้าหนกนั้นออกมาหมายจะหักออกมา
 ทางข้างแก้วให้ได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบก็รีบเสด็จขึ้นไป ให้

กองอาจารย์และทนายเลอิกเข้าช่วยรบ จนเวลาเช้า ๘ นาฬิกา พระม่าน
จึงถอยหนักกลับเข้าค่าย

ฝ่ายงุยกองหวุ่นแม่ทัพพระม่านที่ไทยล้อมไว้ ในค่ายข้างแก้วคอยพวก
พระม่านค่ายเขาจะจุมจะมาช่วย เห็นมาไม่ได้ก็ท้อใจ จึงให้ขอกออกมา
ยังกองทัพไทยว่า จะขอพุดจากกับท่านผู้ใหญ่ พระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่ง
ให้ไปร้องบอกว่าจะพุดก็ให้แต่งตั้งใครออกมาเถิด แล้วจึงโปรดให้พระเจ้า
หลานเธอเจ้ารามลักษณ กบเจ้าพระยาจักรีเป็นผู้เจรจาว่ากล่าวกับพระม่าน
งุยกองหวุ่นให้นายทัพคน ๓ กับไพร่ ๕ คนออกมาหาพระยาพระราม ๆ จึง
พาไปทูลเจ้ารามลักษณและเจ้าพระยาจักรี พระม่านพุดจาวิงวอนจะขอให้ปล่อย
กลับไปบ้านเมือง ท่านทั้ง ๒ หายอมน้ำใจ ว่าถ้าพระม่านรักชีวิตก็ให้ยอม
อ่อนน้อม ซึ่งจะให้ทำอย่างอื่นนั้นไม่ได้ นายทัพพระม่านว่าจะขอเข้าไป
ปรึกษากันดูก่อน ฝ่ายไทยก็ปล่อยให้กลับไป ในค่าย ครั้นถึงวันศุกร์
เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ งุยกองหวุ่นให้พระม่านควนาย ๗ คนออกมาเจรจาอีก
พวก พระม่านว่าจะยอมอ่อนน้อมถวายบังคมและถวายช้างม้าพาหนะและ
เครื่องศาสตราวุธหมดทุกอย่าง แต่เมื่อใดอ่อนน้อมแล้วขอให้ปล่อยตัวกลับไป
ไป เจ้ารามลักษณกบเจ้าพระยาจักรีตอบว่า ถ้าพระม่านอ่อนน้อมโดยดีจะ
ทูลขอชีวิตให้ แต่ที่จะปล่อยไปนั้นไม่ได้ ความชวนโดยอกหนหนึ่งแล้ว
ก็ยิ่งจะชวนให้ปล่อยอยู่รำไป จะพุดกันไปอย่างนั้นจะมีผลสักทีไหน คราวก่อน
ได้ปล่อยพระม่านกลับไปหมด คราวนี้จึงต้องเอาไว้เป็นตัวอย่าง พระม่าน
จะใคร่สนใจไม่เพิกเฉยเหมือนแต่ก่อน แล้วจึงให้ปล่อยพระม่านกลับไป
ในค่ายแต่ ๕ คน ในวันนั้นอุทมิสิงหนผลจึงปลุกทัพของงุยกองหวุ่นก็พา

นายหมวกนายกองพระมารวม ๑๔ คน เขาเครื่องคัสตราวุธของตนมัดแบก
 ออกมาส่งให้ไทย บอกว่าจะยอมอ่อนน้อมโดยดี เจ้ารามลักษณภัย
 เจ้าพระยาจักรจึงให้ส่งตัวมายังค่ายหลวง ไต่เขาเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรี
 อุตม์สิงห์จ้อจวกราบทูลว่า จะขอถอนำทำราชการในกรุงศรีอยุธยาต่อไป
 จนหาชีวิตไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสว่า ในเวลาซึ่งไม่ได้ตัวพระมาที่ในค่าย
 ทั้งหมดอย่างนี้ จะไว้ใจเชลยพงศได้วยังไม่ได้ จะต้องให้คุมตัวไว้ก่อน
 จนกว่าจะได้ตัวพวกพระมาพร้อมกัน แล้วจึงท้าวสสั่งให้พระยาพระราม
 คุมตัวอุตม์สิงห์จ้อจวกับพวกที่มาด้วยกันเป็รียงขอกพวกพระมาที่ถูกล้อมว่า
 ได้มาสามีภักทคือพระเจ้าปราสาททอง ๆ ทรงพระกรุณาโปรดให้รอดชีวิต
 แล้ว ให้พากันตามมาเถิด พวกพระมาร้องคอบออกมาว่าจะปรึกษากัน
 คุกก่อน ข้าหลวงก็พาอุตม์สิงห์จ้อจวกลับมา อุตม์สิงห์จ้อจวออกมา
 ยอมอ่อนน้อมครั้งนั้นจะได้ไหว ผู้ใดก่อนนั้นห้ามไต่ คือได้ถวายบังคม
 พระเจ้ากรุงธนบุรีแล้วจึงยอมไหวผู้อื่น พระเจ้ากรุงธนบุรีตรัสสรรเสริญว่า
 อุตม์สิงห์จ้อจวนี้มีเสียดทเป็นนายทหาร แพ้เขาแล้วยังรักษาขนบ
 ธรรมเนียมของตนไว้โดยองอาจมีไชยชอ^(๑)

(๑) เรื่องตรงนี้ในหนังสือพระวรวงศ์เธอเจ้า จุฑาธุชไม่วางใจว่า ถ้า
 ยอมอ่อนน้อมต่อไทย ๆ จะฆ่าเสียหรือจะให้ชีวิตดั่งว่า จึงให้ปลัดทัพออกมาอ่อนน้อม
 สองคุกก่อน พิศระห์ตุตามเรื่องที่ปรากฏเห็นว่าจะไม่เป็นเช่นนั้น คงเป็นตัวเมือ
 นายทัพพระมาปรึกษากัน จุฑาธุชไม่ไว้ใจ ยังไม่ยอมออกมาอ่อนน้อม แต่ปลัดทัพ
 เห็นว่าไม่มีช่องทางอย่างอื่นแล้ว ไม่ควรจะรั้งรอต่อไป จึงพาพวกของตัวออกมา
 อ่อนน้อม ความจริงคงเป็นอย่างนี้

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

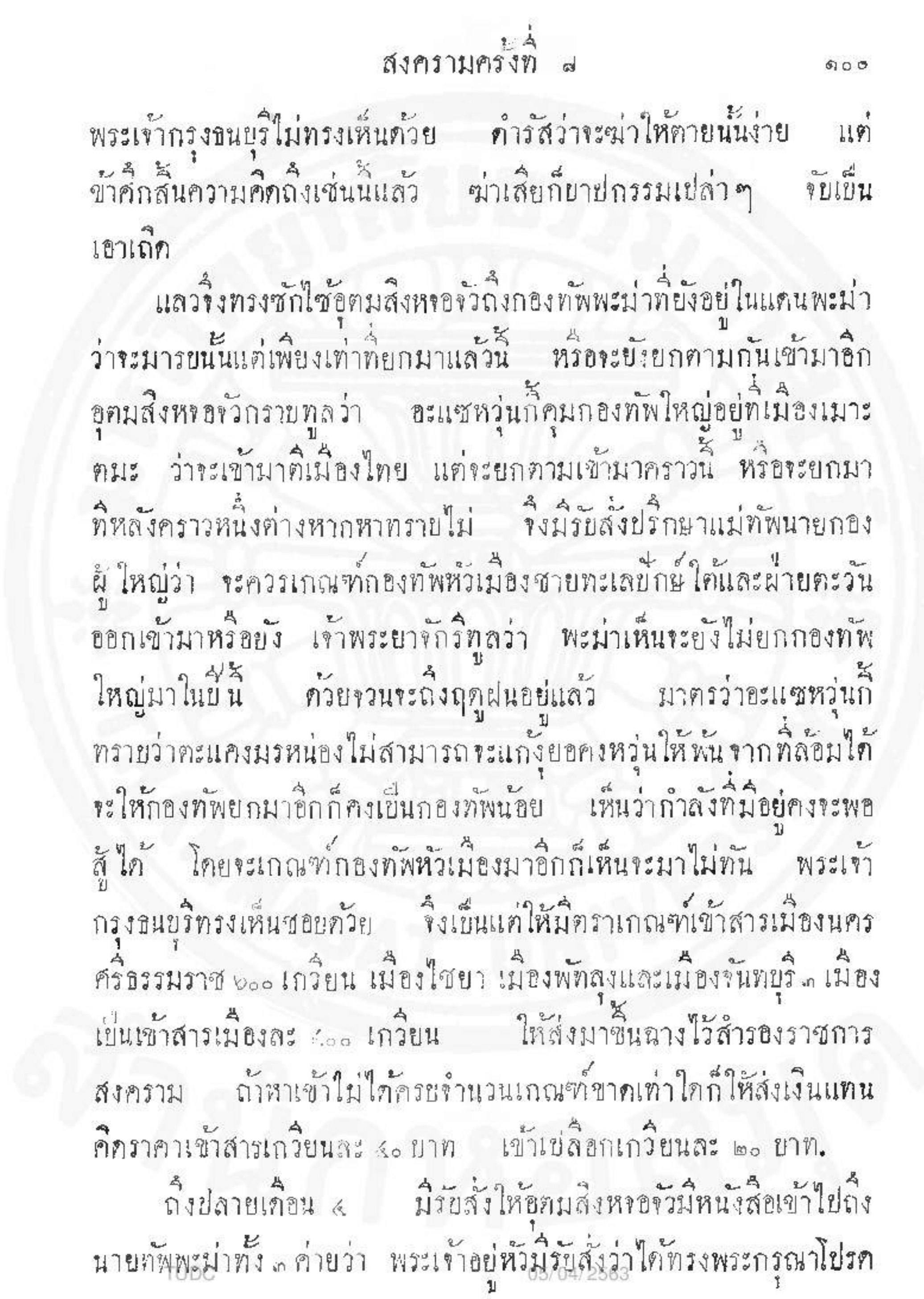
ถึงวันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงให้
 พระยานครราชสีมา ซึ่งคุมกองทัพมาลงในหมันนั้น ยกไปตั้งค่ายประชิด
 พระม้าที่เขาชะงุ้ม ในวันนั้นรุ่งอรุณให้ร้องบอกออกมาจากค่ายว่าจะ
 ขอพบอุทม์สิงห์จิวสักหน่อย จึงไปรุดให้คุมตัวไป อุทม์สิงห์จิวร้อง
 บอกรุ่งอรุณว่าเราออกมาสามภิกคต่อพระเจ้าปราสาททองก็ทรงชบ
 เลี้ยงมาให้มาพบ จึงพากันออกมาสามภิกคเกิด ขยำหวาคทวนต่อสู้ไปเลย
 รุ่งอรุณร้องตอบออกมาว่าคว้านมาขยันทันอยู่ในอำนาจชาติก ซึ่ง
 พดจว่าอะไรจะเชื่อฟังยังไม่ได้ ถ้าจะให้เราเชื่อฟังก็ให้ใครเข้ามาพด
 กับเราที่ในค่ายจึงจะควร อุทม์สิงห์จิวตอบว่าพวกเราได้มาสามภิกค
 เข่นฆ่าของพระเจ้าปราสาททองแล้ว จะให้ใครกลับเข้าไปในค่าย ถ้าท่าน
 ฆ่าเสียหรือเอาตัวกไว้เสีย เราก็จะไม่พันความผิด รุ่งอรุณก็ให้
 สัตย์สัญญาว่าจะไม่กักขังหรือทำร้ายอย่างหนึ่งอย่างใด ข้าหลวงจึงให้
 ปล่อยแยะละคน ๑ กัษแยของจอกคน ๑ เข้าไปในค่ายพระม้า ครั้นคนทั้ง ๒
 นั้นกลับออกมา มาให้การว่า รุ่งอรุณพูดว่าถึงจะทรงพระกรุณา
 แก่ผู้น้อย ส่วนตัวรุ่งอรุณนั้นคงจะถูกประหารชีวิต ยิ่งหาไว้ใจ
 ไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสืบตามความคิดของข้าราชการว่าจะเห็นควร
 ทำอย่างไรต่อไป พวกข้าราชการพากันกราบทูลว่า ไต่ทรงพระกรุณา
 ให้ว่ากล่าวโดยค้ำหลายคราวแล้วพระม้าในค่ายก็ยังขยันทันอยู่ ขอให้เอา
 ขันลูกไม้^(๑) ยิงกระหน่ำเข้าไป พระม้ากลัวความตายก็จะต้องออกมา

(๑) ขันลูกไม้ปรากฏว่าเมื่อรัชกาลที่ ๑ ครั้งรบพระม้าที่ลาดหญ้า กรมพระ
 ราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทจะทำลายค่ายพระม้า ให้เข้ามาเอาขันลูกไม้ครั้งกรุงธน ฯ ออกไป
 ยิง จึงสันนิษฐานว่าขันไม้ใหญ่อย่างปาดะบอกกว้าง ใช้ยิงด้วยไม้ท่อนแทนกระสุนปืน
 สำหรับทำลายค่าย.

พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นด้วย คำว่าส่วจะฆ่าให้ตายนั้นง่าย แต่
ข้าศึกสั่นความคิดถึงเขื่อนแล้ว ฆ่าเสียก็ยากกรรมเปล่า ๆ จึงเป็น
เขาเด็ก

แล้วจึงทรงชักชวนคนส่นหจจวถงกองทัพพระม้าวทงอยในแดนพระม้าว
ว่าจะมารบนนแต่เพียงเท่าทยกมาเลวนี้ หรือจะยบยกตามกันเข้ามาอก
อุคมส่นหจจวถงทรวทลว่า อระแซห่วนกคุมกองทัพใหญ่อยที่เมืองเมอะ
คมะ ว่าจะเข้ามาตีเมืองไทย แต่จะยกตามเข้ามาครวณ หรือจะยกมา
ที่หลังครวณหนึ่งต่างหากหาทรวไม่ จึงมรยส่นปรกษาแม่ทัพนายกอง
ผู้ใหญ่ว่า จะควรเกณฑ์กองทัพหัวเมืองชายทะเลยกย ไคและฝ้ายตะวันออก
ออกเข้ามาหรือยง เจ้าพระยาจักรทลว่า พระม้าวเห็นจะยงไม่ยกกองทัพ
ใหญ่มาในยนี้ ทวยจวนจะถงฤคุฝนอยแล้ว มาตราว่าอระแซห่วนก
ทรวว่าคะแคงมรหนองไม่สามารถจะแคงยกคองห่วนให้พนจากทลอมไค
จะให้กองทัพยกมาอกกคองเป็นกองทัพนอย เห็นว่ากำลังทมอยคองจะพอ
สู้ไค ไคยจะเกณฑ์กองทัพหัวเมืองมาอกกเห็นจะมาไม่ทัน พระเจ้า
กรุงธนบุรีทรงเห็นชอยทวย จึงเป็นแต่ให้มคราเกณฑ์เข้าส่ารเมืองนคร
ศรีธรรมราช ๖๐๐ เกวียน เมืองไชยา เมืองพทลงและเมืองจันทบุรี ๓ เมือง
เป็นเข้าส่ารเมืองละ ๔๐๐ เกวียน ให้ส่งมาชนฉางไว้ส่ารองราชการ
สงคราม ถ้าหาเข้าไม่ไคคองจ่านวนเกณฑ์ชากเท่าไคก็ให้ส่งเงินแทน
คคราคาเข้าส่ารเกวียนละ ๔๐ บาท เข้าเข้ลอกเกวียนละ ๒๐ บาท.

ถงปลายเกอน ๔ มรยส่นให้อุคมส่นหจจวถงมหนงส่อเข้าไปถง
นายทัพพระม้าวทง ๓ ค่ายว่า พระเจ้าอยหัวมรยส่นว่าไคทรงพระกรุณาปรก

ให้กองทัพหลวงตั้งรกรอกมานานแล้ว หวังจะให้พวกพระม้ามายอม
อ่อนน้อมเสีย โดยตั้งขังขังไม่ออกมา ยักนั้นจะไปรคให้กองทัพเข้าตี
ค่าย ถ้ายังขังขังต่อไปจะพากันตายหมด ให้เร่งออกมาอ่อนน้อมอย่า
ให้ไพร่พลพลอยตายเสียด้วยเลย ในวันนี้ขงหวุ่นมีหนังสือตอบ
ออกมาว่า ขอผลสักวันหนึ่งเถิด (๑) พรุ่งนี้จะออกมาสามภักดีโดยดี.

ครั้นถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๕ ค่ำ เมียนหวุ่นกับยี่คนเลซ
นายทัพพระม้าม และพระม้ามที่เป็นตัวนายรองอีก ๑๒ คน พากันรวบรวม
เครื่องศาสตราวุธของตนมีแตกแยกออกมายอมสามภักดี อุตมสิ่งหจจัวพา
ตัวเขาเผาค่ายหลวง นายทัพพระม้ามทั้ง ๓ คนนั้นทูลรับอาสาจะเข้าไปพา
ตัวขงหวุ่นออกมาอ่อนน้อม (๒) ก็โปรดประทานอนุญาตให้กลับเข้าไป
ในวันนั้นขงหวุ่นแม่ทัพกับเนมโยแมงละนรทา ยุยของโยขงหวุ่น
มุงโยะ และพวกนายทัพนายกองพระม้ามที่ในค่ายข้างแกวก็ออกมายอม
อ่อนน้อมทั้งหมด แต่ล้อมค่ายพระม้ามได้ ๔๗ วันก็แตกค่ายพระม้ามทั้ง
๓ ค่าย ได้ชะเลยทั้งตัวแม่ทัพนายกองที่กล่าวมาแล้วและไพร่พลที่เหลือ
ตายรวม ๓,๓๒๘ คน หิง ๒ คน พระม้ามตายเสียเมื่อถูกล้อมกว่า ๑,๖๐๐ คน

(๑) ที่ขงหวุ่นเผ้าอดเอื้อนมิใคร่ออกมาอ่อนน้อมนั้น คงเป็นด้วยเกรงว่า
ไทยเกลียดชังจะเพาะตัว เพราะเมื่อยังเป็นลักงโป้มาตีกรุงศรีอยุธยาได้ทำทรกรรมแก่
ไทยไว้มาก.

(๒) พระม้ามพวกนี้เห็นจะอยู่ต่างค่ายกับขงหวุ่น ด้วยค่ายพระม้ามที่บางแก้วถึง
๓ ค่ายด้วยกัน.

พอได้ค่ายพระม้าย่างแก้ว รุ่งขึ้นณวันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๓ ย
 มะแม พ.ศ. ๒๓๓๘ พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มียศให้พระยาอนุชิตราชาถือ
 พล ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางริมน้ำปากตะวันตก ให้หลวงมหาเทพถือพล
 อีก ๓,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางริมน้ำปากตะวันออก ให้ไปตีค่ายพระม้าย่าง
 แพรกพร้อมยกกองทัพพระยาสมรราชแซก แล้วมียศให้เจ้าพระยาจักรี
 ยกขึ้นไปตีค่ายพระม้าย่างแก้ว ในค่านั้นเป็นเวลาเที่ยงคืน พระม้าย
 ค่ายเขาชะงุ้มยกค่ายวิหิตันออกมาปล้นค่ายพระมหาสงคราม ทหารจะ
 ทักมาช่วยพระม้าย่างแก้ว คราวนั้นพระม้าย่ารบพุ่งแข็งแรงกว่าคราว
 ก่อนๆ เห็นจะได้ทรายขาวเพียงว่า ค่ายที่ย่างแก้วจะเสียแก่ข้าศึก
 จึงพยายามจะลงมาช่วยให้ ได้ พระม้าย่าเอาไฟเผาค่ายพระมหาสงคราม
 ใหม่ขึ้นผู้คนหนีไฟทั้งค่ายถอยมา เจ้าพระยาจักรีไปช่วยทัน ห้ามปราม
 มิให้คนถอยหนี ฟนคนที่ไม่ฟังห้ามเสีย ๒ คน แล้วเขารบพุ่งชิงเอาค่าย
 คืนได้ พระม้าย่าจะหักออกมาไม่ได้ก็ย้ายไปปล้นค่ายจมนครศรีธรรมราชไปถูก
 ไทยยิงล้มตายเจ็บป่วยลงอีกเป็นอันมาก เหลือกำลังพระม้าย่าก็พากันถอย
 กลับเข้าค่าย ค่ำมาถึงวันอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ เวลากลางคืน
 พระม้าย่าในค่ายเขาชะงุ้มก็พากันทั้งค่ายหนีกลับไปทางเหนือ เพราะไทย
 ไม่ได้ตั้งค่ายล้อมหมกทุกด้านเหมือนยกที่ค่ายข้างแก้ว กองทัพไทยได้
 ติดตามฆ่าฟันพระม้าย่าล้มตายไปตามทางและจับเป็นได้เป็นอันมาก กองทัพ
 พระม้าย่าก็แตกกระจัดกระจายคุ่มกันไม่คิดต่างพวกต่างพากันหนีเรียวยาวไป
 บางพวกไปพบกองทัพหลวงมหาเทพกองทัพพระยาอนุชิตราชาและกองโจร

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

หลวงภักดีสงคราม กักกระหน่ำเข้าเต็ม ฆ่าฟันพระม้ามตายและจับ
 ใต้อีกมาก พวกนายทัพนายกองพระม้าหนีขึ้นไปดงป่าแพรก ตะเคียน
 มรหนองรู้ว่ากองทัพพระม้ามมาเสียแก่ไทยหมดแล้ว ก็ไม่รอต่อสู้ รีบยก
 หนีกลับไปหาอะแซหวั่นก๊กเมืองเมะตะมะ ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรีมีรับสั่ง
 ให้กองทัพยกติดตามพระม้าที่แตกหนีไปในสุดแดนพระราชอาณาเขตแล้ว
 ก็ให้หากองทัพกลับมาพระนคร พระราชทานบำเหน็จรางวัลแก่แม่ทัพ
 นายกองผู้ใหญ่ผู้น้อยตามสมควรแก่ความชอบที่ช่วยชนะพระม้าครั้งนั้น
 ทวกัน

พิเคราะห์เหตุการณ์ไทยรบพระม้าคราวนี้ กองทัพพระม้าที่ยกมา ๓ ทัพ
 จำนวนพลทั้งสิ้นประมาณ ๘,๐๐๐ คน ทยอยไปต่อสู้พระม้าทั้งกองทัพใน
 กรุง ฯ และทัพหัวเมือง จำนวนพลรวมเข้าเสร็จราว ๒๐,๐๐๐ ถ้าพระเจ้า
 กรุงธนบุรีพระราชประสงค์เพียงจะเอาชัยชนะ ก็เห็นจะศึกกองทัพพระม้า
 แตกยับเย็นไปเสียนานแล้ว คงเป็นเพราะตั้งพระหฤทัยจะจับพระม้าให้ได้
 หมดทั้งกองทัพที่มาตั้งอยู่ทางแถว ถอนเข้าซอมนเป็นสำคัญ จึงพยายาม
 ล้อมพระม้า เปลืองเวลาและต้องทนลำบากอยู่ช้านาน เมื่อมาพิเคราะห์
 คว้า เหตุใดพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงสู้ทนความลำบากเพื่อจะจับพระม้าให้ได้
 ในครั้งนั้น เห็นว่าคงเป็นเพราะเหตุที่พระม้าม่าประกาศคหมันไทยนั้น
 อย่าง ๑ และยังมีเหตุอีกอย่าง ๑ คือเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยาแก่พระม้า
 ไทยต้องซอมนเร้นหลบหนีและเกรงกลัวพระม้าอยู่ช้านาน ใจไทยยังไม่หาย
 ครนความพระม้าทวกันหมด ทมความหวาดหวั่นเกรงจะถูกพระม้าจับเอา
 ไปเป็นเชลยเหมือนอย่างญาติพี่น้องแต่ก่อนมายังมีอยู่ไต่ยมมาก พระเจ้า

กรุงธนบุรีมีพระราชประสงค์จะปลุกใจไทยให้กลับกล้าหาญดังแต่ก่อน
เห็นจะทรงพระราชดำริว่าเพียงจะตั้งกองทัพพระม้าวินิจฉัยไป ผลไม่ประจักษ์
เหมือนจับพระม้าวินิจฉัยมาเป็นชะเลยให้ไต่ถาม ๆ ให้คนทั้งหลายเห็นว่า
พระม้าวินิจฉัยใคร่อะไร ถ้าไทยตั้งใจรบพุ่งก็อาจจะจับพระม้าวินิจฉัย
ไต่ถามที่พระม้าวินิจฉัยไปเป็นชะเลย ดังนี้ จะไต่ถามครั้นคร้ามพระม้าวินิจฉัย
คงเป็นทวยความซอหลงนเช่นสำคัญ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงยอมล่าบาก
และเสียเวลาล้อมพระม้าวินิจฉัยเช่นไต่ถามทุก

สงครามครั้งที่ ๑๗ ศึกอะแซหวนกัศหวเมืองเหนือ

ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘

สงครามครั้งนี้เป็นศึกใหญ่ยิ่งกว่าทุกคราวในสมัยเมืองกรุงธนบุรี
 เป็นราชธานี มูลเหตุที่จะเกิดสงครามครั้งนี้ก็กล่าวมาแต่ก่อนข้างแล้ว
 คือว่าเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีตั้งเมืองไทยกลับเป็นอิสสระชนนนี้ เป็นเวลา
 พระม้ากำลังศึกทำสงครามอยู่กับจีน ครั้นเสร็จศึกจีน เมื่อยเถาะ
 พ.ศ. ๒๓๑๕ พระเจ้ามังระจึงดำริการจะมาตีเมืองไทยอีก ก็คิดจะให้
 ไปสุพลาเป็นแม่ทัพยกลงมาจากเมืองเชียงใหม่ทาง ๑ และจะให้ปะกัน
 ห่วนเป็นแม่ทัพยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทาง ๑ มารวมกัน
 ตีกรุงธนบุรีเหมือนเมื่อครั้งตีกรุงศรีอยุธยา แต่เกิดเหตุขัดขวางเสีย
 ทั้ง ๒ ทาง ทางเมืองเชียงใหม่ ไทยยกไปตีเมืองเชียงใหม่ได้เสียก่อน
 ทางเมืองเมะตะมะพอทำทางจะยกทัพ พวกมอญก็เป็นกบฏขึ้นวุ่นวาย
 ใหญ่โต การที่จะมาตีเมืองไทยจึงเป็นอันไม่สำเร็จตามที่พระเจ้ามังระ
 ใ้ทรงดำริไว้ ครั้นถึงขมมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๕ พระเจ้ามังระเสด็จลงมา
 ปรึกษารบชกพระเกศธาคูทเมืองว่างกึ่งเมืองกลางเดือน ๔ ขณะนั้นอะแซ
 ห่วนก็ปรายข่าวมพวกมอญกบฏเสร็จแล้ว เป็นแต่ยังรอกองทัพพระม้า
 ที่เข้ามาตามคร้วมอญอยู่ที่เมืองเมะตะมะ จึงไปเฝ้าพระเจ้ามังระที่เมือง
 ว่างกึ่ง พระเจ้ามังระทรงพระดำริเห็นว่ามังกองทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองเมะ
 ตะมะแล้ว จึงมรับสั่งมอญการที่จะตีเมืองไทยให้อะแซหวนกัศหวเมืองเหนือ

อะแซห้วน^{๕๕}กน ในพงศาวดารพระมอ^{๕๖}เรียกเป็น ๒ อย่าง ในบางแห่งเรียกตามตำแหน่ง ว่า “อะลี ห้วน คย” คำว่าอะลี เป็นนามตำแหน่งสำหรับเก็บส่วยในที่ดินซึ่งพระเจ้าองค์ทรงอุทิศพระราชทานเป็นประโยชน์แก่ทหาร คำว่าห้วน แปลตามศัพท์ว่า ภาว^{๕๗}ระ คำว่าคย แปลว่าใหญ่ ถ้าแปลความด้วยกัน ห้วน คย ใกล้เคียง “มหาอำมาตย์” ในยศของไทย เพราะฉะนั้นคำว่า “อะลีห้วนคย” แปลว่ามหาอำมาตย์ผู้เก็บส่วยสำหรับพระราชทานทหาร เราชานาม^{๕๘}มาเรียกว่าอะแซห้วน^{๕๙}กน แต่ในพงศาวดารพระมอ^{๖๐}มักเรียกอีกอย่าง ๑ ตามราชทินนามว่า “ห้วนคย มหาสีหะสุระ”

อะแซห้วน^{๖๑}กคน ในพงศาวดารพระมอ^{๖๒}ว่าเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระมอ^{๖๓}อยู่ในเวลานั้น คว้าได้เขียนแม่ทัพใหญ่ไปต่อสู้มีชัยชนะเงินมาไม่ช้านัก เมื่อพิจารณาเหตุตามรายการสงครามครั้งอะแซห้วน^{๖๔}กมาตีเมืองไทยที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ก็เห็นจริงว่าอะแซห้วน^{๖๕}กเป็นผู้ชำนาญการศึก และมีอธยาศัยสุภาพฝักใฝ่แม่ทัพพระมอ^{๖๖}ที่มารบกับไทยในคราวอื่น ๆ โดยมาก ถ้าจะว่าไปในคราวศึกอะแซห้วน^{๖๗}กน ดูเหมือนจะปรากฏความสามารถของแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่าย คือ ข้างฝ่ายไทยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ และพระเจ้ากรุงธนบุรี ข้างฝ่ายพระมอ^{๖๘}อะแซห้วน^{๖๙}ก ต่อดี^{๗๐}ไล่เสียยิ่งกว่าที่ไทยรบกับพระมอ^{๗๑}มาในครั้งไหน ๆ หมกและผลที่สุดของการสงครามคราวนั้นว่าเสมอ^{๗๒}กันใดด้วยประการทั้งปวง ก็^{๗๓}จะเห็นได้ ในเรื่องสงครามต่อไป

อะแซหฺว่นกรบส่งพระเจ้ามังระกลับมาถึงเมืองเมาระตมะในเดือน ๕
 ขมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ พอกองทัพตะแคงมรหนองหน้ไทยกลับไปถึงขแจง
 การทักกองทัพพะม่าเข้ามาเสียดิ ไทยจับกองทัพขยอคงหฺว่นไตและตีพะม่า
 อิกกองทัพ ๑ แดกยัยเย็นไปจากเขาชะงุม ตะแคงมรหนองจิงต้องหนี
 กลับออกไป อะแซหฺว่นกพิเคราะห์การเห็นว่าไทยทำศึกเข้มแข็งกว่า
 แด่ก่อน จะให้กองทัพยกมาทางเมืองเชียงใหม่และทางค่านพระเจดีย์
 สามองค์ เข้ามาสมทบกันตกรงธนบุรีอย่างครั้งเมือตกรงศรีอยุธยา
 เห็นว่าไทยคงจะชิงตีตกเสียไม่ให้เข้ามารวมกันได้ การคงจะไม่สำเร็จ
 อะแซหฺว่นกจึงคิดจะตีเมืองไทยตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าหงสาวดีบวงของ
 คือ จะยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีหัวเมืองเหนือตักกลางไทยเสียดิหนังก่อน
 แล้วเอาหัวเมืองเหนือเป็นต้นยกทัพยกตีลงมาตกรงธนบุรี
 ทางลำแม่น้ำเจ้าพระยาทางเดียวคิงนี้ จึงให้พักบำรุงรพลอยู่ที่เมือง
 เมาระตมะ แล้วมีคำสั่งขึ้นไปยึดไปสุพลาไปมะยง่วนซึ่งถอยหนีไทยไป
 ตั้งอยู่ที่เมืองเชียงแสน ให้ยกกลับลงมาตีเมืองเชียงใหม่ให้ได้แต่ใน
 ฤกษ์ฝน แล้วให้เตรียมเรือรบเรือลาเสียงและรวบรวมเสบียงอาหารลงมา
 ส่งกองทัพอะแซหฺว่นกซึ่งจะยกเข้ามาในต้นฤกษ์แล้ง ไปสุพลาไปมะยง่วน
 จึงรวบรวมกำลังยกเป็นกองทัพลงมาตีเมืองเชียงใหม่ เมือเดือน ๓๐
 ขมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘

ฝ่ายข้างกรงธนบุรี ตั้งแต่มีชัยชนะพะม่าที่บางแก้วแล้ว มีเวลา
 วางอยู่ ๕ เดือน ถึงเดือน ๓๐ ก็ตั้งข่าวว่าไปสุพลาไปมะยง่วนจะยก
 กองทัพลงมาตีเมืองเชียงใหม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสให้มิตรวา ส่งเจ้า

พระยาสุรสีห์ให้ยกกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ แล้ว
 ให้เจ้าพระยาจักรีคุมกองทัพกรุงธนบุรีหนุนขึ้นไปอีกทัพ ๓ (จำนวนพล
 ๒ ทัพพันเท่าโคหาปรากฏไม่) รัชสมัยไปว่า ถ้าตีพระม้าวดยไปจากเมือง
 เชียงใหม่แล้ว ให้เลิกตามขึ้นไปตีเอาเมืองเชียงแสนให้สิ้นท่าอาศัย
 ของพระม้าวลัยที่เดียว

ฝ่ายไปสุพลาไปมระย่วนยกกองทัพพระม้าวลงมาเมืองเชียงใหม่
 ก่อนกองทัพไทย ก็เข้าตั้งค่ายประชิดเตรียมจะตีเมือง แต่กำลังที่รวบรวม
 ลงมาได้จะไม่แข็งแรงเท่าไรนัก ครั้นได้ข่าวว่ากองทัพไทยยกขึ้นไป
 ไปสุพลาไปมระย่วนก็ถอยหนีกลับไปเมืองเชียงแสนหารอดต่อสู้ไม่ ใน
 พงศาวดารพระม้าวว่าไปสุพลาเลยยกกลับไปเมืองพระม้าวทางเมืองนายหวัง
 จะเข้ามาสมทบกับอะแซห่วนกในเมืองไทย แต่มาหาทันกองทัพอะแซ
 ห่วนกไม่

ฝ่ายอะแซห่วนกเตรียมทัพพร้อมแล้ว ถึงเดือน ๑๓ ปีมะแม ก็ให้
 กระละไปกัษมังแขยง^(๑) ผู้เป็นน้องชายคุมกองทัพหน้าจำนวนพล
 ๒๐,๐๐๐ ยกออกจากเมืองเมะระตะมา แล้วอะแซห่วนกยกทัพหลวงจำนวน
 พล ๑๕,๐๐๐ หนุนมากับตะแคงมรหนองและเจ้าเมืองตองอู กองทัพพระม้าว
 เกินทางค่านแม่ละเมาเข้ามาเมืองตาก ฝ่ายเจ้าเมืองกรมการหัวเมือง
 ไทยรายทางไม่มีกำลังพอจะต่อสู้ ต่างก็พาครอบครัวราษฎรอพยพหลบหนี
 กองทัพพระม้าวจึงเดินจากเมืองตากมาทางบ้านค่านลานหอย ตรงมาเมือง
 สุโขทัย ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่ออะแซห่วนกยกมาจาก

(๑) ในพงศาวดารพระม้าวเรียก พุกามไปคน ๔,๒๕๖๖ ชื่อของกชอกคน ๑

เมืองตากนั้น จึงไต่ถามการเมืองสวรรคโลก ๒ คน ถามว่า “พระ
 ยาสือ” เจ้าเมืองพิษณุโลกอยู่หรือไม่ กรมการบอกว่าจะไม่อยู่ ยก
 กองทัพขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ยังไม่กลับมา อะแซห่วนก็ว่า เจ้าของเขา
 ไม่อยู่อย่าเพิ่งไปเหยียบเมืองพิษณุโลกเลย จึงให้กองทัพหน้าลงมาตั้ง
 อยู่ที่บ้านกงธานี^(๑) ทรมน้ายมใหม่ ส่วนอะแซห่วนก็ตั้งพักอยู่ที่
 เมืองสุโขทัย^(๒)

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรเจ้าพระยาสุรสีห์ตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ กำลัง
 เตรียมจะยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ ได้ข่าวว่าพระม่ายยกกองทัพใหญ่
 เข้ามาทางบ้านแม่ละเมา ก็รีบยกกองทัพกลับลงมาทางเมืองสวรรคโลก
 เมืองพิษณุโลก ครั้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเจ้าพระยาทั้ง ๒ จึงปรึกษากัน
 ถึงการที่จะต่อสู้ข้าศึก เจ้าพระยาจักรเห็นว่าพระม่ายมาขึ้นกองทัพใหญ่
 กำลังไทยที่มอญเมืองเหนืออ่อนแอกว่าพระม่ายมากนัก ควรจะต้องช่วยที่
 เมืองพิษณุโลกเอาเมืองเป็นมั่นต่อสู้พระม่าย คอยกองทัพกรุงธนบุรียก
 ขึ้นไปช่วย ค่ายเมืองพิษณุโลกอยู่ทางลำแม่น้ำแควใหญ่ ไซ้เรือขึ้นล่อง

(๑) บ้านกงธานีอยู่ตรงที่ตั้งเมืองสุโขทัยใหม่บัดนี้

(๒) ความที่ว่าอะแซห่วนก็รอให้เจ้าพระยาสุรสีห์กลับเสียดก่อน จึงจะมาตีเมือง
 พิษณุโลกนั้น เห็นว่ายังมีเหตุอื่นอีก ค่ายเมืองสุโขทัยเป็นทำเลนาดี มีเข้าปลาอาหาร
 บริบูรณ์กว่าเมืองอื่น ๆ ที่ใกล้เคียงกัน เชื่อกันว่าอะแซห่วนก็รออยู่ที่เมืองสุโขทัยนั้น
 เพื่อประสงค์จะรวบรวมเสบียงอาหารสำหรับกองทัพพระม่ายด้วยอีกอย่างหนึ่ง

กษัตริย์เมืองข้างใต้ ไต่สัระทวัก แต่เจ้าพระยาสุรสีห์ก็อยากจะยกไปตีพระม่านก่อน จึงรวบรวมกองทัพหัวเมือง ให้พระยาสุโขทัย พระยาอักษรวงศ์ เมืองสุวรรณโลก และพระยาพิไชย เป็นกองหน้ายกไปรบพระม่านที่ขานกงธานี เจ้าพระยาสุรสีห์ยกตามไปตั้งอยู่ที่ขานไกรบาแฝก พระม่านยกมาตีกองทัพพระยาสุโขทัยแตกถอยมา แล้วยกติดตามมาตั้งค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ ๆ ตั้งสู้รบอยู่ ๓ วัน เห็นพระม่านมากกว่ามากนัก จะโอบล้อมเอากองทัพ ก็ถอยกลับมาเมืองพิษณุโลก

อะแซห่วนก็จึงแย่งกองทัพพระม่านให้ช่วยรักษาเมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ แล้วคุมพล ๓๐,๐๐๐ ยกติดตามมาตั้งเมืองพิษณุโลกในเดือนธันวาคมข้างขึ้น ให้ตั้งค่ายรายล้อมเมืองทั้ง ๒ ฟากแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็จัดการขึงกันเมืองเป็นสามารรถ และเมืองพิษณุโลกนั้นแนวปราการตั้งทั้ง ๒ ฟากเอาลำแม่น้ำไว้กลางเมือง จึงให้ทำสะพานเรือข้ามแม่น้ำ ๓ แห่ง สำหรับส่งกำลังไปมาให้ช่วยเหลือกันได้ทั้ง ๒ ฝ่าย

ในเวลาเมื่ออะแซห่วนยกตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ก่อนกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปถึงนั้น จำนวนพลฝ่ายไทยที่คงรักษาเมืองพิษณุโลกจะมากนักย่ำแย่ไม่กล้าไว้ในหนึ่งสัปดาห์พระราชพงศาวดาร แต่เชื่อได้ว่าไม่เกิน ๓๐,๐๐๐ เป็นอย่างมาก ความปรากฏว่าเวลาเมื่อพระม่านกำลังตั้งค่ายล้อมเมืองนั้น อะแซห่วนก็ยกพลเลียบค่ายไปเที่ยวตรวจหาไชยภูมิทุก ๆ วัน เจ้าพระยาสุรสีห์ก็คุมพลออกโจมตี สู้พระม่านไม่ไหวก็ต้องถอยมา เจ้าพระยาจักร์จึงคุมพลออกรบเอง ตีพระม่านต้องถอยหนีเข้าค่ายไปหลายครั้ง อะแซห่วนก็ยกของสมอบเจ้าพระยาจักร์ ให้นำมาบอกว่าจะขอพบปะให้รู้

จักกัน ครั้นเวลาวันหนึ่งจนคหุศรย อะแซหฺวุ่นกก็ยกเจ้าพระยาจักรี
ออกไปพบกันที่ในสนามย่นมาเรจากัน ความที่เรจากกล่าวไว้ในหนังสือ
พระราชพงศาวดารว่า

“อะแซหฺวุ่นกให้ล้ามถามเจ้าพระยาจักรีว่าอายุเท่าใด เจ้าพระยา
จักรีให้บอกไปว่าอายุได้ ๓๐ เศษ^(๑) แล้วจึงให้ถามถึงอายุอะแซหฺวุ่นก
บ้าง บอกมาว่าอายุได้ ๗๒ ปี อะแซหฺวุ่นกพิจารณาครูปลักษณเจ้าพระยา
จักรีแล้วสรรเสริญว่า ท่านรูปงาม ผิออกเข้มแข็ง ฮาจสู้รบเราผู้เป็น
ผู้เดมาโต จงอุตสาห์รักษาตัวไว้ ภายหน้าจะโตเป็นกษัตริย์เป็นแท้^(๒)
แล้วให้เอาเครื่องมาทองสำรับ ๑ กบสักหลาดพยับ ๑ ดินสอแก้ว ๒ ก้อน
น้ำมนต์ ๒ หม้อมาให้เจ้าพระยาจักรี ๆ ก็ให้ของคชชนตามสมควร
เมื่อก่อนอะแซหฺวุ่นกจะกลับไปค้าขายให้ล้ามบอกเจ้าพระยาจักรีว่า จงรักษา
เมืองไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะค้เขาเมืองพิษณุโลกให้จงได้ ในครั้งนั้น ไป
ภายหน้าพะม่าจะค้เมืองไทยไม่ได้ อีกแล้ว และในวันนั้นหุศรยกันทั้งวัน

(๑) เวลานั้นพระชันษาได้ ๓๕ ปี

(๒) ความที่อะแซหฺวุ่นกกล่าวตรงนี้ มีผู้ศึกษาโบราณคดีบางคนเห็นว่าเป็นกล
อุบายของอะแซหฺวุ่นก ประสงค์จะให้เกิดระแวงกับพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ความเห็นเช่น
กล่าวนี้ น่าสงสัยว่าความจริงจะเป็นอย่างอื่น ด้วยต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งเจ้า
พระยาจักรีเป็นสมเด็จพระยาให้มหาราชทินนามว่า สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ดุ
คล้ายคำของอะแซหฺวุ่นก หรือเมื่อชมนั้นเขาจะใช้คำอย่างไรอันตรงกับคำ “กษัตริย์ศึก”
หมายความว่า เป็นแม่ทัพอันไม่มีตัวผู้คอกกรรมัง

ถึงพวกทหารพระม้ายัทหารไทยต่างชวนกันเข้าไปกินอาหารในค่าย มิ
 ใ้ทำอันตรายแก่กัน^(๑)

ฝ่ายกรุงธนบุรีเมื่อใดข่าวว่าอะแซห่วยันยกกองทัพใหญ่เข้ามาทาง
 หัวเมืองเหนือ ขณะนั้นเห็นจะมีโยยอกหัวเมืองยกทัพโตเข้ามาว่า พระมา
 ยกมาจากเมืองตะนาวศรีอีกทาง ๑ ด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้พระทัย
 จึงดำรัสสั่งให้เกณฑ์กองทัพ ให้เจ้ารามลักษณ์หลานเธอ ซึ่งเป็นกรมชน
 อนุรักษ์สงครามคุมออกไปรักษาเมืองเพชรบุรี^(๒) คอยป้องกันพระม้ายั
 ยกมาทางด่านสิงขร แต่ทางเมืองกาญจนบุรีและเมืองราชบุรีที่จะป้องกัน
 พระม้ายัจะยกมาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ จะไ้แต่งตั้งให้ผู้ใดไปตั้ง
 ทัพเฝ้าหรืออย่างไรไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร ครั้นจัด
 การป้องกันข้าศึกซึ่งจะยกมาทางทิศใต้ฝ่ายตะวันตกแล้ว พระเจ้ากรุง
 ธนบุรีก็เสด็จยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๑๒,๐๐๐ คน ออกจาก
 พระนครเมื่อเดือนองศา เดือนยี่ แรม ๑๓ ค่ำ ยมะแม ขึ้นไปต่อสู้กองทัพ
 ทัพใหญ่ของข้าศึกซึ่งยกเข้ามาทางหัวเมืองฝ่ายเหนือ

(๑) ที่ว่าไปกินในค่ายพระม้ายัได้นี้ คือในวันนั้นแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายตกลงอย่าทัพ
 วัน ๑ มหาสงครามในยุโรป เมื่อ ค.ศ. ๑๘๑๔ ถึงวันคริสต์มาสก็อย่าทัพกัน พวกทหาร
 ทั้ง ๒ ฝ่ายไปกินอาหารเล่นหัวด้วยกันในสมรภูมิจึงมี

(๒) ชาวเมืองเพชรบุรีเล่ากันว่า เจ้ารามลักษณ์ไปรักษาเมืองเพชรบุรีครั้งนั้นพล
 น้อยไม่พอจะรักษาเมืองเดิมได้ จึงให้รื้อกำแพงเมืองเดิม ตั้งแนวกำแพงใหม่ตอนมุม
 เมืองด้านตะวันตกเฉียงเหนือ รักษาเพียงส่วนเสี้ยวของเมืองเดิม แนวกำแพงยัง
 ปรากฏอยู่

กระบวนการคัดเลือกคนที่ ๑

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปถึงเมืองนครสวรรค์ ในชั้นต้นทรง
จัดวางการคมนาคมที่จะให้กองทัพหลวงไปมาถึงกันกับกองทัพเจ้าพระยา
จักร์และเจ้าพระยาสุรสีห์ซึ่งตั้งอยู่ที่เมืองพิษณุโลกได้สะดวก มีรับสั่ง
ให้พระยาราชานครศรีธรรมราชคุมกองทัพเงินจำนวนพล ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่เมือง
นครสวรรค์ คอยระวังทางลำเลียงและระวังข้าศึกซึ่งจะยกลงมาล่านำพอง
แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นทางลำน้ำแควใหญ่ไปตั้งปากพองแขวงเมือง
พิษณุโลก เมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๗ ค่ำ ให้ตั้งค่ายหลวงประทับอยู่ที่
ปากพองนั้น ค่ายเป็นปากคดของลำน้ำแควใหญ่ไปมาในระหว่างลำน้ำ
แควใหญ่ที่ตั้งเมืองพิษณุโลกกับลำน้ำยมที่ตั้งเมืองสุโขทัยอยู่ที่เมือง
พิษณุโลกลงมาระยะทางพอวัน ๑ แล้วตรัสสั่งให้ข้าราชการที่เป็นแม่ทัพ
นายกองคุมพลไปตั้งค่ายทั้ง ๒ ปากลำน้ำ เป็นระยะขึ้นไปแต่กองทัพ
หลวงจนถึงเมืองพิษณุโลก

ระยะที่ ๑ ตั้งที่บางทราย พระยาราชสุภาวดีเป็นนายทัพ

ระยะที่ ๒ ตั้งที่ท่าโรง เจ้าพระยาอินทรอภัยเป็นนายทัพ

ระยะที่ ๓ ตั้งที่บ้านกระต่าย พระยาราชภักดีเป็นนายทัพ

ระยะที่ ๔ ตั้งที่วัดจันทรมณี จมนเสมอใจราชเป็นนายทัพ

ระยะที่ ๕ ตั้งที่วัดจันทรมณี เมืองพิษณุโลก พระยานครสวรรค์เป็น

นายทัพ ให้จัดกองทัพออกตรวจตรารักษาทางคมนาคมทุกระยะ และ

ให้ มีกองขี้นใหญ่ทหารเกณฑ์หัดเตรียมไว้เป็นกองกลาง สำหรับจะให้
ไปช่วยที่ค่ายไหน ๆ ใต้ ในเวลาต้องการทันที แล้วให้พระศรี
ไกรลาสคุมพล ๕๐๐ ทำทางริมลำน้ำสำหรับเดินกองทัพแต่ปากฝิ่งผ่าน
ไปตามค่ายที่ตั้งอยู่ ตลอดถึงเมืองพิษณุโลก

พิเคราะห์เหตุกำลังทั้ง ๒ ฝ่าย ทศกัณฐ์กองทัพปะทะกันอยู่ในเวลานั้น
พระม่านเห็นจะมีจำนวนพลมากกว่าไทยราว ๓ เท่า คือ ๓๐,๐๐๐ ต่อ ๑๐,๐๐๐
แต่ไทยมีขี้นใหญ่มากกว่าพระม่าน ทั้งมีเรือรบและโตะทางไปมาทางลำน้ำ
น้ำไว้ ด้วยเหตุนี้พระม่านจึงไม่กล้าลงมาตั้งสกัดทางข้างริมแม่น้ำ ด้วย
เกรงขี้นใหญ่ของไทย แต่มีความลำบากเป็นข้อสำคัญอยู่ด้วยกันทั้งฝ่าย
พระม่านและฝ่ายไทยด้วยเรื่องเสบียงอาหาร ฝ่ายพระม่านเดิมหมายจะให้
เสบียงอาหารมาจากทางเชียงใหม่ ไม่ทันสมคึกด้วยไปสุพรรณไปมะขาม
ตั้งไม่ทันเมืองเชียงใหม่ อะแซห่วนักตองอาศัยแต่เสบียงอาหารซึ่ง
จะหาได้ในเมืองไทยอันเป็นเมืองข้าศึก หากพระม่านเข้ามาถึงก่อนเวลาที่
ไทยเตรียมต่อสู้ จึงได้โอกาสเก็บเสบียงอาหารบรรดามีอยู่ใน
ท้องที่รวบรวมไว้ได้ โดยมาก ถึงกระนั้นชาวบ้านไปเมื่อเสบียงอาหารที่
พระม่านรวบรวมไว้บอกพร้อมลงจะหาเพิ่มเติมก็ยาก ด้วยกองทัพไทยขี้นไป
ตั้งอยู่ ถ้าพระม่านไม่ตีกองทัพไทยให้แตกพ่ายไปได้ ไทยก็มีช่องทางที่จะ
ทำลายหรือสกัดกั้นเสบียงอาหารไม่ให้กักไปถึงพระม่าน ๆ ก็จะมีกำลังใน
ที่สุด ส่วนความลำบากข้างฝ่ายไทยในเรื่องเสบียงอาหารนั้น ข้อต้น
เพราะพระม่านล้อมเมืองพิษณุโลกไว้ พลทหารและครอบครัวราษฎรที่อยู่ใน
เมืองจะออกไปล่าหาเสบียงอาหารไม่ได้ ตองอาศัยแต่เสบียงอาหาร

ทลาลเฉียงส่งขึ้นไปจากกองทัพตามทางแม่น้ำ ส่วนกองทัพหลวงนั้น
 ก็ต้องอาศัยเสบียงหัวเมืองข้างใต้ตั้งแต่กรุงเก่าขึ้นไปจนเมืองพิศุท จิต
 บรรทุกเรือลำเลียงส่งขึ้นไป ต้องเดินลำเลียงระยะทางห่างไกลหลายวัน
 จึงเป็นห่วงทางลำเลียงเสบียงอาหารอยู่เสมอ ถ้าข้าศึกมาตีสกัดกั้น
 ลำเลียงใต้กองทัพหลวงก็ต้องถอย กองทัพหลวงถอยเมืองพิษณุโลก
 ก็ไม่พบนมอชาก็กวายนเสบียงอาหาร เพราะทางใต้เสียทั้ง ๒ ฝ่าย
 เป็นดั่งกล่าวมานั้น ขอสำคัญข้างฝ่ายพระมหาราชอยู่ที่ตอของคิตตกองทัพไทย
 ให้แตกโดยเร็วจึงจะชนะศึก แต่ขอสำคัญข้างฝ่ายไทยนั้นอยู่ที่ตอของคิต
 แก่ ไซเมืองพิษณุโลกอย่าให้ข้าศึกเสบียงอาหารถ่วงเวลาให้เข้าไป ถึงแม้
 จะตีกองทัพพระมหาราชให้แตกพ่ายไปไม่ได้ พระมหาราชเสบียงอาหารก็คง
 ต้องแพ้เมื่อปลายมือ สังเกตตามรายการรบที่ปรากฏต่อมาในหนังสือ
 พระราชพงศาวดาร เข้าใจว่าแม่ทัพทั้ง ๒ ฝ่ายเห็นความที่กล่าวมานั้น
 แข็งแรงก็ช่วยกัน เพราะฉะนั้นพอกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งติดต่อกับ
 กองทัพพระมหาราชเมืองพิษณุโลก อะแซห่วนก็ยกลงมาล้อมรุกกองทัพ
 กรุงธนบุรีทีเดียว

รายการรบตอนนั้นปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พอไทย
 ตั้งค่ายตามริมแม่น้ำเป็นระยะขึ้นไปทั้ง ๒ ฝ่ายตั้งกล่าวมาแล้ว ถึงฉนวน
 อังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๑๐ ค่ำ อะแซห่วนก็ยกกองทัพพระมหาราช ๑ มาตั้ง
 ค่ายตรงหน้าทจมนเสมอใจราชทวักจุฬามณีข้างฝั่งตะวันตก ๓ ค่าย แล้ว
 ให้กองทัพชกของ ๑ ยกลงมาลาดตระเวนตรวจกำลังศึกทางฝั่งตะวันตก
 ไตรภักย์ไทยตั้งแต่ค่ายระยะที่ ๓ ซึ่งพระยาราชภักย์ตั้งอยู่ที่บ้านกระต่าย

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ลงมาจนระยะที่ ๓ ซึ่งพระยาราชสุภาวดีคงอยู่ที่บางทราย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงให้กองเกณฑ์หัตถ์คุมขันธ์ใหญ่ราวเกวียน ๓๐ ขอกขึ้นไปช่วยพระยาราชสุภาวดีรักษาค่ายที่บางทราย พระมารบพุ่งอยู่จนเวลาค่ำก็ถอยกลับไป

ถึงณวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขัน ๑๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีดำรัสสั่งให้พระยาธรรมไตรโลก พระยารัตนพิมล พระยาชลขันธ์กรมพลอยรักษาค่ายหลวงที่ปากน้ำพิง แล้วเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปตั้งที่บางทรายฝั่งตะวันออกไปช่วยพระยาราชสุภาวดี ในค้ำวันนั้นพระม่ายมาทางฝั่งตะวันตกเข้าปล้นค่ายเจ้าพระยาอินทรอภัยที่ตั้งเป็นระยะที่ ๒ ที่ท่าโรง รบพุ่งกันเป็นสามารถ พระเจ้ากรุงธนบุรีให้กองเกณฑ์หัตถ์ ๒๐๐ คน (คุมขันธ์ใหญ่) ขึ้นไปช่วย พระม่ายไม่ได้ค่ายก็เลิกถอยไป

ในตอนนั้นอะแซหวั่นก็รู้สึกลัว กองทัพไทยทยอยขึ้นไปจากข้างใต้มีกำลังมากกว่าที่คาดไว้แต่แรก ครั้นจะแบ่งกำลังล้อมเมืองพิษณุโลกมาช่วยกันตีกองทัพไทยข้างใต้ ก็เกรงว่าเจ้าพระยาทั้ง ๒ จะออกระดมตีทางข้างเหนือ จึงให้จัดการรวบรวมกองทัพกรุงธนบุรีไว้ แล้วมีหนังสือสั่งไปขีรกองทัพหนุนที่คงอยู่เมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ ให้แยกส่งมาตีค้ำลำเตี้ยของกองทัพกรุงธนบุรี ๓,๐๐๐ จำนวนพลที่เหลืออีก ๒,๐๐๐ ให้ยกไปช่วยรบไทยทางเมืองพิษณุโลก

กระบวนศึกตอนที่ ๒

ฝ่ายพระเจ้ากรุงธนบุรี เห็นกองทัพพระม้าวที่ลงมาตีค่ายเล็กกลัยไป
ทางเมืองพิษณุโลกหมด ก็ทรงเตรียมการที่จะตีกองทัพพระมาซึ่งล้อม
เมืองพิษณุโลก ถึงวันพุธ เดือน ๓ ขึ้น ๑๓ ค่ำ มรรยสังให้พระยา
รามัญวงศ์คุมพลกองมอญผ่านทางในเมืองพิษณุโลก ขึ้นไปตั้งประชิด
ค่ายพระมาข้างบ้านเหนือ ให้เจ้าพระยาจักรเจ้าพระยาสุรสีห์เพิ่มกำลังออกไป
ตั้งค่ายประชิดพระมาข้างบ้านตะวันออก ข้างบ้านใต้นั้นให้พระยานคร
สวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ณวัดจันทรทนายเมืองพิษณุโลก ตั้งค่ายชกยกกาประชิด
ค่ายพระมาออกไปเป็นหลายค่าย พระมายกเข้าตีกองมอญที่พระยา
รามัญวงศ์คุมไป พวกมอญยิงขันทยตของพระมาเจ็บช่วยล้มตายถอยหนี
กลัยเข้าค่ายกองมอญก็ตั้งค่ายลงได้ ส่วนกองทัพเจ้าพระยาจักร
เจ้าพระยาสุรสีห์ที่ยกจากในเมืองพิษณุโลกไปตั้งค่ายประชิดพระมาข้างบ้าน
ตะวันออกนั้น แต่แรกพระมารบซึ่งเอาค่ายได้ เจ้าพระยาสุรสีห์เขารบ
เองซึ่งเอาค่ายคืนมาได้ แล้วขยทหารเข้าตั้งค่ายประชิดพระมาได้ตลอด
ทั้งบ้าน พระมายกมาตีค่ายก็ถูกไทยตีแตกพ่ายไปอีก พระมาจึงขยทศูเข้า
มาเป็นหลายสาย เอาขยบังคับเข้ามาตีค่ายไทย ฝ่ายไทยก็ขยทศูออกไป
ให้ทะลุถึงคูของพระมา รบพุ่งกันในคูทุก ๆ ค่าย รบกันมาหลายวันไทย
ตีค่ายพระมาไม่แตก

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ครั้นณวันอังคาร เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไป
 ถึงค่ายวัดจันทรมายเมืองพิษณุโลกเพลาค่ำ ๓๐ นาฬิกา ให้กองทัพ
 พระยายมราช พระยานครราชสีมา พระยาพิไชยสงครามยกหนนไปช่วย
 พระยานครสวรรค์ข้างคานไต แล้วทำรสสั่งให้คนสัญญาแก่นายทัพไทยที่
 ไปตั้งประชิดพระม่าให้เตรียมตัวพร้อมกันทกกองพลองเพลาตก ๕ นาฬิกา
 ก็บอกสัญญาให้กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพระม่าทลอมเมืองข้างคาน
 ตะวันออกพร้อมกันทุก ๆ ค่าย รบกันอยู่จนเช้า ไทยเข้าค่ายพระม่าไม่ได้
 ก็ต้องถอยมา เพราะอะแซหวั่นกเห็นไทยตั้งค่ายประชิดข้างคานตะวันออก
 มาหลายวัน คาดว่าไทยคงจะระดมตีค่ายทางคานนั้น อะแซหวั่นกมรพล
 มากกว่าจึงส่งกำลังเพิ่มเติมมาต่อสู้แข็งแรงนัก.

พระเจ้ากรุงธนบุรีตีค่ายพระม่าทลอมเมืองพิษณุโลกข้างคานตะวันออก
 ไม่ได้สามประสงค์ รุ่งขึ้นวันพุธ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ จึงมีรับสั่งให้ประชุม
 แม่ทัพนายกองพร้อมกันที่ค่ายวัดจันทรมาย ทรงปรึกษาการที่จะตีกองทัพ
 พระม่าต่อไป เห็นว่าตีประชิดหน้าไม่สำเร็จด้วยพระม่ามีกำลังมากกว่า จึง
 ตกลงว่าจะเปลี่ยนวิธีรบ กำหนดให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์รวม
 กำลังในเมืองยกออกตีค่ายพระม่า ให้ตีเฉพาะแต่ค่ายทางคานตะวันตก
 เฉียงใต้ จะให้กองทัพอีกกอง ๓ แยกไปจากกองทัพหลวงตีกระหนาบ
 พระม่าเข้าไปข้างคานหลัง ให้พระม่าแตกโดยกระบวนตีโอบเป็นลำค้ำไป
 เมื่อปรึกษากันแล้วพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จกลับจาก ค่ายวัดจันทรมายในค่ำ
 วันนั้นลงมาตั้งกองทัพหลวงอยู่ที่ค่ายท่าโรงอันเป็นระยะที่ ๒ แต่ค่ายปาก
 พิงชนไปนั้น

รุ่งชนฉนวนพฤษภศัคนี เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้กองทัพ
 พระยานครศรีธรรมราชซึ่งตั้งอยู่ที่ทวารวดีถอยลงมายังกองทัพหลวง และให้
 หากกองทัพพระโหราธิบดีและ กองมอญ พระยากลางเมืองขึ้นมาจากค่าย
 ขางทราย แล้วรวมพลเข้าเป็นกองทัพ ๓ จำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้พระยา
 นครศรีธรรมราชเป็นกองหน้า พระยามหามณฑลเป็นแม่ทัพ หลวงคำเก็ง
 วัฒนพลวงรักษาโยธาเป็นกองหนุน ให้ยกขึ้นไปชุมนุมอยู่ที่บ้านหลังค่าย
 พระมาฝั่งตะวันตก ถ้าเห็นพระมารบพุ่งตีค้ำหน้ากองทัพเจ้าพระยาจักรี
 เจ้าพระยาสุรสีห์เมื่อใด ก็ให้ตีกระหนาบเข้าไป แล้วไปรบให้พระราช
 สังครามลงมาเอาชนใหญ่ที่กรุงธนบุรีเพิ่มเติมขึ้นไปอีกด้วย

ฝ่ายกองทัพพระมาฝั่งตั้งอยู่เมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ ครั้นได้รบคำสั่ง
 ของพระเจ้าหัวนกกกแบ่งกำลัง ๓,๐๐๐ ยกเป็นกองทัพลงมาทางเมือง
 กำแพงเพชร ประสงค์จะให้มาตีค้ำหน้าของกองทัพไทยทาง ๓
 พลอีก ๒,๐๐๐ ก็ยกไปเมืองพิษณุโลกตามคำสั่ง กองสอดแนมของ
 พระยาสุโขทัยได้ความว่า พระมาฝั่งกองทัพยกไป ๒ ทางดังนั้น จึงมา
 กรายทูลพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อฉนวนเสาร์ เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ เมื่อ
 กองทัพพระยามหามณฑลเที่ยวรบไปแล้ว ครั้นทรงทราบก็เข้าพระทัยว่า
 พระมาฝั่งจะมาตีค้ำหน้า จึงทรงแก้ไขกระบวนทัพให้ถอนพระยา
 ราชภักดีกับพระยาพิพัฒน์โกษา ซึ่งตั้งอยู่บ้านกระต่ายอินเป็นระยะที่ ๓ ให้
 ลงมาช่วยพระยาราชำเค็ญรักษาเมืองนครศรีธรรมราช และให้กองมอญ
 พระยาแจ้งสมทบยกกองทัพหลวงภักดีสังครามรวมกันเป็นจำนวนพล ๕๐๐ รัย
 ยกไปคอยสอดแนมข้าศึกอยู่ที่บ้านลานคอกไม้แขวงเมืองกำแพงเพชร (๓)

(๓) บ้านลานคอกไม้อยู่ข้างเหนือเมืองกำแพงเพชร

ให้รู้ว่าพระม้าวะยกไปทางไหน ถ้าพบข้าศึกได้ ก็ให้โจมตี ถ้าไม่ได้ก็
ก็ให้ล่าถอยมา ส่วนกองทัพพระยามหามณฑลก็ยกไปชุมนุมคอยตี
กระหนาบพระม้านั้นคงให้ไป และให้พระยาอรรณมาหนุญไปอีกกอง ๓

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรเจ้าพระยาสุรสีห์ยกออกไปตั้งประชิดค่ายพระม้าว
ทลอมเมืองอยู่ข้างตวันตกเฉียงใต้เมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๖ ค่ำ
ตามรับสั่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ไต่รบกับพระม้าวแต่ในค่ำวันนั้น เจ้าพระยา
สุรสีห์ให้เขาไม่ทำคอบปลายผูกผ้าชุน้ำมันยาง เอาต้นคอบยัดในกระบอกปืน
ใหญ่ เอาไฟจุดปลายคอบแล้วยิงเข้าไปในค่ายพระม้าว เผาค่ายพระม้าวไหม้
ค่าย ๓ ถูกหอรบไหม้ทำลายลงก็หลวยหอย พระม้าวออกมาด้วยไฟถูกไทย
ยิงตายและล่ายากไปเขื่อนอันมาก แต่ค้ำค่ายพระม้าวหาแตกไม่ ด้วยกองทัพ
ที่กระว่าจะไปช่วยตีกระหนาบอีกทาง ๓ ยกไปไม่ถึงตามกำหนด เพราะกองทัพ
พระยาบวรสารศรีคอนเป็นกองหน้าของพระยามหามณฑลก็ยกไปถึง
บ้านส้มช้อยไปพบทัพพระม้าว (ข้างที่จะเป็นกองทัพพระม้าว ๒,๐๐๐ ที่ยกมา
จากเมืองสุโขทัยนั้น) ตั้งรบพุ่งติดพันกันอยู่ จึงไปติดอยู่เพียงนั้น เจ้า
พระยาจักรเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ตั้งรักษาค่ายมั่นอยู่ ส่วนกองทัพพระยา
มหามณฑลก็ยกจะทำอย่างไรต่อไปไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร
ปรากฏแต่ว่ากองทัพพระยาบวรสารศรีคอนกลับมาตั้งที่บ้านแขก จึงเข้าใจว่า
เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะตีโดยพระม้าวโดยไม่รู้ตัวไม่ได้แล้ว ก็ให้
หากลับมาตั้งกองทัพพระยาบวรสารศรีคอนและพระยามหามณฑล

กระบวนศึกตอนที่ ๓

ฝ่ายอะแซหวั่นก็เห็นกองทัพไทยที่ตั้งค่ายตามริมแม่น้ำโตเมือง
พิษณุโลกย้ายถอนไปที่อื่นเสียหลายกอง กำลังรักษาทางคมนาคมใน
ระหว่างกองทัพหลวงกับเมืองพิษณุโลกอ่อนลง ก็ให้กระละไยคุมกองทัพ
ลงมาตั้งสกัดกั้นลำเลียงเสบียงอาหารที่ส่งเข้าไปในเมืองพิษณุโลก
พระม้ายก็เข้าไปได้หลายครั้ง ครั้งหลังพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ส่งเสบียง
อาหารขึ้นไปอีก ให้พระยานครราชสีมาคุมกำลังของกันกองลำเลียงขึ้น
ไปด้วย และทางในเมืองก็ให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุมกำลังลงมาคอยรับ
พระม้ายก็ออกสกัดทางลำเลียง ทพไทยทั้ง ๒ ฝ่ายเข้าถกกันไม่ได้ ด้วย
กระละไยนำทัพพระม้ายพุ่งซัดขวางไว้ ทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดาร
และพงศาวดารพระม้ายสรรเสริญว่า กระละไยเป็นผู้มีฝีมือเข้มแข็งในการรบ
พุ่งคนหนึ่ง พระยานครราชสีมาก็ต้องคุมเสบียงกลับคนมาค่ายหลวง
แต่นั้นเสบียงอาหารก็ส่งเข้าไปไม่ได้ถึงในเมืองพิษณุโลกตั้งแต่ก่อน

ถึงวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ มีโขนออกขึ้นจากกรุงธนบุรีว่า
พระม้ายก็เข้ามาทางด่านสิงขร ขึ้นมาตีเมืองกุยเมืองยวณแตก กรม
ขุนอนุรักษ์สงครามซึ่งรักษาเมืองเพชรบุรีแต่งกองทัพไปตั้งซัดทัพ
อยู่ที่ด่านช่องแคบในแขวงเมืองเพชรบุรี พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ไว้พระทัย

เกรงพระม้าจะยกเข้ามาตักกรุงธนบุรีอีกทาง ๑ จึงกำรัสสั่งให้เจ้าพระตุม
ไพจิตรคุมกองทัพกลับลงมารักษาศรีนครของ ๑ กองทัพหลวงก็ถอย
กำลังลงไปอีก

ฝ่ายกองมอญที่พระเจ้ากรุงธนบุรีให้พระยาแจ้งคุมไปสังตักพระม้าที่
เมืองกำแพงเพชร ไปถึงก่อนพระม้า จึงตั้งชุมนุมสกัดทางอยู่ พอพระม้า
ที่ยกไปจากเมืองสุโขทัยไปถึง พระยาแจ้งออกโจมตีพระม้าไม่รู้ตัวก็แตก
หนี ได้เครื่องศาสตราวุธของข้าศึกส่งมาถวาย แต่พระม้ามามากกว่ามาก
นัก พอกองข้างหลังตามมาทันพระยาแจ้งก็ต้องล่าถอยมาชุมนุมสกัดคอย
คอยสืบข่าวพระม้ากองทัพนั้นตามรับสั่ง และกองทัพพระม้าซึ่งยกลงมา
เมืองกำแพงเพชรนั้น อะแซห่วนักส่งให้ลงมาตีเมืองนครสวรรค์ อัน
เป็นที่รวบรวมสระเบียงกองทัพไทย หวังจะตัดกำลังกองทัพไทยที่ขึ้นไป
ช่วยเมืองพิษณุโลกด้วย พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นความคิด
พระม้า จึงให้กองทัพพระยาราชนิกิต์ และพระยาพิพัฒน์โกษาถอยลง
มาสมทบกองทัพพระยาราชาเศรษฐีรักษาเมืองนครสวรรค์ตั้งกล่าวมาแต่
ก่อน ครั้นพระม้ายกลงมาตีเมืองกำแพงเพชร สืบสวนได้ความว่า
ไทยตั้งรักษาเมืองนครสวรรค์แข็งแรง กำลังกองทัพพระม้าที่ยกมา ๓,๐๐๐
ไม่พอจะตีเขาเมืองนครสวรรค์ได้ พระม้าจึงยั้งตั้งค่ายอยู่เพียงเมือง
กำแพงเพชร แล้วแต่งกองโจรให้เดินลัดขานทางฝั่งตะวันตกของเมือง
เมืองนครสวรรค์ลงไปเมืองอุทัยธานี (เก่า) กอง ๑

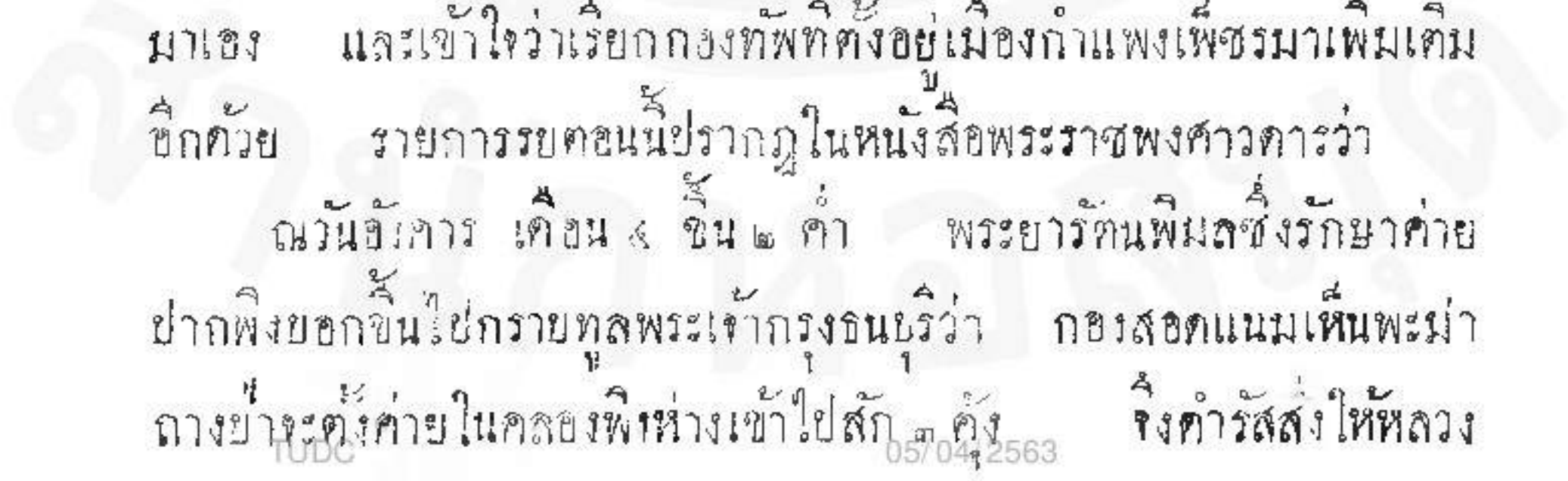
ถึงวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบ
ความความโดยบอกว่า พระม้าที่เมืองกำแพงเพชรตั้งค่ายอยู่ที่บ้านโนนศาลา

ค่าย ๑ บ้านถลกยาตรค่าย ๓ บ้านหลวงค่าย ๑ แล้วยกแยกลงไปทาง
เมืองอุทัยธานี ๑ ไปเฝ้าบ้านอุทัยธานีเสียแล้วจะยกไปทางไหนก็
ไม่ได้ความ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงระแวงว่า พระม้าที่ยกไปจากอุทัยธานี
จะไปซุ่มสกัดทางคอกตกลำเลียงข้างใต้เมืองนครสวรรค์ลงมาอีก จึง
โปรดให้แบ่งไพร่พลในกองทัพหลวงจึกรวมเข้าเป็นกองทัพ ๓ มีจำนวนพล
๓,๐๐๐ ให้เจ้าอนุรุธเทวบัญชาการทั่วไป แล้วแยกออกเป็นกองน้อย
๓ กอง กองที่ ๑ ให้ชนอินทรเกษมบังคับ กองที่ ๒ ให้หลวงปลัดกับ
หลวงสรวิชิต (๓) นายด่านเมืองอุทัยธานีบังคับ เป็นกองหน้าของกองทัพ ๓
กองทัพ ๓ ให้เจ้าเชษฐาธิราชกับขุนยี่ ยกลงมาคอกของถลกเลียงสะเยียง
อาหารและเครื่องอาวุธยุทธภัณฑ์ซึ่งส่งขึ้นไปจากข้างใต้ แล้วแบ่งคน
กองอาวรณ์ลงมาช่วยที่เมืองนครสวรรค์ และให้ลงไปตั้งอยู่ที่บ้านคัง
ลำภาแหวงเมืองไชยนาทอีกกอง ๑ ทางใต้เมืองพิษณุโลกก็ให้ถอน
กองทัพพระโหราธิบดี หลวงรักษมณฑลเชียร จากบ้านท่าโรงซึ่งเป็น
ระยะที่ ๒ ข้างเหนือปากฟิงลงมาตั้งค่ายที่โคกสลุดในแขวงเมืองพิศตร
กองทัพ ๑ ให้พระยานครไชยศรีลงมาตั้งที่โพธิ์ประทับช้างใต้ลงมาอีกกอง ๑
คอกของถลกเลียงที่จะขึ้นไปทางลำน้ำแขวงเมืองพิศตร ด้วยเกรงพระม้า
ที่เมืองกำแพงเพชรจะลอบมาตัดถลกเลียงในตอนนั้น

ถึงวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๑๓ ค่ำ มีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาจักรี
เจ้าพระยาสุรสีห์ให้ลงมาเฝ้าที่ท่าโรง เจ้าพระยาจักรีช่วยมาไม่ได้ มา
เฝ้าแต่เจ้าพระยาสุรสีห์ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตำรับศึก

(๓) หลวงสรวิชิตนี้ คือเจ้าพระยาพระคลังหนในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์

โดยพระราชดำริจะใคร่ผ่อนกองทัพลงไปตั้ง ณ เมืองนครสวรรค์ของกน
 สะเบียงไว้ และราชการเมืองพิษณุโลกนั้นให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ รับผิดชอบ
 กันรักษาไว้ ความที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารทรงนพิเคราะห์
 ความราชการที่รบพุ่งกันมาจนถึงเวลานั้น สันนิษฐานว่าพระเจ้ากรุงธนบุรี
 จะทรงพระราชดำริเห็นว่า กำลังไพร่พลไทยน้อยกว่าพม่า จะเอาชัย
 ชนะพม่าโดยกระบวนรบพุ่งอย่างเคียวเห็นจะไม่สำเร็จ แต่ได้ทราบ
 ความตามคำให้การพม่าละเอียดพิสดารว่ากองทัพพม่าซัดสนสะเบียง
 อาหารอยู่แล้ว จึงทรงพระราชดำริจะเปลี่ยนวิธีรบ คิตรีักษาแต่ไชยภูมิ
 ที่สำคัญไว้ให้มั่น แล้วคิดสกัดเสบียงสะเบียงอาหารซัดก หือคอกยากจน
 อ่อนกำลังระส่ำระสาย แล้วจึงเข้าตีซ้ำเติมให้แตกไปในตอนนั้น ให้
 เจ้าพระยาทั้ง ๒ ส่งเสบียงอาหารในเมืองพิษณุโลกรักษาเมืองถ่วงเวลา
 ไว้ให้จงได้ พระราชดำริเห็นจะเป็นเช่นกล่าวมานี้ ขณะนั้นข้างฝ่ายอะแซ
 หุ่นก็คงรู้สึกลำบากใจด้วยเรื่องซัดสนสะเบียงอาหารจนเหมือนกัน เห็น
 ได้ที่วงที่ด้วยไทยถอนกำลังลงมาข้างใต้เสียมากจึงคิดเปลี่ยนวิธีรบ จะ
 รวบรวมกำลังให้มากลงมาระดมตีกองทัพกรุงธนบุรีให้แตกหรือให้ต้องทิ้ง
 เมืองพิษณุโลกจงได้ ในพงศาวดารพม่ากล่าวไว้ว่าตัวอะแซหุุ่นก็ยกลง
 มาเอง และเข้าใจว่าเรียกกองทัพที่ตั้งอยู่เมืองกำแพงเพชรมาเพิ่มเติม
 ซัดด้วย ราชการรบตอนนั้นปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า
 ๓ วันมีการ เดือน ๔ ขึ้น ๒ ค่ำ พระยารัตนพิมลซึ่งรักษาค่าย
 ปากฝิ่งบอกขึ้นไปกราบทูลพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า กองสอดแนมเห็นพม่า
 ถางป่าตั้งค่ายในคลองพิหทางเข้าไปสัก ๓ ค่ำ จึงดำรัสสั่งให้หลวง

วิสูตรโยธามาศย์หลวงราชโยธาเทพเข้านใหญ่วางเกวียน ๘ กระบอกไป
เพิ่มเติมรักษาค่ายปากฟิงข้างฟากตะวันตก ในวันนั้นพระม่ายกมาตั้ง
ค่ายประชิดค่ายพระยาธรรมมาและพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านแขก
(เข้าใจว่าอยู่แถวบ้านกระตาศ ซึ่งเป็นระยะที่ ๓) & ค่ายแล้วกรุยทาง
จะตั้งค่ายโอบล้อมมา

ครั้นวันพุธ เดือน ๔ ขึ้น ๓ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จทรงพระราช
ดำเนินด้วยพระบาทแต่ค่ายบ้านท่าโรงขึ้นไปจนถึงบ้านแขกที่พระม่ายตั้งค่าย
โอบ ค่ายสั่งให้กองทัพพระยาสิทธิราชเดโชไชยก๊กองหมื่นทิพเสนา
ยกไปสมทบช่วยพระยานครสวรรค์รักษาค่าย แล้วเสด็จกลับลงมายัง
ค่ายท่าโรง มีรับสั่งให้หาตัวเจ้าพระยาจักรีมาเฝ้าทรงปรึกษาราชการ
ทัพออกครั้ง ๓ และในเพลาค่าขณะเมื่อกำลังทรงปรึกษายกยกับเจ้าพระยา
จักรีนั้น พระม่ายเอาปืนค่ายปากฟิง ๗ บินเสียงขึ้นขึ้นไปตั้งค่ายหลวง
ที่ท่าโรง จึงท้าวสั่งให้เจ้าพระยาจักรีอยู่รักษาค่ายหลวง เมื่อพระม่ายจะ
ยกเข้ามาตีในกลางคืนวันนั้นด้วย ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกทัพ
เรือลงมาจากท่าโรงแต่เวลา ๓ นาฬิกาลงมาช่วยรักษาค่ายปากฟิง แต่
พระม่ายหากมาตีค่ายหลวงไม่ อยู่จนเวลาเช้าเห็นพระม่ายไม่ยกลงมาจึง
มอขหมายให้พระยาเทพอรชุนกับพระพิชิตณรงค์ผู้เป็นเจ้าหน้าตรักษาราชการ
แล้วกลับไปยั้งเมืองพิษณุโลก

สันนิษฐานว่าที่พระเจ้ากรุงธนบุรีรับสั่งให้หาเจ้าพระยาจักรีมาทรง
ปรึกษาราชการทัพครั้งนี้ คงจะเป็นเพราะมีการสำคัญเกิดขึ้นในกระบวน

คึก ซึ่งจะต้องวินิจฉัยให้ตกลงกันในระหว่างกองทัพหลวงกับกองทัพ
 ทรภษาเมืองพิษณุโลกในขณะนั้น และการที่ปรึกษากันคงจะมีความ
 ลำบาก เช่นเห็นแตกต่างกันอย่าง จึงปรากฏว่าปรึกษากันอยู่จนเวลา
 ค่ำก็ยังไม่สำเร็จ จนได้ยินเสียงบันพระมาปล้นค่ายที่ปากพิง พระเจ้า
 กรุงธนบุรีจึงต้องรีบเสด็จลงมาช่วยในเวลาทำการปรึกษายังค้างอยู่ และ
 มีข้อทศวรรสังเกตุอีกข้อ ๑ ที่เจ้าพระยาจักรีไม่ย่อร่อเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรี
 พอเช้าก็กลับไปเมืองพิษณุโลก ข้อที่ปรึกษากันจะเป็นอย่างไร พิจารณา
 ตามเหตุการณ์ที่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เห็นว่าราชการที่
 ปรึกษากันนั้น คงต่อเนื่องกับเรื่องที่ทรงปรึกษาเจ้าพระยาสุรสีห์เมื่อ
 คราวก่อน คือพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่าการศึกเสียเปรียบ
 พระมา ด้วยพระมามีกำลังมากกว่ามากนัก กองทัพกรุงธนบุรี จะตั้งรับพุง
 อยู่ที่แขวงเมืองพิษณุโลกเห็นจะรับพระมาไม่อยู่ จึงทรงพระราชดำริจะ
 ถอยกองทัพกรุงธนบุรี กลับลงมาตั้งมั่นอยู่ที่แขวงเมืองพิศิตรให้ห่าง
 ชาศึก แล้วจะคิดคดศะเบียงอาหารชาศึกให้ทุกทาง ด้วยได้ข่าว
 จากชะเลษชั้นหลังต่อมาอีก ว่าพระมาซัดสนสะเบียงอาหารมากอยู่แล้ว
 ดุกรังแกเข้าไม่เท่าใดก็คงเกิดระส่ำระสาย และการที่ถอยกองทัพลงมา
 ให้ห่างนั้น ถ้าชาศึกยกลงมาตาม ก็จะต้องเลิกล้อมเมืองพิษณุโลก
 ถ้าชาศึกยังล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ กองทัพกรุงธนบุรี ก็จะทำการได้ โดย
 สะดวกคงคิดไว้ ความสำคัญในตอนนี้อยู่ที่เมืองพิษณุโลกจะต้องรักษา
 เมืองไว้ให้ได้ การจึงจะสำเร็จทั้งพระราชดำริของพระเจ้ากรุงธนบุรี
 ฝ่ายข้างเจ้าพระยาจักรีเห็นว่าการจะทำไมได้ดังกระแสพระราชดำริ ด้วย

ในเมืองพิษณุโลกซัดสนสะเหยงอาหาร จนถึงต้องจ่ายให้ไพร่พลกินเพียง
 แต่มื้อละฝาเข่งหนึ่งเท่านั้นแล้ว ถึงพระม้าวซัดสนสะเหยงอาหาร พระมา
 ชย่นอกเมือง ยังพอมีอาหารที่จะเที่ยวลวกหามาเจือจานได้ แต่ฝ่ายใน
 เมืองไม่มีที่จะหา ยิ่งช้านไปก็ยิ่งหมดกำลัง เห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่
 ได้จนพระมาระล่ำระสาย ความคิดของเจ้าพระยาจักรีนั้นคงเห็นว่า ถ้า
 กองทัพกรุงธนฯ ถอย ก็ควรจะทิ้งเมืองพิษณุโลกเสียด้วยเหมือนกัน
 ถึงว่าลูกพระม้าวล่อมอยู่ในเวลานั้นผู้คนในเมืองยังมีกำลังพอจะตีหักค่าย
 พระม้าวออกไปได้ แต่ถ้าเข้าไป ให้ผู้คนอพยพหนีออกนอกลำดับเสียแล้ว
 ถึงจะตีหักออกไปก็เห็นจะออกไม่ได้ คงจะต้องพากันเป็นชะรอยของพระมา
 หมด เจ้าพระยาจักรีทูลขออนุญาตทั้งเมืองพิษณุโลกให้สิ้นหวังไป จะ
 ไปรวบรวมกำลังมารบพุ่งพระม้าวอีก พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบด้วย
 แต่ยังไม่ได้ทรงสั่งเป็นเด็ดขาดประการใด ก็พอได้ยินเสียงขุ่นพระมา
 ปลิ้นค่ายที่ปากฟิง ก็เสด็จไปช่วยรบพระม้าวถึงกล่าวมา ความที่อธิบาย
 มานเป็นการคาดคะเน ตามที่สังเกตเหตุการณ์ก็จะปรากฏต่อไป

พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จลงมาถึงปากฟิงในเพลากลางคืน พอ
 ๕ นาฬิกาเวลานั้นพระม้าวก็เข้ามาตีค่ายพระยาธรรมไตรโลกพระยารัตนพิมล
 ข้างด้านคลองกระพวง รบกันอยู่จนสว่าง

ครั้นณวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระ
 คำเนนข้ามสะพานเรือออกไปข้างฝั่งตะวันตก ทรงจัดกำลังไปช่วยรบพระมา
 รักษาค่ายคลองกระพวง ให้พระยาสุโขทัยยกหนุนไปตั้งค่ายซัดขี้กกา
 และซัดขี้กกาให้ติดต่อกับค่ายที่พระม้าวตี ให้กองอาหารยกเข้ามาใหม่

และให้หลวงทำ เกิงรณภพคุมกองเกณฑ์หัตไปสมทบพระยาสุโขทัยด้วย
แล้วไปรคให้กองหลวงรักษ โยธาหลวงภักดีสงครามยกไปตั้งค่ายประชิด
พระมำข้างบ้านปากคลองกระพวง และให้หลวงเสนาภักดีคุมพลกองแก้ว
จินตายกไปตีกระหนาบหลังพระมำอีกด้าน ๑

ถึงวันเสาร์ เดือน ๕ ขน ๖ ค่ำ กองทัพพระยาสุโขทัย กองหลวง
รักษ โยธา กองหลวงเสนาภักดี ยกเข้าตีค่ายพระมำที่คลองกระพวงแต่
เวลาเช้าพร้อมกันทั้ง ๓ กอง ทัพพุ่งกันเป็นสามารถึงใช้อาวุธสั้น ไทย
ตีพระมำไม่แตก ด้วยพระมำมากกว่ามากนัก

ถึงวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขน ๗ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้กอง
ทัพเจ้าพระยาอินทรชิตยกตั้งอยู่ที่ท่าโรง และกองมอญพระยากลางเมือง
ยกลงมาช่วยรบพระมำที่ปากฟิงอีก ๒ กอง แล้วเสด็จออกไปทอดพระเนตร
ที่ตั้งรบพระมำอยู่ที่คลองกระพวง ค่ำรับสั่งให้ตั้งค่ายชกชกกาต่อออกไป
จากค่ายใหญ่อีกเป็นระยะทาง ๒๒ เส้น ครั้นวันพลบค่ำเวลานั้นพระมำ
ยกออกปล้นค่ายไทยรบพุ่งกันอีกเป็นสามาร พระมำตีค่ายไทยไม่ได้ก็
ตั้งรอกันอยู่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้หาพระยายมราชลงมาจาก
ค่ายวัดจันทร์ท่ายเมืองพิษณุโลก ไปรคให้ถืออาญาสิทธิ์ขังค่ายกองทัพ
ไทยที่ตั้งรบพุ่งพระมำที่คลองกระพวงทุก ๆ กอง

ราววันอังคาร เดือน ๕ ขน ๘ ค่ำ อะแซห่วนักให้กะละไ้มคุม
กำลังมาตีค่ายไทยที่ตั้งอยู่เหนือปากฟิงอีกทัพ ๓ กะละไ้มยกกองทัพมา
ตั้งประชิดค่ายพระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่ริมลำน้ำแควใหญ่ปากตะวันตก
ที่บ้านเขย ๐ ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขน ๑๐ ค่ำ เวลากลางคืนกะละ

โยให้กองทัพยกข้ามลำน้ำมาปล้นค่ายกรมแสงใน ซึ่งตั้งอยู่ที่วัดพริก
ปากตะวันออก พวกกรมแสงรักษาค่ายอยู่ ๒๕๐ คน ลี้ภัยทันกำลัง
พระมาไม่ไหว พระมาตัดค่ายข้างฝั่งตะวันออกได้หมดทั้ง ๕ ค่าย

ถึงฉนวนศุกร เกอน ๕ ขน ๑๒ ค้า พระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งอยู่บ้าน
แขกขอกองมากกราบทูลว่า พระมาตั้งค่ายโอบล้อมมาฉนวน และข้ามไป
ตัดค่ายวัดพริกแตกทั้ง ๕ ค่าย เห็นพระมาจะตีวกหลัง จะขอลาตถอยกองทัพ
พลงมาตั้งทางฝั่งตะวันออก พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้กองทัพ
หลวงรักษมณฑลเข็ญกับพระโหราธิบดีซึ่งตั้งอยู่ที่โคกสลุด และกองทัพ
พระยานครไทรบุรีซึ่งตั้งอยู่ที่โพธิ์ประทับช้างข้างใต้ ให้ยกขึ้นไปตีปากฝิ่ง
แล้วให้กองมอญพระยากลางเมือง กองพระโหราธิบดียกขึ้นไปสมทบ
กองพระยาเทพอรชุน กองพระยาวิเชียตณรงค์ซึ่งตั้งอยู่ที่ท่าโรงรวมเป็น
กองทัพ ให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพยกไปรบพระมาที่วัดพริก กองทัพหน้า
ของพระยายมราชยกขึ้นไปถึง พอดีตั้งค่ายลงกระต๊อ ไปก็ยกเข้าตี
กองทัพไทยยังไม่ทันพร้อมมูล พระมาก็ชิงเอาค่ายได้ ครั้นพระยายมราช
ขึ้นไปถึงผู้คนพริกพร้อมจึงยกเข้ารบพระมาซึ่งเอาค่ายคืนมาได้ พระมาก็
ถอยกลับไปค่ายเดิม ค่ายตั้งมั่นสู้รบกันอยู่

ในขณะนั้นอะแซห่วนก็ให้มังแยะขาน้องชายคุมกองทัพพระมาอีก
กอง ๑ ข้ามปากมาโอบหลังกองทัพหลวงที่ปากฝิ่งทางบ้านตะวันออก
ตั้งค่ายรายประชิดกองทัพหลวงเป็นหลายค่าย ลี้ภัยกันอยู่หลายวันไทยก็
พระมาไม่แตกไป พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริเห็นว่ากำลังข้าศึกมาก

นัก จะตั้งสี่รอยที่ปากฟิงต่อไปจะเสียดที่ ครั้นวันพฤหัสบดี เดือน ๕
แรม ๑๐ ค่ำ จึงให้ถอยทัพหลวงจากปากฟิงลงมาตั้งมั่นอยู่ที่บางเขาคอก
ในแขวงเมืองพิศตร กองทัพข้าราชการที่ตรวจรักษาตามระยะต่าง ๆ ก็ถอย
ตามกองทัพหลวงลงมาโดยอันที่หมดทุกกอง

เจ้าพนักงานหอสมุด

กระบวนศึกตอนที่ ๔

ฝ่ายเจ้าพระยาจักรีทั้งแต่มาเฝ้าพระเจ้ากรุงธนบุรีแล้ว กลับไปถึงเมืองพิษณุโลก ปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์เห็นพร้อมกันว่าเหลือกำลังที่จะรักษาเมืองต่อไปได้ ด้วยขัดสนเสบียงอาหารยิ่งนัก ต้องจ่ายอาหารให้ รพลดทลง จนผู้คนก็อดอยากอ่อนแอลงทุกที ถ้าชาวญไปก็จะต้องเป็นชะเลยของพม่า จึงตกลงกันให้เตรียมการที่จะทิ้งเมืองพิษณุโลกให้ทหารในค่ายซึ่งออกไปตั้งประชิดพม่าถอยกลับเข้าเมือง พม่าก็ตามเข้ามาตั้งค่ายประชิดถึงฐานกำแพงปล้นเอาเมือง แล้วยกเข้าชนเมืองพวกทหารรักษาหน้าทเชิงเทนยิงระดมปืนใหญ่บ่อยครั้งกัน พม่าจะเข้าเมืองไม่ได้ถอยกลับไปค่าย ตั้งยิงปืนโตตอบกันอยู่

ถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๓ ค่ำ เจ้าพระยาทั้ง ๒ โตทราบความว่ากองทัพหลวงล่าถอยไปแต่วันก่อนแล้ว จึงให้เจ้าหน้าทัมระดมยิงปืนใหญ่บ่อยหนายิ่งกว่าทุกวัน ตั้งแต่เวลาเช้าจนค่ำ และในเวลานั้นให้เอาปืนพาทย์ขึ้นไปตั้งตามข้อมให้ข้าศึกได้ยินเสียงประ โคม ลวงให้พม่าเข้าใจว่าตระเตรียมจะตั้งค่ายอยู่ในเมืองให้นานวัน แล้วให้จัดกระบวนทัพเป็น ๓ กอง กองหน้าเลือกพลรบที่ยิ่งกล้าแข็งแรงสำหรับจะตีข้าศึกเขตช่องให้ถอยหนีตามไป กองกลางคุมครอยครัวราษฎร บรรดาราษฎรที่สมัครใจแม่ ผู้หญิงก็ให้มีเครื่องศาสตราวุธสำหรับต่อสู้ บ้างก็ให้ตัวทุกคน กองหลังไว้พลทหารสำหรับยิงกันข้างท้ายกระบวน ครั้นจัด

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

กระบวนทัพพร้อมเสร็จ ถึงเวลาค่ำ ๕ นาฬิกา ก็ให้แยกประตูเมืองยก
 กองทัพออกติดตามพระม้าย่างคานตะวันออก พระม้ายกออกคานทานรยพ่ง
 กษัตริย์หน้าถึงตะลุมบอน ไทยก็หักค่ายพระม้ายึดเป็นทางไปได้ เจ้า
 พระยาทั้ง ๒ ก็ให้รีบเดินกองทัพไปทางบ้านมุงคอนขมพ แต่ครอขมพ
 ราษฎรมากช่วยกัน ตามกองทัพเจ้าพระยาทั้ง ๒ ไปได้อย่าง แตกลงมา
 หากกองทัพหลวงทข่างเขาคอกข่าง ทัพปลุกเปลยเลอยลาพระม้ายึดไป
 ได้ข้าง เจ้าพระยาทั้ง ๒ ก็ยกกองทัพข้ามเขาบรรทัดไปตั้งรวบรวมพล
 อยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ แต่พระม้ายึดล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ ๔ เดือนจึง
 ใต้เมือง

ฝ่ายอะแซหุ่นก็รู้ว่ากองทัพไทยก็หักหนีไปจากเมืองแล้วก็เข้าตั้งอยู่
 ในเมืองพิษณุโลก และในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าอะแซหุ่นก็ออก
 ปากประกาศแก่พวกนายทัพนายกองทั้งปวงว่า “ไทยเคียดแค้นผมอเซม
 แข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน และเมืองพิษณุโลกเสียครั้งนี้จะไ้เสีย
 เพราะผมอทะแกลวทหารแพ่เรานี้ห้ามไว้ เพราะเขาอดเข้าซาคสะเบียง
 อาหารจึงเสียเมือง และซึ่งจะมารบเมืองไทยเสียไปภายหน้านั้น แม่ทัพทมิ
 ลศขญญาและผมอแต่เพียงเล่มอเราและต่ำกว่าเรานี้ยอมมาทำสงคราม
 ศึกเมืองไทยเลย จะเอาชัยชนะเขามีได้ แม้ดีกว่าเราจึงจะมาทำศึก
 กับไทยได้ชัยชนะ”

เรื่องสงครามตอนเมืองอะแซหุ่นก็ใต้เมืองพิษณุโลกแล้ว ราชการ
 ในหนังสือพระราชพงศาวดารและพงศาวดารพระม้ายกพร้อมด้วยกันทั้ง ๒
 ฝ่าย แต่เมื่อพิเคราะห์เห็นเรื่องประกอบกัน แต่ต้องเก็บความทั้ง ๒

ฉายมาเรื่อยเรียง เติมความสนนินฐานข้างจึงไท้ความว่า เรื่องราวตอน
อะแซห่วนกได้เมืองพิษณุโลกแล้วเป็นดังนี้ คือ

เมื่ออะแซห่วนกได้เมืองพิษณุโลกแล้ว เห็นว่าสะเบียงอาหารผิด
เคืองฮักคึกมาก จึงยกกองทัพ ๒ กอง ให้มังแฆแยงคุมมาทางเมืองเพชร
บูรณ์กอง ๑ ให้มารวบรวมเอาสะเบียงอาหารที่เมืองเพชรบูรณ์และเมือง
หล่มสักส่งไป และอีกประการ ๑ ข้างที่จะให้มาตีซาเดิมกองทัพเจ้าพระยา
ทง ๒ ซึ่งยกหนีมาทางเมืองเพชรบูรณ์ด้วยก็จะเห็นได้ แล้วให้กะละโย
คุมกองทัพออกกอง ๑ ยกมาทางเมืองกำแพงเพชร ให้มาลาคหาสะเบียง
อาหารทำนองเดียวกัน พอมังแฆแยงกะละโยยกไปแล้วอะแซห่วนกก็ได้
รับฮ้องตราว่า พระเจ้ามังระสิ้นพระชนม์ จึงกูจราชบุตรได้รับราชสมบัติ
มีรับสั่งให้หากองทัพกลับไปเมืองอังวะโดยเร็ว อะแซห่วนกได้ทราบก็
ตกใจ ให้คนถือหนังสือไปตามกองทัพมังแฆแยงก็ไม่ทัน อะแซห่วนก
จะวิ่งรออยู่ที่เกรงความผิด จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติและกวาดต้อน
ครอบครัวราษฎรที่จับได้ยกกองทัพกลับไปทางเมืองสุโขทัยเมืองตาก ไป
ออกทางด่านแม่ละเมาโดยทางที่มา สั่งให้กองทัพกะละโยรออยู่ในเมือง
ไทย คอยกลับไปพร้อมกันกับมังแฆแยง ด้วยเหตุนี้กองทัพพะม่าจึงตก
ค้างอยู่ ๒ กอง ยังต้องปราบปรามขับไล่กันต่อมาอีกหลายเดือน

ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงทราบ
ว่าอะแซห่วนกได้เมืองพิษณุโลกแล้วเลิกทัพกลับไป ทรงโทมั่นสน้อย
พระทัยขงนุก ความทกล่าวนเมอคิดคิดว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปก็เป็นอัน

สันคัตตู เหตุใดพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงกลับทรงโทมัสส์ เห็นว่าคงเป็น เพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีหวังพระทัยอยู่ว่า ถ้าตั้งมั่นดวงเวลาไว้ ไท่ทั้งทาง ทัพหลวงและทางเมืองพิษณุโลก ไม่ช้าเท่าใดเสมออีกสักเดือน ๓ กอง ทัพพะม่าก็จะสิ้นสะเขียงหมตกกำลัง เหมือนอยู่ในเงอมมือไทยที่จะทำได้ ตามชอบใจ แต่ทางเมืองพิษณุโลกไม่รักษาเมืองไว้ให้ได้ ปล่อยให้ พะม่าได้เมืองแล้วเลิกทัพกลับไป ไม่ได้ทำให้สมคึก เห็นจะเป็นชอนทเขียน เหตุให้พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงโทมัสส์สน้อยพระทัย ในเวลานั้นคงเข้า พระทัยว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปด้วยขัคสะเขียงอาหาร ยังไม่ทรงทราบว่า เลิกไปเพราะมีทองตราสั่งมาจากเมืองอังวะ

ทันทีจะกล่าวเรื่องความตามหนังสือพระราชพงศาวดารต่อไป พอพระเจ้ากรุงธนบุรีทราบว่าพะม่าเลิกทัพกลับไปจากเมืองพิษณุโลก ก็ให้ กองทัพออกติดตามที่พะม่าในทันทีเป็นหลายกอง ให้พระยาพิไชยยกย พระยาพิไชยสงครามยกไปกอง ๑ พระยาเทพอรชุน พระยารัตนพิมล พระยานครไชยศรี (ยกไปกอง ๑) ให้พระยาทุกขราษฎร์เมืองพิษณุโลก หลวงรักษโยธา หลวงอัคนเศร เป็นกองหน้า พระยาสุรบดินทรเป็น กองหลวงยกไปกอง ๑ ให้พระยาธิเบศร์ยศคมผลอาสาจามยกไปกอง ๑ ทั้ง ๔ กองนี้ให้ไปตามคักกองทัพอะแซห่วนักกลับไปทางเมืองตาก แล้ว ให้พระยาพลเทพ จมื่นเสมอใจราช หลวงเนาโชติยกไปกอง ๑ พระยา ราชภักดียกไปกอง ๑ ไปตามกองทัพมังแยะยงซึ่งยกไปทางเมือง เพ็ชรบูรณ์ และให้พระยานครสวรรค์ยกพระยาสวรรค์โลก ยกไปตาม กองทัพอะสะโยซึ่งยกไปทางเมืองกำแพงเพชร ส่วนกองทัพหลวงวอรัย

ครอชครวราชกุมารซึ่งแตกฉานลงมาจากเมืองพิษณุโลกอยู่ ๑๑ วัน แล้วมี
รับสั่งให้พระยายมราชมารักษาค่ายที่บางเข้าตอกคอกรวบรวม ครอชครว
ต่อไป ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๔ ค่ำ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๖๕ ก็เสด็จ
ยกกองทัพหลวงลงมาประทับอยู่ที่ค่ายบางแสมในแขวงเมืองนครสวรรค์

ฝ่ายกองทัพยกไปตีคตตามพระมา กองทัพพระยาพลเทพพระยา
ราชภักดีซึ่งยกไปทางเมืองเพชรบูรณ์ ไปพบกองทัพมังเฆแยงตั้งอยู่ที่บ้าน
นายมฆางโตเมืองเพชรบูรณ์ ท่านองมังเฆแยงจะสู้รบคำสั่งอะแซห่วนัก
แล้วกำลังยกทัพกลับมา กองทัพไทยก็เข้าระดมตี พระมาท่านท่านไม่ไหว
จะกลับมาทางเมืองพิษณุโลกก็ไม่ได้ ด้วยกองทัพไทยสกัดอยู่ จึงพา
กันหนีขึ้นไปทางเหนือไปเข้าในแดนลานช้าง แล้วกลับไปเมืองพระมาทาง
เมืองเชียงใหม่ ด้วยในเวลานั้นทั้งเมืองเวียงจันทน์และเมืองหลวงพระบาง
อ่อนน้อมยอมขึ้นอยู่กับพระมา และเมืองเชียงใหม่พระมาก็ยังปกครองอยู่

พิเคราะห์เรื่องราวในตอนนั้นสงสัยว่าความที่กล่าวในหนังสือพระราช
พงศาวดารผิดอยู่ ๒ ข้อ คือข้อ ๑ ที่พระมาเมืองเพชรบูรณ์หนีกลับไปทาง
เมืองอุทัยธานี สอดคล้องเห็นว่าห่างไกลกับเมืองเพชรบูรณ์นัก ทั้งจะ
ต้องเดินผ่านกองทัพไทยหลายระยะ เห็นจะมาไม่ได้ คงหนีไปทางเมือง
ลานช้างและเชียงใหม่ทั้งกล่าวในพงศาวดารพระมา อีกข้อ ๑ ซึ่งกล่าวว่า
กองทัพเจ้าพระยาจักรเจ้าพระยาสุรสีห์หนีออกจากทลอมทเมืองพิษณุโลก
แล้ว ไปตั้งรวบรวมไพร่พลที่เมืองเพชรบูรณ์ พอทราบว่าพระมาเลิกทัพ
กลับไปเจ้าพระยาทั้ง ๓ ก็ยกจากเมืองเพชรบูรณ์ไปทางบ้านพระพุทธรบาท
แล้วขึ้นไปตีพระมาทางเมืองสุโขทัย ข้อนี้เห็นว่าผิด ถ้ายกจากเมือง

เพื่อชรบวรณะจะไปติดตามทัพพระมาโดยหนทางทกล้วนนั้นอ้อมค้อมมากนัก มี
 ทางใกล้เช่นทางชัยมาแสนและทางเขารังซึ่งอาจจะตัดข้ามไปได้เป็นหลาย
 ทาง ทำไม่จึงไม่ไป อีกประการ ๓ ถ้าหากว่าตั้งอยู่เมืองเพชรบวรณก็คง
 จะได้รับยกกองทัพมั่งแยะอย่างที่ยกไป นี้ก็หาปรากฏว่าใครยกกันไม่ จึง
 เข้าใจว่าเจ้าพระยาทั้ง ๒ เห็นจะไม่ไคคงอยู่ที่เมืองเพชรบวรณนาน จะอยู่
 พอรวยรวมกำลังที่ติดตามไป และสะสมเสบียงอาหารได้พอแล้ว ก็ยก
 ลงมาเกณฑ์กำลังทางเมืองนครราชสีมาเพิ่มเติม ด้วยประสงค์จะยก
 กองทัพกลับไปรบพระมาอีก ทำนองจะลงมาตั้งอยู่ที่เมืองไชยยากาล
 หรือเมืองสระบุรีเหล่านี้ พอได้ข่าวว่ากองทัพพระมากลับไปจากเมืองพิษ
 ณุโลก จึงยกกองทัพเดินทางยาพระพุทธรูปทางข้างตอนเหนือ ผ่านแขวง
 ลพบุรีขึ้นไปตามพระมา

ต้นจะกล่าวเรื่องสงครามตอนขับไล่พระมาต่อไป ถึงเดือน ๗ ขวอก
 พ.ศ. ๒๓๑๘ พระเจ้ากรุงธนบุรีประทับอยู่ที่ค่ายหลวงค่ายสวางแฉม ได้
 ทรงทราบว่าทัพพระมาตั้งอยู่ที่เมืองกำแพงเพชร ประมาณ ๒,๐๐๐ เกษ (๑)
 จึงตรัสสั่งให้กองทัพพระยาบวรราชเดโชยกขึ้นไปทางแม่น้ำพิงฟากตะวันตก
 กอง ๓ ให้กองทัพพระยาราชสุภาวดียกขึ้นไปทางฟากตะวันออก กอง ๓
 ให้พระยานครสวรรค์ซึ่งตั้งค่ายอยู่ณบ้านโคกโตเมืองกำแพงเพชรยกขึ้น
 ไปสมทบกันตีทัพพระมาที่เมืองกำแพงเพชร ส่วนพระเจ้ากรุงธนบุรีก็เสด็จ
 ยกกองทัพหลวงหนุนขึ้นไปตั้งอยู่ที่ปากคลองชลุง กองทัพไทยยกขึ้นไป

(๑) พระมาครั้งนี้ คือ กองกะละโป ซึ่งกล่าวในพงศาวดารพระมาว่าอะแซหวุ่นกัให้อยุ่รอกกองทัพมั่งแยะมา คงไม่ทราบว่ามีมั่งแยะมาหนีไปทางลาวข้าง

ยังไม่ทันถึง ได้ข่าวว่ากองทัพพระม้าวัดเมืองกำแพงเพชรยกหนีขึ้นไป
ข้างเหนือแล้ว แต่ว่ามีกองทัพพระม้าวีกอง ๓ ประมาณคน ๑,๐๐๐ เกษ
ยกวกหลังลงมาทางฝั่งตะวันตก (๑) พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้
กองพระยานครสวรรค์ยกลงมาสมทบกองหลวง

ครั้นเดือนพฤศจิกายน เดือน ๗ ขึ้น ๑๒ ค่ำ จึงยกกองทัพหลวง
จากปากคลองชลึงกลีบลงมาตั้งอยู่ค่ายหลวงที่เมืองนครสวรรค์ ได้
ข่าวว่ากองทัพพระม้าวัดเมืองกำแพงเพชรยกหนีลงมาทางข้างตะวันตกถึงเมืองอุทัยธานีเที่ยว
เกยทัพพยัคฆ์คนและเผ่าบ้านเรือนเสียแล้วยกเลยลงไปทางนารี พระเจ้า
กรุงธนบุรีจึงดำรัสสั่งให้เจ้าอนุรุธเทวาทหลวงเสนาภักดีคุมพลกองแก้ว
จินดาตามไปกอง ๑ แล้วให้มัตราสังกองทัพพระยาบรมราช พระยา
ราชสุภาวดี ซึ่งตั้งอยู่ที่บ้านโคกแขวงเมืองกำแพงเพชร ให้ยกกลีบ
ลงมาตามกองทัพพระม้าวัดเมืองอุทัยธานีอีก ๒ กอง แล้วพระเจ้า
กรุงธนบุรีก็เสด็จกลับคืนมายังพระนครเมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๑๔ ค่ำ
ฝ่ายกองทัพพระยาบรมราชพระยาราชสุภาวดีได้รับตราสั่งก็ยกลงมา
จากบ้านโคก เดินทางฟากตะวันตกผ่านมาทางบ้านเขาปูนบ้านสลักพระ
หมายจะไปตามตีพระม้าวัดเมืองอุทัยธานี มาพบกองทัพทะเลโยกกลับ
ไปตั้งค่ายคอกองทัพมังเษยั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ พระยาทั้ง ๒ มี
กำลังน้อยตีค่ายพระม้าวัดไม่แตก จึงยกลงมายังกรุงธนบุรี พระเจ้ากรุง
ธนบุรีก็ดำรัสสั่งให้กรมขุนอนุรักษสงครามหลานเชอ ซึ่งกลับมาจาก

(๑) พระม้าวัดเมืองกำแพงเพชรมีแต่พวกทะเลไปพวกเดียว ที่ว่าวกหลังลงมาดี ก็ไป
เผาเมืองอุทัยดี คงเป็นพวกทะเลไปนั่นเอง. 05/04/2563

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

เมืองเพ็ชรบุรี คุมกองทัพขึ้นไปตีพระมัทเมืองนครสวรรค์ กอง ๑ แล้วให้
กรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเอื้อ คุมทัพเรือจำนวนพล ๑,๕๐๐ ยกหนุนขึ้นไป
อีกกอง ๑ แล้วไม่วางพระราชหฤทัยเสด็จยกกองทัพหลวง โดยกระบวน
เรือออกจากกรุงธนบุรีเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ ขึ้นไปตั้ง
อยู่ที่เมืองไชยนาท ให้กรมขุนอินทรพิทักษ์กลับลงมารักษาพระนคร

เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จขึ้นไปตั้งค่ายหลวงเมืองไชยนาทคำรัส
สั่งให้กรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนรามภูเบศร์กับเจ้าพระยามหาเสนา
ยกขึ้นไปตีทัพทะเลโป่งตั้งอยู่เมืองนครสวรรค์ แล้วเสด็จยกกองทัพ
หลวงตามขึ้นไปเมื่อวันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้นค่ำ ๑ แต่จะมีเหตุอันใดเกิด
ขึ้นหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าถึงวันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ เสด็จกลับ
ลงมายังกรุงธนบุรี ฝ่ายกองทัพกรมขุนอนุรักษ์สงครามกรมขุนรามภูเบศร์
และเจ้าพระยามหาเสนา ยกขึ้นไปตีค่ายพระมัทเมืองนครสวรรค์ พระมัท
ตั้งค่ายอยู่ประมาณจำนวนพลสัก ๑,๐๐๐ เศษกองทัพไทยเข้าตีค่าย พระมัท
ต่อสู้แข็งแรง รบพุ่งตีฟันกันอยู่หลายวันพระเจ้ากรุงธนบุรีจึงเสด็จยก
กองทัพหลวงขึ้นไปจากกรุงธนบุรีออกเมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ พอ
เสด็จขึ้นไปถึงเมืองไชยนาทก็มีความว่าพระมัทตั้งค่ายที่เมืองนครสวรรค์
หนีลงมาทางเมืองอุทัยธานี^(๑) พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้กองทัพ

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระมัทหนีไปทางเมืองกำแพงเพชร
แต่พงศาวดารพระมัทว่า ทะเลโป่งหนีไปทางพระเจดีย์สามองค์ ข้าพเจ้าเห็นว่าจะถูกตาม
พงศาวดารพระมัท เพราะทางเหนือขัดสนเสบียงอาหาร ทั้งมีกองทัพไทยสกัดอยู่
หลายกอง ทะเลโป่งเห็นจะมาออกทางด้านพระเจดีย์สามองค์ ข้าพเจ้าจึงแก้ความตรงนี้
เข้าหาพงศาวดารพระมัท

พระยายมราชกับกองทัพพระยาราชนิกูลและกองมอญพระยารามัญวงศ์
ยกไปสมทบกับกองทัพเจ้าอนรรฆเทวา ซึ่งยกลงไปแต่ก่อนช่วยกันตีตาม
คันทพม่าให้แตกฉาน กองทัพไทยไปทันพม่าที่บ้านเค็มบางนางขวช
แขวงเมืองสุพรรณบุรีต่อกับเมืองสวรรคต ไทรบพุ่งกันพม่าสู้ไม่ได้ก็
แตกหนีไปทางด่านพระเจดีย์สามองค์

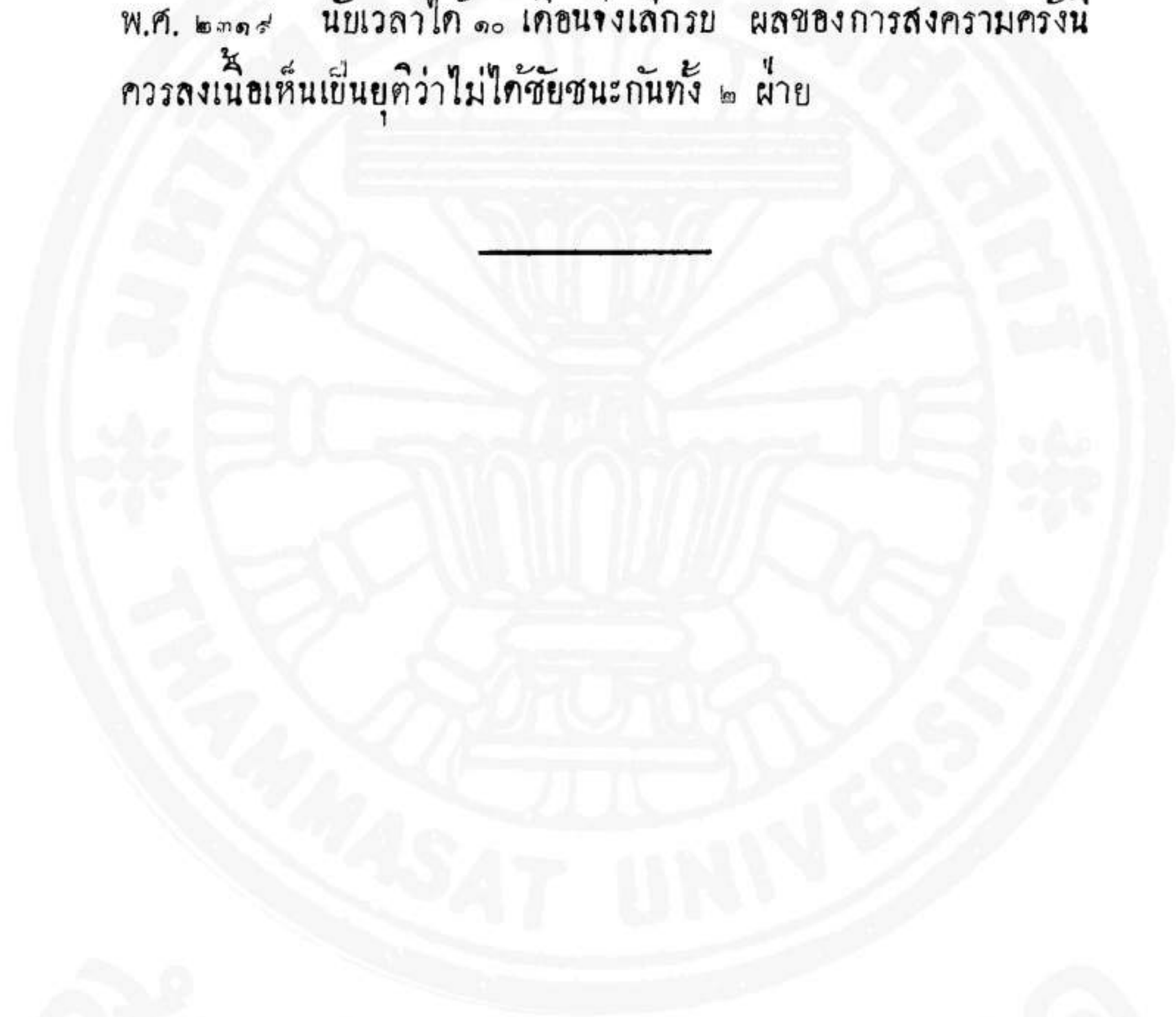
เรื่องสงครามคราวนี้ พงศาวดารไทยกับพงศาวดารพม่ากล่าว
ความผิดกันเป็นข้อสำคัญอย่าง ๓ ข้อจะวินิจฉัยตรงๆ คือตามความ
ในหนังสือพระราชพงศาวดารทั้งไทยแลพม่า ดูเหมือนการรบกันคราวนี้
พม่าได้เปรียบแต่ต้นมาจนตีเมืองพิษณุโลกได้ ฝ่ายไทยเป็นแต่รักษา
ตัวได้ไม่พ่ายแพ้พม่า เพราะฉะนั้นเนื้อความตบะระหนงว่าตะแซห่วนก็
ยกกองทัพมาครองนมาทำไต่ตามมุ่งหมายหมก เป็นแต่พระเจ้าองวะให้หา
กองทัพพม่าจึงไต่เล็กทัพกลับไป แต่ในพงศาวดารพม่าหาว่าเช่น
นั้นไม่ พงศาวดารพม่ากล่าวเหมือนกันหมดทุกฉบับ ว่าตะแซห่วนก็
ยกกองทัพมาตีเมืองไทยคราวนี้ เขาไพร่พลมาล้มตายเสียเป็นอันมาก
ไม่สำเร็จประโยชน์อย่างใดแต่สักอย่างหนึ่ง รอคัดตัวกลับไปไต่ ไม่
แตกหนีไทยไปเท่านั้น ความที่กล่าวแตกต่างกันอย่างนี้ เมื่อพิจารณาเหตุ
ก็เห็นว่ามีความจริงด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ตอนต้นพม่ามีผลมากกว่าไทย
รบพุ่งไต่เปรียบไทยทั้งปรากฏรายการในหนังสือพระราชพงศาวดาร ครั้น
เมื่อตีเมืองพิษณุโลกได้แล้วพม่าจึงรีบเสียบเปรียบไทยแต่ต้นมา ด้วย
พม่าตีไต่เมืองพิษณุโลกก็ไต่แต่เมืองเปล่าไม่สามารถทำลายกองทัพไทย
ไต่ ชาวองท้าวเป็นตรงการคือสะเบียงอาหารก็หาไม่ในเมืองพิษณุโลกไม่

ควดยเหตุนี้อะแซห่วนกจึงต้องแบ่งกองทัพให้ไปเที่ยวหาสะเบียงในเมือง
 เพ็ชรบูรณ์ทาง ๑ เมืองกำแพงเพชรทาง ๑ ให้ปลัดทัพคุมไปทั้ง ๒ ทาง
 ยังไม่ทันจะไต่สะเบียงอาหารก็ได้รับข้อตราให้หากองทัพกลับ เพราะ
 ณะนั้นเมื่ออะแซห่วนกยกกองทัพกลับไปนั้น เสมอทั้งกองทัพมังเฆแยง
 และกองทัพกระละโฮ้ให้ไทยทำตามสบายทั้ง ๒ ทัพ พิเคราะห์ตาม
 ราชการรบพุ่งที่ปรากฏ เข้าใจว่ากองทัพมังเฆแยงและกระละโฮ้จะเหลือ
 ทัพกลับไปตั้งเมืองพระม่าไคน้อยที่เคียว แม็กองทัพอะแซห่วนกเอง
 เมื่อยกกลับไปก็ไปในเวลาไพร่พลกำลังออกยาก ผู้คนคงเจ็บป่วย
 ล้มตายระส่ำระสายไปตลอดทาง หากกลับไปเป็นกระบวนทัพอย่าง
 เรียบร้อยไคเหมือนเมื่อขามาไม่ พวกกองทัพไทยที่ยกไปติดตาม
 แต่แรกบางที่จะยังสำคัญว่ากองทัพอะแซห่วนกมีกำลังมาก ไม่กล้า
 คิดตามคลุกคลีเข้าไปใกล้นักที หลังเห็นพระม่าลาเลื่อยล้มตายมามากจน
 จึงทราบว่ากองทัพอะแซห่วนกกระส่ำระสาย แต่รู้ต่อเมื่อทัพพระม่าหนีไป
 เสียไกลแล้วจึงติดตามทุ่มเทด้วยทัพใหญ่ไม่ทัน ความทักถ้าวมานัก
 มีเนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารประกอย ว่าเมื่อณวันพฤหัสบดี
 เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ พระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปจาก
 เมืองไชยนาท ถึงเมืองนครสวรรค์ทำรสสังให้กรมขุนรามภูเขศวร
 กับเจ้าพระยาอินทรชัยอยู่รักษาค่ายที่เมืองนครสวรรค์ แล้วยกกอง
 ทัพหลวงขึ้นไปเมืองตาก ให้นายทัพนายกองออกเที่ยวติดตามพระม่า
 จับเขามาไค ๓๐๐ เศษ พระม่าหลบหนีออกไปนอกพระราชอาณาเขตต์
 หมกเงาหลวงเสด็จกลับคืนมายังกรุงธนบุรีถึงน

สงครามครั้งที่ ๘

๑๔๑

การสงครามคราวอะแซห่วนกมาตหวเมืองเหนือกรุงน ไทยกับ
พระมารขกันมาตั้งแต่เดือนอ้าย ยมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ จนเดือน ๓๐ ขวอก
พ.ศ. ๒๓๑๘ นี้ยเวลาได้ ๓๐ เดือนจึงเลิกรบ ผลของการสงครามกรุง
ควรลงเนื้อเห็นเป็นยคิดว่าไม่ไต่ชยชนะกันทั้ง ๒ ฝ่าย

สงครามครั้งที่ ๑๐ ความพ่ายแพ้เมืองเชียงใหม่

บวอก พ.ศ. ๒๓๑๙

สงครามความรอนเรืองราวที่ปรากฏอยู่ข้างจะย่นย่อ แต่ว่ายุคที่
กันทั้งในหนังสือพระราชพงศาวดารและพงศาวดารพม่า มูลเหตุที่จะ
ต้องเกิดสงครามครั้งนี้ ท่านองพระเจ้าจิงกาทรงไต่เป็นพระเจ้าองวะ
ชนใหม่จะคิดเห็นว่า ที่พระเจ้ามังระราชบิดาพยายามให้กองทัพมาตี
เมืองไทย เขาไพร่พลมาล้มตายเสียเปล่า ๆ หาเป็นประโยชน์อันใดไม่
พอได้เสวยราชย์จึงมีรับสั่งให้หากองทัพอะแซห่วนก็กลับไป แต่พระเจ้า
จิงกาทันประสงค์เพียงที่จะตีเมืองไทยที่เคยเป็นอาณาเขตต์ของกรุงศรี
อยุธยาแต่ก่อนเท่านั้น ส่วนแคว้นแคว้นลานนาไทย ๕๗ หัวเมือง มี
เมืองเชียงใหม่เป็นกันยังถือว่าเมืองชั้นสำคัญของพม่า เพราะพม่า
ไต่อาศัยแคว้นแคว้นลานนาไทย จึงสามารถเอาเมืองหลวงพระบางและ
เมืองเวียงจันทร์ไว้ในอำนาจไต่ พระเจ้าจิงกาเห็นว่าไทยซึ่งเอาหัวเมือง
ในแคว้นแคว้นลานนามาเสียเกือบหมด ยิ่งเหลือเป็นของพม่าอยู่แต่
หัวเมืองในลุ่มน้ำโขงคือเมืองเชียงรายและเชียงแสนเป็นต้น ถ้านิ่งไว้
ไทยคงจะพยายามชิงเอาหัวเมืองในแคว้นแคว้นลานนาไทยเสียทั้งหมด
ถ้าเป็นเช่นนั้นก็จะเสียอาณาเขตต์พม่าตลอดจนเมืองหลวงพระบางและ
เมืองเวียงจันทร์ พระเจ้าจิงกาจึงทรงพระดำริอย่างว่ามาน จึงให้
เกณฑ์กองทัพพม่ามอญมีจำนวนพล ๖,๐๐๐ ให้ข้ามลอกห่วนเป็นแม่ทัพ

ให้คอห่านกับพระยาอภัย เป็น ปลัดทัพยกมาจากเมืองพะม่าเมือขวอก
พ.ศ. ๒๓๓๗ ให้มาสมทบกับกองทัพไปมะย่งวนซึ่งตั้งอยู่ณเมืองเชียงแสน
พร้อมกันลงมาตีเมืองเชียงใหม่

ขณะ นั้น พระยาจำปาน ซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงตั้งให้เป็นพระยา
วิเชียรปราการ ใต้ครองเมืองเชียงใหม่มาตั้งแต่ไทยตีเมืองไคจาก
พะม่า เห็นกองทัพพะม่ายกมาเหลือกำลังที่จะต่อสู้ได้ พอดีขวอก
ลงมายังกรุงธน ฯ แล้ว พระยาวิเชียรปราการก็อพยพครอบครัวทิ้ง
เมืองเชียงใหม่หนีลงมาเมืองสุวรรณโลก พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงทราบ
ว่าพะม่ายกกองทัพมาตีเมืองเชียงใหม่ และพระยาวิเชียรปราการทิ้ง
เมืองหนีมาดังนั้น จึงโปรดให้รับพระยาวิเชียรปราการลงมายังกรุงธนบุรี
แล้วให้มตราสั่งเจ้าพระยาสุรสีห์ให้คุมกองทัพหัวเมืองเหนือขึ้นไปสมทบ
กับพระยาภาวดีเสด็จเมืองนครลำปางยกไปตีเอาเมืองเชียงใหม่คืน กองทัพ
ไทยยกขึ้นไป พะม่าสู้ไม่ได้ ก็ทิ้งเมืองเชียงใหม่เลิกทัพกลับไป (๑)
เมื่อพะม่าถอยไปจากเมืองเชียงใหม่แล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระ
ราชดำริว่า เมืองเชียงใหม่ไพร่บ้านพลเมืองระส่ำระสายเสียมากแล้ว
จะรวบรวมกลับตั้งเป็นบ้านเมืองอย่างเดิมผู้คนก็ไม่พอจะเป็นกำลังรักษา
เมืองไค เมื่อกองทัพไทยกลับลงมาแล้ว พะม่ายกทัพกลับมาก็กะ
เสียเมืองเชียงใหม่อีก จึงมตราสั่งให้ทิ้งเมืองเชียงใหม่เสีย เมือง

(๑) เรื่องกองทัพไทยยกขึ้นไปคราวนี้หาว่ามีในหนังสือพระราชพงศาวดารไม่ แต่
ความที่ปรากฏว่ากองทัพพะม่าต้องทิ้งเมืองเชียงใหม่หนีกลับไป ข้อนี้เป็นหลักฐานว่า
ต้องมีกองทัพไทยยกขึ้นไปพะม่าจึงได้หนี

เชียงใหม่จึงเป็นเมืองร้างแต่นั้นมากกว่า ๓๕ ปี จนในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์จึงได้กลายคืนชนฮก

สงครามครั้งที่ ๓๐ นี้เป็นครั้งที่สุดท้ายของพม่าเมื่อกรุงธนบุรีเป็นราชธานี ต่อมาไทยกับพม่ามิได้ทำสงครามกันอยู่ ๘ ปี และในระหว่างนั้นมีเหตุการณ์เกิดขึ้นในราชวงศ์ศุภยวาทย์ ๒ ฝ่าย เหตุการณ์ทางฝ่ายพม่าเป็นอย่างไรจะรอไว้แสดงในเรื่องสงครามต่อไปข้างหน้า ในตอนนี้จะกล่าวเรื่องพงศาวดารฝ่ายไทยก่อน

ขณะเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงฟังกับอะแซห่อนกอย่นน ทางเมืองนครราชสีมาเกิดเหตุขึ้น ด้วยพระเจ้าเมืองนางรองขึ้นเป็นเมืองชนของเมืองนครราชสีมา เกิดวิวาทกับพระยานครราชสีมา แล้วเอาเมืองนางรองไปขอชนต่อเจ้าโอเจ้าเมืองนครจำปาศักดิ์ ซึ่งตั้งตัวเป็นอิสระอยู่ในสมัยนั้น เจ้าโอเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาถูกพม่าย้ายชนกำลังแล้วกรีบเมืองนางรองไว้เป็นเมืองชน พระยานางรองถออำนาจเจ้านครจำปาศักดิ์ตั้งแข็งเมืองไม่ยอมชนต่อเมืองนครราชสีมา พระยานครราชสีมาจึงบอกเข้ามายังกรุงธนบุรี ว่าพระยานางรองเป็นกบฏ

โดยบอกพระยานครราชสีมาเข้ามาถึงกรุงธนบุรีเมื่อเดือน ๕ ขวออก พ.ศ. ๒๓๓๘ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาจักรียกกองทัพไปปราบปรามเมืองนางรอง เจ้าพระยาจักรีขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมาให้กองทัพหน้ายกออกไปตีเมืองนางรอง จับตัวพระยานางรองได้ พิจารณาความเป็นสัตย์ก็ให้ประหารชีวิตเสีย พอปราบปรามเมืองนางรองเสร็จ

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

แล้ว เจ้าพระยาจักรีได้ทราบความว่าเจ้าโศกยเจ้าอินทศุภราชเมืองนคร
 จำปาศักดิ์เตรียมกองทัพจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ เศษ จะยกมาตีเมือง
 นครราชสีมาหรือเมืองไหนยังหาปรากฏชัดไม่ จึงบอกความเข้ามายัง
 กรุงธนบุรีเมื่อต้นขระกา พ.ศ. ๒๓๒๖ ท่านองในเวลานั้นเจ้าพระยาสุรสีห์
 จะเข้ามาอยู่ในกรุง ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยาสุรสีห์คุม
 กองทัพหนุนไปอีกทัพ ๑ ให้เจ้าพระยาทั้ง ๒ ออกไปปราบปรามเมือง
 นครจำปาศักดิ์เสียด้วย เจ้าพระยาทั้ง ๒ ลงไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์
 เจ้าโศกยเจ้าอินทศุภราช ไม่ทันกำหนดลงไปข้างใต้ กองทัพไทยติดตามลงไป
 จับได้ที่เมืองโขง (๑) คน ๓ ที่เมืองอัตตะปือคน ๓ ก็เลยได้เมืองอัตตะปือและ
 เมืองโขงมาเป็นของไทยในคราวนั้นด้วย เจ้าพระยาทั้ง ๒ ใต้เมืองนคร
 จำปาศักดิ์แล้ว จึงให้ไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเขมรข้างตงตั้งอยู่ใน
 ระหว่างเมืองนครจำปาศักดิ์กับเมืองนครราชสีมาข้างตอนใต้ เขมรข้าง
 ตง ๓ เมือง คือเมืองสุรินทร์เมืองสังขะและเมืองคูชนิกพากันมาอ่อนน้อม
 ยอมเป็นข้าขอบขัณฑ์มาแต่บัดนั้นมา ครั้นเสด็จราชการกองทัพกลับเข้า
 มาถึงกรุงธนบุรี ฯ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบัญชาเห็นแม่ทัพนายกองที่ม
 ความชอบ จึงเลื่อนยศเจ้าพระยาจักรีขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหา
 กษัตริย์ศึก มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม และคงเป็นตำแหน่งสมุห
 นายกองอย่างเดิมด้วย

ต่อมาถึงขระ พ.ศ. ๒๓๒๖ เกิดสงครามขึ้นในระหว่างกรุงธนบุรี
 กับกรุงศรีสัตนาคนหุต เหตุที่จะเกิดสงครามขึ้นครั้งนี้ เดิมพระวอเป็น

(๑) เมืองโขงนี้ภายหลังมาชื่อว่า เมืองสีทันดร

เสนาบดีเมืองเวียงจันทร์เกิดวิวาทรบพุ่งกับเจ้าเวียงจันทร์ (๓) พระวอผู้
 ไม่ได้เห็นลงมาอาศัยอยู่กับเจ้านครจำปาศักดิ์ แล้วพาสัมภรพรคพวก
 มาตั้งภูมิลานาอยู่ทศอนมกแคว้นมณฑล อันเขนตคงจังหวัดคอบลทุก
 วันนั้น เมื่อไทยไปตีเมืองนครจำปาศักดิ์ พระวอได้มาอ่อนน้อมขอขนาต่อ
 กรุงธนบุรี ครั้นกองทัพไทยกลับมาแล้วเจ้าเวียงจันทร์ให้พระยาสุโขทัย
 กองทัพลงมาจับพระวอฆ่าเสีย พระเจ้ากรุงธนบุรีทราบก็ทรงชกเคืองว่า
 พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตคหมัน จึงมีรับสั่งให้สมเด็จพระยามหา
 กษัตริย์ศึก ฯ กยเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพไปตีเมืองเวียงจันทร์

สมเด็จพระยามหา กษัตริย์ศึก ฯ กยเจ้าพระยาสุรสีห์ยกกอง
 ทัพออกจากกรุงธนบุรี เมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๓๒๓ ขึ้นไปตั้งประชุม
 พลทเมืองนครราชสีมา รวบรวมกองทัพยกจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ สมเด็จพระ
 เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกไปทาง ๑ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ลงไป
 เกณฑ์กองทัพเรือที่กรมพิฆาจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกขึ้นไปทางแม่น้ำ
 โขงอีกทาง ๑ คีหัวเมืองชนกรุงศรีสัตนาคนหุตขึ้นไปบรรจบกันที่เมือง
 เวียงจันทร์ ครั้นนั้นเจ้าหลวงพระบางได้ทราบว่าไทยยกกองทัพยกทัพเรือ
 ขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทร์ ก็คิดว่าถ้านั่งอยู่ไทยตีเมืองเวียงจันทร์แล้ว
 คงจะเลยขึ้นไปตีเมืองหลวงพระบางด้วย และเจ้าหลวงพระบางนั้นเป็นอริ
 กับเจ้าเวียงจันทร์มาแต่ก่อน จึงแต่งทูตให้ลงมาหาสมเด็จพระยามหา

(๑) เจ้าเวียงจันทร์คนนี้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารหาปรากฏชื่อไม่ เข้าใจ
 ว่าเจ้าบุญสารนั่นเอง มีเรื่องราวการเกี่ยวข้องกับพระเจ้ากรุงธนบุรีอยู่ในหนังสือพระราช
 วิจารณ์ โดยพิศตาร

มหากษัตริย์ศึก รัชอาสาจะให้กองทัพเมืองหลวงพระบางลงมาช่วยตี
เมืองเวียงจันทร์ข้างคานเหนือ และจะขอเอากรุงธนบุรีเป็นทพงค่อไป

ฝ่ายพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต ตั้งแต่ได้ทราบข่าวกองทัพกรุงธนบุรี
ยกขึ้นไป ก็แต่งกองทัพให้มาคอยต่อสู้ตามหัวเมืองและตามบ้านทางที่
สำคัญหลายแห่งก็มีแต่พ่ายแพ้แตกหนีไป จนกองทัพกรุงธนบุรี
ขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทร์ตรงลอมเมืองไว้ แต่รบพุ่งกันมาถึง ๕ เดือน
พระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตเห็นเหลือกำลังที่จะรักษาเมืองเวียงจันทร์ไว้
ได้ ก็พาเจ้าอนุภเจ้าพรหมราชบุตรกับคนสนิทหนีไปเมืองคำเกิดทางค่อ
แดนญวน กองทัพกรุงธนบุรีก็เข้าเมืองเวียงจันทร์ จับได้เจ้าอุปราช
เจ้านนทเสน และญาติวงศ์ของพระเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุต กับทั้งผู้คน
พาหนะและทรัพย์สินของเครื่องคัสตราวุธทั้งปวงเป็นอันมาก (๑)

สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ก็ยกเจ้าพระยาสุรสีห์ชนะศึก
กรุงน ไทเมืองเวียงจันทร์เมืองหลวงพระบาง กับทั้งหัวเมืองชนทั้งปวง
มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมา ขยายสยามราชอาณาจักรทางทิศตะวันออก
และทิศเหนือออกไปจนจรแดนญวนและแดนเมืองต่งเกีย และเมื่อสมเด็จพระ
ยามหากษัตริย์ศึก ฯ จะยกกองทัพกลับลงมากรุงธน ฯ ให้เชิญ
พระมหามณเฑียรณปฏิมากรแก้วมรกตกับพระบาง ซึ่งประคิษฐานอยู่ณ
เมืองเวียงจันทร์มายังกรุงธนบุรีด้วย พระแก้วมรกตจึงได้เสด็จมา
ประคิษฐานอยู่ในกรุงเทพมหานครจนคราวยุทธกาวน (๒)

(๑) เรื่องตีเมืองเวียงจันทร์ครั้งนี้ มีรายการอยู่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร
มาก แต่เห็นว่ามิใช่ท้องเรื่องของหนังสือนี้ จึงเก็บมากล่าวแต่ใจความ

(๒) เรื่องการรับและสมโภชพระแก้วมรกตที่กรุงธนบุรีมีในหนังสือพระราชวิจารณ์
โดยละเอียดพิสดาร

ถึงชวค พ.ศ. ๒๓๒๓ กรุงกัมพูชาเกิดเป็นจลาจล เหตุด้วย
 เติมนักองค์ตนกยนักองค์นนทซึ่งราชสมบัติกัน (๑) ที่หลังปรองดองกัน
 พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งนักองค์นนทเป็นสมเด็จพระรามาธิบดีของกรุง
 กัมพูชา ให้นักองค์ตนเป็นมหาอุปโยราช และให้นักองค์ธรรมเป็น
 มหาอุปราช อยู่มามีคนร้ายลอบฆ่ามหาอุปราชตาย ต่อมาไม่ช้า
 มหาอุปโยราชก็เป็นโรคชงยุบสิ้นของพลงอกองค์ ๓ ในเมืองเขมรขุนนาง
 เป็นพรรคพวกของมหาอุปโยราชโดยมาก พวกนั้นเข้าใจว่าสมเด็จพระรามา
 ธิบดีเสด็จมาเสวยที่ ๒ องค์ จึงคบคิดกันเป็นกบฏขึ้น จึงสมเด็จ
 พระรามาธิบดีให้ถวบน้ำเสีย กรุงกัมพูชากลับคืนให้นายที่จะปกครอง
 ยิ่งเหลือแต่นักองค์เองบุตรของนักองค์ตนที่เป็นมหาอุปโยราชยังเป็นทารก
 ชนมายุเพียง ๔ ขวบแต่องค์เดียว พาทะละหระขอมจึงว่าราชการกรุง
 กัมพูชาแทนนักองค์เองต่อมา แต่แรกขอมขึ้นต่อไทยอยู่เหมือนแต่ก่อน
 ครั้นต่อมาความทราบเข้ามาถึงกรุงธนบุรีว่า พาทะละหระมตั้งควเป็นเจ้าพา
 มหาอุปราช แล้วไปฝากฝ่ายกษัตริย์ญวน ด้วยประสงค์จะเป็นเจ้ากรุง
 กัมพูชาเอง พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพระราชดำริว่า กรุงกัมพูชากลับคืน
 เจ้านายที่ปกครองครองบ้านเมืองมาแต่ก่อน ยิ่งเหลือแต่นักองค์เองเป็น
 ทารกอยู่ในเงอมนมผู้ที่จะคิดตั้งควเป็นใหญ่ จะอยู่ไปไต่ถึงไหน ถึงอยู่
 ไปไต่จนองค์เองเป็นลูกสมเด็จพระนารายณ์ซึ่งไม่เขากย์ไทยมาแต่ก่อน

(๑) เรื่องนักองค์ตนซึ่งราชสมบัติกับนักองค์นนท ได้กล่าวไว้ในเรื่องสงคราม
 ครั้งที่ ๓ ที่ ๔

โตขึ้นคงจะไปฝากฝ่ายกษัตริย์เหมือนอย่างบิดา จะปล่อยกรุงกัมพูชาไว้
ไม่ได้ จึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ให้สมเด็จพระเจ้า
พระยามหากษัตริย์ศึก ๑ ถือนาฏราชสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่^(๑) เจ้าพระยา
สุรสีห์เป็นทัพหน้า เจ้าพากรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเรือพระองค์ใหญ่เป็น
กองหนุน พระยากำแหงสงคราม พระยานครราชสีมาคนเก่า ซึ่งไปรบ
ให้เข้ามารักษาการในกรุง ๑ เป็นเกียกกาย พระยานครสวรรค์เป็น
ยกกระบัตร กรมขุนรามภูเบศร์เป็นกองหลัง พระยาธรรมาเป็นกอง
ลำเลียง พร้อมกันยกไปตีกรุงกัมพูชา และมีรับสั่งไปว่า เมื่อตีกรุง
กัมพูชาได้แล้วให้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ๑ อภิเษกเจ้าพา
กรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว

เมื่อกองทัพไทยยกลงไปถึงเมืองเขมร สมเด็จพระยามหา
กษัตริย์ศึก ๑ ตั้งอยู่ที่เมืองเสียมราฐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกไปทาง
ริมทะเลสาบฟากตะวันตก ไปตีเมืองบันทายเพชรอันเป็นราชธานีของ
กรุงกัมพูชา และให้กองทัพเจ้าพากรมขุนอินทรพิทักษ์กองทัพพระยา
กำแหงสงครามยกหนุนลงไปด้วยทาง ๑ ให้กองทัพกรมขุนรามภูเบศร์
กองทัพพระยาธรรมายกลงไปทางริมทะเลสาบฟากตะวันออก ไปตั้งอยู่ที่
เมืองกำพงสวายอีกทาง ๑ ฝ่ายพาทะละหะรู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปเห็น
เหลือกำลังที่จะต่อสู้ที่เมืองบันทายเพชรก็อพยพครอบครัวลงไปยังเมือง
พนมเปญ แล้วไปอ้อนน้อมขอกองทัพญวนที่เมืองไซ่ง่อนมาช่วย เจ้า

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าจำนวนพล ๑๐,๐๐๐ เห็นจะผิดตัวเลข
น่าจะเป็น ๒๐,๐๐๐ เป็นอย่างน้อย

ญวนก็ให้กองทัพขนมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ เจ้าพระยาสรสก็ยก
 กองทัพตามพาทะเลาะลงไป ทราบว่ากองทัพญวนขนมาตั้งอยู่ที่เมือง
 พนมเปญก็ให้รีบออกมาขังสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ แล้วตั้ง
 ค่ายคอยฟังคำสั่งแม่ทัพใหญ่อยู่ ยังหาได้รบกับญวนไม่ ขณะนั้นเจ้าพา
 กรมขุนอินทรพิทักษ์ก็ยกกองทัพไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพชร การสงคราม
 ทางกรุงกัมพูชาเริ่มทำไต่เพียงเท่านั้นก็ต้องหยุด ทวยทางกรุงธนบุรีเกิด
 เป็นจลาจล สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ต้องเลิกทัพกลับ
 มาปราบยศเชื้อ

เหตุที่จะเกิดการจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรีครั้งนั้น มีเรื่องราวปรากฏ
 ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ตั้งแต่เลิกสงครามคราวอะแซห่วยนักก็
 หิวเมืองเหนือแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมักเสด็จไปนั่งกรมฐานทวดคียง
 ยเรือ (๑) ซึ่งได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เนื่อง ๆ แล้วคิดพระทัย
 ในการนี้กรมฐานหนักชน พระอารมณกษยพนเพื่อน เกิดมีอาการ
 คุร้ายขงชนกว่าแต่ก่อนโดยลำดับมา ครั้นเสด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์
 ศึก ฯ ยกกองทัพไปเมืองเขมรแล้วไม่ช้า ทางนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มี
 สัญญาวิปลาส เกิดสำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบัน มีรับสั่งให้
 พระราชาคณะทั้งปวงมาประชุมกันในโรงพระแก้ว (๒) เมื่อฉวนฮาที่ตย

(๑) คือวัดอินทารามทุกวันนี

(๒) ที่ประดิษฐานพระแก้วมรกตเมื่อครั้งกรุงธนบุรี คือ วิหารเล็กหลังข้างใต้
 คู่กับพระอุโบสถเก่า อยู่ริมน้ำข้างหน้าพระปรางค์วัดอรุณ ฯ เวลานั้นเป็นวัดในพระราชวัง
 ไม่มีพระสงฆ์ ที่เรียกว่าโรงพระแก้วเห็นจะเรียกติดมาแต่โรงหลังแรกที่ปลุกรับพระแก้ว
 เมื่อแรกเสด็จมาถึง

เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ บดิน พ.ศ. ๒๓๒๔ แล้วเสด็จออกมีรับสั่งถาม
พระราชาคณะว่า พระภิกษุสงฆ์อันเป็นบุรุษจะถวายไหว้คฤหัสถ์ซึ่ง
เป็นพระโสภณนั้นจะไต่หรือมิไต่ประการใด พระราชาคณะ โดยมาก
พากันกลัวพระราชอาญา ถวายพระพรว่าไหว้ไต่ แต่สมเด็จพระ
สังฆราช (ศรี) วัชยานว่าใหญ่กับพระพิมลธรรมวัดโพธาราม และพระ
พจนานารถชาวบางกอก (๑) ๓ องค์ขอพระธรรมวินัยมั่นคง ไม่ควร
คว่ำมค้อพระราชอาญา ถวายพระพรว่าถึงคฤหัสถ์จะเป็นพระโสภณ
เพศก็ยิ่งต่ำกว่าพระภิกษุบุรุษอันทรงผ้ากาสาวพัสตร์และจตุปารีศทศศีล
เพราะฉะนั้นพระภิกษุจะถวายไหว้คฤหัสถ์หาควรไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรี
ไต่ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ คำว่าพระเจ้าราชาคณะทั้งปวงก็ยิ่งเห็นกันว่า
ไหว้ไต่ โดยมาก ยิ่งแต่ ๓ องค์ยังบังอาจไต่แย้งฝ่าฝืนถวายพระพรให้
ผิดพระบาลี จึงมีรับสั่งให้ถอดเสียจากสมณะศักดิ์ แล้วให้เอาตัว
สมเด็จพระสังฆราชกับพระราชาคณะ ๒ องค์ ที่ถูกถอดนั้น กับทั้งพระ
ภิกษุซึ่งเป็นฐานานุกรมและอันเควาสิกส์ที่ฉวิหารีกรวมทั้งสิ้น ประมาณ
๕๐๐ รูป ไปลงพระราชอาญาที่วัดหงส์ ให้ตีหลังสมเด็จพระสังฆราช
กับพระราชาคณะองค์ละ ๓๐๐ ที ฐานาเปรียญองค์ละ ๕๐ ที พระอินทีย
องค์ละ ๓๐ ที (๒) แล้วให้เอาตัวซึ่งไว้นอนอาวมของโสโครกที่วัดหงส์

(๑) สามวัดที่กล่าวมานี้ คือ วัดระฆัง วัดพระเชตุพน และวัดอมรินทร์

(๒) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าถูกตีหลังด้วยกันทั้งหมด แต่หากกล่าว
พระอันดับถูกตีที่ไม่ จึงประมาณว่า ๓๐ ที่อันเป็นอัครรองลงมา

ทั้งหมด ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์เข้าเฝ้าทูลทูลขอรายถวายบังคมเหมือน
กับข้าราชการฝ่ายจตุรวาสทั้งปวง

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทำแก่พระสงฆ์ดังกล่าวมา เมื่อทราบไป
ถึงไหนคนทั้งหลายก็พากันตกใจ เห็นว่าเกิดวิปริตขึ้นในบ้านเมือง บาง
พวกก็โกรธแค้น บางพวกก็พากันส่งสารพระสงฆ์ซึ่งต้องรับพระราช
อาญา ถึงเข้าขอให้คัดคนแทนก็มี เกิดโกลาหลสะท้านสะเทือนทั่วไป
ทั้งพระนคร ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีมีอาการเกิดทรงระแวงว่า
ข้าราชการพากันลอบปลงพระราชาธิบดี ให้ โยยติจำของและบางทีกก็เอา
ตัวผู้ต้องหาขึ้นอย่างไฟจะให้รับเป็นสัจย์ แล้วพระราชทานรางวัลผู้
เป็นโจทก์ ฟ้องร้อง ยกเป็นบำเหน็จความชอบในราชการ ก็เลยเป็น
เหตุให้คนพาลแกล้งใส่ความฟ้องผู้อื่นชักชวน มีคนต้องโทษกักขัง
เขยิบต และทอดกประหารชีวิตมากจนทุกที

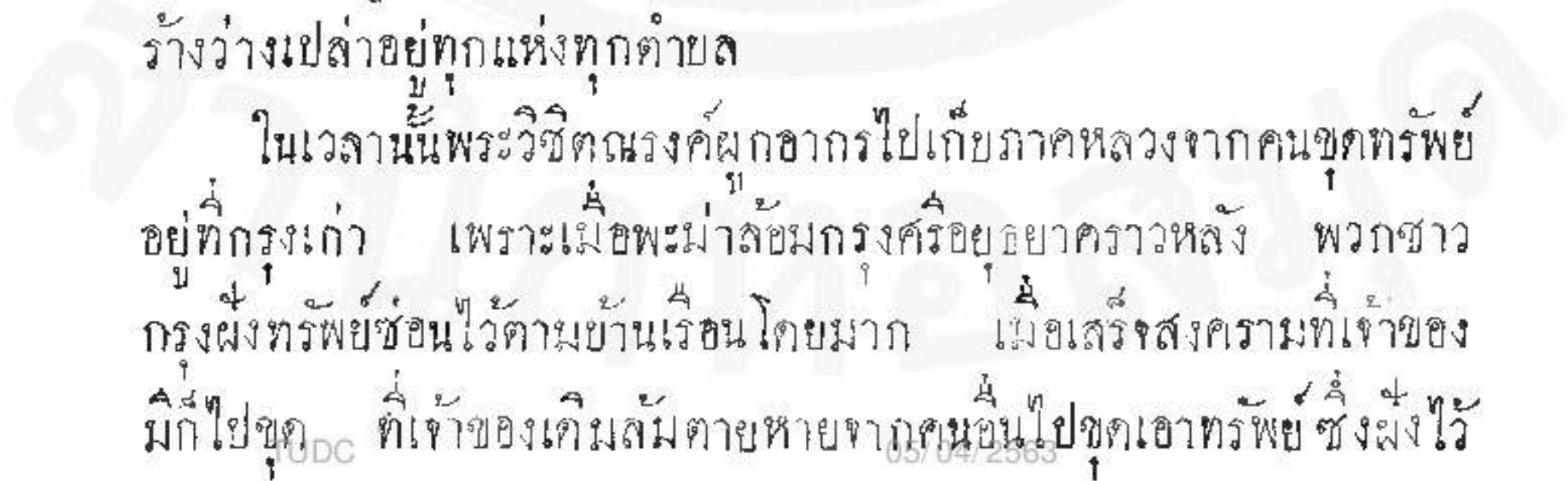
ชาวทั่วไปที่วิปริตในกรุงธนบุรีเห็นจะทราบไปถึงสมเด็จพระเจ้าพระยามหา
กษัตริย์ศึก ฯ เมื่อราวเดือน ๓๓ หรือเดือน ๓๒ จึงให้รอกาทะทำสงคราม
กับญวนไว้ แล้วให้พระยาสุรโยภย์เป็นหลาน^(๑) กลับมายังเมือง
นครราชสีมา ให้มาคอยฟังเหตุการณทางกรุงธนบุรี ถ้าเห็นว่าบ้าน
เมืองจะเกิดเป็นจลาจลจริง ก็ให้รับยกกองทัพเมืองนครราชสีมาเข้ามา
รักษากรุงธนบุรีไว้ พระยาสุรโยภย์ก็กลับมาคอยฟังเหตุการณอยู่ณะ
เมืองนครราชสีมา

(๑) คือ กรมพระราชวังหลังในรัชกาลที่ ๑ เวลานั้นเป็นผู้ว่าราชการเมือง
นครราชสีมา

แผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี

ฝ่ายที่ในกรุงธนบุรี พวกคนพาลได้ข้าเห็นจรวงวัลเพราะใส่ความ
 ร้องฟ้องผู้อื่นกว่าเรขชนทุกที จนมีพวกที่หากินในกระบวนเป็น
 โจทก์ชนประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งตัวสำคัญ ชอ
 พันสีให้เป็นที่ชนจิตรจล พันลาเป็นที่ชนประมุลราชทรัพย์ เป็นตำแหน่ง
 หัวหน้าพวกโจทก์ ๆ ก็ถวายฎีการ้องฟ้องผู้อื่นหนักจนกว่าแต่ก่อน พระเจ้า
 กรุงธนบุรีทรงวินิจฉัยในเวลาพระสคัพนเพอน ก็มีได้พิจารณาให้เห็น
 เท็จและจริง สักแต่ว่าโจทก์สาขาลได้ ถ้าผู้ต้องหาไม่รับเป็นสคัพ โดย
 คักให้เขียนชยคักไม้และบางเพลิงจนกว่าจะรับ แล้วปรับใหม่เรียกเร่ง
 เอาเงินตามท โจทก์หา ถ้าไม่มีเงินจะเสียดเขียนเร่งไปทุกวันจนกว่า
 จะได้ คนที่ทนพระราชอาญาไม่ไหวก็ล้มตายเจ็บสาหัสไปตามกัน ที่ถูก
 ลงโทษถึงประหารชีวิตก็มีอยู่เนือง ๆ แม้จนบุตรภรรยาญาติพี่น้องของ
 ข้าราชการที่ไปทัฬ อยู่ทางนั้นก็ถูกโจทก์ฟ้องต้องรับพระราชอาญาโดยมาก
 กล่าวไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ในเวลานั้นที่ในบริเวณโรง
 ขำระในพระราชวังเลี้ยงแต่คนร้องไห้และครวญครางเซ็งแซ่ไปทุก ๆ วัน
 ชาวพระนครก็พากันไต่ความยากแค้นเดือดร้อนไปทั่วหน้า ท้อพยพหลย
 หนีออกไปอยู่ตามป่าตามคิงก็มีเนืองมาก จนที่ในกรุงธนบุรีมีบ้านเรือน
 ว่างว่างเปล่าอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ในเวลานั้นพระวิชิตณรงค์ผกอากรไปเก็บภาคหลวงจากคนชคทรัพย์
 อยู่ที่กรงเก่า เพราะเมื่อพระมัลลสมกรวงศ์รอยยาศรวาหลัง พวกชาว
 กรงฝงทรัพย์ซ่อนไว้ตามบ้านเรือนโดยมาก เมื่อเสร็จสงครามทเจ้าของ
 มกไปชค ที่เจ้าของเคิมล้มตายหายจากคนอื่นไปชคเอาทรัพย์ ชงฝงไว้

ก็ต้องเสียดายภาพหลวงตามกฏหมาย จึงเกิดการผูกขาดเก็บภาคหลวง
 ชดทอพย ทกรงเก่าชนด้วยประการฉะนี้ พระวิชีวิตนรงค์ขัณฑ์ประมุดจะสั่ง
 เงินหลวงบละ ๕๐๐ ซึ่ง ขันไปเกาะกุมเรียกเร่งเอาเงินแก่ราษฎรโดย
 อำนาจ^(๑) เป็นเหตุให้พวกชาวกรงเก่าได้ความเดือดร้อนอยู่แล้ว ครั้น
 มีพวกชาวกรงอนบรอพยพหลบหนีขันไป บอกข่าวที่เกิดการวิปริตใน
 พระนครแพร่หลายไปถึงกรงเก่า ก็มีพวกชาวกรงเก่าคิดเป็นกบฏขึ้น
 มีตัวหัวหน้า ๓ คน ชื่อชนสระคน ๓ นายบนนาคบ้านแม่ตาคน ๓ กับ
 ชนแก้วนองพระยาสุวรรค ซึ่งเป็นข้าหลวงไปทำศิลาปากนกสำหรับขันทหาร
 คน ๓ คบคิดกับพรรคพวกอีกเป็นอันมาก คุ่มกันเข้าปล้นจวนพระยา
 อินทรอภัยผู้รักษากรุง ฯ พระยาอินทรอภัยผู้พวกกบฏไม่ได้ ก็หนีลงมา
 ยิงกรงอนบร แต่แรกพระเจ้ากรงอนบรทรงสำคัญว่าเป็นพวกโจรผู้ร้าย
 สามัญ เห็นมีข้อปรากฏว่าชนแก้วนองพระยาสุวรรคเป็นหัวหน้าผู้ร้ายด้วย
 คน ๓ เวลานั้นพระยาสุวรรคเข้ามาอยู่ในกรุง ฯ จึงรับสั่งให้พระยาสุวรรคเป็น
 ข้าหลวงขันไปชำระสืบสาวเอาตัวผู้ร้ายที่ปล้นจวนผู้รักษากรุงเก่า พระยา
 สุวรรคขันไปถึงกรงเก่าพวกกบฏกลบเกลียดกล่อมเอาพระยาสุวรรคไปเข้า
 ค่ายไต่ จึงพร้อมกันยกพระยาสุวรรคขึ้นเป็นแม่ทัพให้นำลงมาตกรงอนบร
 พระยาสุวรรคก็พวกกบฏยกลงมาตกรงอนบรเมื่อวันเสาร์เดือน
 ๔ แรม ๓๓ ค่ำ ขลุ พ.ศ. ๒๓๒๔ ลอยมาในเวลาค่ำ พอถึงก็เข้าปล้น

(๑) เรื่องที่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดารกับในจดหมายเหตุในหนังสือพระ
 ราชวิจารณ์บางแห่งไม่ตรงกัน ข้าพเจ้าอนุมัตตามจดหมายเหตุในพระราชวิจารณ์ เพราะ
 เห็นว่าผู้จดได้รู้เห็นด้วยตนเอง

พระราชวัง รยกบพวกทหารรักษาข้อมลอมวังอยู่จนเช้า พวกรักษาหน้าที่
ไม่เป็นใจจะต่อสู้ข้าศึก พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะสู้ไม่ไหวก็ให้สมเด็จพระ
พระสังฆราช (จีน) วัดหงส์ กับพระพิมลธรรม พระรัตนมุนี ออกไป
เจรจายอมแพ้แก่พระยาสุรศักดิ์ ฯ จึงให้ทุกพระเจ้ากรุงธนบุรีว่า ให้ทรง
ผนวชเสาะพระเคราะห์เสียสัก ๓ เดือน พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยอม
กระทำตาม ครั้นทรงผนวชแล้วพระยาสุรศักดิ์จึงให้เขาไปคุมไว้ที่ในพระ
อุโบสถวัดแจ้งกับตงลกชายที่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนเจ้านายผู้ชายที่เข็น
ใหญ่มีเจ้ารามลักษณซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์สงครามเป็นต้นนั้น พระยา
สุรศักดิ์ให้เขาจำไว้ทั้งหมด แล้วประกาศแก่บรรดาข้าราชการทั้งปวงว่า
จะรักษาราชการไว้รอท่าสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ข้าราชการ
ทั้งปวงเห็นชอบด้วยก็สงบอยู่ ยอมให้พระยาสุรศักดิ์เป็นผู้สำเร็จราชการ
ในระหว่างนั้น พระยาสุรศักดิ์เขาไปนั่งว่าราชการที่ท้องพระโรงในพระ
ราชวัง ให้ปล่อยพวกข้าราชการและราษฎรที่ถูกกวาดต้อนไว้โดยอาญา
ของพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียทั้งสิ้น พวกราษฎรที่ได้ถูกรอปล่อยของรับพระ
ราชอาญาโดยหาความผิดมิได้ ครั้นเห็นพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกักขังหมด
อำนาจแล้ว ต่างก็ชวนกันเที่ยวจับกุมพวกโจทก์ มีพนัสพนลาเป็นต้น
ฆ่าฟันเสียตามอำเภอใจด้วยความโกรธแค้น ก็เกิดฆ่าฟันกันตายทั่วไป
ทุกแห่งหาผู้ใดจับกุมห้ามปรามไม่

ฝ่ายพระยาสุรศักดิ์ครั้นได้ว่าราชการ เห็นผู้คนทั้งปวงยอมอยู่ใน
บังคับขบถไม่เกียงแย่ง ก็เกิดกำเริบคิดจะเป็นใหญ่ต่อไป เห็นว่ายัง
กักสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ อยู่ จึงลอบไปคิดอ่านกับกรมขุน

อนรัักษ์สงครามหลานพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งเอาตัวจำขังไว้ ให้กรมขุน
 อนรัักษ์สงครามรับเป็นหัวหน้าต่อสู้สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ
 พระยาสุรศักดิ์จะเป็นผู้ชักชวนให้เงินหลวงในท้องพระคลังไปแจกจ่ายจ้างหา
 คนเป็นพรรคพวก กรมขุนอนรัักษ์สงครามก็รับเป็นหัวหน้า แต่ส่วนตัว
 พระยาสุรศักดิ์ทำเป็นหาไม่รู้ไม่เห็น กรมขุนอนรัักษ์สงครามเกลี้ยกล่อมได้
 เจ้าพระยามหาเสนาถ้อยข้าราชการคนอื่น ๆ อีกหลายคน มีพระยารามัญ
 วงศ์และพระยากลางเมืองนายกองมอญเป็นต้น รับจะพาพวกของตนมา
 เข้าช่วย ทำนองกรมขุนอนรัักษ์สงครามจะคิดชิงเอากรุงธนบุรีเป็นต้น
 เลี้ยก่อน เมื่อสมเด็จพระยามหาฯ ยกกองทัพกลับเข้ามาจะต่อสู้ แต่
 ในเวลากำลังคิดอ่านเตรียมการอยู่นั้น พระยาศรีอภัยยกกองทัพ
 เมืองนครราชสีมาจำนวนพล ๓,๐๐๐ เข้ามาตั้งเมืองนครเดียน ๕
 ขน ๘ ค่ำ ขุขันธ์ พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสุรศักดิ์กับพวกที่รวมคิดกันก็ตกใจ
 เกรงความที่คิดไว้จะแพร่พราย จึงรับให้ตีหมายผู้คนแล้วปล่อยกรมขุน
 อนรัักษ์สงครามออกจากคุกขังในเวลาค่ำ เมื่อวันอังคารเดือน ๕
 แรม ๕ ค่ำ ให้ยกพลไปปล้นบ้านพระยาศรีอภัยที่ตำบลสวนมังคุด
 สวนนนท์ ในเวลาเที่ยงคืนค่านั้น แต่กรมขุนอนรัักษ์สงครามมี
 ทรัพย์น้อย เพราะชาวพระนครไม่เข้าช่วย ได้แต่พวกมอญในกอง
 พระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองเป็นพน ยกชนไปถึงบ้านขุนช้าง
 ใต้สวนมังคุด เห็นเป็นเวลาลมล่าเภากำลังพัดกล้า ไต่ทักให้เอา

ไฟจุดเผาบ้านเรือนราษฎรที่บ้านปูน^(๑) ให้ไฟไหม้ลุกลามขึ้นไปยังบ้าน
 เรือนของพระยาสุริยอภัย แล้วให้ทหารรายโอบขึ้นไปทางค้ำานตะวันตก
 จนถึงวัดยางวังน้อย เขาปูนจึงเข้าไปในบ้านพระยาสุริยอภัย ฝ่ายพระยา
 สุริยอภัยไม่ทันรู้ตัว เห็นมีศัตรุมารปล้นบ้านก็เรียกคนออกต่อสู้ ครั้นเห็น
 ไฟไหม้ขึ้นมาทางค้ำานใต้จนจะถึงบ้านก็ตกใจ จึงตั้งสัตยาธิษฐานขอ
 ออ่าให้ไฟไหม้ลุกลามต่อขึ้นไป ขณะนั้นสะเก็ดเพลิงมพัดแปรไปทิศอื่น
 ไฟหาไหม้ไปไม่ถึงสวนมังคุดไม่ พวกพลของพระยาสุริยอภัยก็พากันมี
 ใจต่อสู้ข้าศึก และเมื่อเกิดรบกันขึ้นนั้น เจ้าศิริรักษาท่านผู้หญิงของ
 เจ้าพระยาสุริยอภัยที่อยู่ที่บ้านปากคลองบางลำภู รู้ว่ามีข้าศึกมาปล้นบ้าน
 พระยาสุริยอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาแจ้งพระยาพระรามนายกองมอญ^(๒)
 อีกพวก ๓ ช่วยกันจัดเรอรบพวกมอญซึ่งอยู่ในพระยาทั้ง ๒ นั้นข้ามฟาก
 ไปช่วยพระยาสุริยอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเช้า พวกกรมขุนอนรักษ์สงคราม
 สู้ไม่ได้พากันแตกพ่าย ส่วนกรมขุนอนรักษ์สงครามนั้นหนีไปอยู่ที่
 วัดยาง^(๓) พระยาสุริยอภัยตามจับได้ ในวันนั้น ให้เอาตัวจำไว้รอ
 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ฝ่ายพระยาสุริยอภัยเห็นการไม่สม
 ความคิด มีวิตกจะทำประการใดก็นั่งอยู่แต่ในพระราชวัง ด้วยเห็นว่า

(๑) บ้านปูนอยู่ที่เหนือวัดระฆัง สวนมังคุดอยู่ต่อขึ้นไป เป็นบ้าน (ที่ประทับ
 สมเด็จพระเจ้าพระยาเทพสุธาธิบดี) พระมรรดาของพระยาสุริยอภัย ต่อนั้นขึ้นไปถึง
 นางเกลือ แล้วถึงตำบลสวนลั่นจี่ที่ตั้งบ้านเดิมของพระยาสุริยอภัย

(๒) ครั้งนั้นพวกมอญแตกกันเป็น ๒ พวก พวกพระยาแจ้งพระยาพระรามนับถือ
 สมเด็จพระเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จึงมาช่วยข้างนี้

(๓) วัดยางอยู่ทางคลองบางกอกน้อย ใกล้วัดนายโรง ซึ่งเจ้ากรมรับสร้าง

คือเป็นผู้ชักชวนในทางลับ ถึงจะมีผู้สงสัยก็เห็นจะพอแก้ตัวได้ พระยา
สุริยภักย์จึงให้ตั้งค่ายรักษาลงไป แต่ส่วนมังกะจนถึงคลองนครบาล
ขึ้นเป็นเขตต์พระราชวัง แล้วให้ สักพระเจ้ากรุงธนบุรีเอากักขังไว้ ให้
มันคง ประสงค์จะข่มขืนมิให้เกิดเหตุขึ้นได้อีก (๑)

ฝ่ายสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงทราบข่าวก็ทรงดำริว่า พระยาสุริยภักย์
กลับมาแล้ว ก็คอยฟังเหตุการณียุทธเมืองเสียมราฐ พอได้ข่าวว่า
เกิดขบถขึ้น ในกรุงธนบุรีก็ มอบการศึก ให้ เจ้าพระยาสุรสีห์ บังคับบัญชา
แล้วรวบรวมกองทัพมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ กลับมาทางบ้านพระจากุณ ครั้น
มากลางทาง ทราบว่ามีศัตรูเกิดในกรุงธนบุรีถึงรบพุ่งกับพระยาสุริยภักย์
เป็นศึกกลางเมือง ก็ยกกองทัพตรงมายังกรุงธนบุรี มาถึงเมืองฉวันเสาร์
เดือน ๕ แรม ๘ ค่ำ ขบาล พ.ศ. ๒๓๒๕ ฝ่ายพวกชาวพระนครรู้ว่า
สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงทราบข่าวก็กลับมาถึงต่างถิ่นชนมยงค์ มีพวก
ราษฎรพากันไปคอยรับเป็นอันมาก ต่างร้องขอให้ช่วยปราบขบถเชิญให้ย้าย
เมืองเป็นสุขสำราญตั้งแต่ก่อนตลอดทิศทางที่เข้ามา ครั้นมาถึงพระราชวัง
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงก็อ่อนน้อมพร้อมกัน ห้ามผู้หนึ่งผู้ใด
กระทางกระเดื่องไม่ สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงทราบข่าวก็ ได้สวนทราบบรรณ
เหตุการณียุทธที่ใดมีมาตลอดแล้ว จึงให้มังกะจนตามพระเจ้ากรุงธนบุรี
ให้ชี้แจงความประพฤติกี่ ไต่กระทำ แก่ พระสงฆ์ และ พวก ชาวพระนคร

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพระยาสุริยภักย์เข้ามาถึงกรุงธนบุรี
ปรึกษากับพระยาสุรสีห์ให้สักพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่ในหนังสือพระราชวิจารณ์ปรากฏว่าเมื่อ
วันรบกันกลางเมือง พระเจ้ากรุงธนบุรียังทรงผนวชอยู่

ตลอดจนครอบครัวของผู้ไปราชการสงคราม ให้พากันไต่ความทุกข์ยาก
 ล้มตายโดยหาความผิดมิได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถจะแก้ได้
 ก็ริบผิดสิ้นทุกประการ สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จึงให้
 ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุงธนบุรี ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า
 เป็นเสียหนามหลักคออันใหญ่อยู่ในแผ่นดินจะละไว้มิได้ ควรให้สำเร็จ
 โทษเสีย สมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เห็นเป็นอัปคตินิกภาพ
 คอยขานเมืองกำลังศึกสงครามภายนอก มาเกิดทรยศชนภายในเพราะ
 พระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นเหตุ เกรงจะเกิดการจลาจลต่อไป จึงต้อง
 อนุญาตให้ขึ้นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง เมื่อพระเจ้า
 กรุงธนบุรีต้องสำเร็จโทษนั้นชนมายได้ ๔๘ ปี แล้วให้พิจารณากรมขุน
 ขุนรักษาสงคราม ฯ ก็ให้การทอชชตลงผู้ที่ได้ร่วมคิด มีพระยาสุรศักดิ์
 เป็นต้น ไต่ความเป็นสัตย์จึงพิพากษาลงโทษตามความผิดหมดทุกคน
 ครั้นเสร็จการปราบยุคเข็ญที่กรุงธนบุรีแล้ว ข้าราชการผู้ใหญ่
 ผู้น้อยทั้งปวงจึงพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ
 เสด็จขึ้นผ่านพิภพเป็นพระมหากษัตริย์ราชทรงปกครองสยามประเทศ
 สืบไป จึงเสด็จปราบดาภิเษกประทีปฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ดำรง
 สยามประเทศสืบมา และทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้านั่งเกล้า พระเจ้า
 สุรัสวดีให้เป็นพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วทรง
 สร้างกรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร ฯ เป็นราชธานี ถิ่นสมัย
 กรุงธนบุรีอันมีกำหนดอายุกาลได้ ๑๕ ปี ค่อยประการฉะนี้

อธิบายเรื่องไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงรัตนโกสินทร์

ตั้งแต่กรุงรัตนโกสินทร์ เป็นราชธานีของสยามประเทศ มา
จนประเทศพม่าเสียอิสรภาพตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ เมื่อบรรดา
พ.ศ. ๒๔๒๘ รวมเวลา ๓๐๓ ปี ไทยได้ทำสงครามกับพม่า ๓๐ ครั้ง
เป็นสงครามฝ่ายพม่ามาขจร ๕ ครั้ง ฝ่ายไทยไปขจร ๕ ครั้ง
ถ้ากล่าวตามรัชกาล ไทยกับพม่าทำสงครามกันเมื่อในรัชกาลที่ ๑
๘ ครั้ง รัชกาลที่ ๒ ครั้ง ๑ รัชกาลที่ ๓ ครั้ง ๑ รัชกาลที่ ๔ ครั้ง ๑
ในรัชกาลที่ ๕ เป็นแต่เพียงไทยยกกองทัพไปช่วยไล่พม่า ทาถึงรบพุ่ง
กันไม่ ถ้าว่าโดยการทำรบพุ่ง รบกันเข้มงวดอยู่แต่เมื่อในรัชกาลที่ ๑
ยุคเดียว ต่อมาก็เป็นแต่อย่างวิวาทกันทางปลายแดน ทาถึงรบรบ
ชยเคียวกันเหมือนเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ไม่

ในรัชกาลที่ ๑ พระเจ้าปดุงซึ่งเป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่า มี
อำนาจมากคล้ายกับพระเจ้าหงสาวดีเรงนองแต่ปางก่อน เมื่อได้
ประเทศอันทใกล้เคียงเป็นอาณาเขตต์แล้ว หมายจะตีเอาเมืองไทยให้
จงได้ ยกกองทัพมาใหญ่หลวงยิ่งกว่าศึกพม่าครั้งไหน ๆ ที่เคย
ปรากฏมาในพงศาวดาร แต่ฝ่ายไทยต่อสู้ด้วยไชยทวิชชกคชนใหม่
ในรัชกาลที่ ๑ นั้น สามารถเอาชัยชนะพม่าได้ ที่หลังพม่าก็
ครันคร้าม ไทยจึงไปตีพม่าบ้าง แต่ก็ไม่สำเร็จไม่ ไต่แต่หัวเมือง
ล่อเซ็นของพม่ามาเป็นของไทย

๓๒๓ อธิบายเรื่องไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงเก่า ๗

ถึงรัชกาลที่ ๒ พม่าจะเตรียมมาตีเมืองไทยอีก แต่มีเหตุขัดขวางเสียทั้ง ๒ คราว คราวแรกจึงเป็นแต่มาปล้นหัวเมืองในมณฑลภูเก็ตเมืองกลางเขินตัน กองทัพกรุงฯ ลงไปปราบปรามก็พ่ายแพ้ไป คราวหลังพอเตรียมทัพกันทั้ง ๒ ฝ่าย ณะเหตุเกิดเหตุในเมืองพม่า ๆ ต้องถอนกองทัพไปทางอื่น เลยไม่ไต่รบกัน คราวหลังจึงหาญในจำนวนสงครามไม่

ถึงรัชกาลที่ ๓ เมืองอังกฤษตีเมืองพม่าครั้งแรก อังกฤษมาชวนไทยเป็นสัมพันธมิตรไปช่วยรบพม่า กองทัพไทยได้ยกไปช่วยอังกฤษถึงเมืองเมาะคะมะ และได้รบพุ่งกับพม่าข้างแต่ไม่มากนัก เรื่องการสงครามครั้งนั้นในหนังสือพระราชพงศาวดารกล่าวว่าเป็นแต่ให้กองทัพไทยไปรักษาปลายแดน ห้ามมิราชการปรากฏไม่ ข้าพเจ้าได้พบรายการในจดหมายเหตุเก่าอย่าง พบในจดหมายเหตุของเฮนรีเบอร์นัทตอังกฤษที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยในเวลาการสงครามครั้งนั้นบ้าง จึงทราบรายการเห็นว่าเรื่องราวเป็นคดีน่ารู้ จึงได้เก็บเนื้อความมาเรียบเรียงให้ปรากฏในหนังสือเรื่องนี้ ทว่าเป็นคดีที่น่ารู้นั้นไม่ใช้ในกระบวนการรบพุ่ง ที่จริงเรื่องรบพุ่งไม่สู้มีสาระอันใดนัก ข้อสำคัญอยู่ในเรื่องราวที่ไทยกับอังกฤษเป็นสัมพันธมิตรกันครั้งนั้นอย่างแปลกประหลาดน่าพิศวง เพราะไทยกับอังกฤษตลอดพิธีกรรมนิยมผิดกัน มีความนิยมก็ผิดกัน ทั้ง ๒ ฝ่ายต่างไม่รู้ลัทธิธรรมเนียมและความนิยมของกันและกัน ใช้แต่เท่านั้น ข้าพเจ้าไม่ชอบกันและไม่ไว้ใจกันด้วย เหตุที่เกิเป็นสัมพันธมิตรกันเพราะอังกฤษ

ยังไม่รู้ว่าพม่าจะมีกำลังใหญ่หลวงสักเพียงไร เห็นว่าไทยเป็นศัตรูกับพม่าเคยรบพุ่งกันมาแต่ก่อน จึงมาชวนไทยไปช่วยรบเพื่อประโยชน์ของอังกฤษ ฝ่ายข้างไทยก็อยากทำลายกำลังพม่า แต่มุ่งหมายจะทำแต่เพียงที่สมแก่ประโยชน์ของไทย กิริยาที่เขินสัมพันธ์กันจึงเกิดไม่พอใจกันด้วยประการต่าง ๆ ตั้งแต่ต้นจนปลาย บางคราวถึงเกือบจะรบกันตนเองก็มี หากรัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายต่างพยายามรักษาทางไมตรีจึงตกลงมาที่จนตลอดการสงคราม เรื่องตอนนี้ แต่ต้องอ่านด้วยทรงไว้ในใจอย่างหนึ่ง ว่าในสมัยนั้นไทยเรายังไม่ได้เคยสมาคมกับชาวยุโรป ทั้งความรู้และความนิยมก็ยังเป็นอย่างไรๆ ควรจะพิจารณาเหตุแต่ทางการอันเป็นความมุ่งหมายของรัฐบาลในสมัยนั้น ก็จะแลเห็นว่าท่านตรีตรองเลือกพันด้วยรู้อย่างไรจะเป็นประโยชน์หรือมิเป็นประโยชน์แก่เมืองไทย และพยายามรักษาประโยชน์ไว้ได้ ในที่สุด

ถึงรัชกาลที่ ๕ ไทยไปยกกรุกตีเมืองเชียงใหม่จึงเกิดรบกับพม่า เหตุแห่งสงครามครั้งนี้มาแต่ในรัชกาลที่ ๓ เป็นมฤตกตกมาถึงรัชกาลที่ ๕ จึงไทยยกกองทัพไปตีเมืองเชียงใหม่ เพราะเหตุการณ์ทำให้เห็นว่าจำเป็น มีใช้ปรารภจะตีเมืองพม่า แต่ทำไปโดยไม่รู้มูลลำเนาการจรไม่สำเร็จ ไทยกับพม่าได้รบกันครั้งนั้นเป็นครั้งที่สองซึ่งปรากฏมาในพงศาวดาร ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระเจ้านันทวงษ์ครองแผ่นดินพม่าถูกอังกฤษชิงเอาหัวเมืองมอญเสียหมด หันมาปรารภจะเป็นไมตรีกับไทย ได้พยายามจะทำทางไมตรีหลายครั้ง

๑๒๓ อธิบายเรื่องไทยรบกับพม่าในครั้งกรุงเก่า

แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงเห็นประโยชน์ที่จะเป็น
ไมครกับพม่าก็ทรงเฉยเสีย

ในรัชกาลที่ ๕ มีพวกพม่าเงี้ยวเข็น ซึ่งเป็นคนของพม่า เข้ามา
ตั้งภูมิลำเนาที่เมืองเชียงแสน แต่แรกเป็นแต่อพยพเข้ามาตั้งทำมาหากิน
คราวละคราวหนึ่งสองคราว ว่าจะมาขอพึ่งพระบรมโพธิ์อย่างเป็นราษฎร
พลเมือง ครั้นนานเข้าพวกพม่ามาอยู่ด้วยกันมากจนถึงพันเศษก็ตั้งตน
ปกครองกันเอง ไม่ยอมอยู่ในบังคับบัญชาเจ้าพนักงานผู้ปกครองท้องที่
จึงโปรดให้กองทัพเจ้านายในมณฑลพายัพยกขึ้นไปขับไล่พวกพม่าเมื่อ
ขกน พ.ศ. ๒๔๑๘ พวกพม่าจึงทิ้งเมืองเชียงแสนหนีกลับเมืองพม่า

การสงครามในระหว่างไทยกับพม่าในชั้นกรุงเก่า มีเรื่องราว
เป็นเค้าเงื่อนคงแล้งมา แต่นจะอธิบายรายการให้ปรากฏต่อไป

สงครามครั้งที่ ๑ คราวพระม้ายกกองทัพมา ๕ ทาง
ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘

ว่าด้วยเรื่องเบื้องต้นแห่งการสงคราม

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จผ่านพิภพปราบ
คาบศิโยนเมือบขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พอทรงรงรัชชัตยบุคคลเข็ญในกรุงธนบุรี
รายคาบ และไปรทให้มีสารตราให้หากองทัพกลับมาจากกรุงกัมพูชา
แล้ว ก็ให้เริ่มการย้ายพระนครข้ามฟากจากเมืองธนบุรีมาสร้างกรุงเทพ
มหานคร อมรรัตนโกสินทร ฯ ทางข้างฝั่งตะวันออก

มูลเหตุซึ่งสร้างกรุงรัตนโกสินทร ในหนังสือพระราชพงศาวดาร
กล่าววว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงรงเกียจที่พระ
ราชวังเดิม (๑) ทั่ว้อยู่ใกล้ ซัดคตอปลจาววัดแจ้งและวัดท้ายตลาดล้อม
อยู่ทั้ง ๒ ด้าน คังนี้ ชวนให้เข้าใจความผิดไป เป็นเหมือนหนังสือ
พระราชประสงค์จะสร้างวังที่ประทัยใหม่ จึงให้ย้ายพระนครมาสร้างทาง
ฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว เหตุที่จริงนั้นเป็นอย่างอื่นและเป็นข้อสำคัญ
ยิ่งกว่าจะสร้างวังมาก ทั่วยทรงพระราชดำริว่าพระม้ายคงจะมาตีเมืองไทยอีก
กรุงธนบุรีสร้างข้อมปราการทั้ง ๒ ฝั่ง เขาแม่น้ำไว้กกลางเมือง เหมือน
อย่างเมืองพิษณุโลก มีประโยชน์ ทออาจเอาเรือรบเข้าไว้ ในเมืองเมื่อ

(๑) อยู่ที่ปากคลองบางกอกใหญ่ ใช้เป็นโรงเรียนนายเรืออยู่บัดนี้

เวลาตกข้าศึกมาตั้งประชิด แต่การสู้รบรักษาเมืองคนข้างในจะถ่ายเท
 ช่วยกันรบพุ่งรักษาหน้าที่ไม่มีใครทนท่วงทีด้วยต้องขามน้ำ พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ไต่เคยทรงรักษาเมืองพิษณุโลกสี่คัก
 อะแซห่วนก เมืองพิษณุโลกล่านำแคบและคนพอทำสะพานข้ามได้ยิ่ง
 ลำบาก ทรงพระราชดำริเห็นว่าทกรงอื่น ๆ แม่น้ำเจ้าพระยาทั้งกว้าง
 ทั้งลึก จะทำสะพานข้ามไม่ได้ ถ้าข้าศึกเข้ามาได้ ถึงพระนคร จะไม่
 สามารถต่อสู้ข้าศึกรักษาพระนครได้ ข้างฝั่งตะวันออกเป็นที่ไชยภูมิ
 เพราะเป็นหัวแหลม ถ้าสร้างเมืองแต่ปากเดียวจะโตแม่น้ำใหญ่เป็นคูเมือง
 ทั้งด้านตะวันออกและด้านใต้ ต้องขุดคลองเป็นคูเมืองแต่ด้านเหนือกับ
 ด้านตะวันออกเท่านั้น ถึงข้าศึกจะเข้ามาได้ ถึงพระนครก็จะพอสู้ได้
 ด้วยเหตุนี้จึงโปรดให้ย้ายพระนคร มาสร้างข้างปากตะวันออกแต่ฝั่งเดียว
 เรื่องย้ายพระนครมาตั้งแต่ฝั่งเดียว น่าจะดังไต่เคยเป็นขุขัตตาธิราชกัน
 ในรัชกาลแต่ครั้งกรุงธนบุรีเมื่อแรกเสร็จศึกอะแซห่วนก และบางทีจะดัง
 ไต่เคยวางแผนเสร็จแล้ว แต่จะเป็นด้วยพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่ทรงเห็นชอบ
 ด้วยพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ หรือ
 มิฉะนั้นจะคิดราชการศึกสงครามอยู่จึงค้างมา ขอนพงเห็นไต่เคยพอเสด็จ
 ปรายตามิเชกแล้ว ก็ให้ลงมือสร้างพระนครใหม่ในที่นี้ และธรรมดา
 การสร้างเมือง ซึ่งจะคิดทำโดยขุขัตตาธิราชในที่นี้ ไม่ตรวจตราภูมิลำเนา
 ให้รู้แน่ชัด และไม่คิดประมาณการทั้งกำลังซึ่งจะสร้างให้ตลอดก่อนนั้น
 ไต่เคยสยที่จะเป็นไต่ จึงเห็นว่าการย้ายพระนครมาสร้างทางฝั่งตะวันออก
 เป็นการที่ไต่มีความคิดมาแต่ครั้งกรุงธนบุรีแล้ว

การสร้างกรุงรัตนโกสินทร์เป็นอันยุติที่จะตั้งราชธานีอยู่ที่บางกอก
 นี้ต่อไป ไม่คิดกลับไปตั้งที่กรุงศรีอยุธยาอย่างโบราณ จึงมีรับสั่งให้
 ขุนไวยอภัยวงศ์แห่งกรุงเก่าเอาอิฐลงมาสร้างขอมปราการกรุงเทพฯ และ
 จะมีให้กรุงเก่าเป็นท้าวค้ำของข้าศึกด้วยอีกประการ ๓ สร้างพระนคร
 อยู่ ๓ ปีจึงสำเร็จเมื่อในขมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พอสัสมโฆษพระนครแล้ว
 ไม่ช้า ในขมนเองพระมอาก็ยกกองทัพใหญ่มาตีเมืองไทย

ในตอนนั้นจะต้องขอย้อนไปเล่าเรื่องพงศาวดารพระมาเสี้ยก่อน คือ
 เมื่อพระเจ้าอลองพญาผู้เป็นต้นราชวงศ์สันพระชนม์ มังลอกราชบุตร
 องค์ใหญ่โตครองแผ่นดินพระมาค่อมมา พระเจ้ามังลอกมีราชบุตรกับ
 พระมเหสีองค์ ๓ ชื่อว่ามังหม่อง เมื่อพระเจ้ามังลอกสิ้นพระชนม์
 มังหม่องยังเยาว์อยู่ ราชสมบัติจึงตกแก่มังระราชอนุชา ครั้น
 มังหม่องเติบโตใหญ่ขึ้นพระเจ้ามังระมีความรังเกียจเกรงจะชิงราชสมบัติ คิด
 จะประหารชีวิตมังหม่องเสีย แต่นางราชชนนีผู้เป็นย่าของมังหม่องขอ
 ชีวิตไว้ รับว่าจะให้ไปศึกษาวิชาเวทย์มนต์อยู่ในวัดจนตลอดชีวิต มีให้มา
 เกี้ยวของด้วยราชการแผ่นดิน พระเจ้ามังระจึงมิได้ทำอันตรายแก่
 มังหม่อง พระเจ้ามังระเสวยราชมา มีราชบุตร ๒ องค์ ใหญ่เรียกกัน
 ว่าจิงกูชา แปลว่าผู้กินส่วยเมืองจิงกู เป็นลูกพระมเหสี องค์น้อยชื่อ
 แซลงจาเป็นลูกพระสนม จิงกูชาพอโตขึ้นก็ชอบคบคนพาล ซักชวน
 ให้ประพฤติเสเพลมาเนือง ๆ พระเจ้ามังระมิใคร่เต็มพระทัยจะให้เป็น
 รัชทายาท ครั้นขวอก พ.ศ. ๒๓๓๘ พระเจ้ามังระประชวรหนักจน
 จะสิ้นพระชนม์ จะมอบราชสมบัติให้ผู้นองเกรงจะเกิดจลาจล จึงมอบ

ราชสมบัติแก่เจ้ากรุงราชบุตรใหญ่ พระเจ้าจึงถูกพาไปราชสมบัติแล้ว
สงสัยว่ามีผู้คิดร้าย จึงให้ขยแซลงจากราชอนชาสำเร็จไทยเสีย แล้ว
ให้หาอะแซห่วนักกลับไปจากเมืองพิษณุโลก ไปถึงที่พาลหาเหตุดอก
อะแซห่วนักเสียจากยศบรรตาคักคิ แล้วขยพระเจ้าอาวองค์ใหญ่ซอมังไป
ซึ่งเรียกกันว่าตะแคงอะเมียง ตามตำแหน่งยศเป็นเจ้าของเมืองอะเมียง
สำเร็จไทยเสียอีกองค์ ๑ และให้เนรเทศพระเจ้าอาวอก ๓ องค์ คือ มังเวง
ตะแคงปดง มังบุตะแคงพุกาม และมังโพเซียงตะแคงแปงตะแลไปเสีย
จากเมืองอังวะ เขาไปคุมไว้ในหัวเมือง พระเจ้าจึงถูกห้ามเหยียดไม่มี
ราชบุตร แล้วได้อิศาของอำมาตย์อะตวนห่วนมาเป็นนางสนม แต่แรกมี
ความเสนหาแก่นางนั้นมาก ถึงยกขึ้นเป็นพระสนมเอก รองแต่พระ
มเหสีลงมา บิดาของนางก็เอามาขย่องให้มียศเป็นขุนนางผู้ใหญ่
แต่พระเจ้าจึงถูกงานนั้นมักเสวยสุราเมา และประพฤติกิรารุณร้ายกาจต่าง ๆ
อยู่มาวันหนึ่งพระเจ้าจึงถูกกำลังเมา เกิดพิโรธให้เอานางสนมเอกนั้นไป
ถ่วงน้ำเสีย แล้วดอดบิดาของนางลงเป็นไฟ อะตวนห่วนโกรธแค้นจึง
ไปคบคิดกับตะแคงปดงซึ่งเป็นพระเจ้าอาวองค์ใหญ่ และอะแซห่วน
ซึ่งถูกดอดคนนั้น (๑) ปรึกษากันจะกำจัดพระเจ้าจึงถูกเสียจากราชสมบัติ
ทำนองตะแคงปดงจะเกรงเจ้าน้องอีก ๒ องค์จะไม่ยอมให้ราชสมบัติ ใน
ชั้นแรกจึงอุกหนนมังหม่อง ซึ่งขวยเป็นสามเณรอยู่ให้คิดชิงราชสมบัติ

(๑) เรื่องอะแซห่วนักครั้งนี้ หนังสือบางฉบับว่าเป็นพ่อของนางสนมที่ถูกถ่วงน้ำ
ข้าพเจ้าถือว่าตามจดหมายเหตุของนายพันตรี ไมเคิล ไซม์ทูตอังกฤษที่ได้ไปเมืองพะม่า
เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ เพราะเห็นว่าแต่งใกล้กับเวลาที่เกิดเหตุ

เพราะมิ่งหม่องเป็นลูกมเหยีของพระเจ้ามิ่งลอกอันอยู่ในที่ควรจะได้ราชสมบัติมาแต่ก่อนแล้ว

ถึงบวช พ.ศ. ๒๓๒๕ พระเจ้าจิงกูจาออกไปประพาสหัวเมือง ทางนี้มิ่งหม่องจึงสึกจากสามเณร คุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นใต้เมืองอังวะโดยง่าย มิ่งหม่องจะมอบราชสมบัติถวายพระเจ้าอาว ๓ องค์ แต่พระเจ้าอาวไม่รับ มิ่งหม่องจึงชวนว่าราชการ แต่พอมิ่งหม่องขนนึ่งเมืองก็ปรากฏว่าไม่สามารถจะปกครองแผ่นดินได้ ก็เลยปล่อยให้เหล่าโจรที่เป็นพรรคพวกช่วยปล้นเมืองอังวะ ไปเที่ยวแย่งชิงทรัพย์สมบัติของพวกชาวเมืองตามอำเภอใจ มิ่งหม่องควบคุมไว้ไม่อยู่ เกิดวุ่นวายขนนึ่งเมืองอังวะ พวกข้าราชการทั้งปวงจึงพร้อมกันไปเชิญตะแคงปกครองราชสมบัติ ก็เลยเป็นราชชยครที่ ๕ ของพระเจ้าอลองพญา มิ่งหม่องนั่งเมืองอยู่ได้ ๓๓ วัน พระเจ้าปกครองก็จับสำเร็จโทษเสีย.

ฝ่ายพระเจ้าจิงกูจาซึ่งออกไปประพาสอยู่หัวเมือง เมื่อข่าวปรากฏไปถึง ว่ามิ่งหม่องชิงใต้เมืองอังวะ พวกไพร่พลติดตามไปด้วยก็พากันหลบหนีกันไปเสียเป็นอันมาก เหลือแต่ขุนนางคนสนิทติดพระองค์อยู่ไม่กี่คน แต่แรกพระเจ้าจิงกูจาคิดจะหนีไปอาศัยอยู่เมืองกระแซ แต่เป็นห้วงนางราชชนนึ่งลอบลงมาใกล้เมืองอังวะ แล้วมีหนังสือเข้าไปทูลให้ทราบว่า จะหนีไปเมืองกระแซ นางราชชนนึ่งให้มาห้ามปรามว่า เกิดมาเป็นกษัตริย์ถึงจะตายก็ชอบแต่จะตายอยู่ในเมืองของตัว ที่จะหนีไปพึ่งเมืองน้อยอันเคยเป็นข้าหาควรไม่ พระเจ้าจิงกูจาก็เกิดมานะพาพวกบริวารทม้อยตรงเข้าไปในเมืองอังวะ ทำองอาจเหมือนนกขี้เสด็จไปประพาสแล้วกลับ

คนมายังพระนคร พวกพลไพร่ทริภุชเวศม์เมืองเห็นพระเจ้าจิงกจาก
 พากันเกรงกลัวไม่มีใครกล้าจะต่อสู้ พระเจ้าจิงกจาเข้าไปไต่ถามในเมือง
 พออะตวนห่วนพ่อนางสนมเอกทพระเจ้าจิงกจาให้มาเสียบทราบายความจึงคุม
 รพลมาล้อมจับพระเจ้าจิงกจา อะตวนห่วนเองพบนพระเจ้าจิงกจาสิ้น
 พระชนม์ที่ในเมืองอองวะ พระเจ้าปดุงทราบายความว่าอะตวนห่วนฆ่าพระ
 เจ้าจิงกจาก็ทรงพระพิโรธ ว่าควรระงับมาถวายโดยละม่อม ไม่ควรระ
 ฆ่าฟันเจ้านายโดยผลการ ให้เอาตัวอะตวนห่วนไปประหารชีวิตเสีย
 ทรงนผู้ที่แต่งตั้งพระราชพงศาวดารเข้าใจผิดไปว่าประหารชีวิตอะตวน
 ห่วนก็ ทรงอระแจะห่วนกนั้นเมื่อพระเจ้าปดุงได้ราชสมบัติแล้ว เขากลับ
 มายกย่องตั้งแต่งตั้งเป็นขุนนางผู้ใหญ่ ได้ให้เป็นอุปราชสำเร็จราชการ
 หวเมืองฝายโตอยู่ที่เมืองเมะตะมะจนตายเมื่อขจอ พ.ศ. ๒๓๓๓ และว่าได้
 เป็นแม่ทัพมารบไทยอีกคราว ๑ คราวไทยยกไปตีเมืองทะวายเมื่อขมะแม
 พ.ศ. ๒๓๓๐ (แต่ความซอหลงนชาวพเจ้าสังสัยอยู่)

ขณะเมื่อเกิดแย่งชิงราชสมบัติกันวุ่นวายในเมืองพะม่าครั้งนั้น
 เหล่าหัวเมืองชนของพะม่าก็พากันกระต้างกระเดื่อง ถึงยังอาจคุมกำลัง
 ไปปล้นเมืองอองวะซึ่งเป็นราชธานีก็มี พระเจ้าปดุงต้องทำสงครามปราบ
 ปราบเสี้ยนหนามแผ่นดินอยู่หลายปี แต่พระเจ้าปดุงนั้นเข้มแข็งในการศึก
 ยิ่งกว่าบรรดาราชวงศ์ของพระเจ้าอลองพญาองค์อื่น ๆ เมื่อปราบปราม
 พวกทศกร้ายรายคายทั่วทั้งเขตต์พะม่ารามัญและไทยใหญ่แล้ว จึงสร้าง
 เมืองอมระบูรระขึ้นเป็นราชธานีใหม่ แล้วยกกองทัพไปตีประเทศมณีปุระ

ทางฝ่ายเหนือ และประเทศยะไข่ทางตะวันตกได้ทั้ง ๒ ประเทศ แล้วราช
อาณาเขตก็กว้างขวางยิ่งกว่ารัชกาลก่อน ๆ โดยมาก พระเจ้าปดุง
เสวยราชย์มาได้ ๓ ปี จึงคิดจะเข้ามาตีเมืองไทยให้มีเกียรติยศเป็น
มหाराชเหมือนเช่นพระเจ้าหงสาวดียว่นอง ด้วยในขณะนั้นพระเจ้าปดุง
ก็ได้ประเทศที่ใกล้เคียงไว้ในอาณาเขตคัมภีร์วิบุรณะ และทำสงคราม
มีชัยชนะมาทุกแห่ง พลทหารกำลังร่าเริงทำนองเดียวกัน.

ครั้นถึงมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปดุงให้เตรียมกองทัพที่จะยก
เข้ามาตีเมืองไทย เกณฑ์คนทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองชนตลอคน
เมืองประเทศราชหลายชาติหลายภาษา รวมจำนวนพล ๓๔๔,๐๐๐ จัก
เป็นกระบวนทัพ ๘ ทัพ คือ

ทัพที่ ๑ ให้แมงยี แมงชองกยอ เป็นแม่ทัพ มีทัพยกทัพเรือ
จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ เรือกำปั่นรบ ๓๕ ลำ ลงมาตั้งที่เมืองมะริด ให้ยก
ทัพยกมาตีหัวเมืองไทยทางบกด้วย ตั้งแต่เมืองชุมพรลงไปจนถึงเมือง
สงขลา ส่วนทัพเรือให้ตีหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตกตั้งแต่เมืองตะกั่วป่า
ลงไปจนถึงเมืองกลาง.

ในพงศาวดารพะม่าว่าแมงยีแมงชองกยอยกลงมาแต่เดือน ๘ บ
มะเส็ง ด้วยพระเจ้าปดุงให้เป็นพนักงานรวบรวมเสบียงอาหารไว้สำหรับ
กองทัพหลวงที่จะยกลงมาตั้งประชุมทัพที่เมืองเมาระตมะควย ครั้นเมื่อ
กองทัพหลวงยกลงมาไม่ทันเสบียงอาหารไว้พอการ พระเจ้าปดุงทรง
พิโรธให้ประหารชีวิตแมงยีแมงชองกยอเสีย แล้วตั้งเกงหวุ่นแมงยี
มหาสิหะสวะอัครมหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพที่ ๑ แทน.

ทัพที่ ๒ ให้ถอนออกแฝงคิศจังหวัดเป็นแม่ทัพ ถือพล ๓๐,๐๐๐ ลงมา
ตั้งที่เมืองทะวาย ให้เดินเข้าทางด่านของศ มาค้ำหัวเมืองไทยฝ่ายตะวันตก
ตั้งแต่เมืองราชบุรีเมืองเพชรบุรีลงไปประจบกองทัพที่ ๑ ที่เมืองชุมพร.

ทัพที่ ๓ ให้หัวนครีสะโตะศิริมหาอุจระนา เจ้าเมืองของอเป็น
แม่ทัพ ถือพล ๓๐,๐๐๐ ยกมาทางเมืองเชียงใหม่ ให้ลงมาตั้งเมือง
นครลำปาง และหัวเมืองทางริมแม่น้ำแควใหญ่และน้ำยมตั้งแต่เมือง
สวรรคโลกเมืองสโขทัยลงมาบรรจบกองทัพหลวงที่กรุงเทพฯ ฯ

ทัพที่ ๔ ให้เมียนหวุ่นแมงยิมหาคิมซ่องเป็นแม่ทัพ ถือพล ๓๓,๐๐๐
ยกลงมาตั้งที่เมืองเมะตมะ เป็นทัพหน้าที่จะยกเข้ามากรุงเทพฯ ฯ
ทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

ทัพที่ ๕ ให้เมียนเมหวุ่นเป็นแม่ทัพ ถือพล ๕,๐๐๐ มาตั้งที่เมือง
เมะตมะ (๑) เป็นทัพหนุนทัพที่ ๔.

ทัพที่ ๖ ให้ตะแคงกามะราชบุตรที่ ๒ (พระมาเรียกว่า ศิริธรรม
ราชา) เป็นแม่ทัพ ถือพล ๓๒,๐๐๐ มาตั้งที่เมืองเมะตมะเป็นทัพหน้า
ที่ ๑ ของทัพหลวงที่จะยกเข้ามากรุงเทพฯ ฯ ทางด่านพระเจดีย์สามองค์.

ทัพที่ ๗ ให้ตะแคงจิกกูราชบุตรที่ ๓ (พระมาเรียกว่า สะโตะ
มันซอ) เป็นแม่ทัพ ถือพล ๓๓,๐๐๐ มาตั้งที่เมืองเมะตมะ เป็น
ทัพหน้าที่ ๒ ของทัพหลวง.

(๑) รายการเรื่องสงครามคราวนี้ พงศาวดารพระม่ายคดีต้องกับหนังสือพระราช
พงศาวดารแทบทุกข้อ แต่ทัพที่ ๕ นี้ไม่มีในพงศาวดารพระมา จะเป็นเพราะเขียนฉบับ
เดิมตกก็มิได้.

ทัพที่ ๘ เป็นกองทัพหลวง จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ พระเจ้าปดุงเป็น
จอมพล เสด็จลงมาเมืองเมาระตมะเมื่อเดือน ๑๒ ขมะเส็ง.

ทัพที่ ๙ ให้รชองนรธาเป็นแม่ทัพ ถือนพล ๕,๐๐๐ (เข้าใจว่าตั้งที่
เมืองเมาระตมะเหมือนกัน) ยกเข้ามาทางด่านแม่ละเมา แขวงเมืองตาก
มาคหวเมืองเหนือทางริมแม่น้ำพอง ตั้งแต่เมืองตากเมืองกำแพงเพชร
ลงมาประชิดทัพหลวงที่กรุงเทพฯ ฯ

กองทัพ ๘ ทัพที่กล่าวมานี้ กำหนดให้ยกเข้ามาตีเมืองไทยใน
เดือนธันวาคมเส็งพร้อมกันทุกทัพ คือจะตรงมาตีกรุงเทพฯ ๕ ทัพเป็น
จำนวนพล ๘๘,๐๐๐ ตหวเมืองฝายเหนือ ๒ ทัพ เป็นจำนวนพล ๓๕,๐๐๐
ตหวเมืองขกษไตฝายตะวันตก ๒ ทัพ จำนวนพล ๒๐,๐๐๐ จำนวนพล
ของข้าศึกที่ยกมาตีเมืองไทยครั้งนรวมทั้งสิ้นจึงเป็น ๑๔๓,๐๐๐ คุ้มกัน

กระบวนทัพที่พระเจ้าปดุงให้ยกมาครั้งนี้ผิดกับกระบวนทัพที่พระมา
เคยยกมาตีเมืองไทยแต่ก่อน กองทัพพระม่ายกมาตีเมืองไทยแต่ก่อน
แม่เป็นทัพใหญ่ทัพกษัตริย์ เช่นครั้งพระเจ้าหงสาวดี และครั้งพระ
เจ้าอลองพญา ก็ยกมาแต่ทางเดียว ข้างที่ยกมาเป็น ๒ ทาง เช่น
เมื่อคราวให้พระยาพิสมยกมากับพระเจ้าเชียงใหม่ ในครั้งสมเด็จพระ
นเรศวรและครั้งพระม่ายตีกรุงศรีอยุธยาเมื่อคราวหลังนั้น แต่คราวนยกมา
ถึง ๕ ทาง คือทางใดที่พระม่ายเคยยกกองทัพเข้ามาเมืองไทยแต่ก่อน
ก็ให้กองทัพยกเข้ามาในคราวนี้พร้อมกันหมดทุกทาง ประสงค์จะเอา

กำลังใหญ่หลวงเข้าท่วมเกล้าให้พระอภัยมณีหมดทุกคืน มิให้ไทยมีประตู
ที่จะสู้ได้ แต่ที่แท้พระเจ้าปดุงปรีชาญาณในยุทธวิธีไม่เหมือนพระเจ้า
หงสาวดีแต่ปางก่อน ภาระการประมาณพลาคในข้อสำคัญ ด้วยไพร่พล
มากมายย้ายแยกกันเป็นหลายทัพหลายกอง และยกมาหลายทิศหลาย
ทางเช่นนั้น ไม่คิดเห็นว่ายากที่จะเกินทัพเขามาถึงที่มุ่งหมายให้พระอภัย
มณี อีกประการ ๑ ซึ่งยิ่งสำคัญกว่านั้น คือมิได้คิดถึงความยากในเรื่องที่
จะหาและลำเลียงเสบียงอาหารให้พอเพียงเลี้ยงกองทัพได้หมดทุกทาง
ความพลาดพลั้งของพระเจ้าปดุงทั้ง ๒ ข้อนี้ไทยเอาเป็นประโยชน์ในการ
ต่อสู้ศึกพะม่าครั้งนั้นได้เป็นสำคัญ ดังจะเห็นได้ ในรายการที่จะปรากฏ
ต่อไปข้างหน้า

ที่จะกล่าวถึงฝ่ายข้างไทยต่อไป ขณะพะม่าลงมือประชุมพล
ในฤดูฝนมะเส็งนั้น พวกกองมอญไปลาดตระเวนสืบทราบความว่าพะม่า
เตรียมทัพที่เมืองเมาระตมะระมาตีเมืองไทย เมืองกาญจนบุรีบอกเข้ามา
ถึงกรุงเทพฯ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๑๒ แรม ๙ ค่ำ ค่อนนั้นมาหัวเมือง
เหนือใต้ทั้งปวงก็บอกข่าวศึกพะม่าเข้ามา โดยลำดับ พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์จึงโปรดให้ประชุมพระราชวงศานุวงศ์ กับทั้ง
เสนาบดีข้าราชการผู้ใหญ่พร้อมกันหน้าพระที่นั่ง ทรงปรึกษากิจการที่จะ
ต่อสู้พะม่าข้าศึก ข้อปรึกษาและมติที่ตกลงกันในครั้งนั้นจะเป็นอย่างไร
ยังหาพบจดหมายเหตุไม่ จึงได้แต่พิเคราะห์โดยลักษณะการที่ได้ทำต่อ
มา เข้าใจว่าคงเห็นพร้อมกันในที่ประชุมว่า ศึกพะม่าที่พระเจ้าปดุงยก

มาครั้งนั้นใหญ่หลวงผิดกับศึกพระมัทเคยมีมาแต่ก่อน ทวยบริพรมาก
 มากและระยกมาทุกทิศทุกทาง กำลังข้างฝ่ายไทยมีจำนวนพลสำรวจได้
 เพียง ๗๐,๐๐๐ เศษ น้อยกว่าข้าศึกมากนัก ถ้าจะแต่งกองทัพไปต่อสู้
 วิชาเขตต์แดนทุกทางทศาศกยกเข้ามา เห็นว่าเสียเปรียบวิชาศก
 เพราะเหตุที่ต้องแบ่งกำลังแยกย้ายไปหลายแห่ง กำลังกองทัพไทยก็จะ
 อ่อนแอด้วยกันทุกทาง เพราะฉะนั้นควรจะรวบรวมกำลังไปต่อสู้วิชาศก
 แต่ในทางที่สำคัญก่อน ทางไหนไม่เห็นสำคัญปล่อยให้วิชาศกทำตาม
 ชอชใจไปพลาง เมื่อเอาชัยชนะวิชาศกซึ่งเป็นทัพสำคัญได้แล้วจึงปราบ
 ปราบวิชาศกทางอื่นต่อไป เนื้อความที่ปรึกษาจะลงมติเป็นอย่างนั้น ก็
 เวลานั้นสืบได้ความว่ากองทัพใหญ่ของวิชาศกยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์
 สามองค์ และพระเจ้าปดุงเป็นจอมพลมาเองในทางนั้นด้วย พระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จึงโปรดให้จัดกองทัพสำหรับที่จะ
 ต่อสู้วิชาศกเป็น ๔ ทัพ คือ

ทัพที่ ๑ ให้กรมพระราชวังหลัง (เวลานั้นยังดำรงพระยศเป็น
 เจ้าฟ้ากรมหลวงอนุรักษ์เทเวศร์) เป็นแม่ทัพถือพล ๑๕,๐๐๐ ไปตั้ง
 ชักดาทัพอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ คอยข้อมันอย่าให้กองทัพพระมัทยก
 ลงมาทางข้างเหนือล่วงเลยลงมาถึงกรุงเทพฯ ได้ ในเวลากำลังต่อสู้
 วิชาศกทางเมืองกาญจนบุรี

ทัพที่ ๒ เป็นกองทัพใหญ่กว่าทุกทัพ จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ให้กรม
 พระราชวังบวรฯ เสด็จเป็นจอมพลไปตั้งที่เมืองกาญจนบุรี (เก่า)
 คอยต่อสู้กองทัพพระเจ้าปดุงที่จะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์

ทัพที่ ๓ ให้เจ้าพระยาอรรมา (บุญรอด) กับเจ้าพระยาอมราช
 ถอล ๕,๐๐๐ ไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี รักษาทางลำเลียงของกองทัพที่ ๒
 และคอยต่อสู้พระม้าวซึ่งจะยกมาแต่ทางข้างใต้หรือทางเมืองทะวาย

ทัพที่ ๕ กองทัพหลวงจัดเตรียมไว้ในกรุง จำนวนพล ๒๐,๐๐๐
 เศษ เป็นกองหนุน ถ้ากำลังศึกหนักทางบ้านไทรจะได้ยกไปช่วยให้ทันที

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๑ รบพระมัทรีลาคทัญญา

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพออกจากกรุงเทพ ฯ ใน
เดือนอ้ายข่มะเส็ง ทรงจัดให้พระยากลาโหมราชเสนา พระยา
จำแสนยากรเป็นกองหน้า เจ้าพากรมหลวงจักรเจษฎาเป็นยกกระบัตรทัพ
เจ้าพระยารัตนาพิพิธทสมุหนายกเป็นยกกาย พระยามณฑิยรชาล
เป็นกองหลัง ยกไปถึงเมืองกาญจนบุรี (เก่า) ให้ตั้งค่ายมั่นในทุ่ง
ลาคทัญญาที่เชิงเขาบรรทัดเป็นหลายค่าย ชกขกกาถึงกันสกัดทางที่
พระม้ายกเข้ามา แล้วทรงจัดให้พระยามหาโยธา (เจ่ง) คุมกองมอญ
จำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกออกไปตั้งขัณฑ์อยู่ที่บ้านกรามข้าง อันเป็นช่อง
เขาริมลำน้ำแควใหญ่ในทางทิศกจะยกมานอีกแห่งหนึ่ง

ฝ่ายกองทัพพระม้ายกเข้ามาทางบ้านพระเจดีย์สามองค์ ทัพ
เมียนหมันที่ ๔ ยกเข้ามาก่อน เดินผ่านแขวงเมืองไตรโยคตัดมาลงทาง
ริมลำน้ำแควใหญ่ที่เมืองท่ากระดาน เดินทางริมน้ำค้อลงมาถึงบ้านกราม
ข้าง พระม้ายมากกว่าระดมตีค่ายของมอญซึ่งตั้งรักษาบ้านกรามข้าง
แตก แล้วยกเข้ามาถึงชายทุ่งลาคทัญญาที่กองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ
ตั้งรับอยู่ ทัพพระม้ายที่ ๔ ก็ตั้งค่ายลงตรงนั้น ครั้นทัพเมียนหมัน
ที่ ๕ ตามเข้ามาถึงก็ตั้งค่ายเป็นแนวรบค้อกันไป จำนวนพลพระม้ายทั้ง ๒
ทัพรวม ๑๕,๐๐๐

ในพงศาวดารพระม้าวว่า กองทัพพระม้ายกเข้ามาได้สู้รบกับกอง
 มอญที่รักษาค่านกราบข้าง กองมอญล่าถอย พระม้าวติดตามมาถึงที่
 ค่ายไทยที่ลาคหญ้า พระม้าวก็ทรงเข้าตีค่ายไทย ได้รบกันเป็นสามรบ
 พระม้าวรบถล่มเข้ามาให้ไทยล้อมจับได้กอง ๓ นายทัพพระม้าวเห็นว่าไทยมี
 กำลังมากเกรงจะเสียทีจึงให้ตั้งค่ายมั่นลง หวังจะรอฟังชัยเคียวกับไทย
 ค่อยไป

กระบวนยุทธวิธีไทยไปตั้งรับพระม้าวเข้าศึกที่ลาคหญ้าคราวนั้นผลกับ
 วิธีไทยได้เคยต่อสู้พระม้าวมาแต่ก่อน พิเคราะห์ตามรายการที่ปรากฏ
 มาในหนังสือพระราชพงศาวดาร เมื่อครั้งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ
 ครั้งสมเด็จพระนเรศวรก็ ถ้าพระม้ายกมาเป็นศึกใหญ่เหลือกำลัง ไทย
 มักต่อสู้ที่พระนคร ถ้าคราวไหนไทยเห็นว่ากำลังพอจะต่อสู้เข้าศึกต่อก
 มา ก็ยกออกตีที่เข้าศึกให้แก่ก ในกลางทางเมื่อก่อนจะเข้ามาถึงชาน
 พระนคร มักรบกันในแขวงเมืองสุพรรณบุรีโดยมาก ถ้าทางเหนือ
 มักรบกันในแขวงเมืองอ่างทอง วิธีที่เอากองทัพใหญ่ออกไปตั้งสกัด
 กองทัพใหญ่ของข้าศึกถึงชายแดน พงมชนคราวนี้เป็นครั้งแรก เป็นวิธี
 ทศกชนใหม่เมื่อรัชชกาลที่ ๑ คงเป็นเพราะพิจารณาเห็นว่าที่ทุ่งลาคหญ้า
 อยู่ต่อเชิงเขาบรรทัดทางที่พระม้าวต้องเดินทัพข้ามเข้ามา ถ้าไทยรักษาทุ่ง
 ลาคหญ้าไว้ได้ กองทัพพระม้าวที่ยกเข้ามาจะต้องตั้งอยู่บนภูเขาอันเป็นที่
 กันดาร จะหาเสบียงอาหารเลี้ยงกองทัพและจะเดินกระบวนทัพก็ยาก
 เปรียบเหมือนข้าศึกต้องอยู่ในตรอก ไทยสกัดคอยอยู่ปากตรอก ถึง
 กำลังน้อยกว่าก็พอจะต่อสู้ได้ ด้วยอาศัยภูมิตั้งกล่าวมา การที่

เป็นจริงเช่นนั้น เมื่อกองทัพหน้าของพระม้ายกเข้ามาประชิดทัพไทยตั้ง
 สะกดอยู่ที่ทุ่งลาดหญ้า ก็ต้องหยุดอยู่เพียงเชิงเขา เมื่อกองทัพหน้าหยุด
 อยู่เพียงเชิงเขา กองทัพที่ยกตามมาข้างหลังก็ต้องหยุดอยู่นอกเขาเป็น
 ระยะกันไป ชราภควาทัพตะแคงกามะราชบุตรทัพที่ ๖ ตั้งอยู่ที่ท่าคินแคง
 ทัพตะแคงจกกราชบุตรทัพที่ ๘ ตั้งอยู่ที่สามสบ (๑) ทัพหลวงของพระเจ้า
 ปดุงทัพที่ ๘ ตั้งอยู่ใกล้ปลายลำน้ำลอนซี พันพระเจดีย์สามองค์เข้ามา
 เพียง ๒ ระยะ กองทัพพระม้ายังอยู่นอกเขาจะหาเสบียงอาหารในแดน
 ไทยไม่ได้ ก็ต้องหาขนเสบียงจากแดนเมืองพระม้าย้ำเข้ามาส่งกัน
 ทุกทัพ พระม้ายิ่งเสียเปรียบไทยตั้งแต่แรกยกข้ามแดนไทยเข้ามาด้วย
 ประการฉนั้น

รายการทรวกันที่ลาดหญ้า ชราภควาพอกองทัพพระม้ายกค่าย
 ลงที่เชิงเขาบรรทัด กรมพระราชวังบวร ฯ ก็ให้ตีค่ายพระม้าย้ำ แต่
 พระม้ายสู้รบแข็งแรงไทยตีเอาค่ายพระม้ายังไม่ได้ ก็ตั้งสู้รบพุ่งศึกพันกันอยู่
 พระม้ายให้ปลกหอรบเอาปืนใหญ่ขึ้นยิงค่ายไทย กรมพระราชวังบวร ฯ
 จึงให้เอาปืนใหญ่และปืนปากกว้างอย่างยิงด้วยท่อนไม้ ใช้เป็นกระสุน ไป
 ตั้งรายยิงหอรบพระม้าย้ำหักพังลงและถูกผู้คนล้มตาย จนพระม้ายครั้นคร้ามไม่
 กล้าออกมาตีค่ายไทย กรมพระราชวังบวร ฯ จึงทรงตั้งกองโจร ให้
 พระยาสิทธิราชเตโชไชย พระยาทำยน้ำ กับพระยาเพชรบุรี คุม
 ไปซุ่มสะกดที่คอกยต์ลำเลียงเสบียงอาหารที่ส่งมายังค่ายพระม้าย้ำศึก พระ
 ยาทั้ง ๓ ยกไปแล้ว ไปเกียจคร้านอ่อนแอ ค่ายจึงให้ประหารชีวิต

(๑) คือกัทรังถ่าน้ำบัก ลำน้ำลอนซี รวมกับลำน้ำเมืองไทรโยค

เสียทั้ง ๓ คน แล้วให้พระองค์เจ้าขุนแผน^(๓) ถอดพล ๓,๘๐๐ ไปเป็นกองโจร
ชุมนุมอยู่ที่พระไคร้ทางลำน้ำแควใหญ่โดยซึ่งใกล้กับทางที่พระม้าวจะส่งลำเลียง
มานั้น

ในพงศาวดารพระม้าวว่า กองทัพพระม้าวที่ยกมาทางบ้านพระเจดีย์
สามองค์คราวนั้น ชักสันเส้เบียงอาหารมาแต่แรกทุก ๆ ทัพ พระเจ้า
ปกุงทรงทราบว่ากองทัพหน้ามาตั้งประชิดอยู่กับไทย ให้เบียงเส้เบียงใน
กองทัพหลวงส่งมายังกองทัพหน้า ก็ถูกไทยตีซึ่งเอาไปเส้เบียง
ครั้งหนึ่งให้เอาเส้เบียงบรรทุกข้าง ๖๐ เชือก มีกองลำเลียงคุมมา
๕๐๐ คน กองโจรของไทยที่ไปชุมนุมอยู่ที่เอาไปได้หมด ที่หลังจึงส่ง
เส้เบียงกันไม่ได้

ในขณะเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ สู้รบกับพระม้าวคิณฑินอยู่นั้น
ลาคหนุ่ยนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ทรงพระ
ปริวิตกเกรงกำลังจะไม่พอต่อทัพพระม้าวให้แตกพ่าย จึงเสด็จยกกองทัพ
หลวงหนีไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนอาทิตย์เดือนยย ๘ ค่ำ เดือน
ไปจนถึงค่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงปรึกษาราชการสงคราม กรม
พระราชวังบวร ฯ กรายทูลว่า พระม้าวอดอยากมากอยู่แล้ว ขอให้
ทรงพระวิตกกังวลทางลาคหนุ่ยเลย พระม้าวคงจะแตกไปในไม่ช้า ขอให้
เสด็จกลับคืนพระนครเถิด เฝอข้าศึกจะหนักแน่นมาทางอื่นจะได้ออกหนุน
กันทันที่ ทรงพระคำวเห็นชอบด้วย ก็เสด็จยกกองทัพหลวงกลับ
คืนมาพระนคร

(๓) พระองค์เจ้าขุนแผนองค์นี้ ว่าเป็นน้องกรมพระราชวังหลัง รวมแต่พระบิดา

ต่อมากรมพระราชวังบวรฯ ทรงทำกลอุบาย เวลากลางคืนแย่ง
กองทัพให้ลอบกลับมาจนพ้นสายตาพระม้าว ครั้นเวลาเช้าให้กองทัพนั้น
ถือธงทิวเดินเป็นกระบวนทัพกลับไปเนื่อง ๆ พระม้าวอยู่ที่ส่งแลเห็นว่ากอง
ทัพไทยได้กำลังเพิ่มเติมไปเสมอ พระม้าวก็ยิ่งครั่นคร้ามเขาทกที่

กรมพระราชวังบวรฯ ทรงสังเกตเห็นว่ากองทัพพระม้าวคอยาก (๓)
ครั่นคร้ามมากอยู่แล้ว ครั้นถึงฉนวนศุกร เดือน ๓ แรม ๔ ค่ำ ปีมะเส็ง
ก็ตรัสสั่งให้กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพระม้าวพร้อมกันทุกค่ายในเวลาเดียว
พระม้าวก็แตกฉานทั้งกองทัพที่ ๔ และที่ ๕ ไทยได้ค่ายพระม้าวหมดทุกค่าย
ฆ่าฟันพระม้าวล้มตายเสียเป็นอันมาก ที่เหลือตายแตกหนีกลับไป กอง
โจรของพระองค์เจ้าขุนเพชรพยเข้ากตวิชาเต็ม ฆ่าฟันพระม้าวและจับส่งมา
ถวายอีกก็มาก

ในพงศาวดารพระม้าวว่า เมื่อไทยตีค่ายพระม้าวได้ครั้งนั้น พระม้าว
กำลังออกค่ายอศโรย ถูกไทยฆ่าตายเสียอย่างจับได้ข้าง เสียทั้งนาย
ไพร่ประมาณ ๒,๐๐๐ คน

ครั้นพระเจ้าปดุงทราบว่ากองทัพหน้าแตกกลับไป ก็เห็นว่าจะทำ
การต่อไปไม่สำเร็จ ค่ายกองทัพพระม้าวที่ขกมากก็พระเจ้าปดุงทางท่าน

(๑) ในพงศาวดารพระม้าวว่า กองทัพที่มาตั้งสู้รบอยู่กับไทยขัดสนเสบียงอาหาร
ยิ่งนัก ต้องเที่ยวขุดหาเผือกมันและรากไม้กินก็ไม่ได้พอ ต้องฆ่าสัตว์พวหนะในกองทัพ
กินเสียมาก จนผู้คนเจ็บป่วยล้มตายลงเพราะความอดอยากก็มี ข้าพเจ้าเห็นว่ากล่าว
เกินไป ความจริงจะเพียงขัดสนเสบียงอาหารพอรวนเรเท่านั้น ถ้าถึงอดอยากสาหัส
ดังว่า พระม้าวก็คงถอยไป เพราะมิได้ถูกไทยล้อมไว้

พระเจดีย์สามองค์ชกสนสะดุ้งเยี่ยงอาหาร และผู้คนเจ็บไข้ล้มตายลงด้วย
กันทุก ๆ ทิว จึงสั่งให้เลิกทัพกลับไปเมืองเมะตะมะ
ฝ่ายกองทัพพระม้าว ๒ ซึ่งนอกแฉกคึกคึกหัวนเป็นแม่ทัพยกมาตั้งที่
เมืองทะวายนั้น เมอรวยรวมมรพลโคพรอมแล้ว จึงคิดให้พระยาทะวายเป็น
กองหน้า ถือพล ๓,๐๐๐ ตัวนอกแฉกคึกคึกหัวนเป็นกองหลวงถือพล ๔,๐๐๐
ให้ จิกสิบโยเป็นกองหลัง ถือพล ๓,๐๐๐ ยกเข้ามาทางค่านยอ้งคี่ แต่ทาง
ที่ขามภูเขามาเป็นทางกันดารกว่าทางค่านพระเจดีย์สามองค์ ข้างมา
พาหนะเค็นยาก ต้องวิ่งรอกกันมาทุกกระยะจึงเข้ามาช้า ที่สุดพระยา
ทะวายกองหน้ามาตั้งค่ายที่ (ราวหนองบัว) นอกเขาง นอกแฉก
คึกคึกหัวนแม่ทัพตั้งที่ของชาตรี จิกสิบโยทัพหลังตั้งที่ค่านเจ้าขัววรมล้า
น้ำภาชี ไม่รู้ว่ากองทัพพระม้าวทางลาตหญ้าแตกไปแล้ว แต่เจ้าพระยา
ธรรมาและพระยายมราชซึ่งไปตั้งอยู่ที่เมืองราชบุรี ก็ประมาณไม่ได้ให้
กองลาตคะเวนออกไปสืบ หาทราบว่ามีกองทัพพระม้าวเข้ามาถึงลำน้ำ
ภาชีและหลังเขางูไม้ จนกรมพระราชวังบวร ฯ มีชัยชนะที่ลาตหญ้า
เสร็จแล้ว มีรับสั่งให้พระยาตากโหมราชเสนาภัยพระยาจำแสนยกกร
คุมกองทัพกลับไปลงมาทางยก มาทราบว่าพระม้าวตั้งค่ายอยู่นอกเขางู
จึงยกกองทัพเข้าตีค่ายพระม้าว ได้รบพุ่งกันถึงทะเลมยอน พระม้าวท้าน
กำลังไม่ได้ก็แตกหนีทั้งกองหน้าและกองหลวง ไทยไล่ติดตามฆ่าฟัน
ไปจนปะทะทัพหลัง ๆ ก็พลอยแตกไปด้วย กองทัพไทยจับพระม้าวและ
เครื่องศาสตราวุธข้างมาพาหนะได้เป็นอันมาก ที่เหลือก็พากันรบหนีกลับไป
ไปเมืองทะวาย

ตอนที่ ๒ รบพระม้ายี่ปากพิง

ฝ่ายกองทัพพระม้ายี่ ๓ ซึ่งเจ้าเมืองทองอุเป็นแม่ทัพนั้น ครั้นมา
ตั้งประชุมพลที่เมืองเชียงแสนพร้อมแล้ว จึงให้เนมะโยสีหะปัติถ้อพล
๕,๐๐๐ ยกลงมาทางแจ้ห่มกอง ๑ ให้ลงมาตีเมืองสวรรคโลก เมือง
สุโขทัย เมืองพิชัย และเมืองพิษณุโลก แล้วให้ โปมะย่งวนถ้อพล ๓,๐๐๐
เป็นกองหน้า ท้าวเจ้าเมืองทองอุเป็นกองหลวง ถ้อพล ๓๕,๐๐๐ ยก
ลงมาทางเมืองเชียงใหม่อีกทาง ๑ เวลานั้นเมืองเชียงใหม่ร้างมาตั้งแต่
พระม้ายี่มาตีในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อบวช พ.ศ. ๒๓๑๕ เจ้าเมืองทองอุ
จึงยกเลยลงมาตีเมืองนครลำปาง พระยาภาววิละเจ้าเมืองนครลำปาง
เป็นคนเข้มแข็งในการสงครามตั้งต่อสู้รักษาเมืองเป็นสามารพพระม้ายี่จะตี
หักเอาไม่ได้ เจ้าเมืองทองอุก็ตั้งล้อมเมืองนครลำปางอยู่ตั้งแต่เดือนธันวาคม
ถึงแต่ทางเมืองสวรรคโลกและหัวเมืองฝ่ายเหนือ ไพร่บ้านพลเมือง
ยี่เป็นเสียเมื่อครั้งศึกอะแซหวุ่นกี้ ไม่มีกำลังพอที่จะต่อสู้พระม้ายี่ได้ ผู้
รักษาเมืองก็ต้องอพยพผู้คนหนีเข้าป่า กองทัพเนมะโยสีหะปัติก็แยกมา
ทางแจ้ห่มจึงได้หัวเมืองเหนือทั้งปวงตลอดลงมาจนเมืองพิษณุโลก.

ฝ่ายกองทัพพระม้ายี่ ๔ ซึ่งขอข่านรธาถ้อพล ๕,๐๐๐ ยกเข้ามา
ทางก่านแม่ละมานั้น ก็เดินทัพเข้ามาได้ โดยสะดวก ท้ายไม่มีผู้ใด
ต่อสู้ ในพงศาวดารพระม้ายี่ว่า เมืองตากยอมอ่อนน้อมต่อพระม้ายี่โดยดี

พระม้าวังทวเจ้าเมืองตาก กษัตริย์นครวัดพลเมือง ๕๐๐ ไปยังเมืองพระม้าว
จอของนรทาจเข้ามาตั้งอยู่ที่บ้านระแหงแขวงเมืองตาก.

ขณะเมื่อกรมพระราชวังหลังยกกองทัพขึ้นไป กองทัพพระม้าวยก
ล่องแควไทยเข้ามาแล้วทั้ง ๒ ทาง จึงทรงจัดกองทัพเป็น ๓ กอง ให้
เจ้าพระยามหาเสนาเป็นกองหน้า ยกขึ้นไปตั้งรักษาเมืองพิจิตรแห่ง ๑ กอง
หลวงกรมพระราชวังหลังตั้งรักษาเมืองนครสวรรค์แห่ง ๑ และให้พระยา
พระคลังกษัตริย์อยุธยาไทย ธรรมคุณกองหลังตั้งรักษาเมืองไชยนาทคอย
ป้องกันพระม้าวที่จะมาทางเมืองอุทัยธานีแห่ง ๑ ฝ่ายกองทัพพระม้าวที่ยก
ลงมาทางข้างเหนือ ครั้นมาพบกองทัพไทยตั้งสกัดอยู่ เนมะโยลหะยัก
ก็ยกมาทางเมืองสวรรค์โลกจึงตั้งค่ายอยู่ที่ปากฟิงใต้เมืองพิษณุโลกด้วย
เป็นที่สำคัญ ทางนี้ร่วมไปมาถึงกันในระหว่างลำน้ำยมกับแม่น้ำแคว
ใหญ่ ส่วนกองทัพจอของนรทาจเข้ามาทางควานแม่ละเมาก็ตั้งค่ายอยู่
ที่บ้านระแหง ท่านองจะคอยให้กองทัพเจ้าเมืองตองออยยกหนุนลงมาก่อนจึง
จะยกลงมาตีกองทัพไทยที่เมืองพิจิตรและที่เมืองนครสวรรค์พร้อมกันทั้ง
๒ ทาง ฝ่ายข้างกองทัพกรมพระราชวังหลังยกขึ้นไปคราวนั้น ความมุ่ง
หมายอันเป็นข้อสำคัญในเบื้องต้นอยู่ที่ระบองกันมิให้กองทัพพระม้าวล่องเลย
ลงมาถึงกรุงเทพฯได้ ในเวลาที่ไทยกำลังรบกับพระม้าวอยู่ทางเมืองกาญจน
บุรี กรมพระราชวังหลังไม่ทรงทราบว่าข้าศึกจะมีกำลังหนุนกันมาอีก
สักเท่าใด จึงตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ ไม่ยกไปรบพุ่งข้าศึกซึ่งมา
ตั้งอยู่ที่ปากฟิงและบ้านระแหง กองทัพทั้ง ๒ ฝ่ายจึงตั้งรอกันอยู่.

ก็การที่จะปราบปรามพะม่าซึ่งยกมาทางหัวเมืองขกษไตฝ่ายเหนือ
 นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ใต้ทรงปรึกษากับสมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราชเวลาเมื่อเสด็จออกไปที่ลาคหลวง ภาระแก่พระราช
 ดำริตกลงกันว่า ถ้าทัพพะม่าทางด่านพระเจดีย์สามองค์ถอยไปแล้ว
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จะเสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไป
 ปราบปรามพะม่าซาคักทางหัวเมืองเหนือ ส่วนกรมพระราชวังบวร ฯ
 จะเสด็จลงไปปราบปรามพะม่าซาคักทางหัวเมืองขกษไต ครั้นกองทัพ
 พะม่าที่ลาคหลวงแตกไปได้สัก ๗ วัน พอกรมพระราชวังบวร ฯ ทรง
 ทราญว่ากองทัพใหญ่ของพะม่าถอยกลับไปทุกทัพแล้ว ก็ดำรัสสั่งให้
 พระยาตากโหมราชเสนาพระยาจำแค้นยากร คุมกองทัพหน้าออกจาก
 ลาคหลวง เต้นยกตรงลงไปเมืองชุมพร พระยาทั้ง ๒ ยกลงมาทางเมือง
 ราชบุรี จึงมาพบกองทัพพะม่าที่ยกเข้ามาจากเมืองตะวายตั้งกล่าวมา
 แล้ว ส่วนกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จกลับเข้ามากรุงเทพ ฯ ประทับอยู่
 ในกรุง ฯ ไม่ได้ ๗ วัน พอจักกองทัพหลวงพร้อมแล้ว ก็เสด็จโดย
 กระบวนเรือตามลงไปยังเมืองชุมพร เมื่อฉวันเสาร์ เดือน ๔ ขึ้น ๕ ค่ำ
 พอกรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพเรือไปได้ ๖ วัน พระ
 บาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็เสด็จยกกองทัพหลวงมีจำนวนพล
 ๓๐,๐๐๐ ออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อฉวันศุกร์ เดือน ๔ ขึ้น ๑๑ ค่ำ
 เสด็จโดยชลมารคไปประทับที่เมืองอินทบุรี มีรบสังขึ้นไปยังกรมพระ
 ราชวังหลังให้ รบยกกองทัพขึ้นไปสมทบกับเจ้าพระยามหาเสนาตีทัพพะม่า
 ที่ปากพอง และให้กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหรรักษ์กับพระยาพระคลัง

พระยาอุไทยธรรม ซึ่งตั้งอยู่ณเมืองไชยนาท ยกขึ้นไปตั้งที่พระมัทตั้งอยู่
บ้านระแหง ส่วนกองทัพหลวงตามขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองนครสวรรค์ก่อน
แล้วยกหนุนกรมพระราชวังหลังขึ้นไปประชิดที่บางเขาคอกแขวงเมืองพิศตร.

กรมพระราชวังหลังก็เจ้าพระยามหาเสนา ยกเข้าตีค่ายพระมัทที่
ปากพิง เมื่อวันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๔ ค่ำ ได้สู้รบกันเป็นสามารถ
รบกันตั้งแต่เช้าจนเวลาค่ำกองทัพพระมัทก็แตกพ่าย ไทยตีได้ค่ายพระมัท
หมดทุกค่าย แล้วไล่ติดตามต่อไป พระมัทมาตั้งค่ายที่ปากพิงคราวนั้น
มีความประมาท ตั้งลาเลยมาจากที่ไชยภูมิ ครั้นแตกหนีต้องข้ามน้ำ
ไทยไล่ติดตามฆ่าฟันพระมัทจนน้ำตายเสียสัก ๘๐๐ เวลาศพลอยเต็ม
แม่น้ำจนน้ำกินไม่ได้ ครั้นได้ค่ายพระมัทที่ปากพิงแล้ว จึงโปรดให้เจ้าฟ้า
กรมหลวงจักรเจษฎาคุมกำลังแยกจากกองทัพหลวงเพิ่มเติมไปสมทบกับ
กองทัพเจ้าพระยามหาเสนาให้รียกติดตามพระมัทที่แตกหนี เลยขึ้นไปตี
กองทัพพระมัทตั้งล้อมเมืองนครลำปางที่เคียว ครั้นกองทัพยกไปแล้วจึง
เสด็จถอยทัพหลวงกลับลงมาตั้งที่เมืองนครสวรรค์ โปรดให้กรมพระ
ราชวังหลังและเจ้าฟ้ากรมหลวงนรินทรณ์เรศตามเสด็จกลับมาด้วย.

ฝ่ายจอชองนรทานายทัพพระมัท ๘ ทตั้งอยู่บ้านระแหง ได้ยิน
ข่าวว่ากองทัพพระมัทที่ปากพิงแตกหนีไทยไปแล้ว และท่านองจะได้อ่าว
เข้ามาว่าพระเจ้าปดุงถอยทัพแล้วด้วย ครั้นทราบว่ากองทัพไทยยกขึ้นไป
ถึงเมืองกำแพงเพชร ก็ไม่รออยู่ต่อสู้ รีบถอยทัพหนีกลับไปทางท่าน
แม่ละเมา กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์และพระยาพระคลัง
พระยาอุไทยธรรมยกขึ้นไป จึงหาไต่รบกับพระมัทไม่ แต่กองทัพเจ้าฟ้า

กรมหลวงจักรเจษฎายกขึ้นไปเมืองนครลำปาง ทันทัพพะมรกั้วลั้งล้อม
เมืองนครลำปางอยู่ กองทัพไทยเข้าระดมตีค่ายพะม่า กองทัพพระยา
กาวิละซึ่งรักษาเมืองนครลำปางก็ตีกระหนาบออกมา รบกันแต่เช้า
จนเที่ยง กองทัพเจ้าเมืองตองอูก็แตกพ่ายหนีกลับไปเมืองเชียงใหม่ใน
เดือน ๕ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙.

ตำนานหอสมุด

ตอนที่ ๓ របพระมาทางแหลมมะลายู

ฝ่ายกองหัวนแวงยอัครมหาเสนาบดี ซึ่งคุมกองทัพพระมาที่ ๓ มาคหวเมืองชายทะเลขยภยไคฝ่ายตะวันตกนั้น ลงมาตั้งประชิดทัพที่ เมืองมรวคพร้อมแลว ครนตงเคอนอาย จึงใหยหัวนคุมกองทัพเรือ จำนวนพล ๓,๐๐๐ ยกลงมาคเมืองถลาง (คือเกาะเมืองภูเก็ตกวนน) ใคเนมโยคจนรค ถอพล ๒,๕๐๐ ใคองหน้ คิวกองหัวนแวงยอแมทัพ ถอพล ๔,๕๐๐ ใคองทัพบก จำนวนพลรวม ๗,๐๐๐ ยกลงมา ทางบกจากเมืองมรวค คเมืองกระบรเมืองระนอง (ในสมัยนั้นใค เมืองชนเมืองชุมพรทง ๒ เมือง) ครนไคแลวกยกขามแหลมมะลายู ทางปากจันเข้ามาคเมืองชุมพร ผู้รกรมการไมม่กำลังพอจะต่อสู้ อพยพผู้คนหนีเข้าข้ พระมาเกยรยทรวพยัสมยคแลวเผาเมืองชุมพร เลี้ย แลวกกลงไปคเมืองไซยาไกไค โดยอการอย่างเดียวกัน ฝ่าย เจ้าพระยานครพิศมนทรายว้กองทัพพระมาคไคเมืองชุมพรเมืองไซยา กั ทรเตรียมต่อสู้รคษาเมืองนครศรีธรรมราช จัคกองทัพกอง ๓ จำนวน พล ๓,๐๐๐ ใคมาคตั้งขคตาทพททขาม กกองทัพพระมายกไคถึงเห็น กองทัพไทยคงอย่ นายทัพพระมาจึงอบายเอาไทยทจยไคที่เมืองไซยา คุมไปใหรอบอกพวกชาวนครศรีธรรมราช ว้ayangกอกกัเลี้ยแลว จะมา คงอย่เช้นนั้นจะสู้ไคแลวหรือ ใคไปบอกเจ้านายใคมาอ่อนน้อมเลี้ยโดยค

(๐) ทรงที่สะพานรถไฟข้ามแม่น้ำตะป่ทุกวัน

ถ้าชนต่อสู้จะฆ่าเสียให้สิ้นทั้งเมือง ถึงทวารก็จะไม่เหลือไว้ พวกกองทัพ
เมืองนคร ฯ เขาเนือความที่พระม้าว้าไปแจ้งแก่เจ้าพระยานครพิศม์ ฯ
พิเคราะห์เห็นสมคำพระม้าว้า ท้วยได้บอกเข้ามายังกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่
แรกได้ข่าวว่าพระม้าว้าจะยกมาตีหัวเมืองชกษ ไค รอมากไม่เห็นมีกองทัพ
กรุง ฯ ยกออกไปช่วย และไม่ได้อ่าวทางในกรุง ฯ ว่าจะร้ายคืออย่างไร
หลายเดือน จึงสำคัญว่าเห็นจะเสียกรุงเทพ ฯ แก่พระม้าว้าซำคักเสียแล้ว
เจ้าพระยานคร ฯ เห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้พระม้าว้า ก็อพยพหลบหนีข้าม
เขาบรรทัดไปซุ่มซ่อนอยู่นอกเขาที่เขตต์อำเภอฉวาง พระม้าว้าได้เมือง
นครศรีธรรมราชโดยง่าย พระม้าว้าพากันเก็บบริวารพยัสสมย์คักและจับผู้คน
ที่หลบหนีไม่ทัน ผู้ชายมักพาลหาเหตุฆ่าเสีย เขาแต่เด็กกับผู้หญิงไป
เป็นชะเลยเป็นอันมาก แต่บริวารพยัสสมย์คักที่พระม้าว้าได้ไปจากเมืองนครศรี
ธรรมราชคราวนั้นปรากฏในพงศาวดารพระม้าว้าว่า เรือที่บรรทุกไปแตกล่ม
ในทะเลของจมน้ำหมด หาได้ไปถึงเมืองพระม้าว้าไม่ (๑)

ฝ่ายกองทัพเรือของพระม้าว้าที่ห่วนยกไปตีเมืองฉलग เมืองคเมือง
ตะกั่วฆ่าเมืองตะกั่วท่งที่อยู่ในระยะทางไคแล้ว จึงข้ามไปตีเมืองฉलग
ในสมัยนั้นเมืองฉलगตั้งอยู่ปากเกาะข้ามหน้านอก (เทียบวันเรียกว่าเมือง
ฉलगเก่า) พระม้าว้ายกรพลชนคักค่ายล้อมเมืองฉलगไว้ เวลานั้นประจวบ
พระยาฉलगถึงอนิจกรรมเมื่อก่อนทัพพระม้าว้ามาถึง ยังไม่ไคทรงตั้งพระยา
ฉलगใหม่ คุณหญิงจันทร์ภรรยาพระยาฉलगคนตถึงอนิจกรรม เป็น

(๑) เห็นจะบรรทุกเรือทางทะเลอ่าวสยาม เวลานั้นกำลังเป็นฤดูมรสุมเรือจึง

เชอแฉวเจ้าเมืองกลางมาแก้ก่อนกับนางมุกนึ่งสาวจึงคิดอ่านยกกรมการ
ทั้งปวง เกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายใหญ่ ๒ ค่าย บัองกันรักษาเมืองเช่น
สามารถ และคุณหญิงจันทร์กับนางมุกนึ่งออกจากหาญมิได้ยอต่อ
ต่อข้าศึก กรมการและชาวเมืองกลางก็มีใจช่วยกันรบพุ่งต่อสู้ข้าศึกทั้ง
ผู้ชายผู้หญิง พระม้าย้อมเมืองอยู่เดือนเศษ จะตีเอาเมืองกลางไม่ได้
หมดเสบียงอาหารก็ต้องเลิกทัพกลับไป.

ฝ่ายกองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ที่ยกลงไปจากข้างเหนือทัพพิ
ยกทัพเรือ ล้วนแต่คนสังกัดค่ายพระราชวังบวร ฯ รวมจำนวน ๒๐,๐๐๐
ไปถึงเมืองชุมพรพร้อมกันในปลายเดือน ๕ ปีมะเส็ง จึงทำรสตั้งให้พระยา
กลาโหมราชเสนา พระยาจำแลนยกยกกองทัพกลงไปตั้งที่เมืองไชยา
เพราะในเวลานั้นกองทัพพระม้าย้อมไปรวมกันอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราช
ด้วยเกงหวุ่นแมงยีประสงค์จะไปตีเมืองพัทลุงและเมืองสงขลาต่อไป
ที่เมืองพัทลุงพระยาแก้วไกรพผู้ว่าราชการเมืองและกรมการรู้ว่าเมืองนคร
ศรีธรรมราชเสียแก่ข้าศึก ก็หลบหนีเอาตัวรอด ครั้นนมพระภิกษุ
องค์หนึ่งเข็นธรรมาสน์อยู่ในวัดเมืองพัทลุง ขอพระมหาช่วย พวกชาวเมือง
นับถือว่าเป็นผู้มีวิชาอาคม พระมหาช่วยชักชวนชาวเมืองพัทลุงให้ต่อสู้
ข้าศึกรักษาหัวเมือง ทำตะกรุดและผ้าประเจียดมงคลแจกจ่ายเป็นอัน
มาก กรมการและพวกนายบ้านจึงพาราษฎรมาสมัครเป็นศิษย์หาพระ
มหาช่วยมากจนทุกที จนรวบรวมกันได้สัก ๑,๐๐๐ เศษ หาเครื่องคัสตราวุธ
ได้ครบมือกันแล้ว ก็เชิญพระมหาช่วยผู้อาจารย์ชานคานหามยกเป็น
กระบวนทัพมาจากเมืองพัทลุง แล้วเลือกหาที่ไชยภูมิตั้งค่ายสกัดอยู่

ในทางที่พระเจ้าจะยกลงไปจากเมืองนครศรีธรรมราช ฝ่ายพระม้ายังไม่ทัน
จะยกลงไปเมืองพัทลุง ได้ข่าวว่ากองทัพกรุงเทพ ฯ ยกลงไปจากทาง
ข้างเหนือ เก่งห่วนแมงยี่แม่ทัพพระเจ้าจึงให้เนม โยคณเรรัตนายทัพหน้า
คุมพลยกกลับขึ้นมาตักกองทัพกรุง ฯ เก่งห่วนแมงยี่ยกตามมาข้างหลัง
กองทัพพระเจ้ามาปะทะทัพไทยที่ตั้งอยู่ณเมืองไชยา พระม้ายังไม่ทันตั้งค่าย
ไทยก็ยกเข้าล้อมพระเจ้าไว้ พระมาชกสนามเพลาะยังตัวต่อสู้รบกันอยู่จน
เวลาค่ำ พระเอิญคำวันนั้นฝนตกทำให้ใหญ่ยิ่งขึ้นไม่โตด้วยกันทั้ง ๒ ข้าง
พระเจ้าจึงหนีออกจากที่ล้อมได้แล้วพากันหนีไป กองทัพไทยก็ไล่ติดตาม
ไปแต่ในเวลากลางคืน ฆ่าตองพยุงโยนายทัพพระเจ้าตายคน ๓ และฆ่าพัน
พวกพระมาวัลพลล้มตายอีกเป็นอันมาก พระมาแตกหนีกระจัดพลัดพรายคุม
กันไม่คิด ไทยจับเป็นได้ก็มาก ส่วนกองทัพเก่งห่วนแมงยี่ยกหนีมา
จากเมืองนครศรีธรรมราช รู้ว่ากองทัพหน้าแตกยับเยินแล้วก็มีได้คิดจะ
ต่อสู้ รบยกหนีข้ามแหลมมะลายูไปทางเมืองกระบี แล้วกลับไปยังเมือง
พระเจ้า เป็นเสรีการรบพระเจ้าคราวทัพใหญ่ ๕ ทางเพียงนี้

เมื่อเสรีการปราบปรามพระเจ้าทางหัวเมืองบงกชได้ฝ่ายตะวันตกแล้ว
กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชทรงพระ
ราชดำริว่ากองทัพก็มีพร้อมยี่นั้นแล้ว เป็นโอกาสที่จะปราบปราม
หัวเมืองมะลายูประเทศราช ทดงแข็งเมืองมาแต่เมื่อเสียดกรุงศรีอยุธยา
ให้กลับมาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาอย่างเดิมได้ จึงมีรับสั่งให้ชาหลวงถอหนึ่งสอ
ไปถึงพระยาขัตตธานิและพระยาไทรบุรี ให้แต่งทูตนำต้นไม้ทองเงินเข้ามา
ถวายเหมือนแต่ก่อน พระยาขัตตธานิขัดแข็งเสียดหามาอ่อนน้อมไม่ กรม

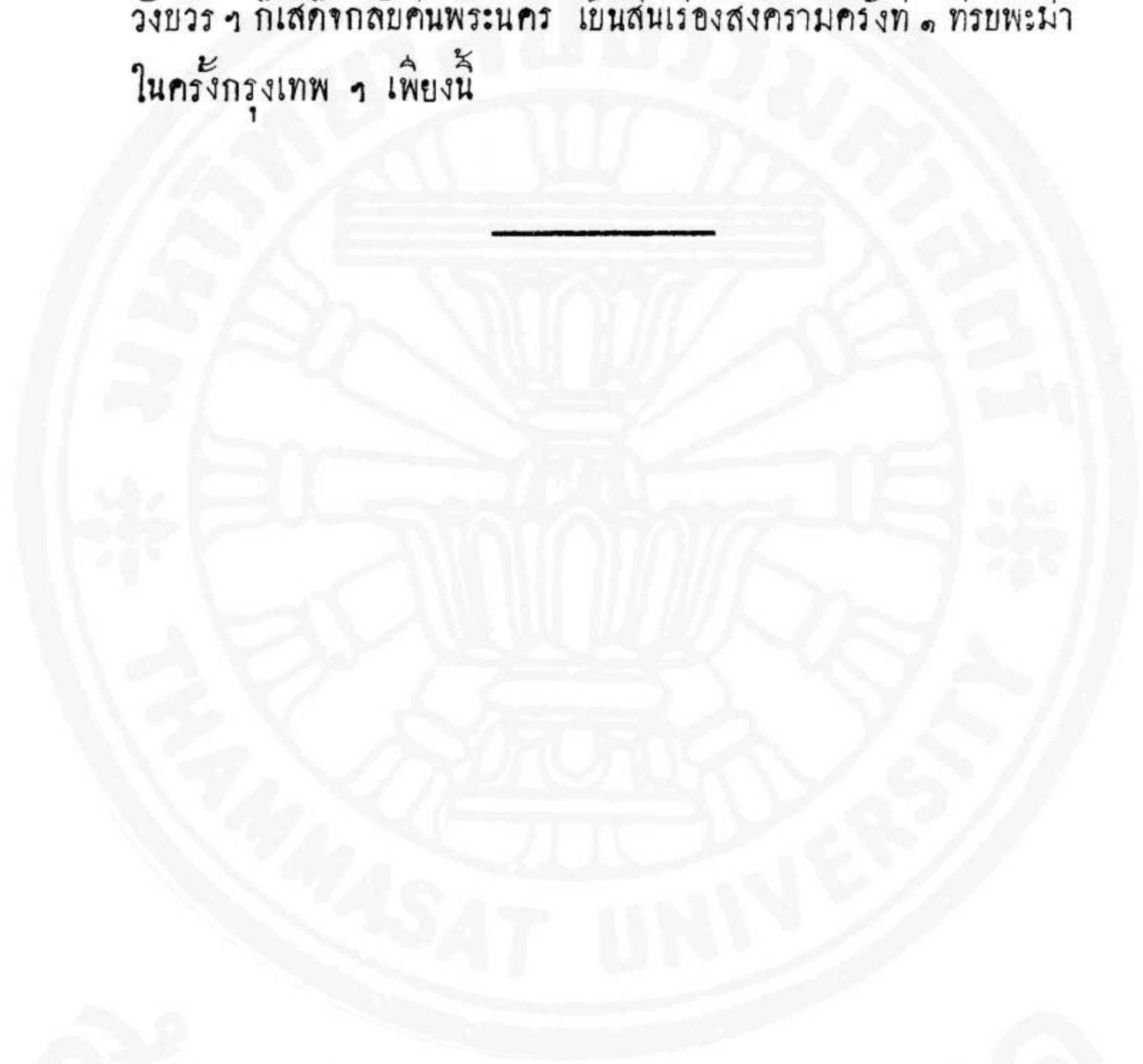
พระราชวังบวร ฯ จึงดำรัสสั่งให้พระยากลาโหมกับพระยาจำแสนยกกรวยก
ทัพหน้าลงไปตีเมืองขุขันธ์ แล้วเสด็จยกทัพหลวงตามลงไปยังเมือง
สงขลา กองทัพไทยยกลงไปตีเมืองขุขันธ์ ได้ชนใหญ่ขึ้นเป็นศรีเมือง
ซึ่งเรียกว่าพระยาขุขันธ์ ก็ขอรอบครัวและทรัพย์สมบัติมาในครั้งนั้นเป็น
อันมาก พระยาไทยได้ทราบบว่าไทยได้เมืองขุขันธ์ก็มีความเกรงกลัว
รีบแต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงินเข้ามาถวาย ขอมเป็นข้าขอบขัณฑ์มา
เหมือนแต่ก่อน ฝ่ายพระยาตรังกานและพระยาปลื้มตันซึ่งขึ้นอยู่แก่เมือง
ตรังกาน เขตต์แดนอยู่ต่อเมืองขุขันธ์ลงไปข้างใต้ ทั้ง ๒ เมืองนี้แต่ก่อน
หาเคยได้ชนแก่ไทยไม่ ครั้นทราบบว่าไทยได้เมืองขุขันธ์ เกรงจะเลย
ลงไปตีถึงเมืองปลื้มตันตรังกานด้วย ก็แต่งทูตให้คุมต้นไม้ทองเงิน
ขึ้นมาถวายกรมพระราชวังบวร ฯ ขอสามภาคเป็นข้าขอบขัณฑ์มา
กรุงเทพ ฯ ด้วยทั้ง ๒ เมือง

เมื่อเสร็จราชการทางเมืองมละยาแล้ว กรมพระราชวังบวร ฯ จึง
โปรดให้เจ้าพระยานครพิศม์และพระยาพิพัฒน์กรมการคงตำแหน่งอยู่ตาม
เดิม ด้วยทรงพระราชดำริว่าข้าศึกเหลือกำลัง และไม่ไ้ชาวคราวจาก
กรุงเทพ ฯ ททงเมืองจะเอาเป็นความผิดหาควรไม่ ส่วนผู้ที่มีความชอบ
ในการสงครามครั้งนั้นก็ทูลเสนอความชอบ คือคุณหญิงจันทร์ ภรรยา
พระยาปลื้มตัน นางมุกน้องสาวซึ่งเป็นหัวหน้ารักษาเมืองถลางไว้ได้นั้น
ทรงตั้งคุณหญิงจันทร์เป็นท้าวเทพสตรี ตั้งนางมุกเป็นท้าวศรีสุนทร ส่วน
พระมหาช่วยทเมืองพทลงนั้นสมศรีลาสิกขาบทธออกรับราชการ ก็ทรงตั้ง

๑๘๒

สงครามครั้งที่ ๓

เป็นพระบาทกษัตริย์ราชกุมารตำแหน่งในกรมการเมืองพัตลุง แล้วกรมพระราชวังขจรฯ ก็เสด็จกลับคืนพระนคร เป็นต้นเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ ทรบพะม่าในครั้งกรุงเทพฯ เพียงนี้

สำนักหอสมุด

สงครามครั้งที่ ๒ คราวรบพระมัทที่ท่าดินแดง

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๓๙

เหตุที่เกิสงครามคราวรบพระมัทที่ท่าดินแดง เนื่องมาแต่สงคราม
ครั้งที่ ๑ ซึ่งพระม้ายกมา & ทาง เมืองมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พระมา
เสยที่ไทยกลับไปหมดทุกทาง พระเจ้าปดุงมีความอภัยยศอดสู ด้วยทำ
สงครามไม่เคยแพ้ใคร ฟังมาแพ้ไทยเป็นที่แรก เกรงคนทั้งหลายจะ
ดูหมิ่น จึงพยายามจะมาตีเมืองไทยอีกครั้ง ๑ พอพระเจ้าปดุงกลับไป
ก็ให้เตรียมทัพในต้นปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๘

คราวนี้พระเจ้าปดุงรู้ศึกการที่ไตทำศึกไปในครั้งก่อน คิดแก้ไข
จะมีให้พลากปลงไตอีก จึงกระจะยกเป็นกระบวนทัพใหญ่ติดตามกันมา
ทางด่านพระเจดีย์สามองค์ อันเป็นทางใกล้กรุงเทพฯ ๑ แต่ทางเดียว
และจะจัดวางระเบียบอาหารสำหรับกองทัพไว้ให้พอทกระยะทางที่เข้ามา
มิให้ไพร่พลอดอยาก แล้วจะมาตั้งต่อเรือรบที่ปลายน้ำไพรโยค ยกทั้ง
กองทัพยกทัพเรือเข้ามาตีกรุงเทพฯ ๑ ให้จงได้ (๑)

การที่พระมาเตรียมทัพคราวนี้ปรากฏในเบื้องต้นว่า พระเจ้าปดุงให้
กองทัพยกกลับไปจากเมืองราชบุรีตั้งค้างฝนอนอยู่ที่เมืองเมะตะมะ และให้
กองทัพแกว่นแฉ่งยกกลับไปจากเมืองนครศรีธรรมราชค้างฝนอนอยู่ที่เมือง

(๑) เรื่องต่อเรือรบไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร เข้าใจได้ที่พระมาเตรียม
ตั้งอยู่ที่ท่าดินแดงนานวัน ไม่มีกิจอื่นนอกจากการต่อเรือรบ อันเป็นการจำเป็น

ทรวาย กองทัพนั้นก็เห็นจะให้ตั้งค้างฝนอยู่ที่อื่นอีก แล้วให้กะเกณฑ์
 สะเบียงอาหารตามบรรดาหัวเมืองมอญตลอดไปจนเมืองยะไข่จนมารวบรวม
 ขนยุงฉางไวทเมืองเมาะตะมะเป็นอันมาก ครั้นถึงปลายฤดูฝนจึงให้เกณฑ์
 ทัพเพิ่มเติมลงมาตั้งประชุมทัพที่เมืองเมาะตะมะ ให้ราชบุตรองค์ใหญ่
 ซึ่งเป็นพระมหาอุปราชาลงมาบัญชาการกองทัพ ๓ มีจำนวนพล ๕๐,๐๐๐
 ยกเข้ามาเตรียมการในแดนไทยก่อน แล้วพระเจ้าปดุงจึงจะยกกองทัพ
 หลวงตามเข้ามาอีกทัพ ๓

พระมหาอุปราชาลงมารวบรวมพลที่เมืองเมาะตะมะพร้อมแล้ว พอ
 เข้าฤดูแล้งก็แต่งตั้งให้เมียนห่วนกับเมียนเมห่วนซึ่งเคยเป็นนายทัพที่ ๔
 ที่ ๕ มารบกับไทยที่ลาตหญ้าเมอคราวก่อน คมพล ๓๐,๐๐๐ ยกล่วงหน้า
 เข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ ให้เข้ามาตั้งค่ายมั่นและทำทางวาง
 สะเบียงอาหารสำหรับกองทัพใหญ่ที่จะยกตามเข้ามา อย่าให้คิดขัดใน
 ตอนที่จะข้ามเขาเข้ามาถึงทรวายในแดนไทยได้ตั้งครังก่อน กองทัพเมียน
 ห่วนและเมียนเมห่วนจึงเข้ามาตั้งที่ท่าดินแดงแห่ง ๓ ที่สามสบแห่ง ๓
 ทำค่ายใหญ่น้อยหลายค่าย ชกขกกาถึงกัน และซุกสนามเพลาะยึดขวาง
 บึงกันแน่นหนา ประสงค์จะมีให้ ไทยซึ่งไปทำลายการได้ ในตอนนั้น
 แล้วให้ปลุกยุงฉางวางสะเบียงอาหารทุกระยะ แมทางที่จะเกินทัพนั้นก็
 ให้ทำทอคสะพานข้ามห้วยธารมาทุกแห่ง แล้วพระมหาอุปราชาก็ยก
 กองทัพหลวงมีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ตามเข้ามาตั้งค่ายอยู่ริมลำน้ำแม่
 กษัตริย์ใกล้กับด่านพระเจดีย์สามองค์อีกทัพ ๓

รายการที่พระม่ายเข้ามาตั้งค่ายตระเตรียมการทัพในแดนไทยครั้งนั้น
มีในกลอนเพลงยาวพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
โลกย์ทรงพรรณนาไว้ ในนิราศท่าคินแดงดังนี้

“อ้ายพระม่ายตั้งอยู่ท่าคินแดง	ตักแต่งค่ายรายไว้ถวนถ
ตั้งระเบียบอาหารสรวพคิม	ตั้งสร้างสรวคธานีทุกประการ
มีทั้งพ้อคามาขาย	ร้านรายกท่อมพลทุกสถาน
ค้ำหลังทำทางวางตะพาน	ตามสะพานห้วยธารทุกตำบล
ร้อยเส้นมีฉวางหว่างค่าย	ถ่ายระเบียบอาหารทุกแห่งหน
แล้วแต่งกองร้อยอยู่คอยคน	จนตำบลสามสยครบครัน
อันค่ายคูประศุหอรบ	คอบแต่งสรวพคเป็นทีมั่น
ตั้งชวากหนามเขอนคยของถัน	เป็นชนชนอนคยมากมาย”
ยุทธวิธีไทยต่อสู้พระม่ายครวณ	รายการที่ปรากฏในหนังสือพระ

ราชพงศาวดารอยู่ข้างจะย่อไม่สิ้นจักเจนนึก ว่าชาวค่านไปสืบราชการ
รู้ข่าวว่าพระม่ายยกมาตั้งค่ายมั่นอยู่ที่ท่าคินแดงและสามสย เมืองกาญจน
บุรีบอกเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือนอ้ายข้างแรม จึงดำรัสสั่งให้เกณฑ์
กองทัพ จักกระบวนเป็นทัพใหญ่ ๒ ทัพ ทัพที่ ๑ จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ให้
กรมพระราชวังบวร ฯ กษัตริย์พระยารัตนาพิพิธยกไปก่อน แล้วจึงเสด็จ
ยกกองทัพหลวงเป็นทัพที่ ๒ จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ เศษ ออกจากกรุงเทพ ฯ
เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๓๔ ค่ำ หนูนุไปอีกทัพ ๑ ไปรบให้กรม
พระราชวังหลวงโดยเสด็จไปในกองทัพหลวงด้วย

กองทัพไทยยกขึ้นไปทางลำแม่น้ำโขงโยคทั้ง ๒ ทပ် ด้วยประสงค์
จะเอากำลึงเข้าท่อมเทตัพะมาให้แตกไปแต่ยังอยู่ปลายแดนไม่ปล่อยให้ข้าม
เขาเข้ามาถึงลาคัญญาแขวงเมืองกาญจนบุรีตั้งคราวก่อน กองทัพกรม
พระราชวังบวร ฯ เสด็จทางเรือไปถึงเมืองโขงโยค แล้วจึงจัดเย็นทพบก
& กอง ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ พระยาตากาโหมราชเสนา และพระยา
จำแสนยากรรคมพลยกไป ๓ กอง รวมจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ กรมพระราช
วังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพหลวง จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ตามไป หมายค
ค้ำยพะม่าที่ค้ำยลสามสย ฝ่ายกองทัพหลวงพระยาทสมเด็จพระพทชยอก
ฟ้าฟ้าโลกยกเสด็จขึ้นไปตามทางริมแม่น้ำจนถึงเมืองโขงโยค แล้วจึง
ยกเป็นกองทัพยกขึ้นไปตามทางริมแม่น้ำจนถึงเมืองท่าขนุน ให้ตั้งค้ำย
หลวงณทนน แล้วให้นายทัพนายกองยกขึ้นไปตั้งประชิดค้ำยพะม่า
ที่ค้ำยลท่าคินแดง เมื่อกองทัพไทยทั้ง ๒ ทပ်ประชิดกันแล้ว ถึงวันพุธ
เดือน ๕ ขึ้น ๕ ค่ำ เข้าตีค้ำยพะม่าพร้อมกัน กองทัพวงหน้าเข้าตีค้ำยที่
สามสย กองทัพวงหลวงเข้าตีค้ำยที่ท่าคินแดง รบกับพะม่าอยู่ ๓ วัน ถึง
วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ เวลาบ่ายไทยเข้าค้ำยพะม่าได้ พะม่าค้ำยอยู่
จนเวลาค่ำก็ทิ้งค้ำยแตกหนีไปหมดทุกค้ำย กองทัพไทยไล่ติดตามพะม่า
ไปจนถึงค้ำยพระมหาอุปราชาทแม่กษัตริย์ พระมหาอุปราชารู้ว่ากองทัพ
หน้าแตกก็ตกพระทัยรีบถอยหนีไปมิได้ค้ำย ในพงศาวดารพะม่าว่าครั้ง
พะม่าแตกยับเยิน ไทยฆ่าฟันพะม่าล้มตายมากนัก ทชยเย็นไค้ก็มาก
ไค้ทั้งช้างม้าพาหนะสะเบียงอาหารและเครื่องค้ำยคราวอ แม้ที่ค้ำยใหญ่
ที่กองทัพพะม่าเอามากครั้งนั้น ไทยไค้ไว้ทั้งหมดไม่มีเหลือไป ตัวแม่ทัพ

ใหญ่ก็หนีไปเกือบไม่พ้น แต่ในจดหมายเหตุทางเมืองพะม่าว่าแตกต่าง
กันอยู่ตรงตัวแม่ทัพ ในจดหมายเหตุของนายพันตรีไมเคิล ไชม์ ว่า
พระเจ้าปดุงเองไทยเกือบจับได้ แต่ในพงศาวดารพะม่าละบัยหอแก้วว่า
ทัพพะม่าแม่ทัพใหญ่ชื่อว่าแมงยั้นนทะยกยอกิน นายทัพหน้าชื่อห่วน
ทอกเนมิโยกยอชวาคน ๑ ห่วนทอกมณีเชฐุคน ๑ และจำนวนพลพะม่าที่
ยกมาครั้งนั้นว่า ๕๕,๐๐๐ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า แม่ทัพใหญ่ที่มาแตกไทย
ไปเห็นจะเป็นพระมหาอุปราชอย่างที่ว่าในหนังสือพระราชพงศาวดาร พระ
เจ้าปดุงเวลานั้นเห็นจะยังอยู่ที่เมืองเมาระตมะ หรือยกตามกลางทางยัง
มาไม่ถึงแม่กษัตริย์ จึงเข้าใจกันทางเมืองพะม่าว่าพระเจ้าปดุงมาแตกทัพ
ไป มีจดหมายเหตุของบาทหลวงชาวอิตาลีคน ๑ ชื่อสันเยอมาโนอยู่ใน
เมืองพะม่าในเวลานั้นกล่าวว่ากองทัพพระเจ้าปดุงมาแตกหนีไทยไปคราวนี้
ผู้คนในเมืองพะม่าพากันตกใจมาก จนบาทหลวงคนนั้นเห็นว่า ถ้ากอง
ทัพไทยยกตามออกไปก็เห็นจะตีได้จนถึงอมระบระ ในหนังสือพงศาวดาร
พะม่าที่ เซอร์ ชาเธอร์ แพร์ แต่งเป็นภาษาอังกฤษ ก็สรรเสริญว่า
พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงปลุกใจไทยซึ่งเช็ดชยา
พะม่ามาช้านานให้กลับกล้าหาญหาญครามพะม่าได้ตั้งแต่มีชัยชนะครั้ง
นั้นมา ผลของการสงครามครั้งรบกันที่ทากันแดงคราวนี้ พิเคราะห์ดูตาม
หนังสือจดหมายเหตุทั้ง ๒ ฝ่าย ดูข้างพะม่ารู้สึกว่าเป็นการสำคัญยิ่ง
กว่าที่รู้สึกกันทางข้างฝ่ายไทย เมื่อลองสันนิษฐานดูว่าจะเป็นเพราะ
เหตุใด เข้าใจว่าที่รู้สึกผิดกันคงเป็นเพราะเช่นนั้น คือสงครามพะม่า
ครั้งนั้น ๒ คราวติดกันในปี คราวแรกพะม่ายกมามากมายใหญ่หลวง

กว่าไทยจะเอาชัยชนะได้ต้องรบพุ่งลำบากมาก ครองหลังนรบริงเคียว
 ไทยก็ชนะสงคราม ฝ่ายไทยจึงเห็นว่าไม่สำคัญเหมือนครั้งก่อน แต่
 ฝ่ายข้างพระม้ามะอัยยกมาครั้งก่อน ถึงว่ามาแพ้ไทย ในที่สุดก็มีเหตุ
 พอเป็นข้อแก้ตัวว่าตีหัวเมืองเหนือใต้ของไทยได้หลายเมือง ที่ไม่สำเร็จ
 เพราะกองทัพหลวงขาดเสบียงอาหารเป็นต้น แต่ครั้งหลังนี้ไม่มีข้อแก้
 ตัวอย่างหนึ่งอย่างใด เพราะพระม้าวได้ คึกอ่านแก้ ใจซื่อซัดของมาแต่ต้นจน
 หมดทุกอย่าง ความปรากฏไต่จึ่งว่าจะตีเอาเมืองไทยให้จึ่งได้ ครั้นกลับ
 มาพ่ายแพ้ ไทยยัยเป็นต้องแตกหนีกลับไปหมดทุกทัพ คนทั้งหลายก็
 ต้องคิดเห็นอย่างเดียวกันว่าสู้ ฝีมือและความคิดไทยไม่ไต่ ที่พระม้าม้าแพ้
 ไทยครั้ง รบกันที่ทำดินแดนพระม้าวจึงรู้ สักว่าสำคัญมาก แต่นักมีไต่
 พยายามที่จะมาตีกรุงเทพ ฯ อีกต่อไป

การสงครามครั้งรบพระม้าวที่ทำดินแดน นัยเวลาตั้งแต่กองทัพยก
 ไปจากกรุงเทพ ฯ ไม่ถึงเดือนก็เสร็จสงคราม ครั้นมีชัยชนะพระม้าวแล้ว
 จึงมีรับสั่งให้เผาค่ายและยุ้งฉางที่พระม้าวมาสร้างชนไว้ ในแดนไทยเสียให้
 หมด แล้วก็โปรดให้กองทัพกลับคืนมายังพระนคร เป็นอันเรื่อง
 สงครามครั้งที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร ฯ เพียงนี้

สงครามครั้งที่ ๓ คราวพระม้ายึดเมืองนครลำปาง

และเมืองป่าซาง

ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐

เรื่องสงครามคราวนี้ เนื้อความในหนังสือพระราชพงศาวดารกับ

พงศาวดารพระม้ายแตกต่างกันตอนปลาย แต่ข้างตอนต้นยศคติต้องกันว่า ตั้งแต่พระม้ายกกองทัพใหญ่เข้ามาแตกพ่ายไปจากเมืองไทย ๒ ครั้ง คราวศึกทุกนั้น พระเจ้าปดุงก็เข็ดขยาดฝีมือไทยไม่ยกมารบอีก.

แต่เมื่อกศศัพทเลื่องกาแพร่หลายไป ว่าไทยมีชัยชนะพระเจ้าปดุง พวกหัวเมืองประเทศราชลื้อเขินซึ่งเป็นเมืองขึ้นพระม้าย่างเห็นอ้อมเมืองเชียงรุ่งและเมืองเชียงตุงเป็นต้น ก็พากันกระด้างกระเดื่องขึ้น พระเจ้าปดุงเกรงหัวเมืองลื้อเขินจะมาเข้ากับไทยเสียหมด จึงให้กองทัพใหญ่ยกมาปราบปรามหัวเมืองทกระด้างกระเดื่อง เมื่อปีมะแมพ.ศ. ๒๓๓๐

กองทัพพระม้ายกมาครั้งนี้ ในพงศาวดารพระม้าย่าพระเจ้าปดุงให้หว่านยี่มหาไชยสระเป็นแม่ทัพ ถิ่นพล ๕๕,๐๐๐ ยกลงมาทางหัวเมืองไทยใหญ่ ครั้นมาถึงเมืองนายหว่านยี่มหาไชยสระจึงแบ่งกองทัพออกเป็นหลายกอง ให้แยกกันไปเที่ยวปราบปรามหัวเมืองลื้อเขินทกระด้างกระเดื่อง และให้จ้อจ้อของนรทาคุมพลกอง ๓ มีจำนวน ๕,๐๐๐ ยกลงมาปราบปรามหัวเมืองในแคว้นแคว้นลานนา ในหนังสือพระราชพงศาวดาร

จึงกล่าวถึงแต่เฉพาะกองทัพของนรธานี ว่ายกลงมาตีเมืองฝาง
ซึ่งอยู่ตอนลุ่มแม่น้ำโขงข้างเหนือเมืองเชียงใหม่ ครั้นตีเมืองฝางแล้ว
ก็ตั้งกองทัพทำนาหาละเบียงอาหารอยู่ที่นั่น กำหนดว่าจะลงมาตีเมือง
นครลำปางต่อฤดูแล้ง

ในเวลานั้นเมืองเชียงใหม่ร้างอยู่ ไปมะยง่วนพะมาซึ่งเป็นเจ้าเมือง
เชียงใหม่อยู่แต่ก่อนนั้นหลบหนีไทยไปอยู่ที่เมืองเชียงแสน เดิมมีกำลัง
ประมาณ ๓,๐๐๐ แต่ไพร่พลล้มตายหลบหนีไปเสียมากเหลืออยู่
ไม่ถึงพัน ก็ได้แต่ตั้งรักษาเมืองเชียงแสนอยู่ ไม่กล้ากลับเข้ามาตั้ง
ที่เมืองเชียงใหม่ และเมื่อจอชของนรทามาตีเมืองฝางนั้น สั่งให้
ไปมะยง่วนคุมกองทัพพะมาที่รักษาเมืองเชียงแสนไปสมทบด้วย ไป
มะยง่วนรวบรวมกำลังได้ไปแต่ ๕๐๐ คน ด้วยไพร่พลร่อยหรอเสียมาก
จึงกล่าวมาแล้ว จะเป็นเพราะจอชของนรทาแย่งเอาคนไว้อย่าง หรือจะ
ไปล้มตายหายจากอีกอย่างใดอย่างหนึ่ง ครั้นพะมาตีเมืองฝางแล้ว
ไปมะยง่วนกลับมาเมืองเชียงแสนมีจำนวนไพร่พลพะมาเหลือเป็นกำลัง
รักษาเมืองลดน้อยลงไปอีก ขณะนั้นเจ้าเมืองในแคว้นแสนนาซึ่ง
ต้องอยู่ในอำนาจพะมาด้วยจำใจเห็นได้ทั่วทั้งที่ พระยาแพร์มิ่งไชยกับ
พระยายองจึงรวบรวมพลเมืองเข้าเป็นกองทัพยกไปตีเมืองเชียงแสน ไป
มะยง่วนสู้ไม่ไหวหนีเข้ามาหาญจะอาศัยเมืองเชียงราย พระยาเชียงราย
นั้นก็ไม่พอใจจะอยู่ในอำนาจพะมาเหมือนกัน จึงจับตัวไปมะยง่วนส่งให้
พระยาแพร์มิ่งไชย ๆ กับพระยายองก็คุมตัวไปมะยง่วนเข้ามาให้พระยา
กาวิละณเมืองนครลำปาง พระยาภาวิละจึงบอกส่งลงมากรุงเทพฯ

ทั้งพระยาแพรมังไซพระยาของและไปมะยง่วนนายทัพพะม่า ไปรก
ให้ซักถามคำให้การไปมะยง่วน ๆ ให้การว่ากองทัพพะม่าจะมาตีเมือง
นครลำปางในฤดูแล้ง และจะมาตั้งรักษาเมืองเชียงใหม่ต่อไป^(๑)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ได้ทรงทราบความ
คิดพะม่าที่จะกลับมาก่ครองแคว้นล้านนาอย่างเมื่อครั้งกรุงเก่า
ทรงพระราชดำริว่า ที่พะม่ามาตีเมืองไทยได้แต่ก่อน ก็ด้วยอาศัย
สระเบียงและพาหะในแคว้นล้านนาเป็นกำลังมาทักคราว จะปล่อยให้
พะม่ามาตั้งอยู่เมืองเชียงใหม่ไม่ได้ จึงไปรกให้พระยาภาววิละเจ้าเมือง
นครลำปาง แยกครอบครัวพลเมืองจากเมืองนครลำปางขึ้นไปตั้งเมือง
เชียงใหม่ ส่วนที่เมืองนครลำปางให้นายคำโสมน้องชายพระยาภาววิละ
เป็นเจ้าเมือง แต่เมืองลำพูนนั้นยังต้องทิ้งให้ร้างอยู่ ด้วยผู้คนยังไม่พอ
จะให้กลับตั้งเป็นเมืองได้ พระยาภาววิละขึ้นไปตั้งเมืองเชียงใหม่ ผู้คน
ที่เข้าไปเป็นกำลังยังน้อยนัก จึงตั้งอยู่ที่เมืองป่าซาง ซึ่งเป็นเมืองเดิม
อยู่ที่เมืองเชียงใหม่ลงมา^(๒)

(๑) คำให้การของไปมะยง่วนเป็นเรื่องพงศาวดารพะม่ามีอีกฉบับ ๑ เรียกว่า
คำให้การมะยง่วน หรือคำให้การชาวอองวะ หอพระสมุด ฯ ได้พิมพ์แล้ว

(๒) ความต่อไปตอนนี้ หนังสือพระราชพงศาวดารแตกต่างกับพงศาวดารพะม่า
เป็นข้อสำคัญ ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จยกกองทัพ
หลวงขึ้นไปตั้งเมืองนครลำปาง พะม่าไม่ยกลงมา จึงทรงจัดตั้งเมืองเชียงใหม่
แล้วเสด็จยกกองทัพกลับมา หาได้รับกับพะม่าในคราวนี้ไม่ แต่พงศาวดารพะม่า
ยุคนี้ตรงกับหนังสือตำนานโยนก (หน้า ๓๖๖) ว่าได้รับพุ่งกันมาก พิเคราะห์ดู
รายการที่กล่าวในหนังสือพงศาวดารพะม่าผู้มีหลักฐาน ข้าพเจ้าจึงลงความตอนนี้ไป
ตามพงศาวดารพะม่าและตำนานโยนกประกอบกัน

ในขณะนั้น พ.ศ. ๒๓๓๐ นั้น ไปรทให้กองทัพเมืองสุวรรณโลก และเมืองกำแพงเพชรยกขึ้นไปช่วยพระยาภาววิไลรักษาเมืองบ้านซาง แต่ผู้ใดจะเป็นแม่ทัพขึ้นไปหาปรากฏไม่ ครั้นถึงฤดูแล้ง หุ่นยี่มहाไชยสระแม่ทัพพระมาทางเหนือ ยกกองทัพลงมาจากเมืองเชียงใหม่ ที่ได้เมืองเชียงใหม่แล้ว สมทบกับกองทัพของนรธาที่ตั้งอยู่ ณ เมืองฝาง ยกลงทางเมืองพะเยามาตีเมืองนครลำปาง ในขณะที่พระเจ้ากรุงให้กองทัพพระมาอีกทัพ ๑ เลิศละสีหะสิงครันเป็นแม่ทัพ มีจำนวนพล ๓๕,๐๐๐ ยกมาจากเมืองเมะตะมะ ทางท่าตาดังแขวงเมืองขอม ตรงมาตีเมืองบ้านซางด้วยพร้อมกัน พระยาภาววิไลกับกองทัพเมืองกำแพงเพชรเมืองสุวรรณโลกยกออกตีกองทัพพระมาพระมาไม่แตกไป จึงตั้งมั่นรักษาเมืองไว้ ฝ่ายกองทัพหุ่นยี่มहाไชยสระซึ่งยกลงมาจากทางข้างเหนือ มาถึงเมืองนครลำปางก็เข้าตีเมืองพระยานครลำปางคำโลมต่อสู้ยั้งกันเมืองเป็นสามารถ พระมายกเข้าปล้นเมืองบ้านซางและเมืองนครลำปางหลายครั้งก็ไม่ไ้เมือง จึงตั้งค่ายล้อมไว้ทั้ง ๒ แห่ง ทวังจะตัดเสบียงอาหารให้คนในเมืองอดอยากระส่ำระสายเสียก่อน จึงจะยกเข้าหักเอาเมืองต่อภายหลัง

ในขณะนั้นที่กรุงเทพพระมหานครกำลังเตรียมกองทัพหลวงจะเสด็จไปตีเมืองตะวาย ก็จึงปรากฏเรื่องราวต่อไปในตอนที่ข้างหน้า ครั้นได้ข่าวว่าพระมายกกองทัพมาตีเมืองบ้านซางอีกทัพ ๑ และกองทัพพระมาที่ยกลงมาจากเมืองนครลำปาง ก็เป็นทัพใหญ่ยิ่งกว่าที่มาจากเมืองฝาง จึงไปรทให้กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จ

ยกกองทัพหลวง มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ ขึ้นไปช่วยเมืองนครลำปาง และเมืองย้าซาง กองทัพกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางเมื่อเดือน ๔ ในพงศาวดารพระม้าวว่า พ่อไทยยกกองทัพขึ้นไปถึงกเขาคงค้ายโอบพระม้าวที่ตงลอมเมือง และให้กองทัพไปสกัดทางมิให้แม่ทัพใหญ่ส่งกำลังมาช่วยกองทัพตงลอมเมืองได้ แล้วให้สัญญาภัยพวกในเมืองนครลำปางพร้อมกันระคมค้ายพระม้าว ๓ วัน ๓ คืน ๔ วัน ถึงเดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำกองทัพพระม้าวค้ำนทานไม่ได้ก็แตกหนีกลับไปเมืองเชียงแสน ครั้นไทยมีชัยชนะพระม้าวที่เมืองนครลำปางแล้ว ก็ยกขึ้นไปยังเมืองย้าซาง เขาคกองทัพพระม้าวที่มาตงลอมเมืองอยู่ฝ่ายพระยาภาววิละเห็นกองทัพไทยยกขึ้นไปช่วย ก็ยกออกตีพระม้าวจากในเมืองอีกทาง ๓ กองทัพพระม้าวที่มาตงลอมเมืองย้าซางนั้นก็แตกหนีกลับไปเหมือนกัน ครั้นเสร็จการสงคราม กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จกลับ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธรูปอันทรงพระนามว่า “พระพุทธรูปสังข์” ลงมากรุงเทพฯ ๑ ๕(๓)

พระพุทธรูปสังข์ เป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์ มีเรื่องตำนานแต่งไว้แต่โบราณ ว่าเดิมพระมหากษัตริย์ครองสิงห์ทวีปพระองค์ ๓ ให้หล่อขึ้นไว้ พระเจ้านครศรีธรรมราชให้ไปขอมาถวายสมเด็จพระร่วงรามคำแหงพระเจ้ากรุงสุโขทัยทรงสักการบูชา พระพุทธรูปสังข์อยู่ที่พระนครสุโขทัยหลายชั่วกษัตริย์ จนสมเด็จพระบรมราชาธิราช

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เชิญมาเมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๓๘ นั้นผิดไป

พระองค์ที่ ๑ ณ กรุงศรีอยุธยาได้แค้นแค้นใส่ ไชยเป็นเมืองจีนจึงเชิญ
 พระพุทธสีหิงค์ลงมากรุงศรีอยุธยา แล้วพระยาญาติเจ้าเมืองกำแพง
 เพ็ชรทูลขอไปไว้ ไชยน้อยหนึ่ง พระยามหาพรหมเจ้าเมืองเชียงรายยก
 กองทัพลงมาตีเมืองกำแพงเพชร พระยาญาติสู้ไม่ได้ยอมเป็นไมตรี
 พระยามหาพรหมจึงขอพระพุทธสีหิงค์ไปไว้ ณ เมืองเชียงรายกับพระแก้ว
 มรกตด้วยกัน อย่มาพระยามหาพรหมเกิดวิวาทกับพระเจ้าเชียงใหม่แสน
 เมืองมาผู้เป็นหลาน พระเจ้าเชียงใหม่ยกกองทัพไปตีได้เมืองเชียงราย
 จึงเชิญพระแก้วมรกตกับพระพุทธสีหิงค์มาเมืองเชียงใหม่ ต่อมาพระ
 ไชยเสขสุาเชิญพระแก้วมรกตไปไว้กรุงศรีสัตนาคนหุต แต่พระพุทธ
 สีหิงค์ยังคงอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ จนสมเด็จพระนารายณ์มหาราชตีเมือง
 เชียงใหม่ได้เมืองขาล พ.ศ. ๒๒๐๕ จึงเชิญพระพุทธสีหิงค์ลงมา
 กรุงศรีอยุธยา ประทับฐานอยู่ในวัดพระศรีสรรเพชญ์ตลอดเวลา ๓๐๕ ปี
 ครั้นพระม้ายกกองทัพ เวลานั้นพวกชาวเชียงใหม่ยังขนอยกับพระม้าย จึง
 เชิญพระพุทธสีหิงค์กลับไปเมืองเชียงใหม่ กรมพระราชวังบวร ฯ
 ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธสีหิงค์เป็นพระพุทธรูปสำคัญ เคยอยู่ในกรุง
 ศรีอยุธยาช้านาน จึงโปรดให้เชิญลงมากรุงเทพฯ แล้วทูลขอไว้ใน
 พระราชวังบวรสถานมงคล ทรงสร้างพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ถวายเป็น
 พระพุทธบูชา พระพุทธสีหิงค์อยู่ในพระราชวังบวร ฯ จนกรมพระราชวัง
 บวรมหาสุรสิงหนาทสวรรคตแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬา
 โลกย์ จึงโปรดให้เชิญลงมาประทับฐานไว้ในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตน

ศาสตราจารย์ ดร. ชวนิช ชวนิชย์ (๑) อยู่ที่นั่นตลอดรัชกาลที่ ๑ และต่อมาในรัชกาลที่ ๒ และที่ ๓ จนถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้พระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศร มหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช บรมนาถบพิตร พระพุทธสิหิงค์ ประทับอยู่ที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์มาจนครวญเท่าทุกวันนี้

(๑) แต่เดิมเข้าใจว่าตั้งบนฐานชุกชีด้านหน้า ตรงที่ตั้งพระสัมพุทธพรรณีบัดนี้ พังพบจดหมายเหตุปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ ๓ จึงทราบว่า พระพุทธสิหิงค์ตั้งอยู่ด้านใต้

สำนักหอสมุด

สงครามครั้งที่ ๔ คราวไทยตีเมืองทะวาย

ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐

เรื่องสงครามคราวนี้มีเนื้อความปรากฏในพงศาวดารพะม่าประกอบด้วย
กัณฑ์หนึ่งชื่อพระราชพงศาวดารว่า เมื่อกองทัพไทยตีทัพพะม่าที่ท่าคินแดง
แตกไปในปลายปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๒๙ แล้ว พอลงปีมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็ยกกรมพระราชวังขจรฯ ก็ทรง
ปรึกษากันให้กระเกณฑ์กองทัพ มีจำนวนพล ๘๐,๐๐๐ กำหนดจะเสด็จไป
ตีเมืองพะม่าในฤดูแล้งปลายปีมะแมนั้น แต่กระบวนศึกจะได้ทรงพระ
ราชดำริเห็นอย่างไรหาปรากฏไม่ เพราะกองทัพยังไม่ทันยกไปได้ข่าว
ลงมาถึงกรุงเทพฯ ว่า พะม่ายกกองทัพ ๒ ทัพเข้ามาตีเมืองข่าซาง
และเมืองนครลำปาง จึงโปรดให้แบ่งกำลังที่เกณฑ์ไว้จัดเป็นกองทัพ
มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ ให้กรมพระราชวังขจรฯ เสด็จขึ้นไปปราบปราม
พะม่าทางข้างเหนือ (๑) ดังกล่าวมาแล้วในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ กรม
กรมพระราชวังขจรฯ เสด็จยกกองทัพไปแล้ว ทางนี้พระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็เสด็จยกกองทัพหลวงจำนวนพล ๒๐,๐๐๐
ออกจากกรุงเทพฯ เมื่อเดือนเสาร์ เดือนยย ๕ ค่ำ เสด็จไปตีเมือง
ทะวายในปลายปีมะแมเหมือนกัน.

(๑) จำนวนพลว่า ๖๐,๐๐๐ ตรงนี้ ว่าตามที่กล่าวในพงศาวดารพะม่า คงจะสูง
เกินไป งามจะไม่เกิน ๓๐,๐๐๐ เป็นอย่างมาก ถ้าเช่นนั้นยอด ๘๐,๐๐๐ ข้างบนต้องลด
ลงมาเป็น ๕๐,๐๐๐ เห็นว่าจะพอสมควร.

ทรงนำกล่าวอธิบายถึงเหตุที่ไทยคิดจะตีเมืองพม่า และเหตุที่
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์จึงเสด็จไปตีเมืองทวายเสียก่อน
อันเหตุที่ไทยคิดจะตีเมืองพม่า นั้น ก็เพราะจะแก้แค้นพม่าที่ไต่มาทำ
แก่ไทยให้ ได้ความลำบากยากแค้นแสนสาหัส ความรู้สึกของไทยใน
สมัยนั้นเป็นอย่างไร จะแลเห็นได้ในกลอนเพลงยาวของกรมพระราชวัง
ขวรมหาสุรสิงหนาท ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อจะไปตีเมืองพม่า เพลงยาวน
พิมพ์ไว้ในหนังสือพระราชวิจารณ์แห่งฉะบับ แต่คัดมาลงไว้ต่อไปนี้ พอ
ให้เห็นความเป็นตัวอย่าง ว่า:—

“มันทำเมืองเราก่อนเท่าใด	จะทดแทนมันให้หมดสิ้น
มันจืดต่อหิงการทมัพ	จะล้างให้สิ้นอย่าสงกา
อันกรุงรัตนองวะครองหรือ	จักพินเืองมมออย่าสงสัย
พม่าจะมาเป็นข้าไทย	จะได้ใช้สร้างกรุงอยุธยา
มันสมคิดจืดไม่ผิดหมาย	จะเสียดายตามอพเพวาสนา
จะได้ชุกยกันครา	สมดังปรารถนาทุกสิ่งอัน
ถ้าเสร็จการองวะลงทรายโต	จะพาใจเป็นสุขเกษมสันต์
อ้ายชาติพม่ามันอาธรรม	เที่ยวล้างชอชชอนอตกพารา
แต่ก่อนก็มีให้มีความสุข	รยรอกฆ่าฟันเสียหนักหนา
จนบ้านร้างเมืองเซทุกวักวา	ยยเย็นเป็นป่าทุกตำบล
มันไม่คิดขยาปกรรมให้ลำบาก	ห้องปลัดพรากจากกันทุกแห่งหน
มันเหล่าอาสัศวทธรชน	“ครวญจะบนเป็นอุล”

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จกระแสดพระราชนิพนธ์
คำวิคยเรื่องเพลงยาวของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ฉะบับไว้ใน
ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่า

“ข้อความตามพระราชนิพนธ์นี้ ถ้าผู้อ่านพิจารณาด้วยญาณอัน
หยั่งลงว่าเช่นเรื่องจริง ไม่ใช่อ่านเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ จะรู้สึกน้ำใจ
ท่านผู้เขียนต้นตระกูลของเรา ว่ามีความอภัยคหขวอนลำบากยากเข็ญ
แค้นเคืองสักเพียงใด ความคิดเช่นนั้นใช้ว่าจะมีแต่กรมพระราชวังบวร ๆ
ย่อมมีทั่วไปในผู้ มีบรรพาคคคและผู้ มีบุญญาในเวลานั้น” ดังนี้

แท้จริงความคิดที่อยากจะแกแค้นพะม่าคงมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี
แล้ว แต่ในเวลานั้นไทยพึ่งตั้งตัวใหม่กำลังยังน้อยก็โตแต่ต่อสู้รักษา
บ้านเมือง ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ เมื่อไทยสามารถตีทัพภษ ตรีขของ
พะม่าให้พ่ายแพ้ไปได้ ถึง ๒ ครั้งติด ๆ กัน จนพะม่าครั้นคร้ามไม่
กล้ายกทัพมาอีก ก็เห็นเป็นโอกาสว่าถึงเวลาแล้วที่ไทยควรจะตอบแทน
พะม่าบ้าง จึงโปรดให้เตรียมกองทัพพะยกไปตีเมืองพะม่า แต่เมื่อ
กำลังเตรียมกองทัพพะยกไป พะเอณมีศึกพะม่ามาตีเมืองข้าซางและ
เมืองนครลำปาง ต้องแบ่งกำลังไปรักษาพระราชอาณาเขตคเสียเป็น
อันมาก การที่จะตีเมืองพะม่าก็เกิดขัดข้อง แต่จะเลิกเสียทีก็ยวักทรง
เสียกายจึงยกไปตีเมืองทะวายแต่เมืองเดียว การตีเมืองทะวายครั้งนั้นคง

(๑) ทรงหมายความว่าจำพวกหนังสือเรื่อง ๆ ซึ่งแต่งขึ้นพิมพ์ขายสำหรับอ่าน
ในท้องตลาด อันมักชอบใช้ชื่อว่า “วงศ์” หรือ “จักร” เช่นเรื่องวงศ์เทวราช
สินสุริย์วงศ์ จักรแก้ว เป็นต้น

เป็นด้วยทรงพระราชดำริว่า ตั้งแต่พื้นแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มา
 กองทัพไทยไม่ได้ยกไปตีเมืองพม่าช้านานกว่า ๓๐๐ ปี ไทรับพุงกัยพม่า
 แต่ในแดนไทยตลอดมา เลียบเข็ญขอยุ่ที่พม่ารัฐมิลำนเมืองไทยช้านาน
 แต่ไทยยังหารัฐมิลำนเมืองพม่าไม่ อีกประการ ๓ ถึงสมัยนี้มีพวก
 มอญที่ถูกพม่ากดขี่หนีเข้ามาอยู่ในเมืองไทยมาก พวกมอญที่ยังอยู่
 ในเมืองเดิมก็อยู่โดยจำเป็นมิได้ มิไฉนยอมต่อพม่า ถ้าหากว่าไทย
 ยกออกไปตีหัวเมืองในแดนพม่าให้ปรากฏว่าไทยอาจจะบุกรุกเข้าไปรบ
 พม่าได้ ไม่อ่อนแอเหมือนแต่ก่อน พวกมอญทั้งปวงคงจะพากันนิยม
 มาเข้ากับไทยช่วยเป็นกำลังตีเมืองพม่าต่อไป ก็หัวเมืองชนของพม่าที่
 สมควรจะไปตีได้ ในเวลานั้นเมืองอันไม่เหมาะเหมือนเมืองทวาย เพราะ
 เมืองทวายอยู่ห่างลงมาข้างใต้ พม่าจะยกกองทัพเพิ่มเติมลงมา
 รักษาเมืองไม่สะดวก ถึงรพลยกไปไม่มากนักก็เห็นพอจะทำการ
 สำเร็จได้ ถ้าตีเมืองทวายก็คงได้เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดที่
 อยู่ต่อลงมาข้างใต้ด้วยทั้ง ๒ เมือง จะได้เอาเวียงทมนสำหรับทำ
 สงครามตีเมืองพม่าต่อไป โดยที่สกัดจะตีไม่ได้อีกเมืองทวายในครั้งนั้น
 ก็จะได้ประโยชน์รัฐมิลำนของข้าศึกไว้ คิดอ่านการสงครามต่อไป
 ข้างหน้า สันนิษฐานว่ากระแสพระราชดำริที่จะตีเมืองทวายคงจะเป็น
 เช่นกล่าวมานี้ และคงจะได้ทรงปรกษาหารือตกลงกันแต่เมื่อกรมพระ
 ราชวังขจร ฯ จะเสด็จยกกองทัพขึ้นไปทางเหนือ เพราะฉะนั้นกรมพระ
 ราชวังขจร ฯ เสด็จไปแล้วทางนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
 ก็เสด็จยกกองทัพหลวงไปตีเมืองทวาย

กองทัพไทยที่ยกไปคราวนี้ ไปรบให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายกเป็นทัพหน้ายกไปก่อนทัพ ๑ แล้วให้เจ้าพระยามหาเสนาพระยาบรมราชเป็นกองหน้าของทัพหลวงยกไปอีก ๒ กอง ส่วนทัพหลวงพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จเป็นจอมพล ไปรบให้พระยาพระคลังเป็นเอกอภัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อยังดำรงพระยศเป็นเจ้าพากรมหลวงอิศรสุนทรเป็นยกกระบัตร และเจ้าพากรมหลวงเทพหรรักษ์เป็นกองหลัง รวมจำนวนพลทั้งสิ้น ๒๐,๐๐๐ เศษเสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงเทพฯ ไปทางลำแม่น้ำไทรโยคไปขึ้นบกที่เมืองท่าตะกั่ว ให้กองหน้าที่ ๓ กองพล ๓๐,๐๐๐ เศษยกล่วงหน้าไปก่อนแล้วเสด็จยกกองทัพหลวงตามไปโดยลำค้ำย.

ทางที่กองทัพไทยจะยกไปเมืองตะวายไปได้ ๒ ทาง ทางข้างฝ่ายใต้เป็นทางค้ำยข่งคี (ซึ่งทำทางไทรเลขเมื่อภายหลัง) ทางนี้เมื่อข้ามเขาบรรทัดแล้วต้องเดินผ่านแดนเมืองตะนาวศรีไปก่อนแล้วจึงถึงเมืองตะวาย ทางฝ่ายเหนือมีอีกทาง ๑ เรียกว่าช่องเขาสูง ข้ามเขาบรรทัดแล้วตรงเข้าเมืองตะวายที่เดียว ทางนี้เป็นทางใกล้แต่เป็นทางกันดารเดินยาก กองทัพหลวงยกไปเมืองตะวายครั้งนั้นประสงค์จะไปทางใกล้ และบางทีจะคิดลัดลัดทำเลทัพมาจะตั้งต่อสู้ ไทญัตจึงยกไปทางช่องเขาสูง ชะรอยผู้ทกระการทัพคราวนั้นจะไม่ทราบว่าทางช่องเขาสูงเป็น แต่ทางสำหรับคนเดินเท้า ต่อเดินทัพไปถึงที่จะข้ามเขาบรรทัดจึงได้ปรากฏว่าเป็นทางกันดารเดินยากยิ่งนัก กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เขา

บรรพชนสูงชันข้างท้องเองวงยกตนไม่เห็นยวควงขึ้นไป ช่างข้างตัว
 เ็นปลาตปลัดตกเหวตายทั้งข้างทั้งความฉุกกม ต้องปลัดปลัดประคัย
 และสิ่งของลงจากหลังข้างให้คนแยกขนข้ามไป แม้พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ ก็ต้องเสด็จลงทรงพระดำเนินด้วยพระบาท
 ซาคัยผูกรวตามตนไม่คอบเห็นยวพระองค์ขึ้นไปแต่เจ้าจนเที่ยงจึงถึง
 ยอดเขา ขาลงก็ต้องลงเช่นนออก จนถึงออกพระโอบอุทรว่า “ไม่รู้
 ว่าทางเดินยากดังอย่างนี้ พาลูกหลานมาได้ความลำบากหนักหนา”
 ความทรงนเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่าไทยคือเมืองพระมามาเมื่อรัชชกาลที่ ๓ ยาก
 กว่าที่พระมามาตีเมืองไทยอย่างไร

ฝ่ายพระมามาตรึกษาเมืองทะวายในครั้งนั้นปรากฏในหนังสือพระราช
 พงศาวดารว่า กองทัพพระมามาตีกลงมาตีหัวเมืองขกษ ไคฝ่ายตะวันตก
 เมืองมะเส็งยังคงอยู่ที่เมืองทะวาย เกงห่วนแมงยแม่ทพจึงเป็นผู้
 บัญชาการต่อสู้ไทย แต่ในเจตหมายเหตุของนายพันตรี ไมเคิล ไชมี
 ทศอังกฤษที่ไปเมืองพระมามาภายหลังการสงครามครั้งนสัก ๕ ปี ว่าพระ
 เจ้าปดุงตั้งอะแซห่วนกลงมาเป็นอุปราชครองหัวเมืองฝ่ายใต้ ยึดเมือง
 เมาะคมะในเวลานั้น อะแซห่วนกลงมาเป็นแม่ทัพต่อสู้รักษาเมือง
 ทะวาย แต่ความทกล่าวนน่าสงสัยอยู่ ทวยเมอะอะแซห่วนลงมาตีเมือง
 พิชณโลกเมือขมะแม พ.ศ. ๒๓๓๘ บอกว่าอายุ ๗๒ ปี ถามารบคราว
 รักษาเมืองทะวายในขมะแม พ.ศ. ๒๓๓๐ นอายุถึง ๘๔ ปี เห็นจะ
 แก้เก็นการนัก

วิชาพระมาต๋อสู ไทยครังน ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระมา
 ให้ออกทัพมาตั้งสกัด ๓ แห่ง คือให้ นคมิแลงถือพล ๓,๐๐๐ มาตั้ง
 สกัดที่ค่านวังปอ เข้าใจว่าตรงช่องที่จะลงไปจากเขาบรรทัดแห่ง ๑ อีก
 กอง ๑ ใครเป็นแม่ทัพหาปรากฏชื่อไม่ จำนวนพล ๓,๐๐๐ ตั้งรักษา
 เมืองกลีอ่อง ท่านองจะเป็นกองหนุนของกองรักษาค่านวังปอ อีกกอง ๑
 ตัวพระยาทะวายถือพล ๕,๐๐๐ มาตั้งสกัดทางในท้องทุ่งที่จะเดินจาก
 เมืองกลีอ่องไปเมืองทะวาย ตรงนี้ตั้งค่ายหลายค่าย ซักขั๊กกาลถึงกัน
 มั่นคง ส่วนตัวพระมาแม่ทัพใหญ่นั้นตั้งรักษาอยู่ที่เมืองทะวาย

ฝ่ายกองทัพไทยเดินข้ามเขาลงไป พระยาสุรเสนาพระยามหา
 อำมาตย์กองหน้าของเจ้าพระยารัตนาพิพิธถือพล ๕,๐๐๐ ยกไปถึงค่าน
 วังปอเมื่อฉนวนเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๙ ค่ำ ก็เข้าตีค่ายพระมา รบพุ่งกัน
 เป็นสามารถ พระยาสุรเสนาพระยาสมัฒติบาลตายในที่รบ ยังไม่ได้
 ค่ายพระมา สืบรบตีกันอยู่ เจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหาเสนายก
 ลงไปถึงเมื่อฉนวนอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๓๖ ค่ำ จึงพร้อมกันเซาระคมตี
 ค่ายพระมา ก็ตีค่ายที่ค่านวังปอในวันนั้น นคมิแลงนายทัพพระมาล่าถอย
 กลับไปรักษาเมืองกลีอ่อง กองทัพไทยตั้งพักรวบรวมผู้คนอยู่ที่ค่านวังปอ
 ๒ วันแล้วยกตามลงไปตีเมืองกลีอ่อง พระมาต๋อสูย่นกบคนหนึ่ง
 เหลือกำลังถอยหนี กองทัพไทยตีเมืองกลีอ่องเมื่อฉนวนเสาร์ เดือน ๔
 ขึ้น ๒ ค่ำ เพลาค่ำยามเศษ เขาคึงพักรวบรวมผู้คนอยู่ในเมืองนั้น
 กองทัพหลวงก็เสกขยักหนุนไปตั้งอยู่ที่ค่านวังปอ ทรงทราบว่ามังกองทัพ
 พระมาต๋อสูยกถอยรกรายรบอยู่ที่ท้องทุ่ง จึงดำรัสสั่งกองทัพหน้าให้เตรียม

การยกเข้าระคมค้ำยพระมำพร้อมกันทั้ง ๒ กองให้ไว้ค้ำยแต่ในเพลาคือ
เจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหาเสนาจัตถภวณทัฬพร้อมแล้วก็ยกไป
ค้ำยพระมำททองทุ่งสัรบกันอยู่แต่เข้าจนค้ำ กองทัฬไทยก็ค้ำค้ำยพระมำ
ทั้งหมดเมื่อฉนวนเสาร์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ แล้วกรยกค้ำค้ำตามลงไป
เมืองทรวายในเพลากลางค้ำวันนั้น

ฝ่ายแม่ทัฬพระมำทรงรักษาเมืองทรวายเห็น กองทัฬให้ ไปค้ำสัรบค้ำ
ทางแตกถอยมาหมด กองทัฬไทยค้ำค้ำตามมาจนจะถึงเมือง ไม้ไว้ใจ
ทรวายชาวเมืองว่าจะมาเข้ากัษไทยหรือจะยำเกรงพระมำอยู่อย่างเต็ม จึง
พากองทหารทั้งปวงข้ามแม่น้ำไปค้ำอยู่ข้างฟากโน้น ทั้งเมืองทรวายไว้ให้
ไทย^(๑) กองทัฬเจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหาเสนายกไปค้ำถึงเมือง
ทรวายเมื่อฉนวนอาทิตย์ เดือน ๔ แรม ๘ ค่ำ ไม้เห็น กองทัฬพระมำรักษา
ทหน้าเชิงเทิน เห็นแต่ประค้เมืองยัคอยู่ จะยกเข้าไปในเมืองเกรงว่า
พระมำจะแต่งกลซุ่มทหารไว้ จึงค้ำค้ำยรายล้อมเมืองอยู่ข้างนอกทั้ง ๓ ค้ำ
เข้ค้ำไว้แต่ทางค้ำแม่น้ำ กองทัฬหลวงก็เส้ค้ำยกตามไปค้ำค้ำยที่ใกล้
เมืองทรวาย ห่างค้ำยกองทัฬหน้ามาประมาณ ๕๐ เส้น กองทัฬพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เส้ค้ำไปค้ำในระวางค้ำยกองทัฬหน้า
กัษทัฬหลวงค้ำเข้ามา ฝ่ายแม่ทัฬพระมำเห็นว่าพวกทรวายไม้เข้ากัษไทย
ก็กลบเข้มาค้ำรักษาเมืองอยู่ค้ำแต่ก่อน แต่มีใค้ออกมาสัรบกองทัฬ
ไทยค้ำไป

(๑) ทรงนี้หนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระมำค้ำค้ำเป็นกลอุบาย แต่ข้าพเจ้าเห็น
ตามกระแสพระราชนิพนธ์ ในหนังสือพระราชนิพนธ์

ฝ่ายกองทัพไทยเมื่อไปถึงล้อมเมืองทวายอยู่นั้น การลำเลียง
เสบียงอาหารชกของสิ่งดังกล่าวกันไม่ทันใช้ จึงเกิดเป็นปัญหาว่าจะควรดอย
กองทัพกลับ หรือรบหักโจมตีเอาเมืองทวายเสียให้ได้ โดยเร็ว ปรากฏ
ว่าแม่ทัพนายกองไทยมากกราบทูลอาสาจะเข้าตีเมืองทวาย แต่พระบาท
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็หาโปรดให้เข้าตีไม่ ด้วยทรงพระ
ราชดำริว่าถึงตีเมืองทวายในคราวนั้นก็รักษาไว้ไม่ได้ ยกเข้า
ตีเมืองก็เปลืองรพลเปล่า ๆ ถ้าตีไม่ได้หรือไปเสียทีพระม้าลงมาอย่างไร
จะดอยทัพกลับก็ยาก ด้วยการตั้งข่วงที่ตระเตรียมไปในครั้งนั้นเหมือน
เป็นการทดลองก็สำเร็จประโยชน์อยู่แล้ว เพราะฉะนั้นพอพักทัพครบ
๑๕ วันแล้วก็โปรดให้เลิกทัพกลับมา และการที่ดอยทัพกลับมาครั้งนั้น
เพราะกองทัพไทยมีกำลังบริบูรณ์ไม่บกพร่องขอย้ำ พระม้ายกกองทัพ
ออกติดตามก็ไม่สามารถจะทำอันตรายแก่กองทัพไทยได้ จึงดอยกลับ
มาโดยสะดวกตลอดทาง

ฝ่ายกรมพระราชวังบวร ฯ ครั้นเสร็จการปราบพระม้าที่เมืองนคร
ลำปางและเมืองข้างแล้ว เสด็จยกกองทัพกลับมาถึงกลางทางทรง
ทราบว่า สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเสด็จดอยกองทัพหลวงกลับจาก
เมืองทวายก็ตกพระทัย สำคัญว่าเสียชาติก็ จึงยกกองทัพวงหน้า
ตามออกไปช่วย ไปทันเฝ้า ฯ เมื่อเสด็จกลับเข้ามาถึงลานาเมืองไทรโยค
กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงตั้งกองทัพอยู่ที่นั่น คอยระวังพระม้าเผอเร
ติดตามล่องแค้นเข้ามา ครั้นเห็นพระม้าไม่ยกตามมากเล็กทัพกลับคืนมา
พระนคร

สงครามครั้งที่ ๕ คราวไทยตีเมืองพะม่า

ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๖

ตอนที่ ๑ เรื่องเมืองทะวายสวามิภักดิ์

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จยกกองทัพ
หลวงไปตีเมืองทะวายเมื่อยมะแมทกล้าวมาแล้ว ถึงไม่ได้เมืองทะวาย
ในครั้งนั้นกต มีผลเป็นข้อสำคัญ เพราะปรากฏทั่วไปในแผ่นดินพะม่าว่า
ไทยกลับมากำลังเข้มแข็งถึงเข้าไปบุกกรวยตีเมืองพะม่า ต่อมาไม่ช้า
เมืองทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดก็มาสวามิภักดิ์ขอเป็นชาชนต่อ
เมืองไทยเมื่อยกน พ.ศ. ๒๓๓๔

เรื่องราวที่เมืองทะวายเมืองตะนาวศรีเมืองมะริดมาสวามิภักดิ์ครั้งนั้น
ในพงศาวดารพะม่า กษ หนึ่งสี่พระราชพงศาวดาร เนื้อความยุดคักคองกัน
ตลอดเรื่อง เป็นแต่ผลความขาดเหลือผิดกันบ้างเล็กน้อย ในจดหมาย
เทศของนายพันตรี ไมเคิล ไซล์ ปรากฏเรื่องเบื้องต้นว่า เคิมพระเจ้าปดุง
ตั้งอะแซหวัณกผู้คุมมาตีเมืองพิษณุโลก เป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมือง
ยักขไต ตั้งอยู่ที่เมืองเมะตมะ ว่ากล่าวหัวเมืองมอญตลอดลงมาจน
เมืองทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริด ต่อมาพระเจ้าปดุงตั้งพะม่า
คน ๓ ชื่อมัจฉา เป็นบุตรของสคแมงกองขุนนางในเมืองอมระยะให้
เป็นที่เนมะโยกยกอิน ลงมาเป็นผู้สำเร็จราชการเมืองทะวาย ขึ้นอยู่ใน

อะแซห่วนัก มังจันจาเห็นจะเป็นคนฉลาดเฉลียว ลงมาอยู่เมืองทะวาย มีผู้คนนับถือมาก และท่านองอะแซห่วนักจะไว้นือเชื่อใจ ถึงให้ว่ากล่าว ลงมาจนเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดด้วย ครั้นอะแซห่วนักตายเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๓ มังจันจาเข้าใจว่าตัวจะได้เป็นผู้สำเร็จราชการหัวเมือง ยกยู่ไตแทนอะแซห่วนัก แต่หาไตเป็นสมดังปรารถนาไม่ ด้วยพระเจ้า ปดุงคงมั่งจะเลสุ (๓) ลงมาเป็นผู้สำเร็จราชการแทนอะแซห่วนักเมื่อ เดือน ๓๓ ยกยู่ไต พ.ศ. ๒๓๓๔ มังจันจาก็มีความโทมนัสสน้อยใจ ก็ กะทางกะเคืองไม่ยอมอยู่ในอำนาจผู้สำเร็จราชการคนใหม่ จะเร่งเรียก ส่วยสัดพัฒนากาอื่นไต มังจันจาก็ไม่ยอมส่ง อ้างว่ายังเก็บไม่ได้ด้วย ราษฎรยังซัดสนนั้ก จะเรียกเร่งเกรงจะได้รบความเดือดร้อน ผู้สำเร็จ ราชการเห็นจะบอกกล่าวโทษมังจันจาขึ้นไป และพระเจ้าปดุงคงมั่งจะสั่ง ให้ส่งมังจันจาขึ้นไปไต่สวนยังเมืองอมระปุระ ความจึงปรากฏว่าผู้สำเร็จ ราชการให้มะรวอน โยคมพลพระม่า ๓๐๐ ลงมาเป็นเจ้าเมืองทะวายแทน มังจันจา ๆ รู้ความก็ให้ปลัดเมืองซึ่งเป็นสมัครพรรคพวกของตนคุม กำลัง ๕๐๐ ออกไปคอยรับอยู่กลางทาง ห่างเมืองสัก ๒๐๐ เส้น พอ มะรวอนโยมาถึงทนนกช่วยกันจับฆ่าเสียหมดทั้งนายไพร่ แล้วมังจันจา จึงไปชวนเจ้าเมือง ตะนาว ศรี เจ้าเมือง มะริด พว้อม ใจ กันมาขอเป็นข้า ขอบขันธสีมาชนกรุงสยามทั้ง ๓ เมือง

ในเวลานั้นไทยที่พระม่ากวาดต้อนเป็นชะเลยไปเมื่อครั้งตกรงเก่าได้ ยังกกอยู่กเมืองทะวายหลายคน ที่สำคัญคือพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้าหญิง

(๑) ในพงศาวดารพระม่าเรียก มินทะเลาสี
TUDC 05/04/2563

(อันมีพระนามกรมปราภูก่อมาว่า เจ้าฟ้ากรมขุนรามอินทรสัก) ซึ่งเป็น
พระธิดาของพระเจ้ารามณรงค์เป็นพระเชษฐาธิปัตย์ ทรงผนวชเป็นรูปช
อยู่ที่ในเมืองทวาย พระยาทวายทราบความจึงเชิญเสด็จไปทำนบารุงไว้
แล้วให้แต่งอักษรสาส์นจากถูก ในแผ่นดินพระนเรศวร กษัตริย์มีศกอักษร
ซึ่งแรงความถึงเสนาบดีไทย และให้จัดเครื่องราชบรรณาการตามแบบแผน
ประเพณีการตามภักดีของเพศพระมา คือต้นไม้ทองเงินและนางทวาย
อันมีสกุลสูง เป็นนางเอก ๓ นางโท ๒ พร้อมด้วยสาวใช้ข้าคนอีก ๕๗
รวมเป็น ๖๐ คนเป็นของถวาย แล้วแต่งให้กรมการผู้ใหญ่ในเมืองทวาย
และเมืองตะนาวศรีเมืองมริทรวมกัน ๓ คน เป็นทูตเชิญถวายพระหัตถ์
ของพระเจ้าหลานเธอ กษัตริย์สุพรรณบัตรและศกอักษรถึงเสนาบดี และ
คุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาทางกาญจนบุรีกับพระสงฆ์ ๓๐ รูป มี
พระมหาแทนเป็นพระภิกษุไทยแต่ครั้งกรุงเก่าอยู่ในจำนวนนั้นด้วยรูป ๓
ให้มาเป็นพระยานความสัตย์สุจริตของพระยาทวาย

ทูตทวายมาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันเสาร์เดือน ๔ แรม ๓ ค่ำ
ขกน พ.ศ. ๒๓๓๔ ความในหนังสือทมิฬว่า พระยาทวายได้ทำ
ราชการถวายพระเจ้าอังวะมาแต่ชั้นขนิ้นและบิดา หาได้มีความผิดอย่างหนึ่ง
อย่างใดไม่ เหตุเพราะพระเจ้าอังวะไม่ตั้งอยู่ในราชธรรม ให้มังจะเส
ลงมาเป็นผู้สำเร็จราชการที่เมืองเมะตะมะเมื่อเดือน ๓๓ ขกน แล้วให้
ลงมาเอาเงินแก่เมืองทวายเมืองมริทและเมืองตะนาวศรีเนืองๆ เป็นเงิน
ถึง ๒๐๐-๓๐๐ ซึ่งราษฎรชาวเมืองได้ความเดือนร้อน แล้วมีหน้าชา
แต่งให้มะรวอนโยคุมกำลัง ๓๐๐ ลงมาเป็นเจ้าเมืองทวาย จะให้ถอก

พระยาทะวายเสีย พระยาทะวายให้ปลัดคุมกำลัง ๕๐๐ ยกไปพบมรวอนโย
 กลางทาง เกิดรบพุ่งกันฆ่าฟันมรวอนโยกับพวกไพร่ตายหมดทั้งสิ้น
 พระเจ้าปดุงจะให้ยกกองทัพลงมาตีเมืองทะวาย พระยาทะวายไม่มีทัพ
 จึงพร้อมใจกับพระยาตะนาวศรีพระยามะริคทั้ง ๓ เมืองขอเป็นข้าขอบขัณฑ์
 สยามกรุงเทพพระมหานครตั้งแต่ก่อน ขอพระราชทานกองทัพไปช่วย
 รักษาเมืองทะวายไว้ และค่อไปถวายหน้าพระยาทะวายจะรับอาสาตีเอา
 เมืองเมะตะมะ เมืองร่างกุ้ง เมืองสะโคงและเมืองพะสิมมาถวายให้จงได้
 การทเมืองทะวายเมืองตะนาวศรีเมืองมะริคมาสยามักกตังนี้ ก็
 เป็นอันสมดังทรงพระราชดำริมาแต่ก่อน จึงโปรดให้รับทตเข้าเฝ้าทูลลา
 หน้ามุขเกิดพระมหาปราสาท แล้วให้เสนาบดีมีศักดิ์ออกมารับเมือง
 ทะวายเมืองตะนาวศรีและเมืองมะริคตามราชประเพณี ครั้นทตทะวาย
 กราบทถวายบังคมลากลับไปแล้ว ถึงบชวต พ.ศ. ๒๓๓๕ จึงโปรดให้
 เกณฑ์กองทัพหัวเมืองเป็นจำนวนพล ๕,๐๐๐ ให้พระยายมราชเป็นแม่ทัพ
 ยกออกไปช่วยรักษาเมืองทะวาย และให้เชิญพานทองเครื่องยศไป
 พระราชทานพระยาทะวายด้วย เมื่อกองทัพพระยายมราชยกไปแล้ว ใน
 ปลายบชวตนั้นก็เสด็จยกกองทัพหลวงโดยกระบวนเรือพร้อมด้วยกรมพระ
 ราชวงษวร ฯ ไปยังเมืองกาญจนบุรี ตั้งพลขบวนที่ประทับทางลำน่าน้อย
 (จะเป็นที่เมืองไทรโยค หรือตำบลโคกหาปรางก์ไม่) คอยทรงฟัง
 ขอราชการที่จะเกิดชนทางเมืองทะวายอยู่ณนั้น
 ฝ่ายพระยายมราชยกกองทัพไปถึงเมืองทะวาย พระยาทะวายก็
 ให้กรมการออกมาต้อนรับและสั่งเสวยอาหารให้กองทัพ แต่ตัวพระยา

ทรวายเองไม่ออกมาหาพระยายมราช ก็ตามประเพณีผู้ว่าราชการหัวเมือง
 จะต้องออกมาหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพ ถึงของต่อว่าชแวงแยบธรรมเนียม
 ให้ทราบ พระยาทรวายจึงไต่ออกมาเคาะพื่อพระยายมราชตามประเพณี
 พระยายมราชให้พระราชรองเมืองคุมพลเข้าไปตั้งอยู่ในกำแพงเมืองทรวาย
 กอง ๑ ส่วนกองทัพพระยายมราชนั้นตั้งค่ายอยู่ข้างนอกเมือง แล้วให้
 จักสังเจ้าฟ้าหลานเอกกับพวกไทยที่ตกค้างอยู่ที่เมืองทรวาย มีพระราชา
 พิมพ์กรมภาษามาลาครั่งกรงเก่าเป็นต้น เข้ามายังค่ายหลวงที่แม่น้ำน้อย
 และมีใบขอกรายงานทั้งปวงเข้ามากราบบังคมทูลทุกประการ.

ในเรื่องความที่ปรากฏว่าพระยาทรวายไม่ออกมาหาพระยายมราช
 เป็นข้อสำคัญซึ่งควรจะสังเกตอยู่อย่าง ๑ ด้วยการที่เมืองทรวายมา
 สามัญคือไทยครั้งนั้น มูลเหตุเกิดขึ้นด้วยตัวพระยาทรวาย เพราะ
 พระม้าวะถอดเสียดจากเจ้าเมืองจึงเอาใจออกหากจากพระม้าว เมื่อมาขอชน
 ต่อไทย ทำนองพระยาทรวายจะมั่นหมายมักใหญ่ผ่ายสูง ให้ไทยยกขึ้น
 เป็นเจ้าประเทศราช จึงได้แต่งตั้งอุปฮาดอุปฮาดมาอย่างราชทูตจำทูล
 พระราชสาส์น ครั้นได้ทราบว่าพระราชทานบำเหน็จเพียงอย่างพระยา
 มหานครตามธรรมเนียมในกฎหมายแต่โบราณ มีไทยยกขึ้นเป็นเจ้า จึงไม่
 ออกมาหาพระยายมราชเป็นการแสดงความไม่พอใจให้ปรากฏเป็นครั้งแรก
 เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงทราบความตาม
 ใบขอกของพระยายมราช เห็นจะทรงแคลงพระราชหฤทัยในท่วงทีกริยา
 ของพระยาทรวาย ครั้นทรงรับพระเจ้าหลานเธอส่งมายังกรุงเทพฯ แล้ว
 จึงมีรับสั่งให้กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จออกไปทอศพระเนตรภูมิสำเนา

ขานเมืองและตรวจตราเหตุการณ์ กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จออกไป
 ถึงเมืองตะวาทรงพิจารณาการทั้งปวงแล้ว ให้พระยาอมราชออกมา
 กราบบังคมทูล (๑) ว่า เมืองตะวายนั้นพิเคราะห์ดูไชยภูมิเห็นว่าไทย
 เสียเปรียบพระม้ามามากนัก เพราะพระม้าม่าอาจมาถึงไถ่ได้ง่ายกว่าที่ไทยจะไปถึง
 ถ้าพระม้าม่ามากมาถึง ไทยจะรักษาเมืองตะวายไว้ได้ ในคราวนี้ ค่อยไป
 ภายหน้าก็คงรักษาไว้ไม่ได้ อนึ่งพิเคราะห์ดูกิจการการของพระยา
 ตะวาย ท่วงทักยังกระด้างกระเดื่องไม่น่าไว้ใจ จะขอพระราชทานทำลาย
 เมืองตะวายและกวาดต้อนผู้คนพลเมืองเข้ามาเสียให้หมด อย่าให้เป็น
 กำลังของพระม้าม่าต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้
 ทรงทราบก็ทรงชกเคือง ด้วยมีพระราชประสงค์จะตีเมืองพระม้าม่าต่อไป
 จึงมีรับสั่งให้ตอบไปว่า พระม้าม่ามากตีกรุง (เก่า) กวาดต้อนครอบครัว
 ชาวกรุงและพี่น้องชนไปไว้ที่เมืองตะวายเมืองเดียวตอกหรือ (จึงคิด
 จะทำลายแต่เมืองตะวายเท่านั้น) เมืองอังวะและเมืองอื่นๆ ไทยชาวกรุง
 ไม่มีหรือ ไม่ช่วยเจ็บแค้นซึ่งโกรธบ้างเลย ไต่เมืองตะวายจะไต่เอา
 ไว้เป็นเมืองพักผู้คนไว้สะเบียงอาหารเป็นกำลังทำศึกต่อไป มีรับสั่ง
 ห้ามไปมิให้ รือทำลายเมืองตะวายและกวาดครอบครัวเข้ามา ให้รักษา
 เมืองระวางเหตุการณ์ใหม่ในคงจึงดี แต่หนงส์อรับสั่งทวามานออกไปถึง
 ไม่ทนที่จะบองกันเหตุการณ์ ด้วยเมื่อกรมพระราชวังบวร ฯ คำรับสั่งให้

(๑) ประเพณีแต่ก่อน เวลาเจ้านายเสด็จไปราชการ ถ้าจะมีใบบอกเข้ามากรุง ฯ
 ให้ข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จเป็นผู้บอก เพราะต้องบอกมาบังลักขุนพลศาลาก่อน
 กระแสรับสั่งที่มีถึงเจ้านายที่เสด็จไปราชการ เจ้ากระทรวงก็มีตรวจข้าราชการผู้ใหญ่ที่
 ตามเสด็จให้กราบทูล ประเพณีนี้พึงมหนักเมื่อในรัชกาลที่ ๕.

ยอกชอกวาศครอขครวและทำลายเมืองทรวายเข้ามาแล้ว ทางโน้น
 พวกขุนนางที่ไปตามเสด็จกรมพระราชวังบวร ฯ เข้าใจว่าคงจะมีท้องตรา
 อนุญาตตามพระราชดำริของกรมพระราชวังบวร ฯ ค้างก็ชวนชวายหา
 ครอขครวทรวายหมายจะเอามาใช้ส่วยเป็นอาณัติประโยชน์ของตน ถึง
 มีพวกที่ลวงหน้าพาครวทรวายเข้ามาจนถึงริมลำน้ำน้อย ความทราบถึง
 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสสั่งให้
 ข้าราชการออกเที่ยวติดตามจับกุมเอาตัวพวกขุนนางเหล่านั้นมาลงพระราช
 อาชญา แล้วให้ปล่อยครวทรวายกลับคืนไป แต่ทางข้างเมืองทรวาย
 พวกพลเมืองเกิดระแวงระแวงกันเสียทั่วไปแล้ว ขณะนั้นเมษายไทย
 คน ๑ ชื่อมา เรียงกันว่าตามา ถูกพระม้าวาทเป็นชะเลยไปจากกรุงเก่า
 ทำนองจะไปมีบุตรภรรยาอยู่ในเมืองทรวาย ตามมาได้ค้นเคยกัยพระบาท
 สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์แต่เมื่อครั้งกรุงเก่า มากมายทูล
 ความลับแก่กรมพระราชวังบวร ฯ ว่า พระยาทรวายได้ข่าวว่าพระเจ้า
 ป๋คงจะเอาสกลแมงกองผู้บิดาประหารชีวิต พระยาทรวายเสียใจก็คิดรวนเร
 หาสามภิกษุแน่นอนเหมือนแต่ก่อนไม่ และทรวายว่าพระยาทรวายให้
 ปลัดท้ายกัษมิ่งนึ่งชายคนไพร่เข้ามาตรวจตราทางที่ไทยจะไปมา ว่า
 พระม้าวาทของทพลลงมาเมื่อใดจะไหลมไม่ทบทางเสีย แล้วจะยกเข้า
 ปล้นกองทัพไทยที่รักษาเมืองทรวาย กรมพระราชวังบวร ฯ จึงตรัส
 สั่งให้ส่งตัวตามาเข้ามายังค่ายหลวงที่ลำน้ำน้อย ครั้นพระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ได้ทรงทราบความตามทตามากมายจึงคมทล ฯ
 และทรงทรวายว่าเวลานั้นปลัดท้ายกัษมิ่งนึ่งเข้ามาจนถึงในแดนไทยแล้ว จึง
 ดำรัสให้ขาลหลวงไปจับมาหมดทั้งนายไพร่ ให้ตามปลัดท้ายกัษมิ่งนึ่ง

ให้การว่ามาเที่ยวเล่นแล้วก็เลยเข้ามาในแดนไทย ทรงพระราชดำริ
เห็นเป็นข้อพระจึงให้เอาตัวคุมไว้ทั้งพวก แล้วมีรับสั่งไปยังกรมพระ
ราชวังบวร ฯ ว่าจะไว้ใจพระยาทะวายต่อไปไม่ได้ ให้ส่งตัวมัจฉา
พระยาทะวายกับกรมการที่เป็นพรรคพวกเข้ามาเสีย จะทรงชยเลี้ยง
ให้ทำราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ทางโน้นให้ตั้งกรมการผู้ใหญ่ ผู้ที่
เป็นบิดานางทะวายที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ เป็นพระยาว่าราชการเมือง
ทะวายต่อไป กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงจัดการตามกระแสรับสั่งเสร็จ
แล้วก็เสด็จกลับมา พระยาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าฯ ฟาโลกย์ จึงเสด็จ
ยกกองทัพหลวงกลับมายังพระนครพร้อมด้วยกรมพระราชวังบวร ฯ เพื่อ
จะได้ทรงเตรียมการที่จะตีเมืองพะม่าต่อไป และครอขครัวพระยา
ทะวายที่ส่งเข้ามาครั้งนั้น พระราชทานให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลออก
กระบือ จึงได้เรียกว่าบ้านทะวาย อยู่ใกล้วัดยานนาวาทกวันน.

ฝ่ายข้างเมืองพะม่า พระเจ้าปดุงได้ทราบว่ามีมัจฉาเจ้าเมืองทะวาย
เป็นกบฏเอาเมืองทะวายและเมืองตะนาวศรีเมืองมะริดมาขึ้นแก่ไทย ก็ให้
ห่วนยิมหาเสฐวาเสศคุมกองทัพจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกลงมาปราบปราม
เมืองทะวาย ห่วนยิมหาเสฐวาเสศยกลงมาถึงเมืองเมาระตมะในรัชชวค
ทราบความว่ากองทัพไทยออกไปตั้งอยู่ที่เมืองทะวายก็ครั้นคร้ามไม่กล้า
ยกลงมา จึงตั้งพักอยู่ที่เมืองเมาระตมะ แล้วมีใบบอกขึ้นไปยังเมืองอมรา
ปุระ ว่ามีกองทัพไทยเป็นทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองทะวาย ถ้าลงมา
เกรงจะไม่พอปราบปรามเมืองทะวายได้ ขอกำลังเพิ่มเติมลงมาอีก
พระเจ้าปดุงได้ทรงทราบความตามใบบอกของห่วนยิมหาเสฐวาเสศ ทำนอง
จะเกรงว่าบางทีไทยจะยกขึ้นไปตีเมืองเมาระตมะ จึงมีรับสั่งให้

เนมะโยสิงคยาคุมกำลังลงมาช่วยรักษาเมืองเมาระตมะก่อน แล้วให้มหา
 อูปราชาราชโอรสเป็นแม่ทัพลืออาญาสิทธิ์ เกณฑ์คนเข้ากองทัพใหญ่
 ออกทัพ ๓ สำหรับที่จะยกมาตีเอาเมืองทรวายคืน พระมหาอูปราชาที่มา
 ตึงเตรียมทัพอยู่ที่เมืองจักกาย อันอยู่ใต้เมืองอมระบรรระหน้อยหนึ่งคั้งแต่
 ในฤดูฝนยชวค ให้เกณฑ์คนในหัวเมืองพะม่าเข้ากองทัพได้ ๒๐,๐๐๐ พอ
 สิ้นฤดูฝนพระมหาอูปราชาจึงให้เชื้อแซห่วนักคนใหม่เป็นปลัดทัพ ให้มหา
 ไชยสุระขุนนางผู้ใหญ่ในพระมหาอูปราชา (เป็นยกกระบัตร) ให้เนมะโย
 กยอกินสีหะสุระ (เป็นเกียกกาย) คุมกองทัพเดินขกยกลงมายังเมือง
 ร้างกุง ส่วนพระมหาอูปราชานั้น ทำนองเมื่อในฤดูฝนจะบังคับสั่งให้
 บิภาของมัจจนาจาเจ้าเมืองทรวาย ว่ากล่าวรักษุบุตรให้กลับไปเข้า
 กัยพะม่า ครั้นเห็นไม่เป็นผล เมื่อก่อนพระมหาอูปราชาจะยกกองทัพ
 ลงมาข้างใต้ จึงให้เอาบิภามารคาของมัจจนาจาประหารชีวิตเสีย แล้วจึง
 ลงเรือตามกองทัพลงมายังเมืองร้างกุง มาถึงเมื่อเดือน ๖ ขณล
 ฝ่ายห่วนยัมมหาเสฐฐวาเสกข์เนมะโยสิงคยา ซึ่งคุมกองทัพพะม่า
 รักษาเมืองเมาระตมะอยู่นั้น ครั้นรู้ว่าพระเจ้าปดุงให้พระมหาอูปราชา
 ยกกองทัพใหญ่ลงมาตั้งอยู่ที่เมืองร้างกุง ก็พากันมีความวิตก ปรึกษา
 กันว่าเราคุมกองทัพมาตั้งอยู่เปล่า ๆ ช้านาน ถ้าพระมหาอูปราชาจะ
 ไล่ตามว่า ไล่ไปทำอะไรกับไทยให้เป็นข้าเห็นจมือข้างหรือไม่ ไม่มี
 อะไรจะทลไต่ก็จะระแวงผิด จึงคิดกันรวบรวมนคนเข้ากองทัพ ให้เจ้า
 เมืองมกยคตคุมลงมาตีเมืองทรวายเมื่อในเดือน ๖ ขณลุนน กองทัพ
 พะม่ายกลงมาพบกองทัพมอญของเจ้าพระยามหาโยธา (พระยาเจ่ง)

สมทบกับกองทัพพระวายุของพระยาพระวายุซึ่งเฝ้าคานางที่ส่งเข้ามาถวาย
ตั้งอยู่ที่ตำบลสีกกระเนต ไตรยพุงกันเป็นสามารถ พระม้าวุ่นไม่ได้ก็แตก
หนีกลับไปเมืองเมาระคมะไปบอกรายงานว่า ที่เมืองพระวายุมีกองทัพ
ไทยตั้งอยู่หลายทัพ คือกองทัพพระยาบรมราชมีจำนวนพล ๔๐,๐๐๐ ตั้ง
อยู่ในธานีเมืองทัพ ๑ กองทัพพระยาพิษณุโลกมีจำนวนพล ๓๕,๐๐๐ ตั้งอยู่
ทางทิศตะวันออกทัพ ๑ กองทัพมอญกับพระวายุสมทบกันตั้งอยู่ที่ตำบล
สีกกระเนตอีกทัพ ๑ เจ้าเมืองมักยัตง ไตรยพุงกับทัพมอญ และพระวายุ
ซำคักมากกว่าเหลือกำลังจึงต้องถอยหนีไป หุ่นยมหาเสฐฐวาเสกย์เมนะ
โยสิงคยามิรู้ที่จะทำประการใด ก็ต้องทูลเหตุการณ์ทงนั้นไปยังพระ
มหาอุปราชาฯ ไตรยพุงทราบบว่ากองทัพพระม้าวุ่นมาเสียที่แตกหนีไทยไปก็
ซัดเคืองมรยสั่งให้เอาแม่ทัพนายกองทั้งปวงทำโทษตามอาชญาศึกแล้วจะ
ยกลงมาตีเมืองพระวายุในฤดูฝนนั้น พวกแม่ทัพนายกองพากันทูล
ห้ามปรามว่า กองทัพไทยที่ตั้งอยู่เมืองพระวายุเป็นทัพกษัตริย์ (๑) ๕
มากมายนัก กำลังกองทัพที่มีอยู่เห็นจะเอาชัยชนะไม่ได้ ขอให้กะ
เกณฑ์ผู้คนในหัวเมืองทางข้างใต้เพิ่มเติมเข้ากระบวนทัพเสียก่อนจึงค่อย
ยกลงมา พระมหาอุปราชาเห็นชอบด้วย จึงตั้งพักอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง
ให้กะเกณฑ์ผู้คนเข้ากองทัพอยู่จนตลอดฤดูฝนนั้น.

(๑) ที่จริงเมื่อเดือน ๖ ปีฉลูกองทัพไทยมีที่เมืองพระวายุไม่มากนัก กำลังเตรียม
ทัพอยู่ที่กรุงเทพฯ จำนวนพลที่พระม้าวุ่นกล่าวก็ดี ที่ว่าเป็นทัพกษัตริย์ในตอนนั้นก็ดี เห็น
จะฟังตามเสียงเล่าๆ เกิดแต่ที่กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จไปเมื่อปลายปีชวด

ตอนที่ ๒ เรื่องรบพระมา

การเตรียมกองทัพไทยที่จะยกไปตีเมืองพระมาเมื่อขลุ พ.ศ. ๒๓๓๖ มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า พระราชประสงค์ทรงมุ่งหมายนั้น จะตีหัวเมืองมอญของพระมาขึ้นไปจนเมืองเมาะตะมะและเมืองว่างกุงก่อน ถ้าสมคะเนก็จะตีให้ถึงเมืองอมระบระอันเป็นราชธานีของพระมาด้วยทีเดียว ถ้ายังไม่สมคะเนก็จะรักษาหัวเมืองมอญไว้ คิดตีเมืองพระมาต่อขึ้นไปในคราวหลัง.

กองทัพที่จะยกไปนั้น กำหนดจำนวนพลทั้งสิ้น ๕๐,๐๐๐ จัดเป็นกองทัพยกทัพ ๑ เป็นกองทัพเรือทัพ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ จะเสด็จทรงบัญชาการกองทัพยก ให้กรมพระราชวังบวรฯ ทรงบัญชาการทัพเรือ และสั่งให้ก่อสร้างในหัวเมืองฝ่ายตะวันตกแต่ในฤดูฝนให้พร้อมเสร็จในเดือน ๑๒ พอสั้นฤดูฝนราวเดือนอ้ายให้กองทัพยกทัพเรือไปประชุมกันที่เมืองตะวาย แล้วจะไต่ยกไปตีหัวเมืองมอญทั้งทางทะเลและทางบกพร้อมกัน ๒ ทางดังนี้.

ตรงนี้จะระงับความในท้องเรื่อง ไปพิจารณากระบวนศึกที่ไทยยกไปตีเมืองพระมาครั้งนเสียก่อน ผู้อ่านหนังสือพระราชพงศาวดารคงสังเกตเห็นว่า ไทยกับพระมาได้ทำสงครามกันมาเป็นยุคใหญ่อยู่ ๒ ยุค คือเมื่อบรบกับพระเจ้าหงสาวดี ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิมาจนสิ้น

แผ่นดินสมเด็จพระนเรศวร รวมเวลา ๕๗ ปี (นับตั้งทวารวราง
สงครามด้วย) เป็นยุค ๑ ที่หลังมารบกับพระเจ้าอองวะ ตั้งแต่แผ่นดิน
สมเด็จพระเจ้าเอกทัศ พระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ จนถึงรัชกาลที่ ๑
กรุงรัตนโกสินทร์ รวมเวลาได้ ๕๐ ปี อีกยุค ๑ ถ้าสังเกตลักษณะ
การที่ไทยกับพม่ารบกันถึง ๒ ยุคนี้ จะแลเห็นว่าเหตุการณบางอย่าง
ที่เหมือนกันชอบกล และมีเหตุการณบางอย่างที่ต่างกันชอบกล จะว่าถึง
ที่เหมือนกันก่อน คือ.

ข้อ ๑ การสงครามครั้งเริ่มด้วยพม่ามาตีเมืองไทยก่อน พิจารณา
ต่อไปในข้อนี้ ก็แลเห็นว่าเหตุไทยพม่าจึงมาตีเมืองไทยก่อน แท้จริงถ้า
ว่าโดยภูมิแผนที่ แผ่นดินพม่าอยู่ห่างไกลไม่ติดต่อกับเขตแดนกับแผ่นดิน
สยาม มีราชมัญประเทศกันอยู่ข้างบ้านได้ แคว้นแคว้นไทยใหญ่คั่นอยู่ข้าง
บ้านตะวันออก ถ้ามอญและไทยใหญ่ยังเป็นอิสสระอยู่ใต้ตราบไต พม่า
ก็ไม่มาตีเมืองไทยได้ ไซ้แต่เท่านั้นเขตแดนพม่าข้างบ้านตะวันตกติด
ติดกับประเทศยะไข่ ซึ่งมีเวลาเป็นศัตรูกับพม่าเนื่อง ๆ ด้วยเหตุเหล่านี้
คือเมื่อไทยพม่ากำลังกล้าแข็งจนสามารถปราบปรามมอญไทยใหญ่และ
ยะไข่ไว้ได้ ในอำนาจทั้งหมดแล้ว จึงจะยกมาตีเมืองไทยได้ ความข้อนี้
แปลว่า ต่อบพม่ากำลังใหญ่หลวงยิ่งกว่าไทยเป็นอันมากแล้วเมื่อใดจึงจะ
ได้มาตีเมืองไทย เพราะฉะนั้นการสงครามที่ไทยรบกับพม่า ไทยจึง
ต้องเสียเปรียบพม่ามาแต่แรกรบกันทุกคราวจนต้องเสียกรุงเก่าถึง ๒ ครั้ง

ข้อ ๒ เมื่อไทยเสียบ้านเมืองยับเยินแล้ว คงกลยตั้งตัวเป็นอิสสระ
สำเร็จได้ในโอกาสแรกไม่มีพลาทพลัง แล้วพยายามต่อสู้พม่าที่ยกมา

ปราบปรามพ่ายแพ้ไปด้วยกำลังที่น้อย ๆ จนพม่าเข็ดขยาดไม่อาจมา
เบียดเบียนพิ.

ข้อ ๓ ครั้นไทยมีไชยไต่ฮิสสระมั่นคงแล้ว ก็ยกไปตีเมืองพม่า
ข้าศึกแก่แค้นขาง ความ ๓ ข้อที่กล่าวนี้ปรากฏเหมือนกันมาทั้ง ๒ ยุค
ที่จะกล่าวถึงการที่ผลกัน คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวร ๑ ยกกองทัพ
ไปตีเมืองหงสาวดีแก่แค้นพม่า ครั้นนั้นข้างเมืองพม่ากำลังเกิด
แตกร้างวุ่นวาย ด้วยเจ้าประเทศราชพากันกระต้างกระเดื่อง ไม่ยอมขึ้น
แก่พระเจ้าหงสาวดีนันทบุเรง หัวเมืองมอญข้างใต้และเมืองทวายก็มา
สามภักดีขึ้นอยู่กับไทย เมืองตะนาวศรีและเมืองมะริดก็ขังเป็นหัวเมือง
ของไทย สมเด็จพระนเรศวร ๑ อาจจะเสด็จออกไปตั้งประชุมทัพที่เมือง
เมาระตะแล้วจึงยกขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี ๆ ก็อยู่ในแดนมอญ ได้เมือง
ฮังวะลงมามาก ในครั้งรัชกาลที่ ๓ ถึงไทยมีไชยชนะพม่าที่เข้ามาขยาด
จนเข็ดขยาดเหมือนครั้งสมเด็จพระนเรศวร ๑ ก็จริง แต่ข้างเมืองพม่ายัง
มั่นคง พระเจ้าปดุงยังมีกำลังและอำนาจอยู่เต็มที หัวเมืองมอญข้างตอน
ใต้ก็ยังมีใต้วมาเป็นเมืองขึ้นอยู่กับไทยเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนเรศวร ๑
และที่สุดเมืองอมระปุระราชธานีใหม่ของพม่าอันอยู่ใกล้ ๆ กับเมืองฮังวะ
ก็อยู่ในแผ่นดินพม่า ห่างไกลขึ้นไปทางข้างเหนือออกเป็นอันมาก การที่จะ
คิดตีเมืองพม่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๓ เห็นได้ว่ายากยิ่งกว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระ
นเรศวร ๑ หลายเท่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์กับ
กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทคงทรงพระราชดำริเห็นความยากตั้ง

กล่าวมานี้ จึงทรงกระทำการศึกเป็นชั้น ๆ คือ หมายจะตีแต่หัวเมืองมอญ
ก่อน เมื่อได้เมืองมอญแล้วจะตีเมืองพะม่าต่อไป.

เมื่อลองคิดดูว่ามีท่าทางอย่างไรที่จะมีไชยชนะได้สมพระราช
ประสงค์ยกกองทัพไปครั้งนี้ เห็นว่าคงมีเหตุให้เจ้าพระราชฤทธิย
จะได้หัวเมืองมอญโดยง่าย ชะรอยพวกมอญจะรับรองเข้ามาว่า ถ้ากองทัพไทยยกออกไป มอญจะพากันมาเข้ากบฏไทยทั้งหมด ความชอบมี
หลักฐานเป็นที่สังเกตหลายอย่าง เป็นต้นว่า ตามแบบอย่างครั้งสมเด็จพระนเรศวร
ก็ตี ครองสมเด็จพระนารายณ์ก็ ไทยได้มอญเป็นพวกก่อน จึงยกไปตีเมืองพะม่า
เหมือนกันทั้ง ๒ ครั้ง ถ้าว่าโดยเหตุการณ์ ในขณะนั้นพวกพระยามอญ
ตัวสำคัญ คือ พระยาเจ่งเป็นต้น ก็มาอยู่กบฏไทยทั้งนั้น โดยลำพังมอญ
พวกนี้เคยตีหัวเมืองมอญขึ้นไปจนถึงเมืองร่างกุ้งก็ครั้งหนึ่งแล้ว
ถึงควนายหนเข้ามาอยู่เมืองไทย พรรคพวกก็ยังมียู่ในเมืองมอญ
เป็นอันมาก สอดสารไปมาถึงกันอยู่เสมอ พวกมอญทั้ง ๒ ฝ่ายคงจะ
ต้องได้ทราบตามนัดแนะกันเป็นยุดติว่าจะช่วยไทยรบพะม่า ความที่ปรากฏ
ในกระแสพระราชดำริว่าจะตีเมืองเมาะตมะและเมืองร่างกุ้งก่อน ถ้าเป็น
ที่ก็จะตีให้ถึงเมืองอมระบุตรดังนี้ ก็เพราะไม่มั่นพระราชฤทธิยว่าจะได้
มอญเป็นกำลังสักเพียงใด ถ้าอาศัยกำลังมอญได้น้อยก็ตีเพียงเมืองเมาะตมะ
และเมืองร่างกุ้ง ถ้าพวกมอญเป็นกำลังได้แข็งแรงก็จะตีให้ถึงเมืองอมระบุตร
ที่เกี่ยว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์มิได้เสด็จยกกองทัพไป
ด้วยความประมาท เมื่อพิจารณาเหตุกระบวนทัพที่ทรงเจตนาเห็นว่าเห็น
ตนกล้าหาญ ถ้าการพร้อมมูลได้ดังทรง

พระราชดำริ ก็เห็นว่าสำเร็จได้ทั้งทรงมุ่งหมาย แม้อย่างต่ำคงได้
ถึงเมืองเมาระตะเป็นแน่.

แต่จะกล่าวด้วยเรื่องการสงครามต่อไป ปรากฏในหนังสือพระราช
พงศาวดารว่า เมื่อเวลาเตรียมทัพนั้น กรมพระราชวังบวรฯ เสด็จลงไป
ประทับอยู่ที่เมืองชุมพร เห็นจะเสด็จลงไปเมื่อราวเดือน ๗ เดือน ๘ บัง
ให้เกณฑ์หัวเมืองฝ่ายตะวันตก ตั้งแต่เมืองไทรจนมาจนถึงเมืองชุมพร^(๑)
ให้ต่อสู้เรือรบ และเกณฑ์คนหัวเมืองบึงกุ่ม ไผ่ฝายตะวันตกเข้าสมทบกับ
กองทัพฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ เป็นกองทัพเรือ ฝ่ายกองทัพบกซึ่งเตรียม
ทางกรุงเทพฯ นั้น โปรดให้เจ้าพระยาวิชาญฯ กับ
เจ้าพระยามหาเสนาฯ สมุหพระกลาโหมยกกองทัพหลวงหน้าไปสมทบกอง
ทัพที่เมืองตะวายก่อน เห็นจะยกไปในเดือน ๑๒ บังแล้วเตรียมกอง
ทัพหลวงที่จะเสด็จยกตามไป.

ฝ่ายข้างเมืองพะม่า พระมหาอุปราชาทรงเตรียมทัพอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง
เมื่อฤดูฝนบังแล้ว รวบรวมได้จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ จัก
กระบวนเป็น ๖ ทพ พอสิ้นฤดูฝนก็ให้กองทัพยกลงมาเมืองตะวายมาทาง
ทะเล ๔ ทพ คือ ทพที่ ๑ ให้ศรีธรรมรัตน์เป็นนายทัพคุมเรือกำปั่นรบ
๖ ลำ มีพลทหารเรือบนเล็กด้วย ๓,๐๐๐ ทพที่ ๒ ให้เนมะโยคตะกยอสู
ถอพล ๑๐,๐๐๐ จำนวนเรือรบทุก ๓๐๐ ลำ ทพที่ ๓ ให้ห่วนยสังคยาถอ
พล ๓๐,๐๐๐ จำนวนเรือรบทุก ๓๐๐ ลำ ทพที่ ๔ ให้พลรัตน์ตะกยอถอ
พล ๓๐,๐๐๐ จำนวนเรือรบทุก ๓๐๐ ลำ.

(๑) ในสมัยนั้นเมืองระนองเมืองกระและเมืองมลิวันเป็นเมืองขึ้นเมืองชุมพร.
TU DC 05/04/2563

กองทัพยก ให้เนมะโยกยกกินสี่หระสรถือพล ๓๐,๐๐๐ เป็นยกยก กองทัพมาทัพ ๓ และให้ห่วนยิมหาไชยสรถือพล ๕,๐๐๐ อยู่รักษาเมือง เมาะตมะ คอบปรายปรามมิให้พวกมอญเป็นกบฏขึ้นข้างหลัง และระวัง เผื่อไทยจะยกไปจากเมืองตากด้วยอีกทาง ๓ แล้วพระมหาอุปราชาก็ยก กองทัพหลวงตามลงมายังเมืองทะวาย.

เรื่องพระม่ายกกองทัพลงมารบกับไทยที่เมืองทะวายเมื่อต้นขลุ กติ เรื่องที่พระเจ้าปดุงให้พระมหาอุปราชายกกองทัพใหญ่ลงมาตั้งกล่าวก็ มิใช่ในหนังสือพระราชพงศาวดาร ถึงรายการที่รบพุ่งกันที่จะกล่าวต่อไป ในหนังสือพระราชพงศาวดารความก็ย่อไม่ชัดเจน แต่ในพงศาวดาร พระม่ายมีรายการละเอียด ข้าพเจ้าจึงกล่าวตามความที่ปรากฏในพงศาวดาร พระม่าย เว้นแต่ความแห่งใดมิในหนังสือพระราชพงศาวดาร จึงยุติตาม หนังสือพระราชพงศาวดาร.

ฝ่ายข้างเมืองทะวาย กองทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหา เสนายก ออกไปตั้ง เมือง ทะวาย ก่อน กองทัพพระมหาอุปราชายกมาถึง (พระม่ายว่า) กองทัพเจ้าพระยามหาเสนามีกำลัง ๓๐,๐๐๐ ตั้งค่ายอยู่ที่ดอน นอกเมืองข้างบ้านตะวันออก เจ้าพระยารัตนาพิพิธมีกำลัง ๓๐,๐๐๐ ตั้ง ค่ายอยู่ที่วัดเกษตรสันแดงข้างบ้านตะวันออกเฉียงเหนือ กองทัพพระยา สหราชเดโชมีกำลัง ๕,๐๐๐ ตั้งค่ายอยู่ที่ริมหนองน้ำเหนือ กองทัพพระยา เพ็ชรบริกษพระยากาญจนบุรีมีกำลัง ๓๐,๐๐๐ ตั้งค่ายอยู่ข้างบ้านใต้ กอง ทัพเจ้าพระยามหาโยธาอีกพระยาทะวายมีกำลัง ๓๕,๐๐๐ พระม่ายตั้ง รักษาอยู่ในเมือง แต่ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าพระราชธองเมือง

อยู่ในเมือง จึงเข้าใจว่ากองทัพเจ้าพระยามหาโยธาทัพพระยาทะวายจะตั้ง
 อยู่ข้างนอกเมืองรักษาทางด่านตะวันตก ยังกองทัพพระยาอมราชอีกทัพ ๓
 ในพระราชพงศาวดารว่าตั้งค่ายอยู่นอกเมือง ข้างที่จะอยู่ทางทิศตะวันตก
 เฉียงเหนือ ส่วนกองทัพเรือ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงเร่งรัดให้ต่อเรือ
 ทั้งกลางวันกลางคืน ไต่เรือรบพองกเป็นกองทัพน้อยไปรักษาปากน้ำเมือง
 ทะวายอยู่กอง ๓ แต่กองทัพเรือที่เป็นทัพใหญ่ยังไม่พร้อมเสร็จ ยังหาได้
 ยกไปไม่.

ฝ่ายกองทัพพระมา ทัพเรือที่ ๒ ซึ่งเนมะโยคคณะยกยอสูเป็นนายทัพ
 ลงมาถึงเมืองทะวายก่อน พบทัพเรือไทยที่ปากน้ำ ไต่รบพุ่งกัน กอง
 ทัพไทยเรื่อน้อยกว่าพระมา สู้ไม่ไหวก็ถอยหนี กองทัพพระมาจึงเข้ามาทาง
 ปากน้ำทะวายมาตั้งอยู่ที่เกาะหงส์ข้างทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองทะวาย
 ครั้นกองทัพเรือที่ ๓ ที่ ๔ ตามลงมาถึงก็ให้พลชนบทที่ตายลมนองมะกั้น
 แล้วยกมาตั้งค่ายที่ตายลกินมะยาข้างด่านตะวันตกเฉียงเหนือของเมือง
 ทะวาย ส่วนกองทัพยกของเนมะโยคยกกินสี่หะสูระแม่ทัพใหญ่ยกลงมา
 ดงเมืองทะวาย ตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลกำยอ แล้วแบ่งกำลังให้เสตยะสี่หะ
 สิงคยาปลัดทัพแยกไปตั้งที่ตำบลกะมอกตองข้างด้านเหนือเมืองทะวาย
 อีกทัพ ๑.

ความในหนังสือพระราชพงศาวดารกับพงศาวดารพระมายศคีต้องกันว่า
 ที่เมืองทะวายครั้งนั้น ทั้งกรมการและไพร่พลเมืองมีทั้งพระมาและทะวาย
 ประชันกัน ถูกกระเผลกแย่งกันไปสมทบทำการในกองทัพไทยทุก ๆ ทัพ
 ครั้นเห็นพระมายกกองทัพใหญ่ลงมา พวกชาวเมืองทะวายก็พากันครั้น

ครามไม่เป็นใจจะช่วยไทยสู้รบ ไม่ฟังบังคับบัญชาเรียบริบภัยตั้งแต่ก่อน
 เป็นเหตุให้แม่ทัพนายกองต้องลงอาชญาเขมรคนมลายูผู้เป็นหัวหน้าของ
 พวกทมิฬทางกระตองนนเนอง ๆ พวกทมิฬความเจ็บแค้นไทย จึงคิดเป็น
 ใส่คิดขโมยในเมืองทวาย ความปรากฏในพงศาวดารพะม่าว่าเมื่อเดือนธันวาคม
 ๑๓ ค่ำ ขลุ่ย พวกกรมการในเมืองทวาย ๗ คน มีหนังสือออกไป
 ถึงแม่ทัพพะม่า นักให้ลอบเข้ามาปล้นเมืองในเวลากลางคืน จะเบียด
 ประทุษร้าย ครั้นพะม่ายกมาชุมนุมอยู่ คอยดูแสงโคมซึ่งพวกใส่คิดนั้นคิดว่า
 จะยกขึ้นให้เห็นเป็นสัญญาณให้ยกเข้าตีเมือง คอยอยู่จนตลอดคืนไม่เห็น
 แสงโคมก็กลับไป ครั้นกลับไปถึงค่ายเวลาเช้าขึ้นเห็นแพหยวกใส่คิดรัย
 คน ๗ คนลอบนำลงไปจากเมือง จึงรู้ว่าไทยจับพวกใส่คิดได้.

ฝ่ายข้างกรุงเทพพระมหานคร ครั้นถึงฤดูแล้งเห็นจะหนาวเดือนธันวาคม
 ขลุ่ย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็เสด็จยกกองทัพจาก
 กรุงเทพ ฯ ไปประทัยที่ค่ายหลวงริมลำน้ำน้อยแขวงเมืองไทรโยค เจ้า
 พระยารัตนาพิพิธบอกมากราบบังคมทูล ฯ ว่าพะม่ายกกองทัพใหญ่ลงมา
 คุมล้อมเมืองทวาย และพวกชาวเมืองทวายพากันกระตองกระตองไม่
 เรียบริบภัยตั้งแต่ก่อน ได้ทรงทราบก็เสด็จยกกองทัพหลวงตามออกไป
 เมืองทวายทางชะมอญช่วย.

เห็นจะเป็นในเวลาเมื่อกองทัพหลวงกำลังเดินทางอยู่นั้น ทางเมือง
 ทวายพะม่าก็ยกเข้าตีกองทัพไทย ปรากฏรายการในพงศาวดารพะม่าว่า
 กองทัพเลตะยาตีหะสังคยา ซึ่งตั้งอยู่ข้างบ้านเหนือ ยกข้ามแม่น้ำเมือง
 ทวายมาตั้งข้างฟากตะวันออก ได้รบพุ่งกับกองทัพพระยากาญจนบุรีเป็น

รัชกาลที่ ๑

๒๓๓

สามารถ พระยาภาณุวันบุรีถูกขังในทรวง กองทัพก็ถอยกลับเข้ามา
 ยังชานเมือง ขณะนั้นเจ้าพระยามหาโยธากษัตริย์พระยาทะวายคุมพล ๓๐,๐๐๐
 ยกออกไปตั้งค่ายรบขาศึกทรมน้ำไชยา พระม่ายก็เข้าตีค่ายเจ้าพระยา
 มหาโยธาแตก พระม่ายติดตามไปตีค่ายพระยาสิหราชเทโวไชยใต้ อีก
 ค่าย ๑ กองทัพพระม่ายทั้งทัพบกทัพเรือจะเข้าตั้งล้อมประชิดเมืองทะวาย
 แต่กองทัพไทยต่อสู้ป้องกันเมืองโดยสามารถ เอาปืนใหญ่ยิงพระม่ายล้ม
 ตายลง จะเข้าประชิดเมืองข้างด้านตะวันตกไม่ทันก็ถอยลงไปข้างใต้ เข้า
 ตีค่ายพระยาเพชรบุรี รบพุ่งกันพระม่ายสู้กองทัพพระยาเพชรบุรีไม่ได้ ต้อง
 ถอยลงเรือถอยออกไป ต่อมาอีก ๓ วันพระม่ายจับพลอาสา ๕,๐๐๐ ยกไป
 ตีค่ายพระยาเพชรบุรีอีก แต่แรกพระม่ายตีค่ายใต้ แล้วไทยได้กำลังหนุนมา
 กลี้ยตีเอาค่ายคืนได้ พระม่ายก็ต้องถอยไปอีกครั้ง ๑ แต่พระม่ายก็เข้าตี
 เมืองทะวายหลายครั้ง ไทยรบพุ่งป้องกันเมืองเป็นสามารถ พระม่ายจะตี
 เอาเมืองไม่ได้ จึงเป็นแต่ยิงปืนโตต่อกันไปมา ตั้งรอกันอยู่.

ขณะนั้นกรมพระราชวังยวรว ๗ ทรงเร่งเรียกกองทัพเรือใต้พร้อม
 อีกทัพ ๑ มีรับสั่งให้พระเจ้าแสนยากรพระยาไกรโกษาพระยาพิไชย
 บริหารพระยาแก้วไกรพเจ้าเมืองสมุทรคัมทัพเรือนั้นยกขึ้นไปเมืองทะวาย
 ครั้นกองทัพเรือยกขึ้นไปลงเมืองมะริดเห็นพวกเมืองมะริดกลี้ยเป็นกบฏชน
 ติวกรรมการและไพร่พลเมืองมีพระม่ายอยู่ มากอย่างเดียวกับที่เมืองทะวาย
 เมื่อรู้ว่าพระม่ายยกกองทัพใหญ่ลงมารบกับไทยก็คิดพินกันอยู่ที่เมืองทะวาย

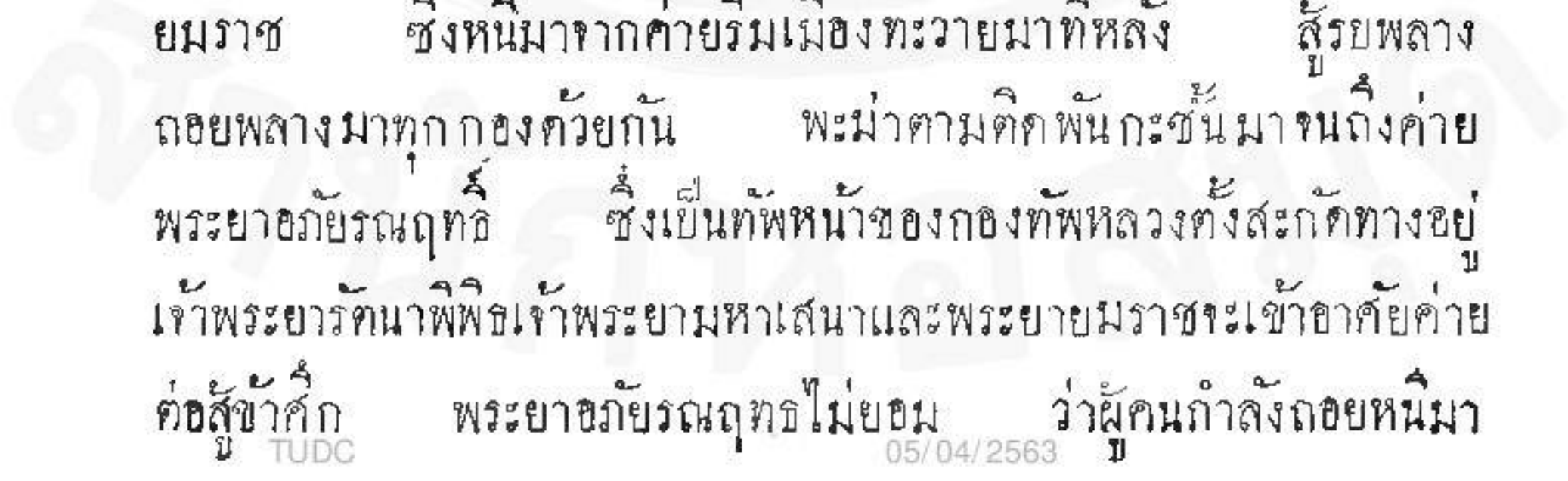
สงครามครั้งที่ ๕

ก็กลับใจเป็นกบฏเอาชนชั้นบ่อนทรยศเตรียมต่อสู้ พอกองทัพไทยยกขึ้นไป
ถึงกระตมยิงเอากองทัพไทย กองทัพเรือจึงต้องเขาคัดเมืองมะริด ครอบงำ
ทิศพื้นที่น้อย หาไทยยกขึ้นไปเมืองตะวายไม่

ฝ่ายทางเมืองตะวาย พระม้ายังลอบเมืองอยู่ทั้งคานเหนือใต้และ
ตะวันตก กองทัพไทยที่รักษาเมืองจะหาเสบียงอาหารให้ส่งมาทางเรือ
ไม่ได้ตั้งแต่ก่อน มีหนทางแต่ทิศตะวันออกที่คิดจะไปมากับเมืองไทย
จึงต้องหันมาอาศัยเสบียงอาหารที่ส่งไปจากเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี
เสบียงที่ส่งไปทางนี้ต้องขนข้ามภูเขาไป ต้องใช้คนหาหามมาก เมื่อ
การรบพุ่งกับพระม้ายึดพื้นที่เขมรเขตของเกณฑ์ผู้คนพลเมืองไปสมทบ
เขากองทัพเกือบจะหมดตัว ไม่มีกำลังที่จะมาขนเสบียงอาหาร แม้ทัพ
ไทยที่รักษาเมืองตะวายจึงสั่งให้เกณฑ์ผู้หญิงชาวเมืองจืดเขาเป็นกอง ๆ
ให้คุ้มนำขนเสบียงไปส่งกองทัพ การขนนั้นเป็นเหตุให้พวกชาวเมือง
ตะวายทั้งนายไพร่เข้าใจกันว่า ไทยคิดจะทิ้งเมืองตะวาย อดายเกณฑ์
ผู้หญิงมาขนเสบียงเป็นตัวจำนำ ด้วยประสงค์จะกวาดต้อนครอบครัว
เมืองตะวายเอาเข้ามาเมืองไทยให้หมด ความสงสัยขึ้นเพราะมีเหตุ
เป็นเชอมาแต่แรก เมืองตะวายสวามิภักดิ์ ตั้งกล่าวมาแต่ก่อนแล้ว
ครั้นมาเกิดสงสัยขึ้นอีกในเวลาเมื่อมีพวกทรยศคิดเอาใจออกหากคดขยเป็น
ไส้ศึกอยู่ภายใน พอราษฎรเกิดหวาดหวั่นพวกไส้ศึกก็เลยย่องส่งเสริม
ให้พวกชาวเมืองตะวายกลับใจไปเป็นซัดศึกแทบหมดทั้งเมือง พวกใน
เมืองตะวายจึงลอบไปนัดแนะกับกองทัพพระม้ายังลอบเมืองว่าให้ระคนคิด
เข้ามาขงนอก พวกข้างในเมืองจะเป็นกบฏหนุนให้พร้อมกัน

ครั้นถึงเดือนยี่ แรมค่ำ ๓ เชนวันนคิ เพลาค่ำกองทัพพระม้ายก
 เข้าปล้นค่ายเจ้าพระยามหาโยธาและพระยาทระวายเป็นตั้งรักษาอยู่ชั้นนอก
 พวกทระวายที่อยู่ในเมืองได้ยินเสียงปืนกรอกรอกเป็นกบฏขึ้น ฆ่าฟันไทย
 ที่อยู่ในเมืองล้มตายลง แล้วเอาปืนใหญ่ซึ่งตั้งอยู่บนเชิงเทินกำแพงเมือง
 หั้นไปยิงเอาค่ายไทยที่อยู่ในทางขนข้างนอกเมืองทุก ๆ ค่าย กองทัพไทยที่
 ตั้งอยู่เมืองทระวายเหลือกำลังที่จะต้านทานก็พากันถอยหนีมาทางตะวันออก
 ในเวลากลางคืนวันนั้น ครั้นรุ่งเช้าพระม้ายกกองทัพติดตามมา

ในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ เสด็จยก
 กองทัพหลวงไปตั้งอยู่ที่ตำบลหินตก ระยะทางห่างเมืองทระวาย ๒ คืน
 เห็นจะเสด็จออกไปตั้งพลประจวบกับที่เกศเหตุชนในเมืองทระวาย ครั้นได้
 ทรงทราบเหตุการณ์เกิดชน ทรงพระราชดำริเห็นว่า การรบพุ่ง
 ในคราวนั้นเสียเปรียบข้าศึกเสียแล้ว จึงดำรัสสั่งให้ปล่อยกองทัพถอย
 มาตั้งกองทัพหลวง เลยกลับเข้ามาในพระราชอาณาเขตคันทเดียว เอา
 กองทัพหลวงตั้งสะกดข้าศึกไว้ พวกกองทัพถอยมาก่อนก็กลับมากับ
 โดยสะดวก แต่กองทัพเจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหาเสนาพระยา
 ยมราช ซึ่งหนีมาจากค่ายริมเมืองทระวายมาที่หลัง ลี้ภัยพลาง
 ถอยพลางมาทักกองทัพด้วยกัน พระม้ายกตามตีพันกระชั้นมาจนถึงค่าย
 พระยาอภัยรณฤทธิ์ ซึ่งเป็นทัพหน้าของกองทัพหลวงตั้งสะกดทางอยู่
 เจ้าพระยารัตนาพิพิธเจ้าพระยามหาเสนาและพระยายมราชจะเข้าอาศัยค่าย
 คอสีขาศึก พระยาอภัยรณฤทธิ์ไม่ยอม ว่าผู้คนกำลังถอยหนีมา

เป็นอลหม่าน ข้าศึกกำลังติดตามกระชั้นชิด ถ้าเขาค่ายรบเกรงจะ
 กั้นข้าศึกไว้ ไม่อยู่จะเลยพากันแตกลงไปในถ้ำพิทลวง เจ้าพระยาทั้ง ๒
 กับพระยายมราชก็จำต้องคงต่อสู้ข้าศึกที่ตรงนั้นแต่โดยลำพัง เสีย
 ไฟร้พลล้มตายในคอนนั้นเป็นอันมาก เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) ก็ตาย
 ในที่รบ (๑) พระม้าว้าพระยาสีหราชเดโชไชยตายอีกคน ๓ กองทัพ
 เจ้าพระยาทั้ง ๒ และพระยายมราชแตกยับเยิน ค่ายพระยาอภัยภทรฤทธิ
 ก็เสียแก่ข้าศึกด้วย แต่รบกันตรงนั้นไทยต่อสู้เป็นเวลานานตรอก กว่า
 พระม้าว้าจะตีแตก ไทยก็ฆ่าฟันพระม้าว้าล้มตายลงเป็นอันมากเหมือนกัน จน
 พระม้าว้าอ่อนกำลังไม่สามารถจะติดตามต่อมาได้ แต่นั้นไทยก็ถอยทัพ
 กลับมาไว้โดยสะดวก พระยาอภัยภทรฤทธินั้นต้องรบพระราชอาชญาถึง
 สิ้นชีวิต

ฝ่ายกองทัพเรือที่ตมืองมะริด พระยาลำแสนยกแม่ทัพให้เอา
 ยืนใหญ่ขนตั้งบนภูเขาที่เกาะตรงหน้าเมือง ระดมยิงขอมตมืองมะริด
 พระม้าว้าต้องทงขอมลงอาศัยอยู่ในคู รยพังกั้นจนจะโตเมืองอยู่แล้ว พอได้
 รยหนึ่งสี่ร้อยสี่กรมพระราชวังบวร ๆ ว่ากองทัพยกทัพไปเมืองทะวาย
 ทำการไม่สำเร็จต้องถอยทัพ ให้กองทัพเรือถอยกลับมาเดิด และขณะ
 ที่เตรียมจะถอยทัพนั้นพอกองทัพเรือของพระม้าว้ายกมาถึง ต้องรบพังกั้น
 กันเป็นสามารถ กองทัพไทยสู้พลงถอยพลงมาจนถึงท่าขนบยกที่ปากจั่น

(๑) ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เจ้าพระยามหาเสนา (ปลี) หายไปไม่ว่า
 จะเป็นหรือตาย แต่ในพงศาวดารพระม้าว้าตายในที่รบ

ไทยชนนบกพระม่านักชนนบกคึกคักตามมาไทรยพุงกนอกร กงทพิไทยตั้ง
 คอสู้อยู่จนพระม่านอกทพิกลบไปแลวจึงเค้นทพิกลบมาเมืองชุมพร จึง
 ไปรคให้ มีตราให้หากองทพิกลบคนมาทุก ๆ ทาง การทพยายามจะค
 เมืองพระม่านือในรัชกาลที่ ๑ ก็ไม่สำเร็จไค้ทั้งพระราชประสงค์ด้วย
 เหตุต่าง ๆ คึงแลศงมา

เจ้าพนักงานหอสมุด

สงครามครั้งที่ ๒ คราวพะม่าตีเมืองเชียงใหม่

ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๐

เรื่องราวการสงครามครั้งนี้ เนื้อความในพงศาวดารพะม่ากับหนังสือพระราชพงศาวดารยุคที่ต่อกัน และมีเพลงยาวพระยาสุนทรพิทักษ์ กรมมหาดไทยฝ่ายพระราชวังบวร ฯ ซึ่งได้ไปทัพคราวนี้ แต่งพรรณนาไว้ด้วยอีกเรื่อง ๑ ตรวจสอบหนังสือทั้ง ๓ เรื่องประกอบกันด้วยความคั่ง (๓)

ตั้งแต่กองทัพพะม่าตียกมาตีเมืองนครลำปางและตีมาตีเมืองป่าซางเสียที่หน้าไทยไปทั้ง ๒ ทัพ จึงได้กล่าวมาในเรื่องสงครามครั้งที่ ๓ นั้น พระเจ้าปกุงยังไม่สิ้นเสียดายอาณาเขตคัลลันนาที่ไทยแย่งเอามาเสีย คิดมานะจะตีเอาเมืองเชียงใหม่คืนไปอีกให้จงได้ แต่ในระหว่างนั้นพระเจ้าปกุงต้องทำสงครามอยู่ทางอินทรีโตรมาจนปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๐ จึงให้เกณฑ์กองทัพยกมาอีกครั้ง ๑ ให้เนมะโยกยกคืนสี่หะสุระเป็นแม่ทัพใหญ่ ยกมาจากเมืองอมระบูรระเมื่อเดือน ๑๒ ขึ้น ๓๐ ค่ำมาตั้งประชุมทัพที่เมืองนาย เกณฑ์ไทยใหญ่ในหัวเมืองประเทศราชเข้าสมทบรวมได้จำนวนพลทั้งสิ้น ๕๕,๐๐๐ แล้วจัดเป็น ๗ กองทัพ ให้เนมะโยก

(๑) หนังสือพระราชพงศาวดารสงครามครั้งรัชกาลที่ ๒ ปี และผลความมีน้อย แต่เพลงยาวพระยาสุนทรพิทักษ์กับพงศาวดารพะม่ามีผลความพิสดาร และยุคที่ต่อกันจนถึงวันคันทับ

ยอชองเป็นนายทัพที่ ๑ เนมะโยกยอชองนรธาเป็นนายทัพที่ ๒ อยากอง
 เป็นนายทัพที่ ๓ เนมะโยกยอกินสีหะเป็นนายทัพที่ ๔ แมงยสังกาศ
 เป็นนายทัพที่ ๕ แมงยันทกยอกินเป็นนายทัพที่ ๖ เนมะโยกยอกิน
 สีหะสระแม่ทัพใหญ่คุมกองทัพที่ ๗ ครั้นจักพลพร้อมเสร็จจึงให้กองทัพ
 ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ยกตรงมาเมืองเชียงใหม่ ด้วยในเวลานั้น
 พระยาภาวโธไปตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แล้ว ส่วนกองทัพที่ ๕ ให้ยก
 อ้อมลงมาทางเมืองขุ่น กองทัพที่ ๖ ให้ยกมาทางเมืองวิน ตรวจหา
 สะเซียงอาหารรวบรวมมาบรรจุกันที่เมืองเชียงใหม่ แล้วแม่ทัพใหญ่
 ก็ยกตามเข้ามา

ครั้นกองทัพพระม้ายกมาถึงเมืองเชียงใหม่ เห็นพระยาภาวโธ
 ตระเตรียมข้อมืองไว้ โดยสามารถ ก็เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้เป็น
 สามชั้น ประสงค์จะทำกรแรมขัตเอาเมืองเชียงใหม่ให้จงได้ แล้วให้
 เนมะโยกยอชองคุมกำลัง ๓๐,๐๐๐ มาตั้งที่เมืองข่าซางแห่ง ๑ ให้กองทัพ
 อีก ๓๐,๐๐๐ ใใครจะเป็นแม่ทัพหาปรากฏไม่ มาตั้งรักษาเมืองลำพูน
 อีกแห่ง ๑ คอยสกัดทางมิให้กองทัพกรุง ฯ ยกขึ้นไปช่วยเมือง
 เชียงใหม่ได้

ฝ่ายข้างกรุงเทพมหานครได้ทรงทราบว่าพระม้ายกกองทัพใหญ่มา
 ตีเมืองเชียงใหม่ และครั้นนั้นเจ้าอนเป็นอุปราชเมืองเวียงจันทร์รบอาสา
 จะยกกองทัพกรุงศรีสัตนาคนหุต จำนวนพล ๒๐,๐๐๐ มาช่วยรบพระม้าย
 จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองจำนวนพล ๒๐,๐๐๐
 ยกไปสมทบกับกองทัพเมืองเวียงจันทร์ ให้สมเด็จพระอนุชาธิราช

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จเป็นจอมพลไปทรงบัญชาการศึก ให้กรม
 พระราชวังหลัง เจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์
 และพระยายมราชตามเสด็จด้วย ส่วนข้างฝ่ายวังหน้ากรมขุนสุนทรภูเขศร
 กษัตริย์ลูกเขยของ กรมพระราชวังบวร ฯ ที่เจริญพระชนมายุแรกจะไปทำ
 สงครามได้ คือพระองค์เจ้าลาตวัน พระองค์เจ้าอนทเขต ก็ได้
 โดยเสด็จด้วย รวมเป็น ๓ พระองค์ ทั้งข้าราชการวังหน้าก็ไปตามเสด็จ
 โดยมาก

กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จขึ้นไปตั้งชุมนุมพลที่เมืองเถิน ให้
 พระยานครสวรรค์คุมพล ๓,๐๐๐ รัยขึ้นไปสักราชการที่เมืองนครลำปางก่อน
 ครั้นได้ทรงทราบกระบวนทัพพระม้ามาตั้งอยู่ที่เมืองเชียงใหม่แล้ว จึง
 ดำรัสสั่ง ให้เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพหริรักษ์ กับ พระยา ยมราช คุม กองทัพ
 หัวเมือง จำนวน ๘,๐๐๐ ยกขึ้นไปรักษาเมืองนครลำปางไว้เป็นที่มั่น
 อย่าให้พระม้าลงมาตีได้ก่อนกองทัพไทยขึ้นไปถึงพร้อมกัน แล้วให้
 กรมขุนสุนทรภูเขศรกับพระยากลาโหมราชเสนาคุมกองทัพฝ่ายพระราชวัง
 บวร ฯ จำนวนพล ๘,๐๐๐ กับกองทัพเมืองสมทบอีก ๒,๐๐๐ รวมเป็น ๑๐,๐๐๐
 ยกตามขึ้นไป แล้วให้กรมพระราชวังหลังกับเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา
 ยกตามไปเป็นกองหนุน สำหรับจัดสิ่งเสบียงอาหารและเครื่องศาสตราวุธ
 ยุธภัณฑ์ส่งตามขึ้นไป
 ครั้นกองทัพขึ้นไปถึงเมืองนครลำปางพร้อมกันแล้ว จึงกระการ
 ทัพจะไปตีกองทัพพระม้าซึ่งมาตั้งรกรอกอยู่ที่เมืองลำพูน เป็นทัพองประชันกัน
 ในระหว่างกองทัพหลวงกับวังหน้า เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์กับ

พระยายมราชคุมกองทัพวังหลวงยกไปก่อน ไปตั้งค่ายมั่นอยู่ที่ห้วยแม่ทา
กรมขุนสุนทรภุเบศร์กับพระยากลาโหมราชเสนาคุมกองทัพหน้าสมทบ
กับกองทัพพระยานครสวรรค์ยกตามไปตั้งที่ห้วยแม่สาย สืบไต่ความว่า
กองทัพพระม้าวมาตั้งอยู่ที่เมืองลำพูนกำลังพลประมาณ ๘,๐๐๐ ตั้งค่าย
รายรักษายู่ข้างนอกเมืองพวก ๓ อีกพวก ๓ ที่เขนกงอนนตั้งอยู่ใน
เมืองลำพูน ฝ่ายข้างทัพไทยจึงปรึกษากันให้เจตกองทัพที่จะยกเข้าตี
ค่ายพระม้าวเป็น ๒ กอง จำนวนพลของแต่ละ ๕,๐๐๐ เท่ากัน กองข้างวังหลวง
เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ให้ปลัดกรมเป็นผู้นำทัพ (๑) ให้กองทัพ
เมือง สวรรค โลกเมือง สโฆทัยและ เมือง พิจิตรเมืองพิไชย เป็นกองหน้า
กองทัพเมืองนครราชสีมาเป็นกองหลวง ส่วนข้างวังหน้ากรมขุนสุนทร
ภุเบศร์ให้พระยากลาโหมราชเสนาเป็นผู้นำทัพ พระยานครสวรรค์เป็น
กองอิสสระนำหน้า พระยาพิไชยบรินตราพระยาไกรโกษาเป็นกองหนุน
พระยานครสวรรค์ แล้วถึงพระไตรภพเป็นกองหน้าของพระยากลาโหม
ราชเสนา พระยาทศโยธาเป็นปีกขวา พระยาเสนาธิเบศร์เป็นปีกซ้าย
พระยงโยธเป็นกองหลัง พระยาสุนทรพิทักษ์กับพระยารานภิรมนตรี
พระยาอำเรอพิทักษ์เป็นกองหนุน ทั้ง ๒ ทัพยกเข้าตีค่ายพระม้าวพร้อมกัน
ได้สู้รบกันเป็นสามารด ไทยยิงนายทัพพระม้าวตาย พระม้าวต้านทานไม่ได้
ก็ทิ้งค่ายหนีกลับไปรักษาอยู่แต่ในเมืองลำพูน

(๑) ท้าวให้ปลัดกรมเป็นผู้นำทัพครั้งนี้ กล่าวตามราชการในเพลงยาวของพระชา
สุนทรพิทักษ์ ข้าพเจ้าสงสัยว่าพระชาสุนทรพิทักษ์ไปในกองทัพวังหน้า จะไม่สู้ราชการ
ในกองทัพฝ่ายวังหลวงนัก แต่ข้าพเจ้าไม่มีอะไรจะสอบ

ครั้นกองทัพไทยได้ค่ายพระม่าข้างนอกเมืองลำพูนหมดแล้ว จึง
 เข้าตั้งค่ายล้อมเมืองไว้ กองทัพวังหลวงตั้งล้อมข้างด้านใต้ กองทัพ
 วังหน้าจำนวนพลมากกว่าวังหลวง ตั้งล้อมข้างด้านตะวันตกเฉียงเหนือ
 อันเป็นทางกองทัพพระม่าที่ตั้งอยู่เมืองย้าซาจะยกมาช่วยเมืองลำพูน
 ในพงศาวดารพระม่าว่า เมื่อแม่ทัพพระม่าตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ทราญ
 ว่าไม่มีกองทัพไทยยกไปทางเมืองลี้ ยกไปแต่ทางเมืองนครลำปาง
 ทางเดียว จึงให้กองทัพพระม่าที่ตั้งอยู่เมืองย้าซาจะยกมาช่วยเมืองลำพูน
 กองทัพวังหน้าก็แตกยับเยินไป แล้วกองทัพไทยจึงพร้อมกันเข้าระดม
 ตีเมืองลำพูนเป็นสามารต อยู่นั้นอยู่ ๗ วัน ถึงเดือน ๕ ขึ้น ๓ ค่ำ
 ยมะเมีย พ. ศ. ๒๓๔๓ เพลาย้าย ๔ นาฬิกา กองทัพไทยเข้าเมืองลำพูนได้
 ฆ่าฟันพระม่าล้มตายเป็นอันมาก ที่เหลือก็พากันแตกหนีกลับไปยังค่าย
 พระม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่

กองทัพไทยได้เมืองลำพูนแล้ว สะเบียงอาหารหมดลง ต้องรอ
 จนโคตางบรรทุกเข้าสาร ๓,๐๐๐ ถึง ซึ่งกรมพระราชวังหลังจึงสั่ง
 ตามไปจนถึง จึงยกตามพระม่าขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ถึง ๒ ทวีป
 ในพงศาวดารพระม่าว่า แม่ทัพพระม่าที่ล้อมเมืองเชียงใหม่แต่งกองทัพ
 มาชุมนุมคอยสังคักไทยในทางที่จะยกไปเมืองเชียงใหม่กอง ๓ แต่ไทย
 ยกออกมาไปเสียข้างใต้ หาไปทางนั้นไม่ ในเพลงยาวของพระยาสุนทร
 พิศกษว่า พระม่าทำท่ายับค่าน้ำพิงเก่า ไขน้ำให้ไปเดินทางลำน้ำ
 พิงใหม่ ประสงค์จะให้กองทัพไทยที่เมืองลำพูนถนัดการน้ำ คงเป็นด้วย
 เหตุนี้จึงเห็นทัพหลักลงมาหาทางน้ำข้างใต้

กองทัพกรมพระราชวังหลังและเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎาคามขึ้น
 ไปทันในตอนนั้น ทิ้งกองทัพเจ้าอนุวงศ์เวียงจันทร์ก็มาถล่มเมือง
 เชียงใหม่ กองทัพไทยมีกำลังรวมกันเป็นคน ๔๐,๐๐๐ จึงพร้อมกัน
 เข้าวระตุมต่ายพระม้ายกตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่เมื่อวันเสาร์ เดือน ๕
 ขึ้น ๑๕ ค่ำ กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหรรษเจ้าตางบ้านตะวันตก
 กองทัพกรมขุนสุนทรภะเศวตเจ้าตางบ้านแม่น้ำพอง กองทัพเจ้าอนุ
 วงศ์เวียงจันทร์เจ้าตางบ้านห้วยแม่ข่า กองทัพกรมพระราชวังหลังและเจ้าฟ้า
 กรมหลวงจักรเจษฎาเจ้าตางบ้านวังศาล พระยาภาววิสิทธิ์ยกกองทัพ
 ตีพระม้ายกออกจากเมืองเชียงใหม่อีกทาง ๑ ได้รบพุ่งกันเป็นสามารต
 ในวันเดียวพระม้ายกแตกพ่ายยับเยิน เนมะโยกยกคืนสี่หะสุระนายทัพ
 พระม้ายกตายในทีรบคน ๑ ขอบากองนายทัพพระม้ายกมาจะตีโอบหลังไทย ๆ
 ภัยได้ อีกคน ๑ พระม้ายกไทยฆ่าฟันล้มตายเป็นอันมาก ทั้งเครื่อง
 ศัสตราวุธและช้างม้าพาหนะไทยก็ไต่ ไวก่อกอยหมด พระม้ายกเหลือตาย
 พากันหนีกลับไปเมืองเชียงแสน ครั้นพระเจ้าปดุงทราบข่าวว่าตีเมือง
 เชียงใหม่ไม่สำเร็จ ก็ให้มัตราให้หากองทัพกลับไปเมืองพระม้ายก ฝ่าย
 กองทัพไทยมีชัยชนะข้าศึกแล้ว กรมพระราชวังบวร ๆ ก็เสด็จ
 ยกกองทัพกลับคนมายังพระนคร

มีเรื่องเกิดขึ้นเนื่องจากการสงครามครั้งนเรื่อง ๑ คือขอบากอง
 นายทัพพระม้ายกที่รบไทยตาย มีคำรบตฤกษอย่าง ๑ ทำเป็นยนต์
 คล้าย ๆ ตาหมากรุกมีตัวเลขในยนต์สักตศตวไว้ ๓ แขน แล้วคค
 คำนวณในเลขตามยนต์นั้นให้รู้ฤกษคและร้าย เมื่อบอกของมาคต้องจำอยู่

ในศึกไต้ยกตำรานแก่ไทย จึงเรียกกันว่า “ยันต์ขากอง” แต่ก่อน
นี้มีผู้เชือดอมาก มักพอใจสักไว้ที่แขน แล้วผูกวิธิตุณย์ตามตำราน
ไว้เขียนกลอนท่องจำกันได้ว่า

“สูญหนึ่งอย่าพึงจร แม้นราญรอนจะอปีรา
สองสูญแม้นยาตรา จะไต่ลาภสวัสดิ์” เป็นต้น

สงครามครั้งที่ ๗ คราวจับได้พระม่านจากเขตต์ลานนาไทย

บ.จ.อ. พ.ศ. ๒๓๔๕

ตั้งแต่พระม่านพ่ายแพ้ไทยไปจากเมืองเชียงใหม่เมื่อขมเมย พ.ศ. ๒๓๔๓ พระม่านก็ตั้งรกรากอยู่แต่เมืองเชียงแสน ไม่ลงมาขบวนเมืองเชียงใหม่อีก ครั้นถึงพระยา พ.ศ. ๒๓๔๔ พระยาภาววิไลเจ้าเมืองเชียงใหม่กำลังมากจน เห็นได้ทั้งตั้งกองทัพยกออกไปตีเมืองสาตซึ่งเขมรเมืองไทยใหญ่ชนอยู่กับพระม่าน จึงได้ควรวาชาจอมหงส์เจ้าเมืองสาตกับลูกชายชื่อใหม่ชดช้อยะ ทั้งตัดพระม่านขอสร้างมณเฑียรพระเจ้าปกครองให้เชิญราชสาสน์ไปเมืองตั้งเกษและเมืองญวนมาพักอยู่ที่เมืองสาต พระยาภาววิไลกวาดครอบครัวเมืองสาตมาประมาณ ๕,๐๐๐ คน แล้วบอกส่งตัวเจ้าเมืองสาตกับบุตรพระม่านลงมายังกรุงเทพฯ ๗ ค่ำมาตั้ง บ.จ.อ. พ.ศ. ๒๓๔๕ พระเจ้าปกครองชดช้อยะของพระยาภาววิไล จึงให้กองทัพพระม่านยกเข้ามาตีเมืองเชียงใหม่อีกครั้ง ๑

กองทัพพระม่านที่ยกเข้ามาครั้งนี้จำนวนพลเท่าใดไม่ปรากฏ มีในหนังสือพระราชพงศาวดารแต่ว่ายกมาเป็น ๗ ทิว อินชระห่วนเป็นแม่ทัพใหญ่คุมพลกองทัพ ๑ ชิดชิงไปกอง ๑ ยไถไวกอง ๑ มะเดมะโยโกงคอรักกอง ๑ นามิแลงกอง ๑ คองแพกะเมียบห่วนกอง ๑ มะยอกแพกะเมียบห่วนกอง ๑ กองทัพพระม่านมาตั้งล้อมเมืองเชียงใหม่ไว้ทั้ง ๕ ด้าน ทำค่ายคูแน่นหนา เสาค่ายพระม่านซึ่งล้อมเมืองนั้นใหญ่

๓ กำ ยาว ๓ วา ลงกิน ๔ คอก ไร่หลังกิน ๘ คอก มีเงิน
 ร้อยตลอดกัน ๓ ชั้น มีกรอกกันขึ้น แฉงบังคา สนามเพลาะ สูง
 ๓ คอก กว้าง ๔ คอก ครัวมสนามเพลาะกว้าง ๔ คอก ลึก ๓ คอก
 มีช่องขึ้นรายไปรอยค้าย คิดคงทำการแรมย จึงล้อมไว้จะให้ชาวเมือง
 ออกอยาก มิให้ค้ำหักออกไปได้

ฝ่ายข้างกรุงเทพพระมหานครเมื่อทรงทราบว่า พระม่ายกกกองทัพ
 มาล้อมเมืองเชียงใหม่อีก จึงโปรดให้เกณฑ์กองทัพในกรุง ฯ หัวเมือง
 และกองทัพเมืองเวียงจันทร์ไปสมทบกันรบพระม่าย และให้สมเด็จพระอนุชา
 อธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเสด็จขึ้นไปทรงบัญชาการศึกเหมือน
 ครั้งก่อน เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์พระยายมราชและเจ้านายฝ่าย
 วังหน้า คือกรมขุนสุนทรภุยาเศวตและพระองค์เจ้าลาภวณพระองค์เจ้าอินทปัต
 ย์ก็ไปตามเสด็จเหมือนครั้งก่อน แต่ขุนนางที่เป็นแม่ทัพข้างวังหน้า
 พระยากลาโหมราชเสนาคนเก่าเห็นจะถึงอนิจกรรม ปรากฏว่าในคราว
 กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงตั้งพระยาเสนาหาญอร ช่อทองอิน^(๑) ว่าเป็น
 ผู้ซึ่งทรงพระเมตตาเสมออกยเป็นพระราชบุตรบุญธรรม ให้ว่าที่พระยา
 กลาโหมเป็นแม่ทัพสำคัญชนอีกคน ๓ กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จ
 ยกกองทัพไปจากกรุงเทพ ฯ เมื่อราวเดือนยี่ แต่จำนวนพลที่ยกไป
 ในครั้งนั้นจะมากน้อยเท่าใดไม่ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดาร

(๑) พระยากลาโหมทองอินนี้ เป็นบุตรจรัญกรมขุนอินทรพิทักษ์ เพราะฉะนั้น
 เป็นหลานพระเจ้ากรุงธนบุรี

ชาวทศกัณฐ์ของทัพกรุงฯ ยกขึ้นไปคราวนี้รู้ไปถึงพระยาภาวดีเจ้าเมือง
 เชียงใหม่กับพระมาทลอมเมืองเชียงใหม่พร้อม ๆ กัน แม่ทัพพระมา
 ทลอมจึงให้กองทัพมาตั้งรักษาเมืองลำพูนสกัดทางขยี้ของ ๓ ด้วยคิดว่าไทย
 คงจะยกขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่ทางเมืองนครลำปางทางเคียวเหมื่อน
 คราวก่อน ส่วนที่เมืองเชียงใหม่พระมาก็ให้ตั้งล้อมกวาดขึ้นชนกว่าแต่ก่อน
 ประสงค์จะมีให้พวกที่อยู่ในเมืองเฝ้ามาถึงกันกับกองทัพไทยที่ยกขึ้นไปได้
 พระยาภาวดีจึงแต่งทหารเอกคน ๓ ชื่อว่าท้าวมหาภัยกษัตริย์ลงมาเฝ้า
 กรมพระราชวังบวรฯ ที่เมืองเถิน ท้าวมหาภัยกษัตริย์นั้นเป็นคนกล้าหาญ
 ออกมาทางประตูบ้านริมน้ำ เล็ดลอดหลักกองทัพพระมาออกมาได้แล้ว
 ยกหนังสือบอกพระมาไว้ว่าจะกลับเข้าเมืองทางนั้นอีก ให้พระมาคอยระวัง
 ให้จงดี ครั้นข่าวกลับท้าวมหาภัยกษัตริย์เล็ดลอดกลับเข้าเมืองได้ อีก พระมา
 คอยจับตัวหาได้ไม่

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรฯ เสด็จยกกองทัพขึ้นไปครั้งนั้นไปประจวบ
 เป็นนวลกลางทาง เสด็จไปถึงเมืองเถินเมื่อเดือน ๓ ตามอาการพระโรค
 กำเริบเกิดทุกข์เวทนากล้า ไม่สามารถจะเสด็จต่อไปได้ ท้าวมหาภัย
 ลงมาเฝ้าจึงโปรดให้ถือหนังสือกลับไปแจ้งความแก่พระยาภาวดีว่า จะ
 ทรงแต่งกองทัพให้ยกขึ้นไปช่วยโดยเร็ว ให้รักษาเมืองไว้เดี๋ยวย่าวิค
 เลข ครั้นท้าวมหาภัยกษัตริย์ทูลลาไปแล้วจึงทรงจัดกองทัพให้ยกขึ้นไปเป็น
 ๒ ทาง มีพระราชประสงค์จะให้ไปทำศึกประชันกันเหมือนกับครั้งก่อน
 ให้เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหรรษกับพระยายมราช คุมกองทัพวังหลวง
 สมทบกับทัพหัวเมืองยกขึ้นไปทางเมืองลำปาง ๓ ให้กรมขุนสุนทรภุเชศร

กษัตริย์องค์เจ้าลาวทวนพระองค์เจ้าอินทขัย และพระยาภักโหมทองอิน
คุมกองทัพวังหน้ายกขึ้นไปทางเมืองนครลำปางอีกทาง ๓

เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริภักษียกขึ้นไปคราวนี้ จะเป็นด้วยเวลา
เกิดเหตุพม่าย หรือด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง กองทัพยกไป
ไม่พร้อมเพรียงกันเหมือนครั้งก่อน ขึ้นไปถึงเมืองลี้ได้ข่าวว่าพระม้าว
ยกกองทัพใหญ่ลงมาจากเมืองย้าซาง เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริภักษียก
พระยายมราชปรึกษากันเห็นว่ากองทัพไปไม่พร้อมให้ถอยทัพลงมา
เสียคราว ๓ แต่ที่จริงพระม้าวมาตั้งสะกดอยู่แต่ที่เมืองลำพูนแห่งเดียว
หาได้ยกลงมาทางเมืองลี้ไม่ กองทัพวังหน้ายกขึ้นไปทางเมือง
นครลำปาง ได้ระงับพระม้าวที่เมืองลำพูน ที่พระม้าวแตกหนีไปแล้ว
กองทัพเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริภักษียกไปบรรจบกันที่เมือง
ลำพูน แล้วยกไปเมืองเชียงใหม่พร้อมกันทั้ง ๒ ทิศ ทั้งค่ายโอบค่าย
พระม้าวไว้ แต่กองทัพเมืองเวียงจันทน์นครเวียงจันทน์ยกมาช่วยหาถึงไม่

เมื่อข่าวที่กรมพระราชวังบวรฯ ประชวรทราบลงมาถึงกรุงเทพฯ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงพระปริวิตก จึงโปรดให้
กรมพระราชวังหลังรีบเสด็จตามขึ้นไปช่วยกรมพระราชวังบวรฯ ความ
ปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไป
ถึงเมืองเดิน กรมพระราชวังบวรฯ ตรัสแก่กรมพระราชวังหลังว่า
พระองค์จะเสด็จขึ้นไปช่วยเมืองเชียงใหม่เองไม่ได้แล้ว ให้กรมพระ
ราชวังหลังเสด็จขึ้นไปแทนพระองค์เถิด จึงพระราชทานพระแสงกาย
ให้กรมพระราชวังหลังถืออาชญาสิทธิ์ขึ้นไป แล้วให้มหาดไทยรับพระ

บัณฑิตมีสาส์นตรากระแสน้ำสั่งว่า ไปรคให้กรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไป
 แทนพระองค์ ถ้ากรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงกองทัพกรุง ฯ แล้ว
 (ถ้ากองทัพพระม่ายังไม่โตเมืองเชียงใหม่ ก็ให้เร่งระดมค้ำให้แตกไป
 ถ้าพระม่ายโตเมืองเชียงใหม่ได้แล้ว) ให้เร่งเข้าระดมค้ำพระม่ายเมือง
 เชียงใหม่คืนให้จงได้ อย่าให้คิดว่าเป็นอันอง เขาแต่การแผ่นดิน
 ตามอาชญาทัพศึก เมื่อกรมพระราชวังหลังเข้าไปเฝ้าทูลลากรมพระ
 ราชวังบวรสถานมงคลที่เมืองเงินนั้น เห็นสมเด็จพระปิตุลาทรงพระ
 ประชวรชอุ่มพระอาการมาก ก็เป็นห่วงใยทรงพระกรรแสงมิใคร่จะ
 เสด็จไปได้ กรมพระราชวังบวรสถานมงคลจึงทูลแก่กรมพระราชวัง
 หลังว่า “ เจ็บไข้ยังไม่เป็นโรคอก จะเอาชีวิตไว้คอยทำให้จงได้ เร่งยก
 ขึ้นไปเถิด ”

ครั้นกรมพระราชวังหลังเสด็จขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ จึงมีพระ
 บัญชาให้หานายทัพนายกองทั้งปวงมาประชุม ทรงไต่สวนการศึก
 ทราบว่าพระม่ายอ่อนกำลังอยู่แล้ว จึงมีรับสั่งกำหนดให้กองทัพทั้งปวง
 ยกเข้าตีค่ายพระม่ายที่ดงล้อมเมืองเชียงใหม่ให้แตกไปแต่ในเวลาเดียวให้
 จงได้ กำหนดในข้อรับสั่งว่า รุ่งขึ้นให้เข้าไปกินเข้าเข้าในเมือง
 เชียงใหม่ให้ทันจึ่งทุกกอง ครั้นถึงวันกำหนดกองทัพไทยก็ยกเข้าตีค่าย
 พระม่ายแต่เวลา ๓ ยามทุกทัพ พระยาภาวดีก็ยกกองทัพข้างในเมือง
 คีกระหนาบออกมา พอรุ่งสว่างกองทัพวังหน้าตีหักเข้าค่ายพระม่ายได้
 แต่กองทัพวังหลังเห็นชนพระม่ายยังหน่นักยังแอบคั่นนาบึงกันอยู่ก็ยกพระม่าย
 หายกรรเข้าแหกค่ายพระม่ายไม่ ขณะนั้นพระยาพิไชย ชื่อโต เป็นคน

กล้าหาญ ร้องว่า “ไล่ฟันไล่แทงเถิด แดกคอก” แล้วพระยาพิไชย
ก็นำหน้าเข้าไล่รุกพระม้า นายทัพนายกองทั้งปวงจึงตามเข้าไปก็ตีได้ค่าย
พระม้าหมดทุกค่าย พวกพระม้าพากันแตกฉาน พระยาภาวดีให้ออกติดตาม
ตามฆ่าฟันเสียเป็นอันมาก ต่อพระม้าแตกหนีไปจากเมืองเชียงใหม่แล้ว
๗ วัน กองทัพเมืองเวียงจันทน์ จึงได้ยกมาตั้ง

ครั้นมีชัยชนะพระม้าข้าศึกที่เมืองเชียงใหม่แล้ว กรมพระราช
วังหลังกับเจ้านายและแม่ทัพนายกองผู้ใหญ่ ก็ทั้งพระยาภาวดีเจ้าเมือง
เชียงใหม่ และพระยาคำโลมเจ้าเมืองนครลำปาง ก็พากันลงมา
เฝ้าเยี่ยมประสูติกรมพระราชวังขจรฯ ที่เมืองเกิน กราบทูลให้ทรง
ทราบรายการที่ไต่รับฟังพระม้าข้าศึกทุกประการ กรมพระราชวังขจรฯ
ทรงชกเคืองตรีศบริภาษพวกกองทัพวังหลวงเป็นอันมาก แล้วมีพระ
บัญชาสั่งให้ปรีชโยธกกองทัพวังหลวงและกองทัพเมืองเวียงจันทน์ ให้
ยกกลับไปตีเมืองเชียงแสน ๒ ทัพ ให้ขับไล่พระม้าไปเสียให้พ้น
เขตคัลานนาไทยให้จงได้ แล้วจึงเสด็จยกกองทัพหน้ากลับคืนมายัง
พระนครกับกรมพระราชวังหลังด้วยกัน

ที่กองทัพวังหลวงไปออกช่องย้อยย่อนให้ปรากฏว่าทำศึกสู้กองทัพ
วังหน้าไม่ได้ ในคราวที่กล่าวมานี้ เลยเป็นมูลเหตุให้เกิดการร้ายชุน
ในภายหลังต่อมา เพราะพวกแม่ทัพนายกองรุ่นใหม่ในฝ่ายวังหน้า คือ
พระองค์เจ้า ลำทวน พระองค์เจ้าอินทปัต และพระยากลาโหมทองอิน
เป็นคนที่ไปมีชื่อเสียงมาในคราวนี้ พากันประมาทหมิ่นข้าราชการ
วังหลวง ครั้นกรมพระราชวังขจรฯ เสด็จกลับลงมากรุงเทพฯ ๑ ขากการ

พระโรคกำเรียหนกชน เล็ดจสวรรคตเมื่อเดือน ๑๒ ขกน พ.ศ. ๒๓๕๖
เจ้าทง๒ของคักยชนนางวังหน้าบางคน มีพระยากลาโหมทองอินนนั่นเข่นคั่น
กักำเรียกเถ่างกะเคอง แล้วเลยคักประทษฐุร้ายในพระยาทสมเค็จ
พระพทชยอกฟ้าฟ้าโลกย์ จนคองวัยพระราชอาชญาถงสันชวคทง
ปรากฎเรองราวอยในหนังสือพระราชพงศาวดาร

ผายเจ้าพากรมหลวงเทพทรรักษ์กยพระยายมราช ชงดกปรยโทษ
ให้ยกกองทัพชนไปคเมืองเชียงแสนยกกองทัพเมืองเวียงจันทรวกคณน
กลยชนไปถงเมืองเชียงใหม่ก็พอเข้าถคณ เป็นเทศกาลทราชฎจะคอง
ทำไร่นา จึงคองตั้งพกกองทัพอยที่เมืองเชียงใหม่ใน ขกน พ.ศ. ๒๓๕๖
จนถถคแลง ครนระยยกกองทัพชนไปเมืองเชียงแสน ยังคอง
รอกกองทัพเมืองเวียงจันทร์และกองทัพเมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปาง
เมืองน่านชงจะไปควกน กว่าจะพรกพรอมจนเคอน ๕ จึงไคยกออก
จากเมืองเชียงใหม่ ชนไปถงเมืองเชียงแสนเมื่อเดือน ๕ ขชวคพ.ศ. ๒๓๕๗
พระมำเห็นกองทัพยกชนไปมากก็ไม้ออกมารบพุงเข่นคองรักษาเมือง
มันอย กกองทัพทยกชนไปก็เขาคองลอมเมืองเชียงแสนไว

กองทัพทยกชนไปครงน เพราะคนเข่นหลายพวกลหลายเมือง
มุลนายไมพรกพรอมเข่นนำหนงใจเคียวกัน ส่วนเจ้าพากรมหลวงเทพ
ทรรักษ์และพระยายมราช ก็ปรากฎว่าไปควกคองดกปรยโทษยังคย
ขญชการกไมคองไคเค็คชาด จึงเข่นคองไปคองลอมเมืองเชียงแสนอย
๒ เดือน ครนถถคเดือน ๗ เขาคณ ผู้คนในกองทัพเจ้าพากรมหลวง
เทพทรรักษ์พระยายมราชคณชน เปเข่นชวโตกพากนบวยเจ็ย ทง

สะเปียงอาหารก็อดคึกคักขึ้น ซ้ำมีข่าวว่าพระม้าวจะให้กองทัพมาช่วยเมือง
 เชียงแสน เจ้าพากรมหลวงเทพหรรักษ์ก็ปรึกษากับพระยายมราชเห็นว่า
 จะทำการต่อไปไม่สำเร็จ ด้วยกำลังกองทัพขอย้อศึกไว้มากแล้ว
 จึงให้เลิกทัพกลับมา แต่ที่จริงในเวลานั้นข้างในเมืองเชียงแสน
 สะเปียงอาหาร ผู้คนอดอยากถึงต้องฆ่าช้างฆ่าพาหนะกินจะหมดสิ้น
 อยู่แล้ว พอกองทัพเจ้าพากรมหลวงเทพหรรักษ์ยกกลับมา ทางโน้น
 พวกลาวชาวเมืองเชียงแสนก็เป็นกบฏต่อพระม้าวพวกนี้ยกประตูเมือง
 รั้งกองทัพเข้าไปไล่ฆ่าฟันพระม้าว แม่ทัพรักษาเมืองเชียงแสนก็ตาย
 ในทรय พวกพระม้าวที่เหลืออยู่ก็พากันแตกหนีข้ามแม่น้ำโขง แล้วเลย
 กลับไปเมืองพระม้าวหมด ไม่คิดที่จะตั้งมั่นอยู่ในแคว้นลาวนาไทยอีก
 ต่อไป

แต่เมืองเชียงแสนคราวนี้ ได้ครอบครองคนต่างชาติต่างภาษา
 ที่อยู่ด้วยพระม้าวกว่า ๒๓,๐๐๐ คน พระยาภาววิละกับท้าวพระยาที่ยก
 กองทัพไป ให้แบ่งครัวเป็น ๕ ส่วน ส่งลงมากรุงเทพฯ ๑ ส่วน ๓ ส่งไป
 เมืองเวียงจันทร์ส่วน ๑ เมืองน่านส่วน ๑ เมืองเชียงใหม่ส่วน ๑ เมือง
 นครลำปางส่วน ๑ และให้รื้อทำลายเมืองเชียงแสนเสีย^(๑) มิให้เป็นทออาศัย
 ของข้าศึกต่อไป แล้วจึงพากันเลิกทัพกลับมา แต่กองทัพเจ้าพา
 กรมหลวงเทพหรรักษ์และพระยายมราชเคราะห์ร้ายแต่ต้นจนย้าย กลับ
 มาถึงกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็ทรงชดเคือง
 ว่าไม่ได้ราชการอะไรสักอย่างหนึ่ง ให้ลงพระราชอาชญาซึ่งเจ้าพา

(๑) ที่ว่ารื้อทำลายนั้นเห็นจะเป็นแต่เผาบ้านเรือน บัอมปราการเมืองยังอยู่จนบัดนี้

กรมหลวงเทพหริรักษ์กับพระยายมราชไว้ที่ในพระบรมมหาราชวัง แล้ว
จึงยกโทษพระราชทาน

ส่วนพระยาภาวดีละเจ้าเมืองเชียงใหม่^๕ ในการสงครามคราวนี้
มีบำเหน็จความชอบมากมาแต่ต้นจนปลาย ปรากฏในพงศาวดาร
เชียงใหม่ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงพระกรุณา
โปรดให้สถาปนาเกียรติยศขึ้นเป็นพระเจ้าเชียงใหม่เจ้าชนธสีมาเสมอถัย
เกียรติยศเจ้านครเวียงจันทร์ มีราชทินนามว่า พระบรมราชาธิบดี
ศรีสุริยวงศ์ องค์อินทระศักดิ์สมยา มหาชาติยราช ชาติราไชยสุวรรย์
เจ้าชนธสีมา พระนครเชียงใหม่ราชธานี เป็นใหญ่ในลานนา ๕๗
หัวเมือง (๑)

ครั้นได้เมืองเชียงใหม่แล้ว ในรัชกาล พ.ศ. ๒๓๔๗ นั้นทรง
พระราชดำริว่า พระม้าที่แตกหนีไปจากแคว้นแคว้นลานนาไทยบางที่จะ
ไปตั้งมีวิสัยอยู่ตามหัวเมืองล่อเขิน ซึ่งเป็นประเทศราชขึ้นอยู่แก่พระม้า
จะไปหากำลังกลับมาเขี่ยคเขี่ยพยานเมืองที่ใดมาเป็นพระราชอาณาเขตต์
ต่อไปอีก พระม้าก็พ่ายแพ้อแตกหนีไปหลายคราวครั้นคร้ามมากอยู่แล้ว
ควรจะปราบปรามให้สิ้นหวังหัวเมืองข้างฝ่ายเหนือเสียสักทีหนึ่ง จึง
โปรดให้มีตราสั่งเจ้าเมืองประเทศราชข้างฝ่ายเหนือให้ยกกองทัพขึ้นไป
ตีเมืองล่อเขินตลอดจนแคว้นสิบสองปันนาซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพระม้า

(๑) มีในพงศาวดารเมืองเชียงใหม่แต่งในกรุงเทพฯ อีกฉบับ ๑ ว่าพระยาภาวดี
ได้เป็นพระเจ้าเชียงใหม่ต่อในรัชกาลที่ ๒ ข้าพเจ้าเห็นว่าที่ถูกต้องจะได้เป็นในรัชกาลที่ ๑
ในคราวที่กล่าวนี้

ครั้นถึงฤกษ์แล้งพระเจ้ากาวิละจึงยกกองทัพเชียงใหม่ขึ้นไปกับกองทัพเมืองนครลำปาง เมืองแพร่ เมืองเถินทาง ๑ กองทัพเมืองน่านยกขึ้นไปกับกองทัพเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทร์อีกทาง ๑

กองทัพที่ไปจากเมืองเชียงใหม่ ยกขึ้นไปทางเมืองเขินถึงเมืองยอง เจ้าเมืองยองไม่ต่อสู้ ออกมาอ่อนน้อมโดยดี เจ้าเมืองเขินตุงและเขินทั้งปวงรู้ว่ากองทัพไทยได้เมืองยองก็พากันเกรงกลัว มายอมสามัคคีขอชนกรงเทพ ฯ ทุกเมือง

ฝ่ายกองทัพเมืองน่านกับเมืองหลวงพระบางเมืองเวียงจันทร์ยกขึ้นไปตีได้เมืองหลวงภูคาในสิบสองปันนา พวกเจ้าเมืองล่อประเทศราชทั้งแก่เมืองเขินรังลงมาก็ไม่ต่อสู้ ต่างพากันมาอ่อนน้อมโดยดี แต่ที่เมืองเขินแงงนนมพะม่ามาตั้งถ้ำกักขอยู่ เจ้าเมืองเขินแงงรู้ว่าเจ้าเมืองเขินรังมายอมชนต่อไทยแล้ว เกรงไทยจะยกกองทัพไปตีเมืองเขินแงง จึงมาพบนขยไล่พวกพะม่าเสียหมด แล้วก็มาขออ่อนน้อมเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรงเทพ ฯ

ครั้งนั้นไท่หัวเมืองทั้งใหญ่ น้อยที่เคยเป็นเมืองขึ้นของพะม่ามาเป็นข้าขอบขัณฑสีมากรงสยามรวม ๔๐ เมือง ครอบครวพลเมืองที่กองทัพรวบรวมไว้ ไต่ ๗๐,๐๐๐ เศษ ครั้นถึงเดือน ๒ ขณล พ.ศ. ๒๓๔๘ ท้าวพระยานายทัพนายกองจงพาเจ้าเมืองล่อเช่นที่สามัคคี และกวาดต้อนครอบครวลงมา เมื่อได้ทรงทราบความตามใบบอก ทรงพระราชดำริว่า ความประสงค์ที่จะขับไล่พะม่าให้ห่างพ้นพระราชอาณาเขตต์ก็สำเร็จแล้ว และเมืองล่อเขินสิบสองปันนาทั้งปวงนั้นอยู่ต่อแดนทั้งไทย

เงินและพระม้า ท่างไกลกรุงเทพมหานครนัก ยากที่จะปกครองไว้ให้
 มั่นคงถาวรได้ เจ้าเมืองเหล่านั้นก็ได้อ่อนน้อมยอมสามิภักดิ์โดยดี จะ
 กวาดต้อนครอบครัวพลเมืองมาให้ ได้ความเดือดร้อนหาควรไม่ จึงทรง
 พระกรุณาโปรดพระราชทานบำเหน็จรางวัลเจ้าเมืองลือเชินที่เขามาสามิ
 ภักดิ์ทวักัน แล้วโปรดให้คนครอบครัวกลับไปบ้านเมืองทั้งสิ้นทวักัน
 ตั้งแต่นั้นหัวเมืองประเทศราชลือเชิน ซึ่งเคยชนพระม้าอยู่แต่ก่อนก็มาชน
 คือกกรุงเทพมหานคร แม้พระราชอาณาเขตตข้างฝ่ายเหนือขึ้นไปจนถึง
 คือกกบฏแค้นเงิน พระราชอาณาเขตที่กรุงสยามในรัชกาลที่ ๓ จึง
 กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งกว่ายุคไหน ๆ ที่เคยปรากฏมาในพงศาวดาร
 ของประเทศนี้

เรื่องราวรบพระม้าในรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร เป็นที่สุด
 เพียงครั้งที่ ๗ ทกล่าวมาน

สงครามครั้งที่ ๘ คราวพะม่าตีเมืองถลาง

ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๒

มีความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๓ พะม่าได้ให้มาขอเป็นไมตรีกับไทยหลายครั้ง เมื่อแรกพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์เสด็จปราบดาภิเษกได้ ๒ ปีพระเจ้าปดุงก็ให้มาขอเป็นไมตรีในขอมะโรง พ.ศ. ๒๓๒๗ ที่จริงเวลานั้นไทยยังแค้นพะม่ามาก แต่เพื่อจะไม่ให้เสียราชประเพณี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์จึงโปรดให้ข้าหลวงออกไปพบกับข้าหลวงพะม่าที่ตำบลองเงียวริมลำน้ำยลอก ใกล้บ้านพระเจดีย์สามองค์ ทั้ง ๒ ฝ่ายได้เจรจากัน แต่มิได้ตกลงทำทางไมตรี พอรุ่งขึ้น ถึงขอมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๒๘ พระเจ้าปดุงก็ยกกองทัพใหญ่เข้ามาตีเมืองไทย ไทยจึงรบได้ว่า พะม่าให้มาขอเป็นไมตรีครั้งนั้นเป็นการล่อลวงจะให้ตายใจ หากได้เป็นความประสงค์โดยสุจริตไม่ เหตุเพราะพระเจ้าปดุงจะยกกองทัพไปตีเมืองยะไซในขอมะโรง ไทยจะยกกองทัพไปตีเมืองพะม่าข้างหลัง จึงแกล้งให้เข้ามาขอเป็นไมตรีหวังเห็นยวไวทางข้างนี้ ตังแต่บัดนั้นไม่ไว้ใจพะม่าอีก ต่อมาครั้นถึงขอมะโรง พ.ศ. ๒๓๓๖ พระเจ้าปดุงให้เจ้าเมืองเมะระตุมะมีหนังสือเข้ามาถึงพระยาภาณุจันทร์ ชวนไทยเป็นไมตรีอีก จึงโปรดให้พระยาภาณุจันทร์ตอบไปว่า พะม่าได้มาขอเป็นไมตรีครั้งหนึ่งแล้วก็รบได้ว่าเป็นอุบาย หากได้ประสงค์จะเป็นไมตรีโดยสุจริตไม่ ถ้าพะม่าประสงค์จะ

เป็นไมตรีจริง ให้ทำอย่างไรให้ไทยไว้ใจได้แน่นอนก่อนจึงจะพดทวย
 ค่อยไป การก็เป็นอันสงบกันมา ไม่ช้าพระม้ามักยกมาตีเมืองเชียงใหม่
 ให้เห็นได้ว่าพระม้าวพดเป็นอยายอีก ต่อมาถึงขจร พ.ศ. ๒๓๕๕ เสนาบดี
 เมืองพระม่าให้ทูตถอยหนังสือมาแจ้งพระยาภาณุจันทร์ ว่าจะขอเป็นไมตรี
 กับไทย ทรงซักเคืองว่าพระม่าไม่ได้ขอเป็นไมตรีโดยสุจริต ให้มาขอ
 เป็นไมตรีที่ไร ต่อมาไม่ช้าก็ยกกองทัพมารบกวณ จะให้เชื้อพง
 อย่างไม่ได้ จึงโปรดฯ ให้มีตราสั่งพระยาภาณุจันทร์ให้ขับไล่ทูต
 พระม่าไปเสีย.

ต่อมาถึงปลายรัชกาลที่ ๑ เมื่อมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๓ พระเจ้าปดุง
 ให้ทูตาทต มีพระยาอินทจักรเป็นหัวหน้า เข้ามาขอเป็นไมตรีอีก
 ครั้งหนึ่ง มีเนื้อความปรากฏในจดหมายเหตุ^(๑) ว่าเวลานั้นเสนาบดี
 มีความวิตกอยู่ ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ทรงพระ
 ชราภาพลาภอยู่แล้ว จึงปรึกษากันเห็นว่าควรจะรับเป็นไมตรีกับพระม่า
 แต่จะได้ทำทางไมตรีกันอย่างไรหาปรากฏไม่ ไปปรากฏในพงศาวดาร
 พระม่า ว่ามีทูตาทตไทยออกไปถึงเมืองพระม่า ได้เข้าเฝ้าพระเจ้าปดุง
 เมื่อเดือน ๓ แรม ๗ ค่ำ แต่พระม่าไปลงศักราชเป็นขาล พ.ศ. ๒๓๕๘
 เร็วไป ๒ ปี ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า ครั้งหลังนี้ท่านของพระม่าจะได้ทำ
 อย่างไม่ให้พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
 เช่นแต่ครั้งราชทูตกรมบรรพาศึกษาเชิญพระราชสาส์นแลเครื่องราชบรรณาการ

(๑) เรื่องนี้มีในจดหมายเหตุเสนาบดีไทย แจกความแก่ เฮนรี เบอร์นี ทูตอังกฤษ
 ที่เข้ามาเมื่อรัชกาลที่ ๑ เรื่องจะปรากฏต่อไปข้างหน้า

มาถึงกรุงเทพฯ ๑ ความเยี่ยงอย่างโบราณราชประเพณี จึงได้โปรดให้ม
ราชทูตไทยไปคอยแทนถึงเมืองพะม่า ให้ตองตามโบราณราชประเพณีอย่าง
แต่การที่จะเป็นไมตรีก็หาตกลงกันไม่ จะเป็นเพราะเหตุใดไม่มีหลักฐาน
ที่จะทราบได้ ข้าพเจ้าสันนิษฐานว่า เห็นจะเป็นเพราะฝ่ายไทยจะให้พะม่า
ส่งไทยที่พะม่ากวาดต้อนไปกลับคืนมาให้ หรือมีฉะนั้นจะให้พะม่าคืน
เมืองตะนาวศรีแลเมืองมะริดให้ก่อนจึงจะยอมเป็นไมตรี ข้าพเจ้าไม่
ยอมคืนจึงไม่ได้ทำทางไมตรีกัน.

ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๕๑ นั้นเอง พระเจ้าปดุงก็ให้เกณฑ์กองทัพ
ระยกมาตีเมืองไทยอีก เห็นจะเป็นด้วยทูตพะม่ากลับไปทูลว่าในเมืองไทย
แม้ที่พญากองทัพเข้มแข็งทัพศึก เช่นกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท
เป็นต้นหมดตัวแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์ก็ทรง
พระราชทานพลภาพ จะเสด็จการพระราชสงครามไม่ได้ตั้งแต่ก่อนแล้ว
พระเจ้าปดุงเห็นเป็นโอกาส จึงคิดจะมาตีเมืองไทยให้เป็นเกียรติยศ
ลดล้างความอายที่มานำไทยไปหลายครั้งแต่ก่อนมา.

ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า ถึงปลายปีมะโรง
พ.ศ. ๒๓๕๑ พระเจ้าปดุงให้อะเต็งห่วนเป็นแม่ทัพใหญ่ลงมาเกณฑ์คน
ตามหัวเมืองพะม่าแลเมืองมอญข้างใต้ ตลอดจนมาจนเมืองตะวาย เป็น
จำนวนพล ๕๐,๐๐๐ ให้ตั้งประชุมทัพที่เมืองเมาะคะมะ แต่ความคิดพะม่า
ในครั้งนั้นจะยกมาทางไหนหาปรากฏไม่ ปรากฏแต่ว่าเมื่ออะเต็งห่วน
ลงมาตั้งรวบรวมกองทัพครั้งนั้นจัดการไม่ดี ผู้คนที่ต้องเกณฑ์หลบหนี
คราวละ ๕๐๐ บ้าง ๕๐๐ บ้าง มัวต้องเที่ยวไล่จับผู้คนที่หลบหนี การประชุม

ทัพที่ไม่พร้อมกันได้ทันตามกำหนด อะเต็งห่วนเกรงความผิดจึงวิ่งวอน
 เสนาบดีพระมา ให้ช่วยกราบทูลเยี่ยงข้ายแก่พระเจ้าปดุง เสนาบดีพากัน
 กราบทูลว่า เมื่อแต่ก่อนมาไม่ชำนาญได้ โปรดให้ราชทูตไปเจริญทาง
 พระราชไมตรีกับพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ยังไม่มีเหตุอันใดเกิดขึ้นจะยก
 กองทัพเข้าไปรบพุ่งไทยในเวลานี้จะเกิดข้อครหาให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศ
 ขอให้ทรงพระราชวินิจฉัยเสียก่อน พระเจ้าปดุงก็เห็นชอบด้วย จึงรับสั่ง
 ให้มีตราบอกเลิกกองทัพมิให้ยกมา ทำนองในเวลาเมื่อกองทัพยังไม่
 ปล่อยคนไปหมด พระมาได้ข่าวว่าในเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่
 อะเต็งห่วนจึงมีใบบอกยื่นขึ้นไปว่ากองทัพได้เตรียมแล้ว ทูรอนก็ได้อ
 ลงไปเป็นอันมาก ถ้าไม่โปรดให้เข้ามาตีกรุงศรีอยุธยา จะขอมาตีหัวเมือง
 ไทยที่ต่อแดนพระมาข้างใต้ ก็ยกพวกเอาผู้คนแลทรัพย์สมบัติให้คุมทูต
 ไปได้ลงไป พระเจ้าปดุงจึงอนุญาตให้อะเต็งห่วนยกมาตีหัวเมืองไทยข้าง
 บกษไตผายทะเลตะวันตก ด้วยเหตุนี้ลงเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๕๒
 อะเต็งห่วนจึงให้แยกออกเป็นนายทัพถือพล ๕,๐๐๐ ยกมาทางเรือ ให้มา
 ตีหัวเมืองผายทะเลตะวันตกกอง ๑ ให้ตเวียงสารยกมาเป็นนายทัพ
 ถือพล ๓,๐๐๐ ยกมาทางบก มาตีหัวเมืองบกษไตอีกทาง ๑.

ขณะนั้นทางเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกย์
 เลด็จสวรรคต เมื่อเดือน ๘ แรม ๑๓ ค่ำ ปีมะเส็งนั้น พระบาทสมเด็จพระ
 พระพุทธเลิศหล้านภาลัยเสด็จผ่านพิภพได้ ๒ เดือน พระมาก็ยกกองทัพมา
 ครั้นใบบอกข่าวศึกเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ จึงโปรดให้พระยาทศโยธ
 พระยาราชประสิทธิ์ เป็นข้าหลวงรับสั่งไปเกณฑ์กองทัพเมืองไชยา

แล้วให้ยกขามแหลมมระลายไปทางปากพนม ไปช่วยรักษาเมืองถลาง
 ก่อน แล้วเกณฑ์กองทัพกรุงเทพ ฯ ให้พระยาท้ายน้ำเป็นทัพหน้า เจ้า
 พระยามราชันย์ ซึ่งภายหลังได้เป็นเจ้าพระยาอภัยภูธรเป็นแม่ทัพ
 ลงเรือไปชนทเมืองนครศรีธรรมราชเกณฑ์กองทัพเมืองนคร ฯ แลเมือง
 ชนไปช่วยเมืองถลางอีกทัพ ๑ แล้วให้เกณฑ์กองทัพวังหน้า ให้พระยา
 จำแลนยกยวเป็นแม่ทัพ ทัพพล ๕,๐๐๐ ยกเทรบกลงไปช่วยเมือง
 ชนทัพ ๑ ให้เจ้าพากรมหลวงพิทักษ์มนตรีกับเจ้าพระยาพลเทพลง
 ไปรวบรวมพลจากเมืองเพชรบุรีอีกทัพ ๑ คอยต่อสู้พระม้า
 เผอจะยกมาทางด่านสิงขร แล้วให้เกณฑ์คนเข้ากองทัพหลวง ให้สมเด็จพระ
 พระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ เป็นจอมพล ทัพหน้าเข้าไว้ที่เดิม
 เตรียมสำหรับต่อสู้พระม้าที่จะยกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ก่อน
 ครั้นสิ้นใจความแน่ว่าพระม้าไม่ไต่ตระเตรียมยกมาทางอื่น นอกจาก
 ลงไปตีหัวเมืองชลาลัยตะวันตก จึงโปรดให้กรมพระราชวังบวร ฯ
 เสด็จยกกองทัพหลวงลงไปทรงบัญชาการสงครามข้างฝ่ายใต้ รวม
 จำนวนพลยกไปจากกรุงเทพ ฯ ทัพทัพเป็นคน ๒๐,๐๐๐ กรมพระราช
 วังบวร ฯ เสด็จยกออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันอังคาร เดือน ๓ ค่ำ
 เวลานั้นมรสุมลงเสียแล้ว เสด็จโดยทางชลมารคใต้เพียงเมืองเพชร
 บุรี (๑) แล้วจึงเสด็จขนยกยกตามกองทัพพระยาจำแลนยกยวลงไปเมือง
 ชนมพร.

ฝ่ายกองทัพพระม้ายกไปตีหัวเมืองฝ่ายตะวันตก ตีโคเมือง
 ตะกั่วบา เมื่อวันอังคาร เดือน ๓ ค่ำ ชน ๘ ค่ำ แล้วยกไปตีเมืองตะกั่วทุ่ง

(๑) นามนรินทร์เบศรี อิน (นรินทร์อิน) แห่งโคลงนิราศที่นับถือกันนัก เมื่อ
 ไปตามเสด็จคราวนี้.

ได้ออกเมือง ๓ ค่าย ๒ เมืองนั้นผู้คนพลเมืองน้อย พอกองทัพพระมา
 ไปถึงผู้คนก็พากันอพยพหลบหนีเข้าป่า ไม่มีผู้ใดต่อสู้ พระมาได้เมือง
 ตะกั่วยาตะกั่วทั้งแล้ว จึงยกขามไปเกาะกลางชนตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่
 ปากพระ ฝ่ายพระยาถลางตั้งแต่รู้ข่าวศึกพระมา ก็ให้บอกเข้ามา
 กรุงเทพฯ แล้วเกณฑ์กรมการแลไพร่พลเข้าประจำรักษาเมืองคอย
 ต่อสู้ข้าศึก พระมายกขบวนไปตั้งค่ายล้อมเมืองถลางไว้ ๒๕ ค่าย ให้เข้า
 ปล้นเมืองหลายครั้ง พวกเมืองถลางต่อสู้แข็งแรง พระมาตั้งล้อมเมือง
 อยู่จนแรมเดือน ๓๒ ไม่ไ้เมืองจึงคิดขยายเล็กทัพกลับไปตั้งเรือออกจาก
 เกาะถลางไป ทำเหมือนหนึ่งว่าจะกลับไปบ้านเมือง ฝ่ายพระยาถลาง
 ก็กับกรมการเข้าใจว่าพระมาเลิกทัพกลับไปหมดแล้ว เวลานั้นคนใน
 เมืองถลางถูกพระมาล้อมไว้ ได้ความอดอยาก พระยาถลางจึงปล่อย
 ไพร่พลไปหาเสบียงอาหารตามภูมิลำเนา ฝ่ายพระมาเห็นจะไปชุมกองทัพ
 อยู่ที่เกาะยาว อยู่ข้างใต้ไม่ห่างกับเกาะถลางนัก พอถึงเดือนธันวาคม
 กองทัพหลวงกลับมาที่เกาะถลางอีกครั้งหนึ่ง ชนที่ท่ายามแขวงเมือง
 ภูเก็จข้าง ชนที่ท่าเรือแลปากพระบ้าง พระยาถลางรู้ว่าพระมากลับมาอีก
 ก็ตกใจ ให้เรียกไพร่พลกลับไปรักษาเมืองไม่ได้พร้อมเหมือน
 คราวก่อน แต่ที่เมืองภูเก็จรักษาเมืองตั้งมั่นอยู่ในค่าย พระมาจึงเข้า
 ล้อมไว้ทั้งค่ายที่เมืองภูเก็จแลที่เมืองถลาง.

ฝ่ายพระยาทศโยธา พระยาราชนประสิทธิ์ ลงไปเกณฑ์คนเมืองไชยา
 ไ้แล้ว ยกขบวนแหลมมะลายูไปทางปากพนม เสร็จไปถึงปากน้ำพังงา
 ไปติดขกควยไม่มีเรือจะบรรทุกกองทัพข้ามไปเกาะถลางต้องตั้งพักเที่ยว

หาเรืออยู่เพียงนั้น กองทัพเจ้าพระยาบรมราชโอรสไปตั้งเมืองนครศรีธรรมราช แล้วสมทบยกกองทัพเจ้าพระยาอนุคร ๗ พันนั้น ยกข้ามแหลมมะลายูไปตั้งเมืองตรง อันเป็นท่าเรือของเมืองนคร ๗ ข้างฝ่ายทะเลตะวันตก ก็ไปติดชิดด้วยเรือไม้พองจะบรรทุกกองทัพไปอย่างเดียวกัน เจ้าพระยาบรมราชโอรสให้รวบรวมเรือของราษฎรตามแต่จะหาได้บรรทุกพลกอง ๓ ให้พระยาท้ายน้ำยกไปช่วยเมืองกลางก่อน พระยาท้ายน้ำยกไปถึงเกาะตะหนักพบเรือกองทัพพระม้าวาทตั้งอยู่เมืองภูเก็จ ท่านองจะมาเที่ยวลาคหาเสบียงอาหาร ไครยกยพระม้าวาทในทะเล เรือพระม้าวามิมนใหญ่ ด้วยเอาขนตั้งที่ค้ายลอมเมืองภูเก็จเสียหมด ลูกรกองทัพไทยไม่ได้ก็ถอยหนีไป แต่ขณะเมื่อรบกันอยู่นั้นระของไฟปลิวไปตกลงในถึงคินบนในเรือพระยาท้ายน้ำ คินบนระเบียดถูกพระยาท้ายน้ำยกคนทีไปในเรื่องลำนั้นตายเกือบหมดทั้งลำ เรือก็แตกจมลงในทะเล หลวงสุนทรกับหลวงกำแหงทคุมเรือไปกับพระยาท้ายน้ำ เห็นว่าแม่ทัพถึงอนิจกรรมเสียแล้วเหลือกำลังที่จะยกไปรบพุ่งพระม้าวาทถึงเมืองกลาง ก็ให้เรือแล่นเข้าอ่าวไปทางตะวันออก ไปรวบรวมกันอยู่ที่ปากน้ำลาวแขวงเมืองกระย.

ฝ่ายกองทัพพระม้าวาทก็เรียงสำระยกออกมาที่หัวเมืองยักษ ไคนนยกมาที่หลัง ที่ไคเมืองมะลวัน เมืองระนอง แลเมืองกระยแล้ว ก็ยกข้ามแหลมมะลายูมาตั้งเมืองชุมพรอีกทาง ๓ ยังไม่ทันจะตั้งออกไปทอนกองทัพไทยก็ยกลงไปถึง กรมพระราชวังบวร ๗ มีรับสั่งให้กองทัพพระยาจำแสนยกกรยกเข้าตีพระม้าวาท รบกันอยู่วันเดียว พระม้าวาทก็แตกพ่ายพากันหนีกลับไป ที่หนีไม่ทันถูกกองทัพไทยฆ่าฟันแลเจยเป็นไคก็มาก

กองทัพกรมพระราชวังบวร ฯ ปรากฏรามซำคักลงไปจนถึงเมืองตะกั่วป่า
ครั้นพระม่านแตกหนีไปหมดแล้ว ก็คงกองทัพหลวงรอฟังข่าวทางเมืองถลาง
อยู่ที่เมืองชุมพร.

ฝ่ายแม่คองนายทัพพระม่านรู้ว่ากองทัพไทยยกไปช่วยเมืองถลางเห็น
ว่ารอช้าไปจะเสียที จึงแบ่งกำลังที่คงล้อมเมืองถลางมาเพิ่มเติมคองเมือง
ภูเก็ต ครั้นไต่เมืองภูเก็ตแล้วก็รวบรวมกองทัพพระม่านไประดมคองเมืองถลาง
พระยาถลางก็ขกรมการต่อสู้เป็นสามารรถ แต่กำลังทรักษาเมืองน้อย
กว่าคราวก่อน เพราะเรียกคนไม่ทันตั้งกล่าวมาแล้ว ต่อสู้รักษาเมืองมา
ได้ ๒๗ วันสิ้นเสบียงอาหาร ก็เสียเมืองถลางแก่พระม่านเมื่อเดือน
ขึ้น ๙ ค่ำ พระม่านให้เที่ยวจับผู้คนพลเมืองทั้งชายหญิง แลเก็บทรัพย์สิน
สมบัติทั้งปวงเอาไปรวบรวมไว้ที่ค่ายแล้วให้เผาเมืองเสีย.

ขณะนั้นพอกองทัพพระยาทศโยธา พระยาราชาประสิทธิ์ทยกไป
จากปากน้ำพังงา แลกองทัพเมืองนครศรีธรรมราช ซึ่งเจ้าพระยา
นคร ฯ น้อย แต่ยังเป็นพระบริรักษ์ภูเขศวร์ ผู้ช่วยราชการเมืองชุมไปจาก
เมืองตรัง แลกองทัพแขกมะลายอกไปช่วยจากเมืองไทรบุรีใกล้จะถึง
เกาะทั้ง ๓ ทัพ สระรอยพระม่านจะได้ข่าวอยู่แล้ว ครั้นคนวนหนงเกิดลมกล้า
พระม่านอยู่ที่เมืองถลางได้ยินเสียงคลื่นกระแทกฝั่งสำคัญว่าเสียงขนกองทัพ
ไทย นายทัพพระม่านก็ตกใจรีบสั่งให้อพยพผู้คนชนทรัพย์สินของลงเรือ
หนีไปโดยด่วน พระม่านยังไม่หมดกองทัพไทยก็ไปถึง เขาล้อมไล่ฆ่าฟัน
แลจับพระม่านที่ยังเหลืออยู่ ได้ผู้คนแลทรัพย์สินของคนมาเป็นอันมาก

ต่อมาอีก ๔-๕ วัน พระม่านของลำเลียงเสบียงอาหารคมเรือเสบียงมา
ส่งกัน ไม่รู้ว่ากองทัพพระม่านหนีไปแล้ว มาถึงเขาไทยก็ขยไต่ห่มคทั้งเรือ
แต่ผู้คนเสบียงอาหาร.

เมื่อมชยชนะพระม่านคราวนั้นแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาเสนา
นรภัย ทรงพระราชดำริว่า เมืองกลางพระม่านก็เผาเสียแล้ว จะกลับตั้ง
ชนใหม่ก็ไม่เห็นที่ไว้ใจได้ ทั่วทั้งที่ตั้งรักษาย่านเมืองอ่อนลงกว่า
แต่ก่อน ถ้ากองทัพพระม่านยกเข้ามาอีกก็จะรักษาไว้ไม่ได้ หัวเมืองจะไป
ช่วยก็ไม่ทัน เพราะเมืองกลางเป็นเกาะ จึงโปรดให้รวบรวมผู้คนพลเมือง
กลางที่หลบหนีอยู่ รักษามาตั้งภูมิลำเนาที่ตำบลน้ำพองแขวงเมือง
ตะกั่วทุ่ง จึงการปกครองที่นั่นยกขึ้นเป็นเมือง ส่วนเกาะกลางนั้นให้
เมืองนครศรีธรรมราชดูแลรักษาต่อมา จนถึงรัชกาลที่ ๓ จึงกลับตั้ง
เมืองกลางขึ้นอย่างเดิม ส่วนเมืองที่มาตั้งชนชวคราวยังมีผู้คนคงอยู่
เป็นภูมิลำเนา จึงโปรดให้ตั้งเป็นเมืองพองาชนอกเมืองท่ง.

มาอยู่เมืองไทยในรัชกาลที่ ๒ เมื่อขุน พ.ศ. ๒๓๕๗ อีกคราวหนึ่ง
มีจำนวนกว่า ๔๐,๐๐๐ ก็เพราะถูกกะเกณฑ์ไปทำพระมหาธาตุนั้น
เป็นเหตุ ในที่สุดเสนาบดีพระม้ายปรึกษาเห็นว่าไพร่บ้านพลเมืองเดือดร้อน
ระส่ำระสายนักเกรงจะเกิดเป็นกบฏขึ้น จึงคิดกลอุบายหาเหตุให้เกิด
สงครามขึ้นกับเมืองนครศรีธรรมราช ให้พระเจ้ายัตติวงศ์ไปทรงกังวลเสียด้วย
การสงคราม จึงเร่งการสร้างพระมหาธาตุที่เมืองเม่งกน พระมหาธาตุ
นั้นยังค้างอยู่จนตราขายเท่าทุกวันนี้ ต่อมาไม่ช้านักพระเจ้ายัตติวงศ์สวรร
คตสิ้นพระชนม์เมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๓๖๓ ก็เมื่อพระเจ้ายัตติวงศ์สิ้นกาล
เป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่เป็นพระมหาอุปราชา แต่พระมหาอุปราชา
สิ้นพระชนม์เสียก่อนพระเจ้ายัตติวงศ์ จึงตั้งเจ๊กกายแมงราชันคิตา ซึ่งเป็น
โอรสองค์ใหญ่ของเจ๊กยัตติวงศ์ให้เป็นพระมหาอุปราชาต่อมา เมื่อพระ
เจ้ายัตติวงศ์สิ้นพระชนม์ เจ๊กกายแมงจึงได้ครองราชสมบัติ นับเป็นรัชกาล
ที่ ๗ ในราชวงศ์อลองพญา แล้วย้ายกลับไปตั้งเมืองตั้งระเป็นราชธานี
ดังแต่ก่อน.

ขณะเมื่อพระเจ้าเจ๊กกายแมงนครองเมืองพะม่า ไพร่บ้านพลเมือง
ยังไม่สิ้นระส่ำระสายด้วยเรื่องพระเจ้ายัตติวงศ์สร้างพระมหาธาตุ ถึง
ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าเจ๊กกายแมงได้ข่าวไปในเมืองไทยเกิด
อหิวาตกโรค ผู้คนล้มตายระส่ำระสายมาก เห็นเป็นโอกาสจึงให้เตรียม
กองทัพ หมายจะเข้ามาตีเมืองไทยให้ปรากฏเกียรติยศว่าเข้มแข็งศึก
สงครามเหมือนพระเจ้ายัตติวงศ์ผู้เป็นพระอัยกา ไพร่บ้านพลเมืองจะได้พากัน
ขำเกรง.

คราวซีกาทัพพะมา

๒๖๗

ในสมัยนั้นองคตยจัตติงเกาะหมากซึ่งเข้าไปจากพระยาไตรภรชน
เข็นยานเมือง มีเรือเมืองพะม่าลงมาค้าขายถึงเกาะหมากเนื่อง ๆ แล
ในเวลานั้นเจ้าพระยาไตรประแรรันเกิดอริกับคนกบฏสุน้องชาย ซึ่งได้เป็น
พระยาอภัยนราธเจ้าเมืองสกล เจ้าพระยานครนัย ๆ เข้าข้างพระยา
อภัยนราธเจ้าพระยาไตรมีความโศมนัสส์ซึกเคืองไทย พะม่าได้ทราบเหตุ
อนนจึงแต่งคนมาเกลี้ยกล่อมเจ้าพระยาไตร ๆ ก็เอาใจออกหากวียจะช่วย
พะม่าคหัวเมืองไทยชนไปทางข้างใต้ ออกทาง ๑ พระเจ้าจกกายแมงเห็น
ได้ก็ จึงให้เกณฑ์คนหัวเมืองพะม่าแลเมืองแปรตลอดลงมาจนหัวเมือง
มอญข้างฝ่ายใต้เขาเป็นกองทัพ ให้ห้วยันมหาเสนาบดีเป็นแม่ทัพใหญ่
ห้วยันนรธาเป็นปลัดทัพ มาตั้งประชุมพลแลรวบรวม สะเขียงอาหารไว้
ที่เมืองเมาระตมะ ตำนองพระเจ้าจกกายแมงคิดจะยกมาเอง แต่ใน
พงศาวดารพะม่าหาได้กล่าวซึกไม่.

ข่าวที่พะม่าเตรียมกองทัพครั้งนั้นทราบเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ
เดือน ๓๓ บมะโรง พ.ศ. ๒๓๒๓ ด้วยกองทัพมอญอาทมาที่ตะเวนค่านเข้าไป
สืบสวนข่าวคราวในแดนพะม่าถึงแขวงเมืองเวียงเหนือเมืองทะวาย (๑)
จึงได้ขุนนางพะม่าผู้เชิญตราลงมาเกณฑ์ทัพเมืองทะวาย จึงทราบว่า
พะม่าเตรียมกองทัพจะยกมาตีเมืองไทย ก็โปรดให้เกณฑ์กองทัพ จัก
เป็นทัพใหญ่ ๕ ทัพ แต่จำนวนพลเท่าใดหาปรากฏไม่ กองทัพที่ ๑ ให้
พระเจ้าลูกยาเออ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร คือ พระบาทสมเด็จพระ
นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นแม่ทัพเสด็จไปตั้งรักษาเมืองกาญจนบุรี คอยต่อสู้

(๑) เมืองนี้พะม่าเรียกว่า เมืองเย

05/04/2563

กองทัพพระม้ายกเข้ามาทางด่านพระเจดีย์สามองค์ กองทัพที่ ๒ ให้
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พลเสพ คือ กรมพระราชวังขจรฯ ใน
 รัชชกาลที่ ๓ เป็นแม่ทัพ เสด็จไปรักษาเมืองเพชรบุรี คอยต่อสู้พระม้ายก
 จะยกมาทางด่านสิงขร กองทัพที่ ๑ ที่ ๒ ตกแล้วมานยกออกจาก
 กรุงเทพฯ ฯ พร้อมกัน เมื่อฉนวนศุกร เดือนอ้าย ชน ๓๐ ค่ำ (เข้าใจว่า
 กองมอญพระยามหาโยธา ทอเรีย เป็นกองหน้าของกองทัพที่ ๑ แล
 เกณฑ์กองทัพน้อยให้เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ตั้งรักษาเมืองราชบุรีอีกกอง ๑
 ค่ายในจกหมายเขตถ้ำถัง ๒ กองนี้ในตอนต่อไปข้างหน้า) กองทัพ
 ที่ ๓ ให้พระยากลาโหมราชเสนาเป็นแม่ทัพ ยกไปรักษาเมืองถลาง
 กองทัพที่ ๔ ให้เจ้าพระยานคร ฯ น้อย เวลานั้นยังเป็นแต่พระยานคร ฯ
 เป็นแม่ทัพ พระยาวิชิตณรงค์เป็นปลัดทัพ พระพงศนรินทร์เป็นยก
 กระบี่ทัพ คอยต่อสู้ข้าศึกที่จะยกมาตีหัวเมืองปักษ์ใต้ ในเวลานั้นเรื่อง
 เจ้าพระยาไทรไปเข้ากับพระม้ายังไม่ปรากฏแน่ชัด แต่เห็นจะรู้ระแคะ
 ระคายอย่างไรอยู่บ้างแล้ว จึงปรากฏในจกหมายเหตุว่า โปรดให้พระยา
 สรสาแตรงคมพลไปตั้งรักษาเมืองสงขลา แลให้พระยาพิชัยสงคราม
 ไปตั้งรักษาเมืองพัทลุง แลเกณฑ์คนทั้ง ๒ เมืองนั้นสมทบกันไปตั้ง
 ค่ายรอบหัวเมืองสตูลอีกกอง ๑ การเหล่านี้เป็นส่วนระวังข้าศึกทางเมือง
 ไทรบุรีทั้งนั้น การที่เตรียมต่อสู้พระม้ายังนี้ ยังไม่พบจกหมายเหตุ
 ว่าทางหัวเมืองข้างเหนือเตรียมอย่างไรบ้างหรือไม่ นำเข้าใจว่าคง
 จะเกณฑ์กองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือไปตั้งรักษาที่เมืองตาก ระวังพระม้ายก
 จะมาทางด่านแม่ละเมาด้วยอีกกอง ๑.

ความปรากฏในพงศาวดารพะม่าว่า แม่ทัพพะม่าแต่งคนเข้ามา
 สอดแนม ได้ความว่าไทยตระเตรียมกองทัพไว้คอยต่อสู้ทุกทาง พะม่า
 ก็จึงระงับหายกเข้ามาไม่ กองทัพไทยก็ยกไปตั้งซัดคายัพพะครั้งนั้นตั้งอยู่
 จนเข้ามกราคม พ.ศ. ๒๓๖๕ พะม่าก็ไม่ยกมา ให้สืบสวนได้ความว่า
 พะม่าเป็นแต่คนสะเบียงอาหารมาขยี้ยังฉวางไว้ในแดนพะม่า ยังไม่มีแว้ว
 ว่าจะยกเข้ามา ครั้นเข้าฤดูฝนฝนเวลาที่ซัดคายัพพะจะเดือดกองทัพมาได้ จึง
 ไปรบให้กองทัพพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ แลพระเจ้า
 น้อยยาเธอ กรมหมื่นศักดิ์พิลาเสพ กลับเข้ามากรุงเทพฯ ให้กองทัพ
 เจ้าพระยาวงศาสุรศักดิ์ถัยพระยามหาโยธารักษาการอยู่ จนกองทัพ
 พระยาตากสินมหาราชเสนากลับมาถึง จึงไปรบให้พระยาตากสินมหาราชเสนา
 คุมพล ๘ ๒๐๐ รักษาอยู่ที่เมืองราชบุรีแห่งเดียว จนถึงฤดูแล้งปลาย
 มกราคมได้ความว่าพะม่าเลิกกองทัพกลับไปหมด เหตุด้วยเมืองมณฑล
 กำแพงเพชร ฝ่ายไทยก็เลิกการที่ตระเตรียมกองทัพทั้งปวง.

ในมกราคมนี้ ได้ความปรากฏซัดคายัพพะว่าเจ้าพระยาไทรพะเนงรินไปเข้า
 กับพะม่า ด้วยตนกุม่อมน้องชายเจ้าพระยาไทรมาพ้องที่เมืองนคร
 ทาง ๓ พระยาฉวางจับได้ตัวทศพะม่ากับหนึ่งร้อยสี่ของพระเจ้าจัก
 กายแมงมดถึงเจ้าพระยาไทรส่งเข้ามาทาง ๓ ไปรบให้มัตราหาเจ้า
 พระยาไทรมาแก้คดี เจ้าพระยาไทรเลยตั้งแข็งเมือง จึงไปรบให้เจ้า
 พระยานคร ๑ น้อยยกกองทัพลงไปตีเมืองไทรบุรี คือโตเมอเดอน ๓
 แรม ๘ ค่ำ มีนาคมครั้งนั้น เจ้าพระยาไทรหนีไปอาศัยในแดนอังกฤษ

จึงทรงตั้งให้พระภักดีบรรณรักษ์ แสง บุตรเจ้าพระยานครว น้อย เป็นพระยา
ไทรต่อมา เรื่องกบฏเมืองไทรยังมีข้อความพิสดารอยู่ในพระราชพงศาวดาร
รัชกาลที่ ๒ นำมากล่าวในที่นี้เฉพาะแต่ที่เนื่องด้วยเรื่องศึกพระม่าครองนน.

พระม่าเลิกทัพกลับไปครั้งนั้นแล้ว ยังไม่สิ้นปรารถนาที่จะมาตีเมืองไทย
ต่อมาอีก ๒ ปี ถึงขอมะแม พ.ศ. ๒๓๖๖ พระเจ้าจักรกายนมั่งให้ราชทูต
ไปเมืองญวน ชวนพระเจ้าเวียกนามมินมางให้ยกกองทัพญวนตีเมืองไทย
ขึ้นมาทางข้างใต้ พระเจ้าจักรกายนมั่งระยกกองทัพพระม่าตีเข้ามาทาง
ตะวันตกให้พร้อมกัน แต่ญวนไม่เข้าก็กับพระม่า กลับบอกความเข้ามาให้
ไทยทราบ ต่อมาพระเจ้าจักรกายนมั่งไปคิดทำสงครามทางเมืองมณีปุระ
เลยเกิดรบพุ่งกับอังกฤษ จึงมีได้มีโอกาสที่จะมาป้องกันเมืองไทย
ต่อไป.

สงครามครั้งที่ ๕ ความสำเร็จอังกฤษที่เมืองพะม่า

บ๊วอก พ.ศ. ๒๓๖๗

ตอนที่ ๑ อธิบายมูลเหตุที่อังกฤษจะต้องการไทย

เป็นสัมพันธมิตร

อังกฤษมีสาเหตุที่จะเป็นอริกับพะม่ามาตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้าปดุง
กัวยในระหว่างเมืองพะม่ากับเขตต์แดนอินเดียของอังกฤษ มีเมืองประเทศ
ราชันย์ ๆ หลายประเทศ คือประเทศยะไข่อยู่ข้างใต้ ประเทศมณีปุระอยู่
ข้างเหนือ ทั้ง ๒ เขตต์แดนติดต่อกับพะม่า พันประเทศยะไข่แลมณีปุระ
ไปทางทิศตะวันตกมีประเทศอิสสัมจิตตะเกิงแลกะซา ซึ่งอยู่ติดต่อกับ
เขตต์แดนเมืองบังกล่าของอังกฤษ แต่ก่อนมาประเทศนั้น ๆ เหล่านี้
อยู่เป็นอิสระ เวลาใดพะม่ามีอำนาจมาก เช่นครั้งพระเจ้าหงสาวดี
ยเรงนองยกกองทัพไปย่ำยี สู้ไม่ได้ก็ตั้งขอมขึ้นพะม่า ครั้นพะม่า
เสื่อมอำนาจลงเมื่อใดก็กลับตั้งตัวเป็นอิสระไปใหม่ ในแผ่นดินพระ
เจ้าปดุง พะม่ารบพุ่งขยายอาณาเขตต์ออกไปได้เมืองประเทศราชันย์ ๆ
เหล่านั้นไว้ ในอำนาจทั้งหมด แล้วเลยบุกรุกเข้าไปในเขตต์แดนอินเดีย
ของอังกฤษบางแห่ง แต่ในสมัยนั้นอังกฤษยังติดการสงครามอยู่ทางอิน
จีนก่อนนั้นทำใจกับพะม่า ครั้นมาถึงแผ่นดินพระเจ้าจกกายแมง อังกฤษ
เสร็จการสงครามทางอินแล้ว เมื่อเมืองมณีปุระกำเรียบขึ้น พระเจ้าจก

ภายแมงให้กองทัพพระม่ายยกไปตีเมืองมณเฑาะระ แลเมืองอัสสัม อังกฤษก็ยังไม่
 นิ่งอยู่ ต่อมาพระม่ายยกกองทัพไปในเขตต์แดนเมืองจัตตะเกิงแลเมืองกระชา
 เจ้าเมืองกระชาได้ ไปอ่อนน้อมยกย่องอังกฤษ ๆ ให้กำลังมาช่วยรักษาเมือง
 จึงเกิดรบชนกับพระม่าย เมื่อเดือน ๔ ขมะแม พ.ศ. ๒๓๖๖ แต่แรกรบกัน
 ในแขวงเมืองจัตตะเกิงแลเมืองอัสสัม อังกฤษเอาชัยชนะพระม่ายไม่ได้
 คว้ากองทัพเป็นยาก พระม่ายถนัดการรบพุ่งในที่เช่นนั้นยิ่งกว่าทหารแขก
 แลฝรั่ง อังกฤษจึงให้กองทัพเรือรบทหารฝรั่ง ๕,๐๐๐ ทหารแขก ๖,๐๐๐
 รวมกันเป็น ๑๑,๐๐๐ คน ให้นายพล เซอร์ฮาซิบล์ค แคมป์เบล เป็น
 แม่ทัพยกมาทางทะเลเข้าตีเมืองว่างกุ้ง เมื่อเดือน ๖ ขวอก พ.ศ. ๒๓๖๗
 ฝ่ายพระม่ายไม่ได้คาดว่าอังกฤษจะยกมาทางทะเล ให้กองทัพใหญ่ไปคอย
 ต่อดูเสียดทางเมืองยะไซแลเมืองมณเฑาะระ ตระเตรียมต่อสู้รักษาทางปากน้ำ
 ไม่ทัน อังกฤษก็ตีเมืองว่างกุ้งโดยง่าย.

อังกฤษพึงจะไต่รบกับพระม่ายคราวนี้เป็นครั้งแรก ความปรากฏใน
 จดหมายเหตุเก่าซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มาจากเมืองอังกฤษ แลได้พิมพ์
 ในพวก “หนังสือเขอรัน” นั้น ว่าอังกฤษมีความคิดปรารภจะให้
 ไทยไปช่วยรบพระม่ายมาตั้งแต่อังกฤษเริ่มเตรียมการสงครามครั้งนั้น ที่
 อังกฤษต้องการจะให้ ไทยช่วยรบพระม่ายนั้นเพราะเหตุ ๓ ประการ คือ
 ประการที่ ๑ อังกฤษรู้ถือว่าพระม่ายมีกำลังมาก จะปราบปรามให้
 พระม่ายพ่ายแพ้ไม่ใช่ง่าย แลรู้ถือว่าไทยกับพระม่ายเป็นชาติกรบพุ่งกันมา
 ช้านาน มีความพยายามมาคร่ำครึกันอยู่เสมอ เห็นว่าไทยคงจะเต็มใจรบ
 พระม่ายด้วย หวังว่าถ้าได้กองทัพไทยยกไปตีเมืองพระม่ายอีกทาง ๓ พระม่าย
 ก็จะต้องแย่งกำลังไปรบกับไทยให้เขามืออังกฤษที่จะไต่รบพุ่งพระม่ายได้มาก.

ประการที่ ๒ อังกฤษคิดเห็นอยู่ว่า ที่ระยพุงให้ถึงพระมารบแพ้
ยอมทำสัญญาให้กามความประสงค์ของอังกฤษนั้น คงจะต้องขึ้นไป
จนถึงเมืองฮังวะ ซึ่งเป็นราชธานีของพระม่า แต่เมืองฮังวะอยู่ห่างไกลทะเล
ขึ้นไปมาก จะต้องยกกองทัพขึ้นไปทางแม่น้ำเอราวตี ต้องการเรือลำเลียง
แลช่างไม้พาหนะสำหรับกองทัพอีกมากมาย หมายจะให้อาศัยเรือ
แลสัตว์พาหนะของไทยให้จัดส่งไปเป็นกำลังกองทัพอังกฤษด้วย.

ประการที่ ๓ อังกฤษกับไทยมีเหตุระแวงกันอยู่ด้วยเรื่องเมืองไทร
ศุวก่อนนั้นมาไม่ช้านัก ไทยยกกองทัพลงไปตีได้เมืองไทร เจ้าพระยา
ไทรประเนรนั้นหนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เกาะหมาก อังกฤษเกรงว่าอำนาจ
ไทยจะแผ่แผ่ต่อไปทางหัวเมืองมะลายูข้างใต้ จึงประสงค์จะให้เจ้า
พระยาไทรได้ครองเมืองดังแต่ก่อน ครั้นเกิดรบขึ้นกับพระม่า อังกฤษเห็น
เป็นโอกาส จึงคิดจะเอาเมืองชนของพระม่าที่อยู่ติดต่อกับแดนไทยยกให้
แก่ไทย ขอให้ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร อังกฤษจะได้ครอบงำเมือง
มะลายูทั้งปวงตลอดทางทะเลตะวันตก ความปรารถนาของอังกฤษมี
ดังกล่าวนั้น.

พออังกฤษประกาศสงครามแล้ว ในเดือน ๔ บรมแม พ.ศ. ๒๓๖๒ นั้น
ลอร์ดคอมเชิสต์เจ้าเมืองบังกาล่า คือผู้สำเร็จราชการอินเดียของอังกฤษก็
มีคำสั่งมายังนายพลพลเจ้าเมืองเกาะหมาก แลหมอบยอนครอเพตซึ่ง
เป็นเรสิเดนต์อยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ให้คิดอ่านว่ากล่าวชักชวนไทยไปช่วย
รบพระม่า แต่กำชัยมาว่าอย่าเพื่อยกสัญญาแก่ไทยว่าอังกฤษจะให้
ประโยชน์ตอบแทนอย่างไรเป็นแน่นอนก่อน.

ข้างฝ่ายไทยสมัยนั้น พงจะไต่ค้นเคยกับอังกฤษในทางการเมือง
 มาไม่ช้านัก ในรัชชกาลที่ ๓ เมื่ออังกฤษมาเช่าเกาะหมากไปจาก
 พระยาไทร ผู้เป็นบิดาของเจ้าพระยาไทรประเสริฐ เป็นเวลาไทยกำลังทำ
 สงครามติดพันอยู่กับพม่า จึงหาใต้วากกล่าวประการใดไม่ มาในขณะ
 ข้างต้นรัชชกาลที่ ๒ ไทยก็ยังต้องรบกับพม่า แลครั้งนั้นเจ้าพระยาไทร
 ประเสริฐได้ช่วยราชการที่พม่าซึ่งแรงมียาเห็นใจความชอบจึงมิได้ว่ากล่าว
 ดึงเรื่องเกาะหมาก จนอังกฤษจัดการปกครองตั้งเป็นเมืองขึ้นของอินเดีย
 เรียกชื่อว่า “เกาะของปรินส์ออฟเวลส์” เพื่อจะเอาเป็นท่าเลค้าขายแข่ง
 ประเทศอื่น เพราะเวลานั้นเมืองมะละกายังเป็นของฮอลันดา เมือง
 สิงคโปร์ก็ยังเป็นเขตต์แดนของฮอลันดาเมืองมัว ซึ่งเป็นอิสระอยู่ทาง
 ปลายแหลมมะลายู ครั้นต่อมาถึงตอนปลายรัชชกาลที่ ๒ เจ้าพระยาไทร
 ประเสริฐคิดประทุษร้ายต่อไทย ไปเข้าเป็นพวกพม่า จึงโปรดให้เจ้า
 พระยานคร ๑ นาย ยกกองทัพลงไปตีเมืองไทรเมือมะเล็ง พ.ศ. ๒๓๖๔
 เจ้าพระยาไทรสู้ไม่ได้หนีไปอาศัยอังกฤษอยู่ที่เมืองเกาะหมาก ไทยลง
 ไปปกครองรักษาเมืองไทร จึงเกิดการเกี่ยวข้องกับอังกฤษในทาง
 การเมืองแต่บัดนั้นมา.

เรื่องราวของการที่ไทยกับอังกฤษเกี่ยวข้องกับกันในช่วงแรก ก็ล้วน
 แต่เป็นเรื่องไม่พอใจต่อกันทั้ง ๒ ฝ่าย จะยกมาแสดงเป็นตัวอย่างแต่
 บางเรื่อง เช่นเมื่อไทยตีไทรเมือแล้ว เจ้าพระยานคร ๑ ให้ไปขอ
 ทัพเจ้าพระยาไทรต่อเจ้าเมืองเกาะหมาก ว่าเจ้าพระยาไทรมีความผิด
 เป็นกบฏต่อกรุงเทพ ๑ เจ้าเมืองเกาะหมากไม่ยอมส่ง ว่าเจ้าพระยาไทร

เป็นผู้ที่ร้อนไปฟังเห็น มิใช่โจรผู้ร้าย จะสั่งให้เป็นการผิดประเพณีของ
เมืองที่เขื่อนอิสสระ เจ้าพระยานคร ฯ ก็ไม่ว่าอะไร ครั้นต่อมาเจ้าพระยาไทร
ลอบให้สมัครพรรคพวกมาก่อการประทุษร้ายต่าง ๆ ที่ในเมืองไทร เจ้า
พระยานคร ฯ ให้ไปท้วงว่าอังกฤษ ฯ ก็ไม่ช่วยปราบปราม เป็นแต่ปฏิเสธ
ว่าอังกฤษหาไทร เห็นเป็นใจช่วยไม่.

คราวนี้อังกฤษให้มาว่าแก่เจ้าพระยานคร ฯ ขอให้ทั้งภักษิชาออก
อ้างว่าเมื่อพระยาไทรให้เข้าเกาะหมาก ไทรสัญญาว่าจะไม่เก็บภาษีละเชิง
อาหารที่อังกฤษซัดหาเอาไปใช้ที่เกาะหมาก เจ้าพระยานคร ฯ ตอบว่า
เมืองไทรเป็นเมืองชนกรุงเทพฯ ฯ กรุงเทพฯ ฯ ไม่ได้อนุญาตให้พระยาไทร
ไปทำสัญญา อังกฤษไปทำสัญญากับพระยาไทรแต่โดยพลการ เพราะ
ฉะนั้นเจ้าพระยานคร ฯ จะยอมทำตามสัญญานั้นไม่ได้.

ต่อมาเมื่อเหตุชนควยเรื่องเมืองแปะระอีกเรื่อง ๓ เมืองแปะระเป็น
ประเทศราชมะลายูอยู่ข้างใต้เมืองไทร เมื่อเจ้าพระยาไทรปะแวงวันยังมี
ความสามัคคี ได้ไปว่ากล่าวให้เจ้าเมืองแปะระถวายต้นไม้ทองเงิน
ยอมชนต่อกรุงเทพฯ ฯ ครั้นต่อมาเมื่อเจ้าพระยานคร ฯ ลงไปรักษา
เมืองไทร ท่านองพระยาแปะระคนเก่าจะถึงแก่ความตาย ที่เมืองแปะระ
เกิดแย่งกันเป็นใหญ่ พวกหนึ่งลงไปขอกำลังพระยาสลางงอ ซึ่งเป็น
ประเทศราชมะลายูอยู่ข้างใต้เมืองแปะระมาช่วย ฝ่ายข้างรามามุคาผู้
สืบสกุลของพระยาแปะระให้มาขอกำลังไทยไปช่วย เจ้าพระยานคร ฯ
ให้กองทัพไทยยกลงไปเมืองแปะระ พวกเมืองสลางงอถอยหนีไป รามามุ
คาได้เป็นใหญ่ในเมืองแปะระ การอันนี้เป็นเหตุให้พวกอังกฤษที่

เกาะหมากตกใจ เกรงไทยจะแผ่อำนาจต่อไปทางหัวเมืองมะลายู
ข้างตอนใต้ เจ้าเมืองเกาะหมากจึงขอกไปขอร้องอินเดีย ขอให้เจ้าเมือง
บังกล่าว่ากล่าวกัณฑ์ไทยให้เจ้าพระยานคร ฯ คืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร
ครอบครองดังแต่ก่อน ลอกอิมเฮลด์จึงแต่งให้หมอบยอนครอฟต์เป็นทูต
เข้ามากรุงเทพฯ ฯ ในรัชชกาลที่ ๒ เมื่อขมมะเมีย พ.ศ. ๒๓๖๕ แต่การที่
เจ้าเมืองบังกล่าให้ครอฟต์เข้ามาคราวนั้น ไม่ได้ถือว่าเรื่องเมืองไทรเป็นการ
สำคัญเท่าที่ประสงค์จะขยายการค้าขายของอังกฤษเข้ามาในกรุงเทพฯ ฯ
ครอฟต์เข้ามาถึงจึงแสดงความประสงค์ของผู้สำเร็จราชการอังกฤษใน
อินเดียที่ให้นำเจริญทางพระราชไมตรีในครั้งนั้นเป็น ๒ ประการ คือ ประการ
ที่ ๑ จะขอให้ไทยแก้ไขวิถีเกี่ยวกับอาการลดหย่อนให้แก่พ่อค้าอังกฤษที่จะ
มาค้าขายในเมืองไทย ประการที่ ๒ ว่าอังกฤษมีไมตรีกับเจ้าพระยาไทร
มาแต่ก่อน เจ้าพระยาไทรขอให้อังกฤษช่วยว่ากล่าวด้วยเรื่องทเจ้าพระยา
นคร ฯ ลงไปตีเมืองไทรขับไล่เจ้าพระยาไทรไปเสียจากเมือง ขอให้คืน
เมืองให้เจ้าพระยาไทร ข้างฝ่ายไทยตอบในเรื่องเมืองไทรว่าเป็นคดีใน
ระหว่าง “ข้าทูลละอองธุลีพระบาท” คือเจ้าพระยาไทรกับเจ้าพระยา
นคร ฯ ถ้าเจ้าพระยาไทรมาฟ้องร้องก็จะว่ากล่าวให้ โดยยุติธรรม แต่ส่วน
เรื่องทอังกฤษขอประโยชน์ในการค้าขายนั้นฝ่ายไทยตอบว่า ถ้าอังกฤษ
ให้ไทยขอหาเครื่องคัสตราวุธจากอังกฤษได้สะดวกเป็นข้อตอบแทน ไทย
ก็จะลดภาษีให้พ่อค้าอังกฤษที่มาก้าขาย ทกล่าวความขอร้องเช่นครั้นเวลานั้น
ไทยกำลังตระเตรียมการที่จะต่อสู้พม่า เพราะทราบว่าพม่าคิดจะมาตี
เมืองไทย ครอฟต์ก็รู้เหมือนกัน แต่ในเวลานั้นอังกฤษยังต้องการจะได้อยู

กับพระม่าน ครอบเพ็ทเกรงพระม่านจะว่าอังกฤษให้กำลังไทยไปรบพุ่ง จึงอธิบาย
 ทอบว่า ถ้าไทยจะให้อังกฤษช่วยซ้อหาเครื่องคัสตราวธ จะต้องรับสัญญา
 ว่าจะไม่เอาเครื่องคัสตราวธเหล่านั้นไปทำร้ายเมืองที่เบนมิตรกับอังกฤษจึง
 จะรับเป็นอิสระได้ ว่าเท่านั้นไทยก็แลเห็นว่าอังกฤษมิได้ คิดจะเป็นมิตรจริง
 ที่ว่าจะมาเป็นมิตรประสงค์แต่จะเอาประโยชน์ของอังกฤษฝ่ายเดียว ก็
 ไม่ยอมปรึกษาการทำสัญญากับครอบเพ็ทต่อไป^(๑) ครอบเพ็ทจึงไม่ได้
 สำเร็จประโยชน์อย่างหนึ่งอย่างใดในการที่เข้ามากรุงเทพฯ ๓ ครั้งนั้น แต่
 ต่อมาเมื่อครอบเพ็ทได้ ไปเป็นเรลิตันต้อยที่เมืองสิงคโปร์ พยายามทำ
 มิตรให้ มิกไทยด้วยช่วยเป็นอิสระแก่เรือไทยที่ไปค้าขายที่เมืองสิงคโปร์
 จึงเป็นผู้ ที่คุ้นเคยชอยพอกับไทย อยู่ในเวลาเมื่ออังกฤษเกิดรบกับพระม่าน
 เจ้าเมืองบังกลาจึงสั่งให้ครอบเพ็ทมาชักชวนไทยทาง ๓ ในคราวเดียวกันสั่ง
 เจ้าเมืองเกาะหมากให้ชักชวนอีกทาง ๓.

(๑) ข้อความที่ไทยว่ากล่าวกับครอบเพ็ทครั้งนั้น มีอยู่ในจดหมายเหตุของครอบเพ็ท
 เล่มที่หอพระสมุดฯ พิมพ์บ้าง ในหนังสือระยะทางที่ครอบเพ็ทพิมพ์บ้าง ได้เก็บใจความลง
 ไว้ ในหนังสือพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ที่ข้าพเจ้าแต่งโดยพิศดาร

ตอนที่ ๒ อังกฤษเจรจากับไทยในรัชกาลที่ ๒

เมื่อเจ้าเมืองเกาะหมากแลครอเพ็ดไครยคำสั่งให้มาชักชวนไทยไปช่วยรบพม่าครั้งนั้นแล้วทำอย่างไร จะต้องกล่าวอธิบายเสียก่อน เพราะเป็นปัจจัยไปถึงความคำวิของไทยในเรื่อง รบพม่าคราวนี้เป็นข้อสำคัญอย่าง ๓ แต่จะต้องกล่าวถึงเหตุการณ์ทางเกาะหมาก ย้อนถอยหลังขึ้นไปสักหน่อยหนึ่ง.

เมื่อก่อนจะเกิดสงครามในระหว่างอังกฤษกับพม่าไม่ช้านัก พระเจ้าอังวะให้ทูตคุมเครื่องยศลงมาประทานเจ้าพระยาไทรท่เกาะหมาก เจ้าเมืองเกาะหมากได้เห็นศอกกษรเสนาบดีพมามีมาดถึงเจ้าพระยาไทร จึงทราบดีว่าเมื่อต้นขมะแม พ.ศ. ๒๓๖๖ เจ้าพระยาไทรลอบแต่งคนขึ้นไปชอกกองทัพพม่ามาช่วยตีเอาเมืองไทรคืน ขอกพม่าไปว่า พระยาปลิศ พระยาแปะระ พระยาสลาวงอ พระยาขคตานักจะมาช่วยรบ แล้วจะพากันไปชนพม่าทั้ง ๕ เมือง พระเจ้าจกกายแมงจึงประทานเครื่องยศลงมา ๕ สำรับ เป็นของตอบแทนที่มีความสามัคคี อังกฤษเจ้าเมืองเกาะหมากได้ทราบดีก็ชกเคืองเจ้าพระยาไทร แต่คิดเห็นเป็นโอกาสที่ดีที่จะเขาเป็นเหตุว่ากล่าวกับไทยให้คืนเมืองไทร ว่าเคยวนได้ทราบดีความเป็นแน่แท้ เจ้าพระยาไทรไปชอกกองทัพพม่าลงมาตีเมืองไทร พวกเจ้าเมืองมะลายูเมืองที่ไกลเคียงกว่า จะมาช่วยเจ้าพระยาไทรเป็นหลายเมือง แต่อังกฤษเป็นกลาง ไม่อยากให้เกิดเหตุวุ่นวายขึ้น จะรับว่ากล่าว

กับเจ้าพระยาไทร ขอให้เจ้าพระยานครฯ ลงไปที่เมืองไทรโดยเร็ว จะได้
 ช่วยกันคิดอ่านป้องกันมิให้เกิดเหตุขึ้นได้ เจ้าพระยานครฯ ให้ขุนอักษร
 ซึ่งเป็นคนสนิท เคยใช้ไปพุกจากอังกฤษมาแต่ก่อนถือจดหมายไป
 ยังเกาะหมากเมื่อเดือน ๕ ยมะแม พ.ศ. ๒๓๖๖ ในจดหมายนั้นว่า ถึง
 พระม้าวจะทำอย่างไร ๆ ก็ไม่กลัว ที่เจ้าเมืองเกาะหมากจะใคร่ปรึกษ
 กับเจ้าพระยานครฯ นั้น เจ้าพระยานครฯ ยังลงไปเมืองไทรไม่ได้
 ด้วยผู้คนยังทำนาไม่เสร็จ จึงให้ขุนอักษรถอหนังสือมายังเจ้าเมือง
 เกาะหมากฟังดูความประสงค์ให้ทราบก่อน เจ้าเมืองเกาะหมากจึงเรียก
 เจ้าพระยาไทรให้มาพบกับขุนอักษร แล้วร่างเป็นคำเปรียบเทียบให้เจ้า
 พระยานครฯ เนื่อความในคำเปรียบเทียบของเจ้าเมืองเกาะหมากนั้น ว่า
 ให้ไทยยอมคืนเมืองไทรให้เจ้าพระยาไทรปกครอง แลปล่อยเขตที่
 ได้มาจากเมืองไทรคืนไปให้หมด แล้วริ้วว่าจะไม่รบกวนกระเกณฑ์การ
 ไท ๆ แก่เมืองไทรอีกต่อไป คืนไม้เงินทองก็ไม่ต้องส่งเข้ามาถวายตั้ง
 แต่ก่อน ฝ่ายข้างเจ้าพระยาไทรนั้นให้เสียเงินช่วยส่งกรุงเทพฯ ๑ แทน
 คืนไม้ทองเงินแลการกระเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นจำนวนเงินยี่ ๒,๐๐๐ เหวียญ
 ทุกข์ไป ให้เจ้าพระยานครฯ รับสัญญาว่าจะคิดอ่านให้กรุงเทพฯ ยอม
 ตามคำเปรียบเทียบนั้น เจ้าเมืองเกาะหมากก็จะยอมเป็นประกันให้เจ้า
 พระยาไทรส่งเงินช่วยมิให้ขาดได้ ขุนอักษรยังไม่ทันกลับมา เจ้าเมือง
 เกาะหมากได้ข่าวว่าอังกฤษเกิดวิวาทขาดทางไมตรีกับพระม้าว จึงสั่งให้

ชนอักษรมาชกช้วนันแก่เจ้าพระยานคร ฯ ให้เข้าใจว่าเป็นโอกาสดี
นักหนาที่จะรีบตกลงกันเสียด้วยเรื่องเมืองไทร.

เมื่อเจ้าพระยานคร ฯ ได้เห็นคำเปรียบเทียบของเจ้าเมืองเกาะหมาก
ที่กล่าวมา จะคิดเห็นว่าอย่างไรนั้นไม่จำเป็นต้องพยากรณ์ น่าพิศวงแต่ว่า
เหตุใดเจ้าเมืองเกาะหมากจึงเข้าใจว่า มีท่าทางที่ไทยจะยอมตามคำ
เปรียบเทียบเท่านั้น.

พอชนอักษรกลับมาจากเมืองนคร ฯ แล้วไม่ช้า เจ้าเมืองเกาะหมาก
ก็โทรบอกคำสั่งจากเจ้าเมืองขงกล้าในเดือน ๕ ขวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ ให้ชน
ชวนไทยไปช่วยรบพระม่า เจ้าเมืองเกาะหมากจึงมีหนังสือถึงเจ้าพระยา
นคร ฯ บอกข่าวว่าอังกฤษเกิดรบกับพระม่าเช่นแน่แล้ว เคี้ยวพระม่าก็
เป็นศัตรูของไทยแลอังกฤษด้วยกัน ขอให้เจ้าพระยานคร ฯ รีบรวบรวม
เรือลำเรียงส่งไปช่วยกองทัพอังกฤษ แลข้างท้ายหนังสือแถมเตือนมา
ว่าขอให้ตกลงเรื่องเมืองไทรที่เปรียบเทียบให้มานั้นด้วย หนังสือฉบับนี้
เจ้าเมืองเกาะหมากให้นายร้อย โทโลซึ่งเป็นผู้ไต่เรียนรู้ภาษาไทยถือมา
ด้วยประสงค์จะให้เป็นผู้มาชี้แจงเกลี้ยกล่อมไทยให้ช่วยอังกฤษรบพระม่า
เพราะคำสั่งเจ้าเมืองขงกล้ามีอยู่ว่า ไม่ให้สัญญาแก่ไทยว่าอังกฤษจะให้
อะไรตอบแทนเป็นแน่อนตั้งกล่าวมาแล้ว.

นายร้อยโทโลมาชนที่เมืองตรัง ให้บอกมายังเจ้าพระยานคร ฯ
ว่าเจ้าเมืองเกาะหมากให้มาหาด้วยขอราชการสำคัญ จะขอเข้ามาหาที่
เมืองนคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ ไม่ยอมให้เข้ามา สั่งไปว่าให้นายร้อยโทโล

คอกอยู่ที่เมืองศรีนคร เจ้าพระยานคร ฯ จะออกไปพบ ครั้นถึงกำหนด
 เจ้าพระยานคร ฯ มีจดหมายไปว่าช่วย ออกไปไม่ได้ ให้บุตร^(๑)ไปแทนตัว
 บุตรผู้ไปแทนนั้น ใ้รับคำสั่งไปแต่ให้รับหนังสือเจ้าเมืองเกาะหมาก
 ก็ให้ฟังถึงคำของนายร้อยโทโลไปบอกเจ้าพระยานคร ฯ จะพุดจากกลาง
 ครัวข้าราชการอย่างใดไม่ได้ นายร้อยโทโลรอคอกอยู่ที่เมืองศรีนครกว่าเดือน
 ก็ไม่ได้พบเจ้าพระยานคร ฯ จึงเขียนหนังสือถึงเสนาบดีในกรุงเทพ ฯ
 มอบให้เมืองนคร ฯ ส่งเข้ามาฉบับ ๓ แล้วนายร้อยโทโลก็กลับไป
 ซ้ำพเจ้าเข้าใจว่า ที่เจ้าพระยานคร ฯ ไม่ยอมมพบนายร้อยโทโลคราวนั้น
 เพราะคาดว่าคงมารบกวนเรื่องเมืองไทร เจ้าพระยานคร ฯ อยากจะทราบ
 แต่เรื่องเมืองพระมอจึงให้บุตรไปฟัง เมื่อทราบแล้วคงเห็นเป็นราชการ
 สำคัญ รียมีใบขอกहारอเข้ามากรุงเทพ ฯ จึงมีใ้ตอบอังกฤษทางโน้น
 ฝ่ายครอเพ็คทออยู่เมืองสิงคโปร์ เมื่อใ้รับคำสั่งเจ้าเมืองยงกล้า
 ให้ชักชวนไทยไปช่วยรบพระมอ แลกล้าชัยไม่ใ้สัญญาภัยไทยมันคงว่า
 อังกฤษจะใ้โระไรคอบแทนตั้งกล้ามาแล้ว ครอเพ็คจึงมีหนังสือมาถึง
 เจ้าพระยาพระคลัง^(๒) เมื่อเดือน ๖ ยวอก ความในหนังสือว่าเคียวนี้
 อังกฤษเกิดรบกับพระมอแล้ว พระมอก็เป็นศัตรูของไทยเหมือนกัน เข้าใจ
 ว่าไทยคงจะรบพระมอด้วย เพราะฉะนั้นจึงใ้ส่งอนุญาตใ้พ่อค้าอังกฤษ
 เขาเครื่องคัสตราวุธเข้าไปจำหน่ายในกรุงเทพ ฯ ช่วยกำลังไทย ถ้าแล

(๑) บุตรเจ้าพระยานคร ฯ ที่แต่งไปแทนตัวครั้งนั้น เข้าใจว่าพระเสนหามนตรี
 น้อยเมือง เป็นบุตรคนใหญ่ ที่ได้เป็นเจ้าพระยามหาศรัทธม เมื่อในรัชกาลที่ ๔.

(๒) เจ้าพระยาพระคลัง ดิศ บุณนาค ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาม
 มหাপระบวรศฯ

ไทยยังจะต้องการเครื่องศัสตราวุธหรือสิ่งไร สำหรับที่จะทำสงคราม
กับพม่าอยู่อีกบ้าง ก็ขอให้ยกไปให้ทราบ อังกฤษจะช่วยเป็นธุระจัดหา
ให้ตามประสงค์ทุกอย่าง.

หนังสือครอเพคเห็นจะเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ พร้อม ๆ กับโยบอกเจ้า
พระยานคร ฯ เมื่อเดือน ๗ ขวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ เป็นอันได้ความจาก
อังกฤษออกมาทั้ง ๒ ทาง ว่าอังกฤษเกิดรบกับพม่า แต่เจ้าเมือง
เกาะหมากอ้างเขาเป็นเหตุเร่งจะให้ไทยคืนเมืองให้เจ้าพระยาไทร จึงทำ
ให้เกิดความสงสัยว่าจะเป็นกลอุบายของอังกฤษออกมาให้ไทยรบกับ
พม่าด้วยมีความประสงค์อย่างอื่น จะต้องสืบสวนให้แน่นอนเสียก่อน
ก็แลลักษณะสืบสวนเหตุการณ์ทางเมืองพม่าในเวลานั้นยังคงใช้ วิธแต่ง
กองทัพยกเข้าไปจับคนในแดนพม่ามาสอบถามเอาความรู้ เหมือน
อย่างเมื่อทำสงครามกับพม่ามาแต่ก่อน จึงให้กองทัพมาทไปจับคน
ในแดนพม่ามาถาม พม่าที่จับได้มาเป็นชาวเมืองตอนตอนปลายแดน
ให้การว่าไม่เคยได้ยินว่าพม่าจะรบกับอังกฤษ เมื่อได้ความจากพม่า
ดังนี้ ที่ในกรุงเทพ ฯ ก็ไม่เชื่อคำที่อังกฤษออกมา.

เจ้าพระยาพระคลังจึงมีหนังสือตอบครอเพค เมื่อณวันศุกร์เดือน ๘
แรม ๖ ค่ำ ว่าใครยหนังสือขงครอเพคออกมาว่า พม่าหลอกลวง
อังกฤษแล้วรุกรานเขตต์แดน อังกฤษจึงต้องรบพม่า เจ้าเมืองขงกล้า
ได้ ให้กองทัพมาตีเมืองว่างกุ้ง เมืองเมะตมะ เมืองทะวาย แลเมือง
มะริค แลว่าครอเพคได้ส่งพ่อค้าอังกฤษให้นำเครื่องศัสตราวุธเข้ามา
จำหน่ายตามทีไทยต้องการทุก ๆ อย่างนั้น ทราบความทุกประการแล้ว

แต่ก่อนครอเพ็คก็เคยบอกมาครั้ง ๑ ว่าพระม่าแต่งตั้งไปเมืองญวนประสงค์
จะชักชวนให้ญวนมารบไทย ไต่คดีสำเนาพระราชสาส์นซึ่งพระเจ้าอังวะ
มีถึงพระเจ้ากรุงเวียตนามสั่งมาให้ทราบด้วย ซึ่งครอเพ็คเห็นแก่ราชการ
บอกมาให้ทราบความทั้งปวงนี้ เป็นการสมควรขอยังนึก กอง
อาทมาทออกไปตระเวนตามจับได้พระม่ามาถาม ก็ให้การสมกับข้อความ
ที่ครอเพ็คบอกมา ว่าพระม่าแต่งตั้งไปเมืองญวนจริง แต่ไม่ทราบว่าญวน
จะยอมรับเครื่องบรรณาการเป็นไมตรีกับพระม่าหรือไม่ จึงได้นำข้อความ
ในหนังสือของครอเพ็คแต่ที่ควรจะกราบทูล ๑ ขนกราบทูลพระกรุณา
ให้ทรงทราบแล้ว มีพระราชโองการดำรัสว่าขอยังเจ้าเมืองบังกล่า ที่
สั่งให้พ่อค้าอังกฤษเอาเครื่องคัสตราวุธเข้ามาจำหน่ายในกรุงเทพฯ ๑ โดย
เห็นแก่ไมตรีนั้น.

แต่ข้อที่ครอเพ็คบอกมาว่าอังกฤษรบกับพระม่านั้น พวกกองอาทมาท
ที่ไปตระเวนตามจับได้พระม่ามาถาม พระม่าว่าหาได้ยินว่าพระม่าเกิดรบพุง
กับอังกฤษไม่ ประการหนึ่งทูตพระม่ากลับมาจากเมืองญวน ครอเพ็คก็
รับรองเป็นไมตรีคืออยู่กับทูตพระม่า แลได้ความว่าเรือเมืองพระม่าก็ยังไป
มาค้าขายอยู่ที่เกาะหมาก จะว่าอังกฤษเป็นศัตรูกับพระม่าอย่างไร เพราะ
ฉะนั้นจึงมีได้นำความขอกับบอกมาว่า อังกฤษเกิดรบกับพระม่าชนกราบทูล
พระกรุณา (๓)

๑ พิเคราะห์ดูตามความในหนังสือเจ้าพระยาพระคลังฉบับนี้ เห็นว่าทูตพระม่า
เห็นจะกลับจากเมืองญวนในเดือน ๔ ปีมะแม พศ. ๒๓๖๖ เวลานั้นเรือกำปั่นหลวง
ลงไปค้าขายอยู่ที่เมืองสิงคโปร์ ทูตพระม่าไปจากเมืองสิงคโปร์ไม่ช้าครอเพ็คก็ได้รับคำ
สั่งจากเจ้าเมืองบังกล่า จึงเขียนหนังสือฝากเรือกำปั่นหลวงลำนั้นเข้ามา ตามคำให้การ
นายเรือกำปั่นสอบ จึงได้ความเรื่องทูตพระม่ากลับ แลที่วันเรือพระม่ายังลงมาค้าขายอยู่
ที่เกาะหมาก

ตอนที่ ๓ อังกฤษเจรจาภัยไทยในรัชกาลที่ ๓

ฝ่ายกองทัพอังกฤษเมื่อตีโคเมืองว่างกึ่งแล้ว ไปตีตชงักอยู่
เพียงนั้นตอน ๓ เพราะเมื่อพระม่านเห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ ให้
ทำลายเสบียงอาหารและกวาดต้อนผู้คนไปเสียจากเมืองหมด อังกฤษได้
แต่เมืองเปล่า ก็ขศสนเสบียงอาหาร ทั้งพอประจวบเข้าฤดูฝน จะเคิ
กองทัพที่จะขึ้นไปทางบกก็ไม่ได้ จะไปทางเรือก็ไม่มีพาหนะพอจะลำเลียง
กองทัพไปทางแม่น้ำเอราวดี ทั้งพระม่านให้กองทัพลงมาตั้งสกัดทางไว้
อังกฤษก็ไม่ได้แต่รักษาเมืองว่างกึ่งอยู่อย่างเดียว.

ในจดหมายเหตุอังกฤษความปรากฏว่า เซอร์อาชิลด์แคมป์เบล
แม่ทัพอังกฤษรู้สึกต่อการกำลังกองทัพไทยไปช่วยในตอนที่เมืองกองทัพ
อังกฤษไปตีตชงักอยู่ที่เมืองว่างกึ่งตอนนั้น คงจะเป็นด้วยคึกคากการเห็น
ว่าพระม่านจะเรียกกองทัพใหญ่ที่ไปตั้งอยู่เมืองยะไข่และเมืองมณีปุระกลับมา
รบอังกฤษทางเมืองว่างกึ่งทั้ง ๒ ทิศ เกรงกำลังที่จะส่งเพิ่มเติมมา
จากอินเดียจะมาไม่ทัน เซอร์อาชิลด์แคมป์เบลไม่รู้ว่าจะพุดจาให้ ถึง
ภัยไทยได้อย่างไร จึงแต่งให้นายพันโทสะโนดิอหนึ่งลือลงมาตั้งเจ้า
เมืองเกาะหมาก ขอให้ช่วยเร่งรักษากองทัพไทยให้ยกไปช่วย โดยเร็ว
ทางนั้นเซอร์อาชิลด์แคมป์เบล ให้เตรียมกำลังทหารจะให้
ลงมาตีหัวเมืองชนพระม่านที่อยู่ตามชายทะเลจนเมืองทะวายและเมืองมริค
เพื่อประสงค์จะรวบรวมเสบียงอาหารและพาหนะไปใช้ในการทัพ แต่ขอ
รับอนุญาตของเจ้าเมืองบังกล่าอยู่ ยังหาได้ยกลงมาไม่.

นายพันโทสะโน ลงมาถึงเกาะหมากเมื่อเดือน ๓๐ ยี่วอก ปรีกษา
 กนกขนาบพลเลอตน ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองเกาะหมากแทนนายพลยศ เห็น
 ว่าทางอย่างนี้จะให้ ไท กองทัพไทยไปช่วยนั้นจะต้องเข้ามาพศทำให้ถึง
 รัฐบาลในกรุงเทพ ฯ แต่เจ้าเมืองเกาะหมากจะแต่งทูตเข้ามาเห็น
 ผู้สำเร็จราชการอังกฤษในอินเดียไม่ได้ จึงทำหนังสือถึงเจ้าพระยา
 พระคลังระบับ ๑ ถึงเจ้าพระยามนคร ฯ ระบับ ๑ มอบให้นายพันโทสะโน
 ถวายไป

ในหนังสือเจ้าเมืองเกาะหมากถึงเสนาบดีกรุงเทพ ฯ ความว่า
 ไทยก็ไต่ทราวยอยู่แล้วว่าอังกฤษเกิดทำสงครามกับพม่า และอังกฤษก็ได้
 เมืองร่างกุ้งแล้ว เคยขออังกฤษกำลังลงมาตีเมืองตะวายและเมืองมะริด
 ต่อมาอีก เป็นโอกาสกมชนอกแล้วที่ไทยควรจะช่วยปราบปรามพม่าด้วย
 รัฐบาลอังกฤษรพุงกับพม่าครั้งนี้ ก็คือรพุงกับศัตรูของไทย เพราะ
 ฉะนั้นขอให้ส่งพนักงานทริภักษาคำนแดนให้ทราวยว่า ทหารอังกฤษเป็น
 มิตรของไทย และทำการให้เป็นประโยชน์แก่ไทยด้วย ขอให้ช่วยกำลัง
 ความแก่นายทหารอังกฤษจะต้องการ และหวังใ้ว่าสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
 สยามจะทรงพระราชดำริแล้ว ว่าถ้าให้กองทัพไทยอินเดียมีชัยชนะพม่า
 มาแต่ก่อนไปช่วยตีเมืองพม่าในเวลานี้ คงจะเป็นประโยชน์แก่พระองค์
 อย่างแท้จริง

ในหนังสือระบับถึงเจ้าพระยามนคร ฯ ความว่าเจ้าเมืองเกาะหมาก
 คนก่อนได้ มีจดหมายไปบอกให้ทราวย ว่าอังกฤษเกิดการสงครามกับ
 พม่า และอังกฤษตีเมืองร่างกุ้งได้แล้ว และได้ให้นายร้อยโทโลไป

ซึ่งแห่งเหตุการณ์อีกครั้ง ๓ ก็หาได้รบตบของเจ้าพระยานคร ฯ อย่าง
 ไทไม่ ถึงกระนั้นเห็นสมควรจะแจ้งเหตุการณ์อันมีต่อมาให้เจ้าพระยา
 นคร ฯ ทราบโดยทางไมตรี ด้วยทหารอังกฤษมีชัยชนะพะม่า ยานัน
 เห็นระศึกไคเมืองทวายและเมืองมะริดแล้ว ถึงโอกาสอีกครั้ง ๓ ที่ไทย
 จะไคเกษรศิษในการช่วยปราบปรามพะม่าด้วย ท้องอังกฤษพะม่าก็ค
 รับศัตรูของไทย เพราะฉะนั้นขอให้เจ้าพระยานคร ฯ ถิ่นว่าทหารอังกฤษ
 เป็นมิตร ถ้าช่วยก็หาสะเหยียงอาหารโคกระบือและช่างม้าพาชนะส่งไปให้
 เป็นกำลังอังกฤษ และให้กองทัพไทยที่อยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยา
 นคร ฯ ยกไปช่วยรบพะม่าด้วย ก็จะเป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ไทยเป็น
 อันมาก ในท้ายหนังสือว่า ไคให้นายพันโทสะโน ซึ่งเป็นขุนนาง
 นายทหารผู้ใหญ่ถือหนังสือมา เพราะนายพันโทสะโนจะไปตีเมืองมะริด
 ถ้าและนายพันโทสะโนจะมาพุดว่าอะไร ขอให้เสด็จเยี่ยมอนกับตัว
 เจ้าเมืองเกาะหมากจงทักประการเทอญ

นอกจากหนังสือถึงเสนาบดีในกรุงเทพฯ และถึงเจ้าพระยานคร ฯ ที่
 กล่าวมาแล้ว เจ้าเมืองเกาะหมากยังทำหนังสือให้นายพันโทสะโนถือไป
 ถึงเจ้าเมืองกรมการไทยที่คอคแดนเมืองทวายและมะริดตะนาวศรี ความ
 ในจดหมายเป็นแต่บอกอังกฤษเป็นมิตรกับไทย และรบพะม่าอันเป็น
 ศัตรูของไทย ถ้านายทหารอังกฤษมาถึงที่คอคแดนไทย และจะต้องการ
 ให้ช่วยเหลือด้วยประการอันใด ขอให้ผู้รักษามืองกรมการช่วยอุดหนุน
 ด้วย แล้วเจ้าเมืองเกาะหมากให้นายร้อยโทโลไปช่วยนายพันโทสะโน
 ด้วยอีกคน ๓ และบอกความมายังครอเพ็คที่เมืองสิงคโปร์ ให้คิคอ่านเร่งรัด
 ไทยด้วยอีกทาง ๓

ฝ่ายครอบครัวเมืองสิงคโปร์ เมื่อเจ้าเมืองเกาะหมากบอกมาว่า
 แม่ทัพอังกฤษให้ช่วยเร่งกองทัพไทยให้ไปช่วยโดยเร็ว ขณะนั้นครอบครัว
 ยังไม่ทราบว่าในเมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ พอมีเรือกำปั่นอังกฤษ
 จะเข้ามาซื้อสินค้าในกรุงเทพฯ เมื่อเดือน ๓๓ ขวออก จึงมีหนังสือฝากพ่อค้า
 อังกฤษให้ถือมาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยลำคณ
 ว่ายังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทรอยู่อย่างแต่ก่อน ด้วยครอบครัวได้
 ค้นเคยเฝ้าเห็นเมื่อเข้านครหลวงกรุงเทพฯ และมีหนังสือถึงเจ้าพระยา
 พระคลังด้วยฉบับ ๑ แล้วส่งขุนคายนาศิลาเข้ามาด้วย ๓,๐๐๐ กะบอก
 ว่าเป็นบรรณาการของเจ้าเมืองยังกล้าส่งมาถวาย

ความในหนังสือครอบครัวถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 นั้นว่า โดยบอกให้เจ้าพระยาพระคลังทราบบ้างเรื่องอังกฤษรบกับพม่า
 มาแล้วหลายครั้ง ชกนมีชาวทมิฬทราบต่อมาในคราวหลัง ว่าแม่ทัพ
 อังกฤษให้ลงมาตีเมืองมะตะมะ เมืองทะวาย แลเมืองมะริค กองทัพ
 อังกฤษที่ยกลงมาทางหัวเมืองเหล่านี้คงจะเข้ามาใกล้กับแดนไทย แต่คง
 จะทำการตามทีไทยประสงค์ และระวังไม่ให้เสื่อมเสียประโยชน์ของไทย
 ด้วย หวังว่าไทยคงจะเห็นกับไมตรี ไปช่วยปราบปรามพม่าอันเป็นศัตรู
 ของไทยและของอังกฤษด้วยกัน ถ้าไทยตกลงจะรบพุ่งพม่าประการใด
 และการที่ไทยได้จัดทำค่านีไปประการใด ขอได้โปรดให้แจ้งความให้
 แม่ทัพอังกฤษทราบ และให้เจ้าเมืองเกาะหมาก หรือครอบครัวทราบด้วย
 จะได้เอาเป็นบรรณาการสมควรโดยทันที ทั้งจะไต่แจ้งไปให้เจ้าเมืองยังกล้า
 ทราบ ให้รู้สึกพระคุณและทางไมตรีของไทยด้วย

อนึ่งขอทูลให้ทรงทราบว่า พอสันตฤกษ์ลงกองทัพอังกฤษจะได้
กำลังเพิ่มเติมมาอีกมาก จะยกจากเมืองร่างกุ้งไปตีเมืองอังวะทาง ๑
กองทัพทางอื่นเคย ก็จะมีเมืองพะม่าเข้ามาทางคอแค่นเมืองบังกล่าอีก
ทาง ๑ การสงครามเห็นจะเสร็จในฤกษ์แล้งนี้เย็นแน่

ถึว่าไทยจะส่งยศมา ๓,๐๐๐ กระบอก เป็นของเจ้าเมือง
บังกล่าส่งมาขอถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม พอเป็นเครื่องหมายความ
ไว้วางใจและทางไมตรีของอังกฤษ และได้ส่งพวกพ่อค้าทวักันแล้ว ว่าถ้า
ต้องพระราชประสงค์เครื่องคัสตราวอีกมากน้อยเท่าใด ให้จัดไปถวาย
ให้พอพระราชประสงค์ หนังสือมาฉวันที่ ๓ เดือนตุลาคม คริสต์ศก
๑๘๒๔ (ตรงกับ ๒๑ ๓๐ ค่ำ ยวอก พ.ศ. ๒๓๖๗)

ความในหนังสือของครอเพ็คชะบขหมตงเจ้าพระยาพระคลังนั้น ว่า
ไทยให้พวกอังกฤษ ซอยลลิส ถอหนังสือและคัมขนของถวายในนาม
ของเจ้าเมืองบังกล่าเข้ามากรุงเทพฯ ขอฝากฝังพ่อค้าคนนั้นด้วย อีกขอ
ขอแจ้งความให้ทราบว่า เคยขวนอังกฤษได้ตกลงกันกับซอลันคาไตเกาะ
สิงคโปร์และเมืองมะละกาเป็นสัทธาของอังกฤษแล้ว แต่อังกฤษก็ยัง
ไม่เกี่ยวเข้ากรแก่เรือที่ไปมาค้าขายที่เมืองสิงคโปร์อย่างเดิม หวัง
ใจว่าจะมีเรือเมืองไทยลงไปค้าขายมากขึ้น และเรือกำปั่นหลวงจะลงไปอีก
สันเนอความในจดหมายครอเพ็คเท่านั้น

ที่ข้าพเจ้าตรวจ เก็บเนอความในจดหมายเหตของอังกฤษมาแสดง
ในทอนน้อยข้างจะยกยาว เพราะเห็นว่ามีข้อสำคัญที่จะต้องพิจารณา ว่า
ที่อังกฤษประสงค์จะให้ ไทยไปช่วยรบพะม่าในคราวนั้น ความที่รู้มา

ถึงไทยอย่างไร และทำให้ไทยเข้าใจอย่างไร จะเห็นได้ ไทยเนือความ
 ที่ใครแสดงมา ว่าอังกฤษคิดประสงค์มาแต่ก่อนประกาศการสงคราม
 กับพม่า ที่จะใคร่ให้ไทยไปช่วยรบ แต่รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียไม่รู้
 เค้าเงื่อนการงานในเมืองไทยว่าเป็นอย่างไร ทางที่จะพุดจาให้ถึงไทยได้
 ในเวลานั้นก็ยาก มีแต่เจ้าเมืองเกาะหมากกับครอเพ็คเวสเคนคัทเมือง
 สิงคโปร์ที่คุ้นเคยกับไทย จึงสั่งให้เจ้าเมืองเกาะหมากกับครอเพ็คมา
 ชักชวนไทยไปช่วยรบพม่า แต่ทั้งสองคนนั้นมีระวังจะไม่ให้ไทยเรียก
 เขาประโยชน์ตอบแทนจากอังกฤษ ชั้นแรกอุบายขอกมาแต่ว่าเป็นโอกาส
 แล้วที่ไทยจะรบพม่า โดยถือใจว่าเพราะไทยพยายามพม่าอยู่แล้ว
 เห็นโอกาสก็ควรรบพม่าเอง ไม่ต้องเชื่อเชิญอย่างไร ส่วนเจ้าเมือง
 เกาะหมากกับซำจะเรียกเขาประโยชน์ทางเมืองไทรบุรี ความไม่ได้
 ทราบถึงไทย ว่ารัฐบาลอังกฤษประสงค์จะชักชวนไทยให้ไปช่วยอังกฤษ
 รบพม่าไทยอย่างเป็นสัมพันธมิตร ครั้นต่อมาเมื่อกองทัพอังกฤษมาตี
 ชะงักอยู่ที่เมืองร่างกุ้ง แม้ที่พ้ออังกฤษต้องการกำลังไทยไปช่วยยังชวน
 ให้ลงมาเร่งเจ้าเมืองเกาะหมากและครอเพ็ค ทั้งสองคนนั้นรู้สึกเกรงใจ
 จึงขอกขอให้ไทยไปช่วยอังกฤษรบพม่า แต่ก็ไม่พุดจามาให้ชัดเจน
 ส่วนเจ้าเมืองเกาะหมากซำแถมกะเกดทช้างม้าพาหนะเจ้าพระยานคร ฯ
 ไปให้อังกฤษใช้ด้วย ก็ไม่เป็นทางที่จะทำให้ไทยไว้วางใจ ให้สำเร็จ
 ประโยชน์อย่างรัฐบาลอังกฤษต้องการ ถ้าหากว่าเมื่อเจ้าเมืองยังกล้าสั่ง
 มาในคราวแรกก็ดี หรือเมื่อแม่ทัพอังกฤษให้ลงมาเร่งกองทัพไทยใน

ตอนหลังก็ ครอบงำหรือกรรมกรผู้ใหญ่ในเกาะหมากคนใดคนหนึ่ง
ขึ้นมาถึงกรุงเทพ ฯ มาชี้แจงแก่รัฐบาลไทยให้ทราบ ว่ารัฐบาลอังกฤษ
ขอให้กองทัพไทยไปช่วยรบพะม่าอย่างเป็นสัมพันธมิตร และมีท่าทางที่
ไทยจะได้ประโยชน์อย่างนั้น ๆ การก็เห็นจะตกลงตามทางที่พอใจ และ
เป็นประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย

ตอนที่ ๔ ความคิดฝ่ายไทยที่จะทำสงคราม

ทนายจะกล่าวถึงเรื่องราวการสงคราม ตั้งแต่เมื่อไทยได้ทราบว่า อังกฤษเกิดรบกับพม่าเป็นแน่แล้ว พอเปลี่ยนรัชกาลไม่ช้า เข้าใจว่า ในเดือน ๘ บวกกันนั้น ไบยอกหัวเมืองหน้าด่านก็เข้ามาถึงกรุงเทพฯ ได้ความประจวบกันหลายทาง ว่าพม่าเกิดรบกับอังกฤษเป็นแน่ ความตอนนั้นมีปรากฏในจดหมายลูกค้าอังกฤษคน ๑ ซึ่งเข้ามากรุงเทพฯ เมื่อเดือน ๘ นั้น เขียนบอกไปยังพวกพ่อค้าที่เมืองสิงคโปร์ ว่าเจ้าพระยาพระคลังได้เรียกตัวไปซักไซ้ถึงเรื่องอังกฤษรบกับพม่า เรียกไปกลางวันบ้างกลางคืนบ้างหลายครั้ง ตามบอกหนึ่งแล้วเจ้าพระยาพระคลังเข้าไปเผากราบทูลฯ คราวหนึ่งแล้วกลับมากลั๊กอีก จนพ่อค้าคนนั้นไม่มีความข้อใจที่จะแข็งแรงต่อไปได้ ลักษณะการซักไซ้ครั้งกล่าวนั้นมีใช้อื่น คือถามคำให้การเอาความรู้เรื่องการสงคราม อย่างเคียวกับที่ปรากฏในเรื่องจดหมายเหทหลวองออกมาสมัคในชั้นหลัง เห็นได้ว่าเวลานั้นในกรุงเทพฯ เชื่อว่าอังกฤษกับพม่าเกิดรบกันเป็นแน่แล้ว หนังสือครอเพกและไบยอกเจ้าพระยานครฯ ที่ส่งมาเมื่อเดือน ๑๐ ก็เห็นจะเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อเวลาใกล้ขั้วรักษาราชการสงครามครั้งนั้น แต่ยังไม่ได้ตกลงเป็นยุติว่าฝ่ายไทยจะทำอย่างไร หรือได้ตกลงแล้ว แต่ไม่ประสงค์จะให้แพร่พรายจึงมิได้มีหนังสือตอบครอเพก เรือเหราข้ามสมุทรลงไปเมืองสิงคโปร์เมื่อเดือน ๑๓ ครอเพกได้รับแต่หนังสือเจ้าพระยาพระคลังฉบับเขียนเมื่อ

เดือน ๘ แรม ๖ ค่ำ ที่ตกค้างอยู่ที่กรุงเทพฯ ๓ เดือน จึงกล่าวมาแล้ว
 กับหนังสือของฝรั่งไปรตุเกสคน ๑ เขียนเมื่อเดือน ๘ เหมือนกัน บอกไปให้
 ครอบพิศทราบดีที่ในกรุงเทพฯ ๓ เปลี่ยนรัชกาลใหม่ และว่าไทยไม่เชื่อ
 ความที่ครอบพิศบอกมาว่าอังกฤษเกิดรบกับพม่า หนังสือลูกค้าอังกฤษที่
 บอกไปว่าถูกไทยชักใช้เรื่องสงคราม เขียนเมื่อเดือน ๑๐ ก็ส่งไปพร้อม
 กันในคราวนี้ เพราะในสมัยนั้นนาน ๆ จึงจะมีเรือลงไปเมืองสิงคโปร์
 สักครั้ง ๓ นายห้างเขาหนังสือนั้นไปแจ้งแก่ครอบพิศ ๆ ก็คิดว่าไทย
 คงจะรบพม่า จึงบอกไปให้รัฐบาลอังกฤษที่อินเดียทราบดี ว่าที่ใน
 เมืองไทยเปลี่ยนรัชกาลใหม่ และเห็นจะรบพม่าด้วยเป็นแน่

เรื่องการสงครามคราวนี้ หนังสือจดหมายเหตุข้างฝ่ายไทย
 เหลืออยู่น้อย ข้าพเจ้าได้พบจดหมายเหตุที่เป็นแก่นสารในทางความรู้
 เรื่องราวการสงครามคราวนี้แต่ ๒ ฉบับ เป็นสำเนาที่ส่งตราพระราชสีห์
 มอญในหอพระสมุด ฯ จะเอาเนื้อความที่ปรากฏในท้องตรานั้นเป็นหลัก
 อธิบายที่จะกล่าวต่อไปนี้

ในท้องตรากล่าวความแค้นกระแค้นพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระ
 พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไทยถอยค้ำตั้งว่า “อายพม่าทำศึกกับกรุงเทพฯ
 มากี่ช้านาน ราชการหาเป็นท่วงทีเหมือนครั้งนี้ไม่” จะอธิบายความ
 ตอนนั้นก่อน ค่ายพม่าปองร้ายหมายจะมาตีเมืองไทยอยู่เสมอ แม้ใน
 ตอนปลายรัชกาลที่ ๒ เมื่อขมมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๖๓ พระเจ้าองค์พระจักรกัทยางเมง
 ก็ให้เตรียมทัพที่เมืองเมาะตะมะ หมายจะยกเข้ามาตีเมืองไทย หากได้

ความว่าไทยรักตัวตนจึงไม่อาชยกมา ครั้นไม่สมคะเนในคราวนั้น ต่อมา
 อกบ ๑ ก่อนที่จะเกิดรบกับอังกฤษไม่ช้า พระม่ายยังแต่งทูตไปชวนญวนจะให้
 รบไทยด้วยกันกับพระม่าย ท้วยหมายระมาตเมืองไทยอีก ถ้าพระม่ายยังมี
 กำลังอยู่คราใด ไทยก็ต้องร้อนใจเหมือนอย่างว่าไม่มีเวลาที่ระนอน
 คาหลับ ต้องตระเตรียมต่อสู้ศึกพระม่ายอยู่เสมอจนกลายเป็นธรรมเนียม
 พอถึงฤดูแล้ง ก็ต้องเกณฑ์กองทัพออกไปตรวจตระเวนตามทางที่พระม่ายจะ
 ยกมาทกขไม่ขาดได้ ท้วยเหตุนี้เมื่อรู้ว่าพระม่ายเกิดศึก ต้องรีบพุง
 กบอังกฤษซึ่งมีกำลังมาก ทงอังกฤษอยากจะให้ไทยรบและจะช่วยเหลือหา
 เครื่องศาสตราวุธให้ ไม่ช้าก็สน จึงทรงพระราชดำริเห็นเป็นท่วงทีกว่า
 แต่ก่อน แม้ไม่ได้มีพระราชประสงค์ในชั้นแรก ว่าจะให้กองทัพไทย
 ไปรบพุ่งพระม่ายด้วยกันกับกองทัพอังกฤษ อย่างเช่นแม่ทัพอังกฤษต้องการ
 เพราะเจ้าเมืองเกาะหมากและครอบครัวไม่ได้บอกมาว่าอังกฤษต้องการ
 เช่นนั้น ในหนังสือเจ้าเมืองเกาะหมากมีมาถึงเจ้าพระยามานคร ๆ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙
 ว่าขอให้จัดช้างม้าพาหนะส่งไปให้อังกฤษใช้ และให้เจ้าพระยามานคร ๆ
 จัดกำลังกองทัพไปช่วยอังกฤษ ก็น่าจะทำให้ระแวงว่าอังกฤษประสงค์
 จะเอาไทยไปใช้ยิ่งกว่าที่จะชวนให้ ไทยไปช่วยรบ ท้วยเหตุเหล่านี้
 พระราชประสงค์ชั้นแรกจึงหมายจะรบพระม่ายแต่โดยลำพังไทยทาง ๑
 ทางหาก เพราะเห็นว่าถึงรบไทยลำพัง เมื่อรบศัตรูเดียวกันก็เหมือนช่วย
 อังกฤษ คอยแทนในข้อที่ช่วยส่งเครื่องศาสตราวุธอยู่ในตัว

ความมุ่งหมายของไทยที่จะไปรบพระม่ายครั้งนั้น มีปรากฏในท้องตรา
 ข้างตอนท้ายกระแสพระราชดำริที่กล่าวมาแล้ว “จะต้องกิตราชการ

กวาดต้อนเอาครอบครัวเมืองเมะคมะเข้ามาให้ ไ้จ้งมาก อย่าให้อ้าย
พระม้ายเมืองเมะคมะชนไ้ ก้งแต่ก่อน” ก้งนี้ จะตองอธิบายคำที่เรียก
ว่าเมืองเมะคมะ

ที่เรียกว่าเมืองเมะคมะในท้องตราครั้งนั้น ถ้าพทกนอย่างทกวงน
ที่จริงหมายความว่า “มณฑลเมะคมะ” คือบรรดาหัวเมืองชน
ของพระม้ายตตต่อกบแค้นไทย ก้งแต่เมืองเมะคมะลงมาจนเมืองทะวาย
เมืองตะนาวศรี และเมืองมะริด เมืองเมะคมะเป็นทตงเทศาภิบาล
บัญญัติการมณฑลนี้มาแต่โบราณ ที่ไทยคิดจะตีมณฑลเมะคมะในการ
สงครามครั้งนประกอบด้วยเหตุหลายประการ คือประการที่ ๑ เพราะติด
ต่อกับแค้นไทย ๆ เคียวกองทัพไปตั้งไ้สัทวทกกว่ามณฑลอื่น ประการที่ ๒
เพราะเห็นว่ากองทัพอังกฤษยกมาตีเมืองพระม้าย พวกชาวเมืองเหล่านั้น
คงจะระส่ำระสายไม่เป็นปกติจะไม่ต่อสู้แข็งแรงเท่าใด ประการที่ ๓
เพราะอังกฤษตีไ้เมืองว่างก้งแล้วพระม้ายจะตองตีรบพุ่งกับอังกฤษอยู่ทาง
ข้างเหนือเต็มมือ จะลงมาช่วยรักษาหัวเมืองข้างใต้ไม่ได้ ข้ความ
ทกลาวมาน เข้าใจว่าคงอยู่ในเหตุที่ททำให้ ไทยคิดตีมณฑลเมะคมะ
ในครั้งนั้น

ขอทว่าทเมืองไ้แล้วจะกวาดต้อนเข้ามาเมืองไทยเสียให้หมด ไม่
ให้เมืองเมะคมะมีก้างก้งแต่ก่อนนนั้น จะตองอธิบายความยาวสั้นก้น้อย
ด้วยประเพณีกวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปจากถิ่นฐาน เป็นข้อที่ฝรั่งถอ
ก้นว่าไม่ควรทำในการสงคราม (๑) แต่ทจริงฝรั่งมาถอกนชนตอในชนหลัง

(๑) ที่ถอไม่จริงก็มี เฮอร์มันยังกวาดต้อนครอบครัวชาวเบลเยียมและฝรั่งเศส
อยู่จน พ.ศ. ๒๔๖๐ นี้

แต่ชั้นเดิมไม่ว่าชาติใดภาษาใด ย่อมถือเป็นประเพณีของการสงคราม
 อย่าง ๑ ซึ่งจะต้องกวาดต้อนเอาผู้คนพลเมืองที่ตกได้ ไปเป็นชะเลยสำหรับ
 แลกจ่ายกันใช้สอย เสมอเป็นผลประโยชน์อย่าง ๑ ซึ่งควรได้ ในการ
 ทำสงครามโดยชอบธรรม และที่สุดถือว่าเป็นประโยชน์ที่ได้ ผู้คนไปเพิ่ม
 เต็มเป็นกำลังในเมืองของตน และทอนกำลังข้าศึกให้อ่อนลงในวันหน้าด้วย
 จึงได้ทำกันมาแต่ทุกค้ำบรรพ์ ในสมัยนั้นประเทศทางตะวันออกยังไม่ได้
 เลิกประเพณีกวาดคนเมืองข้าศึกเหมือนอย่างฝรั่ง เมื่อพระม้ามืดกรงแก้ว
 ก็กวาดเอาไทยไปเป็นชะเลยมากกว่ามาก ความคิดจะแก้แค้นพระม้ามืด
 ในขณะยังมีอยู่แก่ใจไทยทั่วไป และยังมีข้อสำคัญขงเมืองไทยในสมัยนั้น
 อีกอย่าง ๑ ด้วยผู้คนพลเมืองที่จะเป็นกำลังรักษาย่านเมืองยังมี
 น้อยนัก เพราะไฟร้พลเมืองล้มตายเสียในการรบพุ่ง และถูกพระม้ามืด
 กวาดเอาไปเป็นชะเลยเสียมาก ความแสวงหาผู้คนเป็นกำลังย่านเมือง
 จึงถือว่าเป็นการสำคัญอย่าง ๑ ในสมัยนั้น ความทักล่าวซอน ถ้า
 พิจารณาในเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ก็จะได้เห็นได้ว่าถือ
 เป็นข้อสำคัญของราชการบ้านเมืองอย่าง ๑ มาจนตลอดรัชกาล แต่
 การที่คิดจะทำลายเมืองเมาระตะมะเสียครั้งนั้น มิใช่เพราะจะต้องการผู้คน
 พลเมืองแต่อย่างเดียว ยังมีประโยชน์ข้อสำคัญในทางพิไชยสงคราม
 อีกด้วยอีกส่วน ๑ เพราะเมืองเมาระตะมะเป็นที่สำคัญ ชย่ตรงทางร่วม
 ที่จะมาเมืองไทย พระม้ามืดจึงใช้เป็นที่ประชุมกองทัพที่เคยยกมาตีเมืองไทย
 ทุก ๆ ครั้ง ดังแก้รบกันมาในครั้งกรุงเก่า ถ้าพระม้ามืดไม่มีเมืองเมาระตะมะ
 เป็นที่อาศัยก็จะยกมาตีเมืองไทยได้ โดยยาก ความประสงค์ของไทย

ในเวลานั้นคิดจะตัดศึกพะม่าให้ มีมารยกวนเมืองไทยไว้ อีกต่อไป จึงคิดจะทำลายเมืองเมาระตะมะเสีย อย่าให้เป็นกำลังข้าศึกต่อไปได้ ที่เกี่ยวข้องความกำริชอนัก เหมือน อย่างทกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทได้ทรงพระราชดำริทวยเรื่องเมืองทะวาย^(๑) ครึ่ง ๓ เหตุการณ์เคยเป็นจริงถึงพระราชดำริของกรมพระราชวังบวร ฯ บางที่จะเอามาเป็นคดีความตกลงในครั้นนั้นก็จะได้

ได้ความตามที่ปรากฏในท้องตราพระราชสีห์ ว่าเมื่อกกลางเป็นยศติว่าจะให้กองทัพยกไปตีเมืองพะม่าในคราวนั้นแล้ว ในเดือน ๓๑ ขวออก พ.ศ. ๒๓๖๗ นั้น โปรดให้พระยารัตนจักร คือสมิงสอศยาหัวหน้าครัวมอญใหม่ที่อพยพเข้ามาเมื่อในรัชชกาลที่ ๒ คุณกองมอญยกล่วงหน้าเข้าไปสืบเหตุการณ์ในแดนพะม่ากอง ๓ แล้วโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธา^(๒) คุณกองทัพมอญซึ่งได้เกณฑ์เตรียมสำหรับจะยกไปตรวจตระเวนค่านเป็นการประจำตามเคยนั้น ยกไปเมื่อเดือน ๑๒ ให้ยกเข้าแดนพะม่าทางค่านพระเจดีย์สามองค์ทาง ๓ แล้วมีตราสั่งให้เกณฑ์กองทัพเมืองชุมพร เมืองไชยา โปรดให้พระยาชุมพร (ชย) คุณเป็นกองทัพเรือยกขึ้นไปทางเมืองมะริดและเมืองทะวายอีกทาง ๑ ข้างเหนือโปรดให้พระยามหาอำมาตย์ขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองตาก พระยาวิชิตณรงค์ไปตั้งอยู่ที่เมืองอุทัยธานี

(๑) ความปรากฏอยู่ในเรื่องสงครามครั้งที่ ๕

(๒) เจ้าพระยามหาโยธาคนนี้ ชื่อทอเรือ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาโยธา พระยาแจ้ง ครั้นรัชชกาลที่ ๑ ซึ่งเป็นต้นสกุลคชเสนี

เข้าใจว่าเห็นจะไปเกณฑ์กองทัพหลวงเมืองฝายเห็นออกไปตีเมืองเมะตะมะ
ทางด่านแม่ละเมาอีกทาง ๑ แล้วมัตราสั่งหัวเมืองที่ต่อแดนพะม่าให้จัด
กองทัพออกไปจับพวกพะม่าเข้าศึกส่งเข้ามาทุกด่าน ใต้ความเรือง
กองทัพไทยที่เทศชนแรกตั้งกล่าวมานี้

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๕ กองทัพไทยยกไปเมืองพะม่าครั้งแรก

จะกลับล่าวลงกองทัพอังกฤษที่ตั้งอยู่เมืองย่างกุ้ง เมื่อเห็นพะม่า
เกณฑ์กองทัพเพิ่มเติมลงมาตั้งค่ายรายคักทางมากขึ้น เซอร์ฮาซิบลัด
แคมป์เบล แม่ทัพก็ให้กองทหารอังกฤษออกตีค่ายพะม่าได้สู้รบกันเป็น
หลายครั้ง พะม่าทนยืนใหญ่ของอังกฤษไม่ได้ก็แตกหนี แต่อังกฤษ
จะติดตามต่อไป กำลังและพาหนะยังไม่พอ ก็ได้แต่เผาค่ายพะม่าเสีย แล้ว
ถอยกลับมารักษาเมืองย่างกุ้งอย่างเดิม พะม่าก็กลับมาตั้งค่ายอีกแต่ไม่
สามารถจะตีเอาเมืองย่างกุ้งคืนได้ ฝ่ายข้างอังกฤษก็ได้แต่รักษาเมืองไว้
ด้วยเป็นเวลาฤดูฝนชุก จะส่งผู้คนพาหนะมาจากอินเดียยังไม่ฉันทันที รัฐบาล
อังกฤษในอินเดียจึงอนุญาตให้ เซอร์ฮาซิบลัดแคมป์เบล แบ่งกำลัง
กองทัพเรือลงมาตีหัวเมืองชนพะม่าทางชายทะเลไปพลาง เรือกำปั่นรบ
อังกฤษลงมาถึงเมืองทวายเมื่อเดือน ๑๐ พะม่าเจ้าเมืองทวายจะต่อสู้ แต่
พวกทวายที่เป็นกรมการก็ราษฎรเป็นกบฏ พวกนั้นไปเข้ากับอังกฤษ ๆ
ก็ตีเมืองทวายโดยง่าย ครั้นตีเมืองทวายแล้วลงมาตีเมืองมะริคใน
เดือน ๑๑ ก็ตีเมืองมะริค ด้วยไม่มีผู้ใดต่อสู้ อังกฤษเห็นได้ทีจึงไปตี
เมืองเมะตะมะเมะสปลายเดือน ๑๑ นั้น พวกมอญก็เอาใจออกหาก
จากพะม่ามาเข้ากับอังกฤษเป็นอันมาก มหาอุจณาพะม่าผู้เป็นเทศาภิบาล
มณฑลเมะตะมะเห็นจะรักษาเมืองไว้ไม่ได้ก็ให้เผาเมืองเมะตะมะเสีย
แล้วพาครอบครัวเป็นพรรคพวกถอยขึ้นไปตั้งอยู่ณเมืองสะเทิมข้างฝ่ายเหนือ
อังกฤษก็ตีเมืองเมะตะมะ แล้วไหลลงมาตีเมืองเร ก็ตีเมืองเร อีกเมือง ๑

แต่เมื่ออังกฤษไต่หัวเมืองทั้งปวงนั้นแล้ว กำลังกองทัพไม่พอที่จะปกครอง
 รักษา จึงได้แต่ให้นายทหารคุมกำลังตั้งรักษาอยู่ที่กลางเมืองๆ ละกอง ๓
 นายพระยารัตนจักรทศมุกของมอญล่องหน้าไปจากกรุงเทพฯ เข้า
 ไปในแดนพระม่าเมื่อเดือน ๑๒ ไปถึงหัวเมืองรายทางที่อยู่ติดต่อกับแดนไทย
 พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการพากันมาต้อนรับโดยค้ำ บอกว่าเคยวัน
 พระม่าเกิดรบกับอังกฤษ พวกมอญไม่เข้ากับพระม่า จะขอเป็นข้าสมเด็จ
 พระเจ้ากรุงศรีอยุธยา ส่วนเจ้าเมืองชะเมิง เจ้าเมืองทรา ๒ เมืองนรว่า
 ถ้ากองทัพเจ้าพระยามหาโยธาแยกออกไปเมื่อใด จะจัดกองทัพมอญใน
 พนเมืองกำลังราว ๓,๐๐๐ คน ช่วยรบพระม่าด้วยอีกทัพ ๑ และบอก
 พระยารัตนจักรว่า พวกมอญที่อยู่ทางชายทะเล เมื่ออังกฤษยกกองทัพ
 เรือมาตีเมืองเมาะตะมะก็พากันไปเข้ากับอังกฤษทั้งนั้น อังกฤษบอกกับ
 มอญว่าจะรักษาเมืองเมาะตะมะไว้ให้กับไทย พระยารัตนจักรสืบข้อ
 ราชการได้ความดังนี้แล้วก็กลับมา มาพบกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาที่
 ค่ายหลุมช้างแขวงเมืองไตรโยคเมื่อเดือนอ้าย แจ้งความทั้งปวงให้
 เจ้าพระยามหาโยธาทราบ เจ้าพระยามหาโยธาได้รับยกกองทัพเข้าไปใน
 แดนพระม่าในเดือนอ้ายนั้น ไปตั้งอยู่ที่เมืองเตรินอันเป็นหัวเมืองใหญ่เมือง ๑
 ในมณฑลหัวเมืองมอญของพระม่า^(๑) เพราะพระยาเจ่งบิดาของเจ้าพระยา
 มหาโยธาได้เคยเป็นเจ้าเมืองนั้นอยู่เมื่อก่อนอพยพเข้ามาอยู่เมืองไทย ครั้น
 เจ้าพระยามหาโยธาเองก็เกิดที่เมืองนั้น ครั้นกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา
 ไปถึงเมืองเตริน พวกมอญที่เป็นเจ้าเมืองกรมการเมืองนั้น และเมือง

(๑) เมืองนี้ในท้องตราเรียกว่า เมืองเตริน ในแผนที่อังกฤษเรียกว่าเมืองอัครัน

สงครามครั้งที่ ๘

ใกล้เที่ยงก็พากันอ่อนน้อมยอมอยู่ในบังคับบัญชาของเจ้าพระยามหาโยธา
ว่ากล่าวหัวเมืองมอญตอนที่อังกฤษยังไม่ถึงได้ทั่วไป

ทรงนี้จะคงกล่าวอธิบายถึงข้อที่พระยารัตนจักรสยได้ความว่าอังกฤษ
จะรักษาเมืองเมาระตะไว้ให้แก่ไทย ความข้อนี้เป็นความจริงมีปรากฏ
อยู่ในจดหมายเหตุอังกฤษว่า เติมอังกฤษคิดจะยกหัวเมืองขึ้นของพม่า
ข้างใต้ ตอนที่ติดต่อกับแดนไทย ตั้งแต่เมืองเมาระตะลงมาจนถึงเมือง
ทวาย เมืองตะนาวศรี และเมืองมะริดให้แก่ไทยทั้งสิ้น เพราะเห็นแก่
ความประสงค์ของอังกฤษที่ทาสงครามกับพม่าครั้งนั้นมี ๒ ประการ คือ
ประการที่ ๑ ประสงค์จะตัดรอนกำลังพม่าให้น้อยลง อย่าให้ไปทำราย
รบกวนเขตต์แดนของอังกฤษทางต่อกับอินเดียได้ดังแต่ก่อน ประการที่ ๒
ประสงค์จะขยายการค้าขายของอังกฤษหาผลประโยชน์ให้แพร่หลายมา
ทางตะวันออกให้ตลอดทั้งเมืองพม่าและเมืองไทย

ความข้อนี้จะคงกำลังพม่านั้นอังกฤษคิดจะเอาเมืองขึ้นของพม่า
ที่พลเมืองเป็นคนต่างชาติต่างภาษาออกจากอำนาจพม่าให้หมด เมือง
เหล่านี้ คือ เมืองมณีปุระ เมืองฮัสสัม และเมืองยะโฮ้อยู่ทางอินเดีย
จะเอาไปเป็นของอังกฤษ แต่หัวเมืองมอญอยู่ทางบ้านตะวันออกต่อกับแดน
ไทย อังกฤษจึงคิดจะยกให้เสียแก่ไทย แต่ความคิดที่จะยกให้นั้นอังกฤษ
มิได้คิดจะให้เปล่า ๆ คิดจะแลกเอาประโยชน์จากไทย จึงจะกล่าวต่อไป
ในข้อข้างหน้า

ความข้อ ๒ ซึ่งอังกฤษคิดจะขายการค้าขายหาผลประโยชน์
 เพราะใน สมัยนั้นอังกฤษจะไปค้าขายในประเทศที่เป็นเอกราชทาง ตะวัน
 ออก คือ พม่า ไทย เวียดนาม จีน ยิบุ่น ยังไม่ได้สะดวก ด้วยชาวตะวันออก
 ยังมีความรังเกียจฝรั่งอยู่ด้วยกันทั้งนั้น ความคิดของรัฐบาลอังกฤษใน
 อินเดีย ทั้งพระบงคย์พม่าเมื่อต้องทำสัญญายอมแพ้สงคราม ให้ยอม
 ให้อังกฤษไปมาค้าขายในเมืองพม่าได้ โดยสะดวก แต่เมืองไทยนั้น
 อังกฤษจะทำให้พอใจไทย ด้วยได้แผ่นดินอาณาเขตกว้างขวางออกไป ให้
 ไทยยอมให้อังกฤษเข้ามาค้าขายในเมืองไทยได้สะดวกเหมือนกัน ก็
 ทั้งระแวก ไชการเกียงแย่งทางเมืองไทยให้เรียบร้อยด้วย ความคิดที่
 อังกฤษจะยกหัวเมืองมณฑลมาแต่ตะให้แก่ไทยเพราะเหตุดังกล่าวนั้น
 ฝายทางกรุงเทพ ฯ เมื่อเดือน ๑๒ ขวอก พ.ศ. ๒๓๖๗ ครอบพิศ
 มีหนังสือเข้ามาถึงเจ้าพระยาพระคลังอีกฉบับ ๑ บอกว่าอังกฤษตีเมือง
 ตะวายได้เมื่อวันที่ ๙ กันยายน (ตรงกับวัน ๕ ๒ ๓๐ ค่ำ) แล้ว
 ตีเมืองมรวัดไทยเมื่อวันที่ ๖ ตุลาคม (ตรงกับวัน ๕ ๓ ๑๓ ค่ำ) หวังใจ
 ว่าเจ้าพนักงานไทยทรกษาเมืองต่อแดนกัน จะเป็นไมตรีกับนายทหาร
 อังกฤษทรกษาเมืองทั้ง ๒ นั้น จกหมายลดยบย่นเจ้าพระยาพระคลังยังไม่
 คอยไปจนเดือนยี่ เห็นจะเป็นด้วยไม่เชื่อถอดอัยคำครอพิศ จรรอ
 สืบสวนทางอนปรกอบทั้งครั้งก่อน.

ครนลงเดือนธันวาคม ชาวบ้านเมืองราชบุรีจับได้ทวายที่ตำบลบ้านขี้กาว
 มีอังกฤษอยู่กับตัวส่งมาคน ๑ ให้การว่าอังกฤษให้รักษากัน ต่อมา

พระยาชุมพรคุมเรือ ๘ ลำขึ้นไปจับพระม่าน้ำปากน้ำเมืองตะวาย ไทศรี
พระม่าน้ำ ๘๐ เศษ ส่งเข้ามาถึงกรุงเทพฯ ตามทะเลยพระม่าน้ำและตะวาย
ให้การยุตติคตองกันว่า อังกฤษลงมาตีไทเมืองตะวาย เมืองตะนาวศรี
และเมืองมะริดแล้ว และผู้คนในพื้นเมืองก็อ่อนน้อมยอมเข้ากับอังกฤษ
โดยมาก ที่ในกรุงเทพฯ จึงไทเชื่อว่าอังกฤษไทเมืองตะวาย เมืองตะนาว
ศรีและเมืองมะริดจริง.

ครั้นโยชอกเจ้าพระยามหาโยชายอกข้าราชการทางเมืองเมะตะมะ
คังกล่าวมาแล้วเข้ามาถึงกรุงเทพฯ เมื่อต้นเดือนยี่ (ความปรากฏใน
ท้องตราว่า) ทรงพระราชดำริเห็นว่า ลักษณะการสงครามทางเมือง
พระม่าน้ำแปรไป ไม่เหมือนกัยที่คาดไว้แต่แรก ด้วยแต่เดิมคาดว่าผู้คน
พลเมืองจะต่อสู้ ก็กลับมาเข้ากับไทยบ้าง ไปเข้ากับอังกฤษบ้าง ที่จะไป
กวาดต้อนครอบครัวพลเมืองมาโดยฐานที่เป็นข้าศึกก็ไม่สมควร จะต้อง
คิดอ่านการสงครามเมืองพระม่าน้ำเป็นอย่างอื่น แต่กำลังกองทัพเจ้าพระยา
มหาโยชาก็คงไปยั้งน้อยนัก จึงโปรดให้พระยามหาอำมาตย์แย่งกำลังที่
เกณฑ์ไว้ที่เมืองตากส่งไปสมทบเจ้าพระยามหาโยชากอง ๓ ให้เกณฑ์
กองทัพหัวเมืองขึ้นใน ให้พระยาพิพัฒน์โกษายกหนุมเจ้าพระยามหาโยชา
ไปอีกกอง ๓ แล้วเกณฑ์กองทัพจำนวนพล ๓,๐๐๐ ให้พระยาสุรเสนา
คุมเป็นกองหน้า ยกจากกรุงเทพฯ ในเดือนยี่นั้น ไปตั้งอยู่ที่แม่น้ำ
น้อยใกล้พรมแดน แล้วให้เตรียมกองทัพหลวงไว้ ในกรุงเทพฯ อีกทัพ ๓
ถ้ามีเหตุสมควรจะยกเมื่อใด จะโปรดให้เจ้าพระยาอภัยภักดี ที่สมุห
นายกลเป็นแม่ทัพใหญ่ยกออกไป และครั้งนั้นโปรดให้มีตราสั่งพระเจ้านคร

ลำปาง ควงทิพ ซึ่งเป็นผู้ใหญ่อยู่ในเจ้านายมณฑลพายัพในสมัยนั้น
ให้ศึกษาอักษรเมืองเชียงใหม่ เมืองลำพูน เกณฑ์กองทัพพวกลานนา
ไทยยกไปตีเมืองพะม่าด้วยอีกทาง ๑ แต่จะมีท้องตราสั่งเจ้าพระยามหา
โยธาและพระยาชุมพรในตอนนั้นประการใดหาปรากฏไม่ ด้วยท้องตราพระ
ราชสีห์ที่มีสำเนาในหอพระสมุด ฯ สิ้นความเพียงเท่านี้.

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๒ เกิดเหตุเมื่อกองทัพไทยไปติดต่อกับอังกฤษ

ในเดือนยี่สิบหกนั้น เจ้าพระยาพระคลังมีหนังสือถึงครอเพิททเมือง
สิงคโปร์ฉบับที่ ๓ คอยหนังสือกลับมาเมื่อเดือน ๑๒ ว่าได้นำความ
ในหนังสือนั้นกราบบังคมทูลฯ แล้ว มีพระราชโองการดำรัสว่า ทรงยินดี
ที่อังกฤษทำสงครามกับพม่า เพราะพม่าเป็นศัตรูกับไทย แต่ฝ่าย
อังกฤษนั้นมาทางไมตรีกับไทย การที่ไปมาค้าขายถึงกันก็เจริญขึ้น
เสมอ ขอทครอเพิทแจ้งมาในหนังสือว่า ถ้าหากไทยไปช่วยรบพม่า
อังกฤษจะมีความยินดีนั้น บัดนี้ได้โปรดให้ยกทัพออกไปช่วยรบพม่า
แล้ว และธรรมเนียมแต่ก่อนมา ถึงขี้เคยโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธา
คุมกองทัพมอญยกไปกระแจะด่าน กองทัพเคยเข้าไปทำลายค่ายคูค่าย
ของพม่าถึงในแดนเมืองเมะตะมะ เมืองมะริค เมืองทะวาย เมืองตะนาว
ศรี และจับเอาผู้คนมาตามหวังจะทราบความคิดพม่าว่าเตรียมทัพ
ศึกจะยกมารบพุ่งเมืองไทยอย่างไรบ้าง บัดนี้ได้ทรงทราบว่ากองทัพ
อังกฤษตั้งอยู่ที่เมืองว่างกุง จึงมีรับสั่งให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพ
ไปยังเมืองเมะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธาออกมาว่า กองทัพอังกฤษ
หาได้ตั้งอยู่เมืองเมะตะมะไม่ สืบไต่ความว่ายกไปทางเมืองหงสาวดี
บ้าง ยกลงมาทางเมืองทะวายบ้าง ครั้นเมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่ในกรุงเทพฯ
ทราบความว่าอังกฤษตีเมืองทะวายเมืองมะริคแล้ว แต่ส่วนเจ้าพระยา
มหาโยธาออกมาว่า ยังหาทราบความจากแม่ทัพอังกฤษว่าการที่รบพุ่ง

กับพระม่านเป็นอย่างไรไม่ จึงโปรดให้มีหนังสือมายังครอเฟ็ดจะไต่ขอกไป
ยังแม่ทัพอังกฤษให้ทราบว่าไต่ โปรดให้กองทัพออกไปช่วยอังกฤษแล้ว

แต่หนังสือเจ้าพระยาพระคลังขณะนั้นค้างอยู่ในกรุงเทพฯ ๗ ๖ ด้วยติด
ฤดูมรสุม ไม่มีเรือไปเมืองสิงคโปร์ จนเดือน ๕ จึงได้ฝากเรือกำปั่น
อังกฤษออกไปถึงครอเฟ็ด

ความปรากฏในจดหมายเหตุอังกฤษว่า เมื่อในเดือนยี่วอกนั้น
เจ้าพระยามหาโยธามีหนังสือไปยัง เซอร์ อาชิลด์ แคมป์เบลแม่ทัพ
อังกฤษคณะ ๑ ว่าสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนครราชสีมาได้ทราบว่า
อังกฤษรบกับพระม่าน จึงโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพมีจำนวน
พล ๓๐,๐๐๐ ไปจากเมืองกาญจนบุรี เพื่อจะได้ช่วยอังกฤษรบพระม่าน
เพราะพระม่านเป็นศัตรูของไทย แต่อังกฤษได้มีทางไมตรีกับกรุงศรี
อยุธยาช้านาน เจ้าพระยามหาโยธายกมาถึงเมืองเตรินทรายว่า
อังกฤษได้ไต่เมืองเมะตะมาแล้ว ถ้าอังกฤษจะต้องการให้ ไทยช่วยรบ
พระม่าน ก็จะให้กองทัพหน้าของเจ้าพระยามหาโยธาที่ไต่ ไปตั้งอยู่ริมน้ำใน
แขวงเมืองเมะตะมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกไปสมทบกับกองทัพอังกฤษ
ทางพระราชไมตรีจะไต่ถาวรวิวัฒนาการสืบไป

ในหนังสือเจ้าพระยามหาโยธาถึงแม่ทัพอังกฤษ มีเนื้อความกล่าว
ต่อไปว่า ซึ่งอังกฤษได้ไต่เมืองเมะตะนั้น ขอให้ช่วยพิทักษ์รักษา
รักษาอารามและพระสงฆ์สามเณร กับทั้งทำนุบำรุงพวกมอญอันเป็นไพร่
บ้านพลเมืองด้วย เพราะเหมือนกบเป็นพ้องของเจ้าพระยามหาโยธา

เหตุด้วยร่วมชาติอันเดียวกัน พวกมอญทั้งปวงได้ถูกพระมอญชัมหมแห่ง
 มาชานานักแล้ว จนต้องพากันหลบหนีเข้าไปอยู่ในกรุงสยามเป็นอัน
 มาก ได้ฟังพระบรมโพนธิสมภารสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวณกรุงเทพฯ
 ทรงพระกรุณาชบเลี้ยงทำนบารุง จึงได้เป็นสุขพ้นจากความยากแค้น
 อนึ่งแต่ก่อนมา เมื่อดงเคียนอายเคียนยี่ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว
 ณกรุงเทพฯ เคยโปรดให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพเข้ามาในแดน
 พระมอญ ได้มาจับพระมอญรามัญและทวายไปทุกปี แต่เมื่อมาทราบใน
 คราวนี้ว่าอังกฤษได้เมืองเมะตะมะ เจ้าพระยามหาโยธาเห็นแก่ทาง
 พระราชไมตรีที่ได้มีมากยอังกฤษชานาน จึงมิได้ให้ตั้งด่านกักทาง
 และตรวจจับผู้คนดังแต่ก่อน ฝ่ายอังกฤษก็ขอย่ำให้กตชกขิงไพร่บ้าน
 พลเมืองที่ไปมายังเมืองเมะตะมะ เพราะราษฎรมีความปรารถนาจะไป
 ค้าขายที่เมืองเมะตะมะมีอยู่เป็นอันมาก ความตกลงมาทางนี้โดยความ
 สติยสุจริต หาเป็นอุปายหลอกลวงอย่างใดไม่ แต่ไปถ้ำชาวเมือง
 เมะตะมะ เมืองทวาย และเมืองมะริด ประสงค์จะมาก้าขายทางแดนไทย
 ขอย่ำให้อังกฤษห้ามปราม ฝ่ายเจ้าพระยามหาโยธาก็จะไม่ห้ามปราม
 ราษฎรทางแดนไทยที่จะไปมาก้าขายยังหัวเมืองทองกฤษตั้งรักษา อาณา
 ประชาราษฎรจะได้อยู่เย็นเป็นสุข ทางพระราชไมตรีสองพระนครก็จะได้
 สันติขงชนกว่าแต่ก่อน

อนึ่งเจ้าพระยามหาโยธาได้ยินว่า กองทัพอังกฤษได้เมืองร่างกุ้ง
 แล้ว ขอนจริงดาอย่างไร ทั้งได้ยินว่าอังกฤษได้รบพุ่งมีชัยชนะพระมอญ
 ก็หลายครั้งแล้ว การสงครามเคียนขมเป็นอย่างไรกัน ขอให้แม่ทัพ

อังกฤษแจ้งมาให้ทราบด้วย ถ้าหากว่าอังกฤษจะยกกองทัพขึ้นไปตั้งจะ
 ขอให้ยกผู้ถือหนังสือให้รีบกลับมาโดยเร็ว จะไต่ยกเข้าไปกราบ
 บังคมทุก ๆ วันกรุงเทพฯ แล้วจะไต่ยกไปรพุงเอาชัยชนะพระม่าน้ำศักดิ์
 ให้จงได้ หนังสือมาเมื่อวันที่ แรม ๑๓ ค่ำวอถกศก จุล
 ศักราช ๑๓๘๖ หนังสือฉบับนี้เจ้าพระยามหาโยธาให้ขุนหมื่น ๓ คนถือไป
 จากเมืองเทวัน

ในจดหมายเหตุอังกฤษ มีสำเนาหนังสือนายทัพไทยอีกฉบับ ๓
 ไม่ปรากฏนาม เข้าใจว่าเห็นจะเป็นพระยาสุรเสนา มืดนายทหาร
 อังกฤษที่รักษาเมืองทวายเมื่อเดือน ๓ ในข้อออกนั้น ความว่าซึ่งมี
 หนังสือถือว่าเข้ามาว่า ไทยออกไปจับชาวเมืองทวายและเมืองมะริดเข้า
 มากกว่าร้อยคนนั้น ขอนเป็นทวยประเพณีมาแต่ก่อนทุกของตะเวนค่าน
 เคยเข้ามาจับคนในแดนพระม่าน้ำมาเสมอ พวกตะเวนค่านไม่ทราบว่า
 อังกฤษมาได้เมืองทวายและเมืองมะริด จึงไต่ไปจับทวายมาประมาณ
 ๑๕ คน และส่งเข้าไปยังกรุงเทพฯ คนเหล่านั้นก็ไต่รับความทำนุบำรุง
 เป็นอันดี ครั้นที่ในกรุงเทพฯ ทราบว่าเมืองทวายและเมืองมะริด
 อังกฤษได้ไต่แล้ว เห็นแก่ทางพระราชไมตรีทมิทของอังกฤษ จึงไต่ปล่อยคน
 เหล่านั้นกลับมายังบ้านเมือง และให้ถือหนังสือมายังนายทัพอังกฤษทวย
 ฝ่ายเซอร์ อาชิลด์แคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษ เมื่อทราบว่ามีคน
 ถือหนังสือไปจากเจ้าพระยามหาโยธา จึงให้มารับผู้ถือหนังสือไปที่เมือง

ร่างกุ้ง ครั้นแปลหนังสือทราบความแล้ว จึงให้นายพันโทสมิตลงมา
 รักษาเมืองเมาระตมะ และให้เป็นผู้พดจากข้เจ้าพระยามหาโยธา แล้ว
 เซอร์ฮาซัลต์แคมป์เบล มีใบขอกไปยังรัฐบาลอังกฤษทอนเคีย ว่าเกี่ยว
 มือกองทัพไทยยกไปแล้ว เซอร์ฮาซัลต์แคมป์เบลคิดจะว่ากล่าวกับ
 กองทัพไทยให้ยกจากเมืองเมาระตมะขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี แล้วให้ไทย
 ตเมืองพะม่าค่อขึ้นไปทางเมืองตองอออกทาง ๑ ให้ทำการศึกค่อกับ
 กองทัพอังกฤษทยกขึ้นไปทางแม่น้ำเอราวดี เป็น ๓ ทางด้วยกัน และจะ
 ขอให้ ไทยแบ่งโคสำหรับฆ่ากินเป็นอาหารและพาหนะมาช่วยกองทัพอังกฤษ
 ที่จะยกขึ้นไปทางข้างบ้านซ้ายของกองทัพไทยด้วย.

ส่วนนายพันโทสมิต ซึ่งแม่ทัพอังกฤษให้มาเป็นผู้พดจากข้เจ้า
 พระยามหาโยธานัน เมื่อไครรับคำสั่งแล้วก็พาผู้ถือหนังสือของเจ้าพระยา
 มหาโยธาออกจากเมืองร่างกุ้งมาถึงเมืองเมาระตมะเมื่อปลายเดือน ๓ แล้ว
 ทำหนังสือตอบให้ขุนหมื่นตองอกลับไปข้เจ้าพระยามหาโยธาว่า เซอร์ฮาซัลต์
 แคมป์เบลแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษไครรับหนังสือทราบความทุกประการแล้ว
 ให้เราผู้รักษาเมืองเมาระตมะตอบมาว่า อังกฤษกับไทยและมอญทั้ง ๓
 ชาตินักเป็นมิตรไมตรีกันมาช้านาน ความขอนแม่ทัพใหญ่ก็ทราบ
 อยู่แก่ใจ จึงมีความยินดีพอใจนักที่ทางไมตรีนี้จะมั่นคงยั่งยืนไปใน
 ครองนี้.

ในหนังสือที่นายพันโทสมิตถึงเจ้าพระยามหาโยธากล่าวความค่อไป
 ว่า รัฐบาลอังกฤษทอนเคียมีความประสงค์แต่จะเป็นไมตรีกันกับประเทศ
 ที่ใกล้เคียงอยู่เป็นนิจ มิไต่ก่อเหตุการณอื่นใดแก่พะม่า แต่พะม่า

ควรช่วยกันรพพ่วงปรายปรามพระม้าด้วยประการอย่างใดก็ เราจึงได้พา
ผู้ถือหนังสือของท่านลงมายังเมืองเมาระตมะ (แล้วให้ถือหนังสือฉบับนั้น
มายังท่าน)

เราขอเชิญให้ท่านผู้เป็นแม่ทัพมาพบปะกับเรา เพื่อจะได้ปรึกษา
หารือการงานให้ เป็นประโยชน์ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ถ้าหากว่าความที่
ปรึกษาหารือกันขอใดจะต้องขอกไปหาหรือผู้ใหญ่ ก็จะได้รีบขอกไปหาหรือ
ตามสมควรแก่การ.

เราขอถวายพรแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ขอให้พระองค์ทรง
พระเจริญสุข และขอให้พระราชอาณาจักรของพระองค์มีความเจริญ
มั่นคง และขอให้ราชวงศ์กษัตริย์มอญแต่ก่อนกลับใต้ คุ้มครองครอง
รามัญประเทศดังแต่ก่อน เทอญ

ในที่สุดเราขอให้ท่านวางใจในการที่จะทำสงครามต่อไปนี้ ถ้ามี
เหตุการณ์อย่างใดที่อังกฤษจะช่วยเหลือออกหนุนไทยได้ คงจะช่วยเหลือทุก
ประการ หนังสือมาฉวนวันที่ ๖ มีนาคม คริสต์ศก ๑๘๒๕ (ตรงกับ
วัน ๓๑ ค่ำ ขวอก พ.ศ. ๒๓๖๗)

เจ้าพระยามหาโยธาได้รับหนังสือนายพันโทสมิท จึงแต่งให้
จมนราชามาตย์ปลัดกรมตำรวจกับพระยาพระราม ซึ่งเป็นบุตรคนใหญ่
ของเจ้าพระยามหาโยธา ถือหนังสือตอบไปยังนายพันโทสมิท.

ความในหนังสือเจ้าพระยามหาโยธาว่า มีความยินดีที่ได้รับหนังสือ
ของนายพันโทสมิท และได้รีบขอกข้อความเข้าไปยังเสนาบดีกรุงเทพ ฯ
ให้กราบบังคมทูลพระกรุณาแล้ว.

เราผู้เป็นแม่ทัพมาจากกรุงศรีอยุธยาที่ทราบความอยู่ชัดเจน ว่า
อังกฤษยกมอญไค้เป็นไมตรีกันมาตั้งแต่ครั้งกรุงหงสาวดีรุ่งเรืองอยู่แต่
ครั้งโบราณ หวังว่าถ้ารบชนะศัตรูในครั้งนั้นแล้ว เมืองรามัญก็จะ
กลับรุ่งเรืองดังแต่ก่อน พวกมอญก็จะพากันขอยุคนายพันโทสมิท
ทดลองไปช่วยลูกและหลาน เพราะมอญมิได้รู้ข้อตกลงต่อท่านผู้ที่มี
พระคุณเลย.

ขณะนี้เราตั้งอยู่ที่เมืองเตริน ยังห่างไกล จะไปพบปะปรึกษาหารือ
กันถึงความประสงค์ของท่านยากนัก เราหมายจะยกเข้าไปตั้งที่บ้าน
กระนะในไม่ช้า แต่ข้านี้ไค้แต่งให้จมนราชามาตย์นาย ๓ กับพระยา
พระรามผู้เป็นบุตรของเรากันนาย ๓ ถัดหนึ่งสัปดาห์จะมาแทนตัวเราก่อน
ด้วยจะใคร่ทราบว่าท่านจะประสงค์ให้กองทัพกรุงศรีอยุธยาไปที่ไหน
เมื่อเวลาใด (ขอให้แจ้งความให้เราทราบด้วย) สิ้นเนื้อความใน
จดหมายท่าน.

จมนราชามาตย์กับพระยาพระรามไปถึงเมืองเมะตะมะ นาย
พันโทสมิทก็ต้อนรับเลี้ยงดูอย่างแขกเมืองที่ส่งศึกก็ ครั้นไค้ทราบความ
ในจดหมายของเจ้าพระยามหาโยธาแล้ว จึงไค้ถามจมนราชามาตย์
และพระยาพระรามต่อไปถึงความคิดของเจ้าพระยามหาโยธาที่จะรบพุ่งพะม่า
ทั้ง ๒ นายบอกว่ากองทัพไทยคอยจะรบพุ่งพะม่าอยู่ ถ้าอังกฤษจะให้ไป
ช่วยรบทางไหนก็จะไป สุดแต่ให้ไค้ทำแก่พะม่าให้ย่อยยับไปแลเป็น
ประมาณ แต่เจ้าพระยามหาโยธาหมายว่าจะลงมาพบกับนายพันโทสมิท

เอง ขอให้คอยพกจากข้เจ้าพระยามหาโยธาให้ตกลงกันเถิด นายพันโท
สมิท ตามต่อไปถึงที่ระให้ กองทัพไทยยกขึ้นไปตีเมืองตองอทางเมือง
หงสาวดี วัฒนราชามาตย์กับพระยาพระรามตอบว่า ถ้าจะให้กองทัพไทย
ยกไปทางนั้น อังกฤษจะต้องเอาเรือรบกองทัพตอนที่ข้ามแม่น้ำสาละวิน
ที่เมืองเมะตะมะ และจะต้องจ่ายเสบียงอาหารให้ นายพันโทสมิท
ว่าเสบียงอาหารต้องกฤษฎไ้ไว้จากพระมัทเมืองเมะตะมะมีถมไป เรือ
ที่จะส่งกองทัพก็มีมาก และจะจัดที่สำรองไว้สำหรับกองทัพไทยจะได้มา
พักอยู่ที่ในเมืองเมะตะมะด้วย ครั้นพกจากนั้นแล้ว วัฒนราชามาตย์
พระยาพระรามพกอยู่ที่เมืองเมะตะมะได้ ๒ วันก็ลาภกลับมา.

ครั้นต่อมาถึงวันที่ ๑๒ มีนาคม (ตรงกับวัน ๗ ค่ำ) นาย
พันโทสมิทได้ทราบจากพวกราษฎรว่า กองทัพไทยยกกลับไปเสีย
หมดแล้วก็ตกใจ ให้เที่ยวหาผู้ที่เคยไปมาอยู่กับไทยมาสืบถามก็เล่า
กันต่าง ๆ อย่างคนว่าเห็นแม่ทัพนายกองถึงเคียงกันแล้วก็ยกกองทัพ
กลับไป บางคนว่าได้ยินว่าที่ในกรุงเทพ ฯ สงสัยว่าเจ้าพระยา
มหาโยธาจะมาพึ่งอังกฤษ โดยประสงค์จะครองเมืองหงสาวดี จึงเรียก
กองทัพกลับไปเสีย บางคนก็ได้ยินว่าที่ในกรุงเทพ ฯ เปลี่ยน
รัชกาลแล้วเกิดจลาจล กองทัพจึงต้องยกกลับไป.

ครั้นถึงวันที่ ๑๓ มีนาคม (ตรงกับวัน ๑๐ ค่ำ) นายพันโทสมิท
ให้เรียกหมายของเจ้าพระยามหาโยธานีไปอีกฉบับ ๓ ความว่าขอให้
นายพันโทสมิทที่ไ้ก่อนรับพระยาพระรามผู้บุตร ทั้งที่จะรับเรือและ
เสบียงอาหารให้กองทัพนั้น เจ้าพระยามหาโยธาได้คิดอยู่ว่าจะลงไป

พบกับนายพันโทสมิทในวันแรม ๓๑ ค่ำ เดือน ๔ จะไต่ข้อมูรุษหาหรือกัน
ด้วยราชการทัพ แต่เกี่ยวข้าหลวง^(๑) เชิญต้องตรามาจากกรุงเทพ ฯ
ว่าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า จวนจะถึงฤดูฝนแล้ว ถ้า
รชช้ำไปจนฝนตกชุก กองทัพก็จะกลับไม่ไต่ข้อมูรุษทางบกทางเรือ ผู้คน
ก็ไม่ได้ทำไร่นา จึงโปรดให้หากองทัพกลับคืนไปกรุงเทพ ฯ เจ้าพระยา
มหาโยธาไม่อาจจะขยับสิ่ง จึงต้องเลิกทัพกลับไป แต่ถ้าหากมี
เหตุการณ์เกิดขึ้นอย่างใด ที่นายพันโทสมิทมีความประสงค์จะพุดา
ให้ ถึงเจ้าพระยามหาโยธา ก็ขอให้แต่งคนถือหนังสือไปส่งยังท่านเมือง
ไตรโยคฤาเมืองกาญจนบุรี ให้กองมอญที่รักษากันรบไปเกิด.

อนึ่งแต่คนไป ถ้ามอญก็ศึกษาไทยก็ศึกษา ทั้งอยู่ในพระราชอาณาเขต
(สยาม) จะมีกิจธุระออกไปถึงเมืองเมาระตมะ ขอให้อังกฤษช่วย
สงเคราะห์ด้วย ถ้าหากคนของอังกฤษจะมีกิจธุระเข้ามาในพระราช
อาณาเขต ฝ่ายไทยจะเป็นธุระให้เหมือนกัน ทางพระราชไมตรี
จะมั่นคงสนิทสนมยิ่งซึ้งกว่าแต่ก่อน ไต่ส่งงากิ่งค้ ๓ กีบขมมาให้
นายพันโทสมิทด้วย ขอให้มีความเจริญยิ่ง ๆ เถอญ สิ้นความใน
หนังสือเจ้าพระยามหาโยธาเท่านั้น.

นายพันโทสมิทได้รับหนังสือเจ้าพระยามหาโยธา เข้าใจว่ากองทัพ
กลับมาจากในกรุงเทพ ฯ เปลี่ยนรัชกาล แล้วเกิดเหตุจลาจลขึ้น
จึงมีใบบอกเล่าเหตุการณ์ทั้งปวงไปยังแม่ทัพอังกฤษ และแสดงความ
เสียใจว่า การจวนจะสำเร็จประโยชน์อยู่แล้ว นามิเหตุเกิดขัดขวาง
ขึ้นเสีย.

(๑) คำว่าข้าหลวง อังกฤษไปแปลเป็นเสนาบดี

อันมูลเหตุที่เจ้าพระยามหาโยธาเลิกทัพกลับมาครั้งนั้น ที่จริง
 เกิดเพราะกองทัพอังกฤษที่ตั้งอยู่เมืองมะริคเจ็ยเรือกองทัพพระยาชุมพร
 (ชุย) เมื่อเดือนมีนาคม มีเรือรบปรากฏอยู่ในโขกนายพันตรีพริทผู้บังคับ
 ทหารอังกฤษที่รักษาเมืองมะริค ก็ตั้งทักกล่าวในหนังสือเสนาบดีไทย
 มติของอังกฤษประกอบด้วย ใ้ความเป็นยุคคึกนี้ คือ

เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ นายพันตรีพริทคุมทหารอยู่ที่รักษาเมืองมะริค
 ได้ทราบความว่ามีกองทัพเรือของไทยไปเที่ยวค่อนเจ็ยคนในแขวงเมือง
 มะริค จึงแต่งให้นายร้อยโท เทรเวอ คุมทหารลี้ภัยลงเรือไปสืบความ
 ไปพบเรือรบไทยอยู่ห่างเมืองมะริคทางสัก ๓ ชั่วโมง เป็นเรือขนาดใหญ่
 มีปืนเขียงศัลลาระ ๒๐ จนถึง ๘๐ กั้นเขียงอยู่ด้วยกันประมาณ ๓๐ ลำ นาย
 ร้อยโท เทรเวอ จึงให้ยกธงอังกฤษ ก็ชิงชาวจีนเป็นสัญญาณ เรือรบไทย
 ก็ยกธงตอบแล้วรออยู่ นายร้อยโท เทรเวอไปพบนายทัพไทย (คือ
 พระยาชุมพร ชุย) จึงบอกว่าเมืองมะริคของอังกฤษก็ไ้แล้ว ผู้คน
 พลเมืองนับว่าเป็นคนของอังกฤษ ๆ ก็ไทยก็เช่นมิตรกัน ขอให้ปล่อย
 พวกชาวเมืองมะริคที่ขมมานั้นเสีย นายทัพไทยจึงแจ้งว่าเมื่อยกไปไม่
 ทราบว่าอังกฤษค้ไ้เมืองมะริค จึงไ้เรียกผู้คนไทยสำคัญว่าเป็นพวก
 พระมาชาศักดิ์ ฟุ้งนี้จะแวะไปที่เมืองมะริคแล้วปล่อยคนที่ขมมาให้ตาม
 ประสงค์ ครั้นวันรุ่งขึ้นนายทัพไทยก็ไปแวะที่เมืองมะริค มีเรือรบ
 ไปด้วย ๘ ลำ บอกว่าออกสักวัน ๓ พอเรือมาถึงพร้อมกันแล้ว จะปล่อย
 ระเบิดให้หมดทั้ง ๔๐๐ ที่ไ้มา แต่จะขอหนังสือสำคัญของผู้รักษา

เมืองมริคไปท่วย จะไต่ขอกเข้าไปยังกรุงเทพ ฯ ให้ทราบว่า เพราะ
อังกฤษได้เมืองมริคเสียแล้ว กองทัพยกมาจึงมิได้ทำแก่ชาวศึก
ไต่ทั้งคำสั่ง นายพันตรีฟริทริชว่าเมื่อกองทัพไทยปล่อยชะเลยให้หมด
แล้วจะทำหนังสือสำคัญให้ตามประสงค์ นายทัพไทยพักอยู่ที่เมืองมริค
๓ วัน มีเรือรบตามมาอีก ๓ ลำ ไต่ปล่อยชะเลยให้อังกฤษแต่ ๘๐ คน
นายพันตรีฟริทริชให้ ไปบอก ว่า ที่นายทัพไทยรีบไว้นั้นและไม่ได้จริงทั้ง
สัญญาอย่างนั้นไม่พอใจเลย (ข้าพเจ้าเข้าใจว่าเห็นจะใช้ภาษาขู่เข็ญ
ทวยกายอย่างไร อันไม่น่าพึงใจ) ในคำวนั้นพื่อนำชนเรือรบไทย
ก็ออกไปจากเมืองมริคหมด ขณะนั้นพื่อนำเรือรบมาถึง นาย
พันตรีฟริทริชให้ทหารลงเรือโยคของกำปั่นรบ กยทั้งเรือในพนเมือง
ออกเที่ยวคึกคักตามแต่เป็นเวลากลางคืนก็หาพบเรือรบไทยไม่ ต่อมาวันหลัง
พวกทหารอังกฤษที่เที่ยวคึกคักตามไปพบเรือกองทัพพระยาชุมพรพลัดอยู่
๒ ลำ จึงจับเรือและคนทั้งนายไพร่ที่อยู่ในเรือนั้นรวมจำนวน ๑๔๕ คน
มีพระเทพไชยบริรักษ์ผู้รั้งเมืองท่าแสะเป็นหัวหน้า เขาไปจำไว้ที่เมือง
มริค ว่าถ้าไทยส่งชะเลยชาวเมืองมริคคืนให้หมดเมื่อใด จึงจะปล่อย
ไทยที่จับไว้ให้กลับมามี

เรื่องราวเหตุการณ์บรรยายมานั้นเป็นคำข้างฝ่ายอังกฤษกล่าว แต่
ที่พระยาชุมพรบอกเข้ามากรุงเทพ ฯ นั้น ว่าพระยาชุมพรคุมกองทัพเรือ
ไปลาดตระเวนที่เมืองมริคเมืองทรวายและเมืองตระนาวศรี เมื่อไปถึง
เขตต์เมืองมริค พบเจ้าพนักงานฝ่ายอังกฤษ บอกว่าขอให้แวะที่
เมืองมริค พระยาชุมพรก็ไต่แวะไปตามประสงค์ อังกฤษผู้เป็น

นายใหญ่ทรกษาเมืองมริคกัคโคอนรบโดยทางไมตรี ครั้นลามจากเมืองมริคแล้ว พระยาชุมพรแล่นเรือจะกลับมาย่านเมือง มาถึงกลางทางพบพวกชาวเมืองมริคที่พาครอบครัวหนีกองทัพองกฤษมา (๑) ว่าสมัคจะเข้ามาอยู่กับญาติพี่น้องที่ใด เข้ามาอยู่ในพระราชอาณาเขตต์แต่ก่อนแล้ว พระยาชุมพรจึงรบครัวเหล่านั้นมาด้วย อังกฤษให้ทหารลงเรือรบ ๔๐ ลำตามมาจนในแดนไทย เอาขึ้นระดมยิงเรือกองทัพพระยาชุมพรที่ล้าหลังอยู่ จับเรือไป ๖ ลำ กับทั้งผู้คนนายไพร่ในเรือนั้นรวม ๓๔๕ คน โยบอกพระยาชุมพรเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ ในคืนเดือน ๓ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ได้ทรงทราบข่าวทางกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา ว่าได้ไปพบปะปรองคองกับอังกฤษ เห็นอังกฤษยังอาจจับเรือและผู้คนกองทัพไทยทางเมืองชุมพรที่ทรงชกเคือง จึงโปรดให้มีทูตตราให้หากกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา กลับมาเสียจากเมืองเมะตะมะ ฝ่ายข้างอังกฤษเมื่อความทราบไปถึงอินทีย ว่ามีกองทัพไทยออกไปกวาดครัวที่เมืองมริค และกองทัพไทยที่ยกออกไปเมืองเมะตะมะเลิกทัพกลับมาเสีย ลอดข้อมเฮลส์ก็ชักใจมีหนังสือสั่งมาว่า อย่าให้ชวนชวายเป็นไทยช่วยเหลือต่อไปอีกเลย ในครั้งนั้นการที่ว่าไทยกับอังกฤษจะช่วยกันรบพระม้าเกอยจะเลิกกันไปเสีย

(๑) ในจดหมายเหตุอังกฤษว่า มีกรมการเมืองมริคคน ๑ เรียกชื่อว่า ไชระมุละก็ อยู่ในพวกที่พระยาชุมพรเอาตัวมาด้วย.

คราว ๓ แต่เซอร์อาชิวล์ต์แคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษเห็นพม่ายังมีกำลัง
มากนัก อยากได้กองทัพไทยไปถ่วงกำลังพม่าไว้อีกทาง ๓ ตามที่
ได้คิดไว้แต่เดิม จึงชี้แจงตอบไต่รัฐบาลอินเดียขอให้คงคิดอ่านเอา
กองทัพไทยไปช่วยอีกต่อไป.

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๗ สมานไมตรีกับอังกฤษ

เจ้าพระยามหาโยธาธิบดีมาลงกรุงเทพฯ ๑ เมื่อเดือน ๕ ระยะเวลา
พ.ศ. ๒๓๒๘ ก่อนงานพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า
นภลัย กรายบังคมทูลแด่สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เจ้าเมืองกรมการ
และราษฎรพากันนิมนต์ที่กองทัพไทยยกออกไป และที่อังกฤษต้อนรับ
กองทัพโดยไมตรีให้ตรงทราบ ๑ และต่อมาไม่ช้าในปลายเดือน ๕ นั้น
นายพันโทสมิทผู้รักษาเมืองเมะตะมะมีหนังสือมาแจ้งเจ้าพระยามหาโยธา
ให้กรมการมอญ ๓ คนถือมาส่งที่ด่าน หนังสือฉบับนั้นห้ามสำเนาปรากฏ
อยู่ในจดหมายเหตุอังกฤษที่ไต่ถามไม่ แต่เข้าใจความได้ โดยสำนวน
หนังสือที่ตอบไปว่า เซอร์ราชซิลค์แคมป์เบลแม่ทัพอังกฤษ ให้นาย
พันโทสมิทชี้แจงเรื่องเหตุการณ์ทางเมืองมริคตามรายงานของนายพันตรี
พริทท์กล่าวมาแล้ว และกล่าวโทษพระยาชุมพรว่าละเมิดคำสั่งของ
รัฐบาลไทย ไปจับผู้คนเป็นชะเลเยแต่โดยผลการผิดกัที่เสนาบดีและ
เจ้าพระยามหาโยธาได้สัญญาไว้แต่ก่อน แต่ขอย่าให้เหตุการณ์เพียง
เท่านั้นทำให้ชื่นชมองทางไมตรีที่เจ้าพระยามหาโยธาได้มีกับอังกฤษ ๑
คอยฟังอยู่ว่า เจ้าพระยามหาโยธาจะคิดอ่านในเรื่องราชการทัพต่อไป
ประการใด ขอให้แจ้งความไปให้ทราบ.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทราบความตามที่กล่าว
มา จึงมีรับสั่งให้สอบถามพวกครัวเมืองมริคที่พระยาชุมพรส่งเข้ามา

ก็ได้ความสมจริงว่า พวกครวทสมัคมาเองมีน้อย ที่พระยาชุมพร
กวาดต้อนเขามาแน่นมาก เกิดเหตุขึ้นเพราะพระยาชุมพรละเมิดท้องตรา
ที่ได้ส่งไปครั้งหลัง ก็ทรงพระพิโรธ ค้ำรัสสั่งให้ถอดพระยาชุมพร (ชุย)
เสียจากตำแหน่ง แล้วเอาตัวเข้ามาจำไว้ในกรุงเทพ ฯ.

ส่วนการสงครามในเมืองพะม่า ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าช่วย
อังกฤษรบพะม่าต่อไปจะเป็นประโยชน์แก่ราชการ ก็ควรจะเพิกเฉยเสีย
จึงโปรดให้เรียกตัวกรมการมอญตอหนึ่งสี่ของนายพันโทสมิทเข้ามา
ยังกรุงเทพ ฯ ทั้ง ๓ คน ให้ไต่ถามข้อราชการทางเมืองพะม่าจนสิ้น
กระแสความแล้ว โปรดให้เจ้าพระยามหาโยธามีหนังสือตอบนายพันโท
สมิทไปฉบับ ๑ และให้เสนาบดีมีหนังสือถึง เซอร์ฮาซิบด์ คัมป์เบล
แม่ทัพอังกฤษด้วยฉบับ ๑ มอบให้กรมการมอญถอยกลับไป.

ในหนังสือเจ้าพระยามหาโยธามีเนื้อความว่า ไต่ถามหนังสือที่มีมา
ทราบความทุกประการแล้ว ตั้งแต่เจ้าพระยามหาโยธากลับมาถึง
กรุงเทพ ฯ ก็ยังคิดถึงทางไมตรีที่ได้มีกับอังกฤษ และยังคงจะไปช่วย
รบพะม่าอยู่เสมอ เรื่องผู้คนทางเมืองมรวิกนั้น ที่จริงเคยไปมาหาญาติ
พี่น้องที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาเสมอ ทว่ากองทัพเมืองชุมพรไปกวาด
ครัวมา เจ้าพระยามหาโยธาก็หาได้ทราบความไม่ ฟังได้ทราบเมื่อ
นายพันโทสมิทมีหนังสือบอกมาครั้งนั้น จึงได้นำความขึ้นเรียนเสนาบดี
และเอาหนังสือที่มีมาเสนอให้ทราบด้วย ท่านเสนาบดีมีบัญชาว่า ซึ่งนาย
พันโทสมิทมีหนังสือมาทงนเพราะเห็นแก่ไมตรี ถ้าเช่นนั้นทางพระราช
ไมตรีในระวางกรุงเทพ ฯ กับอังกฤษก็จะถาวรวิวัฒนาการสืบไป ท่าน

จึงสั่งให้แยกกรมการผู้ถือหนังสือเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อฉนวนเดือน ๖
แรม ๓ ค่ำ ปรากฏสัปดาห์ จุลศักราช ๑๑๘๗ ใต้ถามข้อราชการแล้ว
เลี้ยงดูและให้เงินตราเผ่าเสื่อเงินยี่บาทเห็นจรวงวัลทั้ง ๓ คน.

ในหนังสือกล่าวต่อไปว่า เมื่อก่อนที่เจ้าพระยามหาโยธาจะได้รับ
หนังสือของนายพันโทสมิท ก็มีพวกชาวเมืองมรวิตได้ร้องต่อท่าน
เสนาบดีว่าจะขอกลับไปบ้านเมือง ท่านเสนาบดีจึงมีบัญชาให้ประกาศ
แก่บรรดาพวกชาวเมืองเมะตมะ เมืองทะวาย เมืองตะนาวศรี และเมือง
มรวิต ที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ อนุญาตว่าแล้วแต่ใครจะสมัครกลับไป
บ้านเมืองก็จะอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็ตามใจ แต่ก่อนมาพวกชาวเมือง
เมะตมะที่ไ้เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มีความประสงค์จะกลับไปเยี่ยมญาติ
พี่น้องที่เมืองเมะตมะก็มี พวกที่อยู่ในเมืองเมะตมะประสงค์จะเข้ามา
เยี่ยมญาติพี่น้องที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็มี แต่ไม่มีใครกล้าไปมาหากัน ด้วย
เกรงพระม้าจะจับมกคช ตั้งแต่เจ้าพระยามหาโยธาขกกองทัพไปตั้งอยู่
ที่เมืองเตริน ได้มีหนังสือไปถึงแม่ทัพใหญ่ฝ่ายองถฤษที่เมืองร่างกุ้ง
และได้พูดจาเป็นทางไมตรีกันมา ราษฎรทั้งสองฝ่ายก็ได้ไปมาค้าขาย
ถึงกันโดยสะดวก แต่นายทัพนายกองบางคนก็ยังค้ำขันใจเอาผู้คนมา
ด้วยเข้าใจว่าจะไ้ย่ำเห็นใจความชอบอย่างเมื่อทำสงครามกับพระม้าครั้ง
ก่อน ๆ ด้วยเหตุนี้ท่านเสนาบดีจึงให้ประกาศให้แล้วแต่ใจไพร่สมัคร ใคร
จะมาหาจะกลับไปก็ไม่ขัดขืน บัดนี้มีผู้สมัครจะกลับไปทั้งชายหญิงเด็ก
ผู้ใหญ่รวม ๓๐๕ คน เจ้าพระยามหาโยธาจึงได้มอบให้กรมการผู้ถือ

หนังสือพากลับไป และใ้หม่อมหนังสือท่านเสนาบดีมีด้วยชื่อราชการ
ถึงแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษ ให้กรมการมอญถือไปอีกฉบับ ๓.

ในท้ายหนังสือว่า ส่วนเรื่องราชการที่พินันขออย่าให้อังกฤษมี
ความวิตกในข้อใดข้อหนึ่งเลย กรุงเทพ ฯ คงจะช่วยทุกประการ ขอฝาก
ให้พันธุคุณ พอลองเดือน ๓๓ เดือน ๓๒ เจ้าพระยามหาโยธาจะยก
กองทัพออกไปช่วยรบพุ่งเอาชัยชนะพระม่าให้สำเร็จความประสงค์ให้จงได้
ทางพระราชไมตรีในระวางกรุงเทพ ฯ ก็อังกฤษซึ่งมีมาช้านานแล้วจะ
ได้เจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป.

ความในหนังสือเสนาบดีว่า เมื่อเดือนย บวออกศึก รุดศึก
ราช ๓๓๘๖ สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวผู้ทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ
ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพไปช่วยอังกฤษ
รบพระม่าซำคัก และเมื่อเจ้าพระยามหาโยธาตั้งอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี ได้
ให้จัดการตรวจตรารักษาทางที่พระม่าซำคักเคยยกเข้ามาโดยกวัดขັນ
แล้วได้มีหนังสือขอกมายังเรา ว่าอังกฤษตีเมืองเมาะตมะ และหัวเมือง
ชนของพระม่าได้หลายเมืองแล้ว เราได้ทราบก็มีความยินดี ด้วย
พระม่าเป็นซำคักกับกรุงเทพ ฯ มาช้านาน เคยวนเมืองเมาะตมะอังกฤษ
ได้ไว้ ก็เหมือนอย่างเป็นดินแดนอันเดียวกับกรุงศรีอยุธยา ไพร่บ้าน
พลเมืองทั้งสองฝ่ายก็จะไปมาถึงกันโดยสะดวก.

อนึ่งเมื่อเจ้าพระยามหาโยธายกลงไปถึงเมืองเตริน มีหนังสือขอก
เข้ามาว่า ได้ขอกความไปให้ท่านผู้เป็นแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษทราบว่า
ทรงพระกรุณาให้กองทัพไทยยกออกไปเพื่อจะช่วยรบพระม่า และแม่ทัพ
ใหญ่ฝ่ายอังกฤษได้ตอบมาว่าชอบใจนัก เราได้ทราบก็มีความยินดี

แต่ในเวลาที่กำลังปรึกษากันอยู่นั้น พระเชษฐมหาราชการชนทางกรุงเทพฯ ๑
จึงจำเป็นต้องให้กองทัพเจ้าพระยามหาโยธาถอยกลับมายังเสียมราฐ ๓.

อนึ่งเรื่องที่ว่าพระยาสมพรไปกวาดต้อนเอาผู้คนมาจากเมืองมริค
นั้น เราก็คงได้ให้ไต๋สวนแล้ว ไต่ความว่าคนเหล่านั้นที่จะมาหาญาติพี่น้อง
ในกรุง ๑ ก็มีบ้าง แต่พระยาสมพรหมายจะหาฆ่าเห็นใจความชอบ
ทำการเกินไป เพราะแต่ก่อนมาหัวเมืองเหล่านั้นยังเป็นเมืองของพระม่า
มาทำสงครามกับไทย ชาวเมืองเหล่านั้นก็ช่วยพระม่ารบพุ่งไทย นับว่า
เป็นข้าศึกกัน แต่เดี๋ยวนี้หัวเมืองเหล่านั้นก็ยกธงชัยยอมศิโรราบเหมือนกัน
แผ่นดินอันเดียวกันแล้ว เพราะอังกฤษกับกรุงเทพฯ ๑ เป็นไมตรีกัน
ราษฎรทั้งสองฝ่ายคงจะไปมาถึงกันได้ โดยสะดวกต่อไป เราจึงได้สั่ง
ให้ประกาศอนุญาตแล้วแต่ใครจะกลับไปอยู่ก็ให้ไปตามใจสมัคร
คนเหล่านั้นเราก็คงได้ทำนุบำรุงเลี้ยงดูทั่วทุกคน.

อนึ่งเจ้าพระยามหาโยธาแจ้งความว่า ไต่ทราบข่าวมาจากเกาะ
หมาก ว่ากองทัพอังกฤษที่ตั้งอยู่เมืองร่างกุ้ง ไซร์พลพากันเข้าช่วยมาก
เราไต่ทราบก็มีความวิตกอยู่ แต่ก็ยังไม่เชื่อ เพราะระยะทางห่างไกล
กันนัก ยากที่จะรู้ความจริงได้ เราจึงให้นายกองมอญ ๔ นาย (๓) ๕
หนังสือสำหรับตัวออกมา กับกรมการและพวกเมืองมริคที่จะกลับไป
บ้านเมือง เพื่อจะได้สืบข่าวราชการตามความจริงว่าเป็นอย่างไร.

อนึ่งเจ้าพระยามหาโยธามาแจ้งความแก่เราว่า กรมการมอญ (๒)
คุมไพร่ ๓๐ คน ถอนหนังสือของนายพันโทสมิทมาส่งที่ค่านม้นระ เราได้

(๑) ในหนังสือมีชื่อนายกองมอญทั้ง ๔ คน แต่อังกฤษเขียนเพี้ยนนัก เข้าใจได้
แต่ว่า พระอรหันต์จักรคน ๑ สมิงนครอินทรคน ๑.

(๒) ชื่อกรมการคนนี้ เขียนเป็นหนังสืออังกฤษอ่านว่า มุเซ.

ทราบก็มีความยินดี และขอราชการที่แจ้งมาในหนังสือนั้นก็ทราบมา
ถึงเราแล้ว เราพิจารณาความแล้วจึงส่งอนุญาตแก่กรมการและชายหญิง
ที่เข้ามาจากเมืองมะริคว่า จะอยู่ในกรุง ฯ ถ้าจะกลับไปบ้านเมืองก็
แล้วแต่ใจสมัคร เราได้มีขอรวิใหม่ให้กรมการอนุญาตกลับไป ๗๗ คน
และยังมีครัวเก่าที่เข้ามาอยู่นานแล้วสมัครกลับไปอีก ๒๒ คน เราจึงได้
มอขมา รวมเข็ดเสร็จเป็น ๑๐๕ คน พวกท้าวและชาวตระนาวศรีที่เข้า
มาตั้งภูมิลำเนาอยู่ในกรุง ฯ ช้านานแล้วก็มีอยู่บ้าง เราได้ให้ประกาศ
ให้ทราบเหมือนกันว่า ใครจะสมัครอยู่ ถ้าจะกลับไปก็ทำตามแต่ใจสมัคร ที่
เราทำเช่นนั้นเพราะเห็นแก่ทางไมตรี และเพราะประสงค์จะช่วยเหลืออังกฤษ
ปราบปรามพม่าข้าศึกให้พ่ายแพ้จึงได้

เรามีหนังสือแจ้งขอราชการมาให้ทราบไว้ก่อน แต่พอสิ้นฤดูฝน
เมื่อใกล้จะโปรดให้เจ้าพระมหาโยธายกกองทัพไปสมทบกับอังกฤษช่วยกัน
รบพม่าข้าศึก เราได้สั่งให้เตรียมกองทัพอยู่แล้ว ถ้าช่วยกันปราบปราม
พม่าให้รายคาบไกลเมื่อใด บ้านเมืองก็จะมีความสุขสำราญ ทาง
พระราชไมตรีก็จะเจริญถาวรต่อไป หนังสือไทยเขียนเป็นภาษาไทย
ฉบับ ๑ แปลเป็นภาษาพม่าฉบับ ๑ เนื้อหาเหมือนกัน สันความ
ในหนังสือเสนายศมถงแม่ทัพอังกฤษเท่านั้น และมีหนังสือเสนายศไปถึง
ครอเพก ที่เมืองสิริกโปร์ฉบับ ๑ และอังกฤษผู้รักษาเมืองมะริคว่าฉบับ ๑
บอกให้ทราบโดยที่ตนเองเดียวกัน ว่าถึงฤดูแล้งกองทัพไทยจะยกออกไป
ช่วยอังกฤษอีก. (๑)

(๑) หนังสือที่มีไปจากกรุงเทพฯ ครั้งนั้น คำแปลที่ส่งกำกับไปส่งคโปร์ ใช้
ภาษาพม่า ไปถึงอังกฤษทางเมืองพม่า ชั้นแรกใช้ภาษาเปอร์เซีย ชั้นหลังใช้ภาษา
พม่า เหมือนคำแปลของอังกฤษที่มีมา เพราะไม่มีสำเนาภาษาอังกฤษในกรุงเทพฯ

ตอนที่ ๘ อังกฤษแต่งทูตเข้ามากรุงเทพฯ ฯ

ในระหว่างเวลาทางกรุงเทพฯ ฯ โต้ตอบกับอังกฤษทางเมืองพะม่า ทั้งบรรยายมานี้ รัฐบาลอังกฤษในอินเดียก็ปรารถนาอีกทาง ๓ ว่าจำจะต้องมีผู้แทนฝ่ายอังกฤษเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ ฯ จึงจะยอมกันมิให้ไทยกับอังกฤษเกิดเข้าใจผิดกันในการทำสงครามครั้งนี้ได้ ลอร์ดอิมเฮลส์ทิงค์จึงแต่งให้นายร้อยเอก เฮนรีเบอร์นีย์ เป็นทูตเชิญอักษรสาส์นและคุมเครื่องราชบรรณาการเข้ามาถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการให้มาแสดงความยินดีของรัฐบาลอังกฤษที่เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติกับทั้งจะได้ทราบพลั้งแจ้งเรื่องการสงครามที่อังกฤษทำกับพะม่า ให้ทรงทราบข้อความตามแต่จะมีพระราชประสงค์.

นายร้อยเอก เฮนรีเบอร์นีย์ นี้ เคยมีตำแหน่งรับราชการอยู่ที่เกาะหมาก ครั้นเมื่ออังกฤษเร่งให้กองทัพไทยยกไปช่วยรบพะม่า เจ้าเมืองเกาะหมากเกรงเจ้าพระยานคร ฯ จะไม่ยอมเข้ามากรุงเทพฯ ฯ ทนประสงค์ จึงแต่งให้นายร้อยเอก เบอร์นีย์ ถอดหนงส์สนมาหาพระยาธรรมาและเจ้าเมืองอนทางทะเลตะวันตก ขอให้บอกข้อความเข้ามาอีกทาง ๓ เบอร์นีย์ได้เที่ยวอยู่ในหัวเมืองไทยหลายเดือน ค้นเคยกับไทยและรู้การงานเมืองไทยมาก ลอร์ดอิมเฮลส์ทิงค์จึงได้เลือกให้เป็นทูตเข้ามากรุงเทพฯ ฯ (๑) ความที่สั่งให้เข้ามาคิดอ่านมี ๔ ข้อ คือ:-

(๑) เบอร์นีย์ภายหลังเมื่อเลิกรบกันแล้ว ได้ไปเป็นทูตอังกฤษประจำอยู่เมืองพะม่า.

ข้อ ๑ ให้พยายามรักษาไมตรีอย่าให้ ไทยเป็นอริกับอังกฤษ.

ข้อ ๒ ให้คิดอ่านขอกำลังไทยไปช่วย ให้เป็นประโยชน์แก่อังกฤษ ในการที่ทำสงครามกับพม่า.

ข้อ ๓ ให้คิดอ่านชวนไทยทำหนังสือสัญญาการค้าขาย.

ข้อ ๔ ให้คิดอ่านว่ากล่าวเรื่องเมืองไทรและหัวเมืองมะลายูให้ตกลงกันเสียให้เรียบร้อย.

แต่กำชัยสั่งเขอรันว่า อย่าเพ่อมายกเมืองใด ๆ ที่อังกฤษตีไ้จาก พม่าให้แก่ไทย ที่ลอคอัมเฮิสต์กำชัยในข้อนี้เพราะเหตุใดจะปรากฏ ค่อยไปข้างหน้า.

นายร้อยเอก เขอรัน กลับจากเมืองกาลกัตตา มาถึงเกาะหมาก เมื่อเดือน ๘ ปีระกา เห็นอังกฤษที่เกาะหมากกำลังเตรียมจะรบกับ เจ้าพระยานคร ฯ เหตุเกิดด้วยพระยาคลังวางขวัวทักกับพระยาแปะระอิก พระยาคลังงอให้กองทัพมายึดบ้านปากน้ำเมืองแปะระไว แล้วยกเขา ต้นไม้ทองเงินและเครื่องราชบรรณาการซึ่งพระยาแปะระให้คนคุมมา กรงเทพ ฯ ไว้เสียกลางทาง พระยาแปะระบอกมายังเจ้าพระยานคร ฯ เจ้าพระยานคร ฯ จึงให้เตรียมกองทัพเรือจะยกลงไปตีเมืองสลังงอ ข้าว เลื่องภาลงไปถึงเกาะหมากว่าเจ้าพระยานคร ฯ หมายจะยกกองทัพไปตี เกาะหมากจับตัวเจ้าพระยาไทรก่อน แล้วจึงจะลงไปตีเมืองสลังงอ พวกเกาะหมากก็พากันตกใจ ลงเจ้าเมืองเกาะหมากรวบรวมทหารยก ทหารเรือไว้คอยต่อสู้รักษาเมือง ฝ่ายเขอรันเป็นคนคุ้นเคยกับเจ้าพระยา นคร ฯ มาแต่ก่อน จึงรีบอาสาเจ้าเมืองเกาะหมากไปหาเจ้าพระยานคร ฯ

ที่เมืองไทร พุทธาช้างแดงการที่ ลอคมเฮิสต์ ให้เข้ามาเจริญทางพระ
 ราชไมตรี และจะรับรองว่าอังกฤษจะไปว่ากล่าวพระยาคลังฯ ขอให้ถอยทัพ
 กลับไปจากเมืองแะระจงไค้ ขอให้เจ้าพระยามคร ๑ เลิกการเตรียม
 กองทัพเสีย หากไม่ก็จะเกิดมัวหมองทางพระราชไมตรี เจ้าพระยามคร ๑
 เห็นชอบด้วย จึงให้เลิกกองทัพแล้วรับว่าจะเข้ามากรุงเทพฯ ๑ ด้วย
 ครั้น เฮอร์น ตระเตรียมการพร้อมเสร็จแล้วจึงเข้ามากรุงเทพฯ ๑ มาถึง
 เมื่อเดือน ๓๒ ปีระกา เวลานั้นเจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพกลับออกไป
 ไปเมืองเมะตะแล้ว ความปรากฏในรายงานของเฮอร์นว่า เมื่อเข้า
 มาถึงกรุงเทพฯ ๑ นั้นกำลังไทยเตรียมพร้อมปากน้ำคอยต่อสู้อังกฤษ
 ด้วยชาวเลของญเข้ามาว่าอังกฤษให้รวมเรือรบที่เมืองสิงคโปร์ จะให้
 เข้ามาที่กรุงเทพฯ ๑ เฮอร์น เข้ามาถึงต้องพยายามชั่งอยู่นาน ว่า
 อังกฤษหมายแต่จะเป็นมิตรไมตรีกับไทย มิได้คิดจะมารบพุ่งตั้งคำ
 เลของญ ไทยจึงค่อยวางใจ เฮอร์น อยู่ในกรุงเทพฯ ๑ ถึง ๘ เดือน จน
 เดือน ๘ ปีจอจึงไค้กลับไป.

ตอนที่ ๙ อังกฤษตีโตเมืองหงสาวดี และเมืองแปร

ทีนี้จะต้องย้อนกลับไปกล่าวถึงกองทัพอังกฤษที่ตั้งอยู่เมืองร่างกุ้ง และจะต้องบรรยายต่อหลังจากนั้นไปถึงเมื่ออังกฤษให้มาตีเมืองเมะตะมะ เมืองตะวายและเมืองมรวทไคแล้ว ครั้นถึงเดือน ๑๒ ขวอก พอลันฤคุฝน เซอร์ อาชีบลต์ แคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษก็ให้รวมเรือโยคของกำปั่นรบ บรรทุกทหารกอง ๑ ยกขึ้นไปตีเมืองหงสาวดี พระมารู้ความก่อนกองทัพ ไปถึง เห็นว่าจะรักษาเมืองหงสาวดีไว้ ไม่ใ้ใดทั้งเมืองหงสาวดีกวาด ต้อนผู้คนและเสบียงพาหนะไปเสียหมด อังกฤษไปไ้แต่เมืองแปรล่า จะตั้งอยู่เมืองหงสาวดีกำลังไม่พอจะรักษาเมือง ก็ต้องถอยกลับมา เมืองร่างกุ้งอย่างเต็ม.

ฝ่ายข้างพระมาพอกกองทัพไปตั้งอยู่เมืองยะไข่กลับมาถึง พระเจ้า อังวะก็ให้มหาพันธุละ ซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญของพระมาในเวลานั้นคุม กองทัพใหญ่มีจำนวนพล ๒๐,๐๐๐ ยกลงมารบกับอังกฤษ มหาพันธุละ ลงมาถึงเมืองร่างกุ้งเมื่อเดือนธันวาคม ก็ให้กองทัพเข้าตั้งล้อมเมืองไว้ แล้วยกเข้าระดมตีเมืองร่างกุ้งเป็นสามรอบ เวลานั้นกองทัพอังกฤษ ผู้คนเจ็บไข้เมื่อฤดูฝนกำลังยังชืดโรย พระมาเกือบจะตีเมืองร่างกุ้งได้ ด้วยจำนวนพลมากกว่าอังกฤษ หากว่าสู้อาวุธของอังกฤษไม่ได้ มหา พันธุละให้เขาปล้นเมืองถึง ๒ ครั้งก็เข้าเมืองไม่ได้ เห็นเสียชีวิตคนมากนัก

จึงดอยกองทัพขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองธนพยุ อันเป็นเมืองด่านสำคัญในทาง
ทิศกองทัพจะยกขึ้นไปเมืองอึ้งวะ ให้ตั้งค่ายมั่นคอยต่อสู้กับอังกฤษอยู่ที่นั่น

ในขณะนั้น เซอร์ อาซิบลัดแคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษได้รับหนังสือ
ของเจ้าพระยามหาโยธามิไปแต่เมืองเตรินเมื่อเดือน ๒ ขวออกถึงบรรดา
มาแต่ก่อนแล้ว จึงให้นายพันโทสมิท ลงมาที่เมืองเมาระตมะคีตอ่านชวน
กองทัพไทย ให้ยกขึ้นไปเมืองพระม่าทางเมืองตองออกทาง ๓ ประสงค์
จะให้มหาพันธุละต้องแบ่งกองทัพพระม่าไปรบพุ่งกับไทย ให้กำลังพระม่า
ตั้งคอยต่อสู้กับอังกฤษอยู่ที่เมืองธนพยุอันล่ง แต่ต่อมาไม่ช้า เซอร์
อาซิบลัดแคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษก็ได้กำลังเพิ่มเติมมาแต่อินเดีย
ครั้นถึงเดือน ๓ จึงยกกองทัพอังกฤษออกจากเมืองว่างกั้งขึ้นไปเมือง
พระม่าทั้งทางบกและทางเรือ แต่กองทัพยงชัคสนพาหนะ ถึงต้องแบ่งพล
ทหารไปถ่อเรือและใช้หาบสิ่งของแทนพวกคนรองงาน จึงยกขึ้นไปโตช้า
จนปลายเดือน ๔ ขวออกจึงยกขึ้นไปถึงเมืองธนพยุ ต้องรบพุ่งกับพระม่า
อยู่หลายวัน ด้วยพระม่าสู้รบแข็งแรง แต่พระเชิญมหาพันธุละแม่ทัพพระม่า
ถูกกระสุนปืนใหญ่ตายในทรบ พวกพระม่าจึงทิ้งเมืองถอยหนีไป อังกฤษ
ก็เข้าเมืองธนพยุเมื่อเดือน ๕ ברהกา พ.ศ. ๒๓๖๘ ส่วนกองทัพอังกฤษ
ที่ยกมาจากอินเดียออกทาง ๓ นั้น ก็โตเมืองฮัสสัมเมื่อเดือน ๒ แล้วมา
ตีเมืองยะไซกัโต ในเดือน ๕ นั้นด้วยเหมือนกัน

เซอร์ อาซิบลัดแคมป์เบล ตีโตเมืองธนพยุแล้ว จึงยกกองทัพ
อังกฤษต่อไป ขณะนั้นพระเจ้าอึ้งวะให้เจ้านองยาเออชอสารวคักแมง

ลงมาบัญชาการทัพ กำลังรวบรวมพลพระม้ายกทัพไปหวังจะตั้ง
 ทัพอยู่ที่เมืองมัญญี ตั้งค่ายยังไม่ทันพร้อมเสร็จกองทัพอังกฤษ
 ยกขึ้นไปถึงเสียก่อน พระม้ายกทัพไปหมายจะตั้งรบที่เมืองแปร^(๓)
 แต่กองทัพอังกฤษรีบยกตามขึ้นไปทันอีก พระม้ายกทัพไปตั้งที่
 เมืองแปรไว้ไม่ได้ก็ให้เผาเมืองเสีย แล้วถอยทัพไป อังกฤษได้
 เมืองแปรเมื่อเดือน ๖ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๖๘ พอเข้าฤดูฝนอีก เซอร์
 อาชชีลต์ แคมป์เบล จึงให้กองทัพอังกฤษตั้งมั่นพักอยู่ที่เมืองแปร
 ด้วยระยะทางยังห่างไกลกว่าจะถึงเมืองอังวะอันเป็นราชธานีของพระม้าย.

ฝ่ายข้างพระม้ายพระเจ้าอังวะให้กระเกณฑ์ผู้คนทั้งพระม้ายและไทยใหญ่
 เข้าเป็นกองทัพ มีจำนวนพล ๖๐,๐๐๐ ให้เจ้านองยาเถลิงองค์ ๓ ซือ
 เมเมียแมง เป็นแม่ทัพใหญ่ยกลงมาตั้งสกัดทางอยู่ที่เมืองมเยเท
 เมื่อเดือน ๘ แต่มาถึงตอนนั้น ทิ้งแต่เสบียงอาหารและแม่ทัพใหญ่แล้ว
 พระเจ้าอังวะก็ยกทัพไปหาแม่ทัพใหญ่ให้ไปหาตามที่จะขอเลิกสงคราม
 กับอังกฤษตั้งแต่ยกขึ้นไปยังไม่ถึงเมืองแปร ครั้นกองทัพอังกฤษเข้า
 ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองแปรแล้ว เซอร์ อาชชีลต์ แคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษ
 จึงมีหนังสือไปถึงพระม้ายเมื่อเดือน ๑๐ ว่าถ้าพระม้ายประสงค์จะเลิกการ
 สงครามกลับเป็นไมตรีกัน ก็ให้แต่งตั้งผู้มาเจรจากับพระม้ายลงมาเจรจา
 การทัพกับผู้แทนตัวแม่ทัพอังกฤษ พระเจ้าอังวะจึงแต่งตั้งให้กษัตริย์ขุนนาง
 ผู้ใหญ่ซึ่งเป็นแม่ทัพคน ๓ มาพบกับนายพันเอกไตตี ผู้แทน เซอร์

(๓) เมืองนี้อังกฤษเรียกว่า ไปรวม
 TUDC 05/04/2563

ฮาซิบัล แคมป์เบล เมื่อเดือน ๑๓ ปีระกา การที่ปรึกษากันนั้น ฝ่าย
อังกฤษว่าให้พระม่ายกเมืองประเทศราชและหัวเมืองปลายแดนให้อังกฤษ
ก็ทั้งให้เสียเงินทดแทนทุนที่มาทำสงครามให้อังกฤษด้วยจึงจะเลิกทัพ
กลับไป ข้างพระม่ายไม่ยอม เกรงว่ากล่าวต่อตามกันอยู่ยังไม่ตกลง
เป็นช้านาน.

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๑๐ กองทัพไทยยกไปครั้งที่ ๒

ความปรากฏในจดหมายเหตอังกฤษาว่า ในตอนที่อังกฤษขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองแปรนั้น เซอร์ ฮาซัลต์ แคมป์เบล แม่ทัพอังกฤษให้ นายพันเอก คอนรอย (ผู้รักษาเมืองเมะตะมะ) มีหนังสือเข้ามาถึง เจ้าพระยามหาโยธา เร่งให้กองทัพไทยรีบยกออกไปอีกครั้ง ๓ ครั้นถึง เดือน ๑๒ ปีระกา เวลาอังกฤษกำลังเจรจาการทัพอยู่กับพระม่านที่เมืองแปร กองทัพหน้าของเจ้าพระยามหาโยธา ประมาณกำลังสัก ๑,๐๐๐ ก็ยกออกไปตั้งเมืองเมะตะมะ มีนายกองมอญ ๖ คนถือหนังสือไปให้นายร้อยเอกเฟนวิก ซึ่งเป็นผู้รักษาเมืองเมะตะมะแทนนายพันเอกคอนรอย อยู่ในเวลานั้น เป็นหนังสือเสนาบดีไทยมาถึงแม่ทัพอังกฤษฉบับ ๓ หนังสือเจ้าพระยามหาโยธาถึงผู้รักษาเมืองเมะตะมะฉบับ ๓.

ความในหนังสือเจ้าพระยามหาโยธา ว่าได้รับหนังสือนายพันเอกคอนรอย ได้นำความขณกราบเรียนท่านเสนาบดีแล้ว มีบัญชาสั่งให้ตอบมาว่า กองทัพไทยที่จะไปตั้งเมืองพระม่านนี้ เคียงวงกองทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีแล้ว คงจะยกไปตั้งเมืองเมะตะมะในไม่ช้า แต่วิตก

(๑) มีหนังสือลิลิตนิราส พระราชนิพนธ์ของกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ เรื่อง ๑ พังพบเมื่อก่อนชำระหนังสือเรื่องนี้ไม่ชำนาญ ปรากฏว่ากรมพระราชวังบวรฯ พระองค์นั้นได้เสด็จเป็นจอมพลยกกองทัพไปจากกรุงเทพฯ ในครานั้น เสด็จขึ้นไปตั้งปากแพรกเมืองกาญจนบุรี แต่ในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๓ ซึ่งเจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งหวัดได้กล่าวลงไว้ ที่เจ้าพระยามหาโยธาว่ามีกองทัพใหญ่ตั้งอยู่ที่เมืองกาญจนบุรี คงหมายความว่ากองทัพกรมพระราชวังบวรฯ นั้นเอง คงยกไปในปีระกา พ.ศ. ๒๓๖๘ แต่ปรากฏในนิราสว่าไปตั้งอยู่ไม่ช้ามีไข้ระบาดเกิดขึ้นในกองทัพที่โปรดฯ ให้เลิกกลับมา.

อยู่ด้วยเรื่องเสบียงอาหาร เพราะกองทัพจะต้องยกไปหนทางไกลจะ
 ขนเสบียงอาหารไปช่วยให้พอเพียงเลี้ยงกองทัพไม่ได้ หัวเมืองที่กองทัพ
 จะต้องเที่ยวผ่านไปก็เป็นที่ ๆ อังกฤษรักษาอยู่โดยมาก เวลากองทัพขจัด
 เเสบียงอาหารก็จะต้องไปขออนุญาตต่ออังกฤษก่อน แล้วจึงจะเที่ยวลาค
 หาเสบียงอาหารได้ ที่ไหนจะเที่ยวกองทัพไปได้สะดวก กว่ากองทัพไทย
 จะได้ ไปตีกองทัพมหาอุจณาพม่าเจ้าเมืองเมะตะมะซึ่งไปตั้งอยู่ที่เมือง
 สะเทิมก็เห็นจะช้า และกองทัพไทยยกมาคราวนี้ผู้คนมาก จึงเกรง
 จะติดขัดเสบียงอาหาร เห็นว่าถ้าอังกฤษยอมหัวเมือง
 (มณฑล) เมะตะมะให้แก่ไทยเสียในเวลาสั้น การที่จะยกกองทัพไปก็
 จะสะดวก พม่าที่ไหนจะสู้กำลังกองทัพไทยกับอังกฤษที่จะสมทบกัน
 ไปรบได้ ยิ่งกองทัพไทยทางเมืองเชียงใหม่ก็จะยกไปตีเมืองพม่า^(๑)
 อีกทาง ๓ ถ้าเมืองเมะตะมะ เมืองทะวายและเมืองมะริคอยู่กับไทย จะ
 ได้จัดเป็นทีเสบียงอาหารและพาหนะสำหรับกองทัพ ต่อไปถึง
 กองทัพไทยจะยกขึ้นไปตีเมืองอังวะก็จะไปได้สะดวก ทัพไม่ต้อง
 เป็นห่วงใยถึงทางข้างหลัง หนังสือมาฉนวนเดือน ๓๓ ขึ้น ๓๓ ค่ำ ๒๒๖
 สัปตศก จุลศักราช ๓๓๘๗ (พ.ศ. ๒๓๖๘).

ความในหนังสือเสนาบดีไปถึงแม่ทัพอังกฤษหาปรากฏสำเนาไม่
 แต่เชื่อได้ว่าเนื้อความคงเป็นท่านของเคียววกยหนังสือเจ้าพระยามหาโยธา

(๑) เรื่องกองทัพเมืองเชียงใหม่ มีความในท้องตราปรากฏว่า ได้สั่งพระเจ้า
 นครลำปางตองทัพ ให้ไปคิดอ่านกับเจ้านาขมณฑลนั้นแต่งกองทัพยกไป และมีใน
 จดหมายเหตุอังกฤษปรากฏว่า ได้มีกองทัพยกไปจากเมืองเชียงใหม่ เป็นแต่ไปกวาดครัว
 ทางหัวเมืองพม่าที่ชาวแดนเข้ามา.

กล่าวคือว่า ถ้าอังกฤษยอมให้หัวเมือง (มณฑล) เมะตะมะเป็น
ของไทย ไทยก็จะให้กองทัพยกไปช่วยรบพม่าตามความประสงค์ของ
อังกฤษ อนันท์เป็นความมุ่งหมายของฝ่ายไทยที่ให้กองทัพยกไปใน
ประการอีกครั้ง ๓ นั้น.

นายร้อยเอกเฟนวิกทราบความในหนังสือแล้ว ถามผู้ถือหนังสือ
ไต่ความว่า เจ้าพระยามหาโยธาคุมกองทัพ ประมาณจำนวนพล ๓๐,๐๐๐
เป็นทัพหน้า แล้วจะมีเจ้านาย (๑) เป็นแม่ทัพหลวงยกตามมาอีกทัพ ๓
นายร้อยเอกเฟนวิกจึงบอกความและส่งหนังสือขึ้นไปยังแม่ทัพเมืองร่างกุ้ง
ในขณะนั้นพอประจวบก็เกิดเหตุชนทเมืองเมะตะมะ ทัพมหาอุรณา
พม่าที่เป็นเจ้าเมืองอยู่แต่ก่อน ไปรวบรวมกำลังที่เมืองสะเทิมได้มาก
แล้วยกกลับลงมาตีเมืองเมะตะมะ อังกฤษมีแต่กองมอญอาสาเป็นกำลัง
รักษากันทาง พม่าตีกองมอญอาสาแตกวันมาจวนจะถึงเมืองเมะตะมะ
นายร้อยเอกเฟนวิกจึงขอให้กองทัพไทยที่ลงไปถึง ไปต่อสู้กองทัพมหา
อุรณา กองทัพไทยได้ไปรบกับพม่าในตอนนั้น แต่กระบวนรบพุ่งจะ
เป็นประการใดหาปรากฏการไม่ ปรากฏแต่ว่ากองทัพไทยรักษา
เมืองเมะตะมะไว้ได้ และอังกฤษขอบคุณไทยในคราวนี้ คงจะปรากฏ
ต่อไปข้างหน้า.

เวลานั้นนายพลจัตวา สเมลล์ เป็นผู้บัญชาการทหารอยู่รักษา
เมืองร่างกุ้ง เมื่อได้รับหนังสือนายร้อยเอกเฟนวิกบอกเรื่องกองทัพไทย

(๑) ที่อังกฤษว่าเจ้านายตรงนี้ คือกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ ดังอธิบาย
มาแล้วในที่อื่น.

ยกออกไปช่วย ก็รีบออกไปยังรัฐบาลอินเดีย และส่งหนังสือเสนาบดี
ไทยกับหนังสือเจ้าพระยามหาโยธาขึ้นไปยัง เซอร์ ฮาซีย์ลด์ แคมป์เบล
แม่ทัพใหญ่ที่เมืองแปร ความปรากฏในจดหมายเหตุอังกฤษว่า เมื่อ
แม่ทัพใหญ่ได้ทราบความแล้ว ส่งมาให้นายร้อยเอกเฟนวิกคิดอ่านเร่ง
กองทัพเจ้าพระยามหาโยธาให้รีบยกออกไปโดยเร็ว แล้วเซอร์ ฮาซีย์ลด์
แคมป์เบล ปรึกษากับข้าหลวงอังกฤษฝ่ายพลเรือนที่มากำกับกองทัพ ทำ
หนังสือตอบมายังเจ้าพระยามหาโยธา มีเนื้อความดังนี้ว่า

ข้าหลวงซึ่งรัฐบาลอังกฤษในอินเดียให้มายัญชาการทางเมืองมอญ
และเมืองพะม่า (๑) มีความยินดีที่ได้รับหนังสือท่านเสนาบดีกรุงสยาม
และยินดีนักที่เจ้าพระยามหาโยธาคมกองทัพ จำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกมา
สมทบทหารอังกฤษ และว่ายังมีกองทัพใหญ่กว่านี้ยกตามมาช่วย
อีกทัพ ๑.

ความประสงค์ของรัฐบาลไทยด้วยเรื่องเมืองมริคและเมืองทะวายที่
แจ้งมาในหนังสือเข้าใจแล้ว (๒) ข้าหลวงทราบอยู่ว่ารัฐบาลอังกฤษที่
อินเดียมีความนับถือในสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามยิ่งนัก ยากกระทำให้
ให้กองทัพพระราชประสงค์ ให้ปรากฏในครั้งที่มิใช่พระองค์อยู่เสมอ
เพราะฉะนั้นข้าหลวงเชื่อว่าเมื่ออังกฤษกับไทยได้ช่วยกันรบพุ่งพะม่าจนมี
ชัยชนะเสร็จการสงครามแล้ว ผู้สำเร็จราชการอินเดียคงจะคิดอ่านจัด
การเรื่องหัวเมืองเหล่านั้นให้ ได้ตั้งพระราชประสงค์ทุกประการ.

(๑) คำอังกฤษว่า ข้าหลวงทั้งหลาย หมายความว่าผู้เป็นใหญ่ฝ่ายทหารและ
พลเรือนด้วยกัน.

(๒) ควรสังเกตว่า อังกฤษไม่กล่าวถึงเมืองเมาะคะตองนี้ เพราะเหตุใด
จะอธิบายต่อไปข้างหน้า.

อนึ่งข้าหลวงขอแจ้งความแก่ท่านผู้มีอำนาจบัญชาการกองทัพไทยให้ทราบว่าได้แต่งตั้งให้นายร้อยเอกวิลเลียมสันลงมาปรึกษาหารือด้วยราชการทัพ เป็นผู้แทนข้างฝ่ายอังกฤษ ทั้งให้เป็นผู้ที่จะไปในกองทัพไทยด้วย ถ้านายร้อยเอกวิลเลียมสันได้ตกลงประการใด ก็ให้ถือว่าข้าหลวงได้ตกลงเช่นนั้นด้วย เพราะได้รับคำสั่งแข็งไปทุกประการแล้ว ถ้าหากว่าฝ่ายไทยเชื่อถือไว้วางใจให้เป็นการปรองดองกันทั้งสองฝ่าย ทางไมตรีที่มีมาในระวางอังกฤษกับไทยก็จะได้ถาวรวิวัฒนาการสืบไป.

อนึ่งถ้าหากว่าท่านผู้เป็นแม่ทัพไทยมีความประสงค์จะแต่งตั้งนายทหารให้มาไปรักษากองบัญชาการทัพอังกฤษ ก็ขอให้แจ้งความมาให้ทราบ ข้าหลวงจะยินดียิ่งรับรองนายทหารไทยที่จะมานั้นให้สมควรแก่เกียรติยศทุกประการ สันเนอความในหนังสือข้าหลวงอังกฤษมีมาถึงเจ้าพระยามหาโยธาเท่านั้น หนังสืออื่นให้นายร้อยเอกวิลเลียมสันถือลงมาเมืองเมะตะมะ.

ตรงนี้ควรจะอธิบายถึงเหตุการณ์ที่ทำให้ไทยและอังกฤษต่างเปลี่ยนแปลงความมุ่งหมายที่ทำสงครามครั้งนั้นมาโดยลำดับด้วยกันทั้งสองฝ่าย จะว่าด้วยความมุ่งหมายข้างฝ่ายไทยก่อน ในชั้นแรกไทยมีความประสงค์แต่จะทำลายกำลังและหนทางที่พม่าเคยมาทำร้ายเมืองไทยแต่ก่อน มิให้พม่ามาทำร้ายไทยอีกต่อไป จึงคิดจะกวาดต้อนผู้คนซึ่งเคยเป็นกำลังของศัตรู เขามาเป็นกำลังของไทยเสียให้หมด แล้ว

ทำลายล้างเมืองเมะระตมะอันเป็นที่พม่าเคอะอาศัยเสียให้สิ้น ความคิด
อันนมเหตุตักขก คว้าอังกฤษลงมาไคเมืองเหล่านั้นเสียก่อน จึง
เปลี่ยนความมุ่งหมายไปประสงค์จะเอาหัวเมืองเมะระตมะมาเป็นของไทย
ข้าพเจ้าเข้าใจว่าความคำนี้จะเกิดแต่ไคความว่า เมื่อเจ้าพระยามหา
โยธายกกองทัพไปถึงเมืองมอญ พวกมอญพากันนิยมอยากจะมาชน
ไทยโดยมาก จึงเห็นว่าไทยคงจะปกครองรักษาหัวเมืองเหล่านั้นไว้ ไค
ฤาโดยถ้าหากจะรักษาไว้ไม่ไคก็จะได้พวกมอญสมัครอพยพมาอยู่ในเมือง
ไทยอีกเป็นอันมาก ความประสงค์ซึ่งจะเอาหัวเมือง (มณฑล) เมะระตมะ
จึงเป็นความมุ่งหมายของฝ่ายไทยที่ไปทำสงครามครั้งหลัง.

ข้างฝ่ายความประสงค์ของอังกฤษนั้น ชั้นแรกคิดแต่จะตีครอน
กำลังพม่าให้น้อยลง ก็จะไม่แสวงหาประโยชน์ในการค้าขายให้สะดวก
ยิ่งขึ้นเป็นสำคัญ ดังอธิบายมาแล้ว ในชั้นแรกจึงคิดจะยกหัวเมือง
ชนของพม่าทั้งมณฑลเมะระตมะให้แก่ไทย แลกเอาประโยชน์ที่อังกฤษ
ต้องการในเรื่องเมืองมะลายูกับการค้าขายในเมืองไทย ครั้นการ
สงครามที่พม่าต้องทำแรมปี อังกฤษมีเวลาตรวจตราการใน
หัวเมืองชนของพม่าที่ไคไค อังกฤษไครู้ความที่ไม่เคยคิดคาดไว้
แต่ก่อนหลายอย่าง ความคิดของอังกฤษจึงผันแปรไปตามความรู้ที่
ไคใหม่ที่เป็นข้อสำคัญนั้น คือ

ข้อ ๑ ภูมิประเทศหัวเมืองมอญอยู่ปากน้ำและชายทะเลเหมือน
เป็นประตูเมืองพม่า และพวกมอญเกลียดชังพม่าอยู่ทั้งนั้น อังกฤษ
จึงเกิดมีความคิดกันว่า ถ้าตั้งรามัญประเทศให้กลับเป็นอิสระทั้งแต่ก่อน

พวกมอญก็จะเป็นอันหนึ่งอันเดียวกับอังกฤษ เพราะจำจะต้องอาศัย
 อังกฤษช่วยยืมกันให้พ้นภัยจากพม่า อังกฤษคงได้ประโยชน์ในการ
 ค้าขายทางเมืองพม่าดีกว่าอย่างอื่น ด้วยเหตุนี้ของอังกฤษจึงคิดที่จะรวบรวม
 รวมหัวเมืองมอญทั้งปวงตั้งเป็นรามัญประเทศ และจึงเปลี่ยนความคิด
 ขัดที่จะยกเมืองเมะตะมะให้แก่ไทย อังกฤษให้เที่ยวสืบแสวงหาเชื้อ
 วงศ์กษัตริย์หงสาวดีแต่ก่อน หมายถึงจะเอามายกย่องขึ้นเป็นหัวหน้าให้
 พวกมอญนิยมก็หาไม่ได้ ด้วยเชื้อวงศ์พระเจ้าหงสาวดีสูญเสียหมด
 แล้ว สืบไปได้ความว่าบรรดามอญ ทั้งพวกที่ยอมเข้ากับอังกฤษ
 แล้ว และที่ยังไม่ได้อ่อนน้อมแก่อังกฤษ พวกนั้นยกเจ้าพระยามหา
 โยธายังกว่าผู้อื่น อังกฤษจึงคิดจะเกลี้ยกล่อมเอาเจ้าพระยามหาโยธา
 ไปตั้งเป็นพระยาหงสาวดีให้ครองรามัญประเทศ ถึงข้าหลวงอังกฤษ
 ไปถึงเป็นความลับมากับนายทหารซึ่งลงมาช่วยกองทัพไทยที่เมืองเมะตะมะ
 ว่าให้คิดอ่านทลายตามเจ้าพระยามหาโยธิตามความคิดที่กล่าวมานั้น
 พังทว่าเจ้าพระยามหาโยธาจะเข้าด้วยฤๅไม่ ด้วยเหตุนี้หนึ่งสี่คอบของ
 ข้าหลวงอังกฤษจึงว่าแต่เรื่องจะยกเมืองทะวายเมืองมะริคให้แก่ไทย ไม่
 พุดถึงเมืองเมะตะมะทีเดียว.

ข้อ ๒ ส่วนเมืองทะวายและเมืองมะริคนี้ อังกฤษตรวจตรา
 ได้ความว่า ภูมิลำเนาเมืองเขาบรรทัดนั้นเป็นเขตต์แดนอันหนึ่งต่างหาก
 จากหัวเมืองมอญ ราษฎรก็มีได้เป็นมอญ ทั้งชายทะเลที่เมืองมะริคมี
 เกาะแลอ่าวอันสมควรเป็นที่จอดเรือกำปั่นกว่าที่อื่นในแคว้นนั้น อังกฤษ
 คิดจะตั้งสถานสำหรับค้าขายขึ้นเป็นย่านกลางอีกแห่ง ๓ ให้เป็นระยะต่อ

ไปจากเมืองสิงคโปร์และเกาะหมาก ในชั้นหลังจึงเปลี่ยนความคิดใน
ข้อที่จะยกเมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริดให้แก่ไทย จะ
ให้เฉพาะตอนที่เห็นแผ่นดินคอนอยู่ห่างทะเล เป็นของแลกเปลี่ยนกับ
ประโยชน์ที่อังกฤษต้องการจากไทย ความประสงค์ทั้ง ๒ ฝ่ายในชั้น
หลังเปลี่ยนมาเป็นดังกล่าวนี้ ถึงส่วนการสงครามเมื่อเวลาล่วงมาการ
ก็เปลี่ยนแปลงเลยเป็นข้อๆ ไป ถึงความคิดของผู้อำนวยความสะดวก
ก็จะแลเห็นได้ในเรื่องราวที่จะกล่าวในตอนต่อไป.

ตอนที่ ๑๓ ไทยกับอังกฤษเกิดประสงค์ต่างกัน

เมื่อเดือนธันวาคม ๑๗๖๕ เซอร์นอร์ตันอยู่ในกรุงเทพฯ ได้รับหนังสือของ นายร้อยเอกเฟนวิก บอกมาให้ช่วยเร่งกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาให้ รียกไป เซอร์นอร์ตันจึงทำหนังสือยื่นต่อเสนาบดีเมื่อวันที่ ๒๗ ธันวาคม ค.ศ. ๑๗๖๕ (ตรงกับวันอังคาร เดือนธันวาคม แรม ๓ ค่ำ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๐๘) ความในหนังสือนี้ว่า นายร้อยเอกเซอร์นอร์ตันขอแจ้ง ความให้ท่านเสนาบดีทั้งหลายในราชสำนักทราบเป็นการด่วนว่า ได้รับ หนังสือของนายร้อยเอกเฟนวิก นายทหารผู้บังคับการที่เมือง เมะตะมะบอกมาเมื่อวันที่ ๕ มิถุนายน คือ

อังกฤษกับพม่ากำลังมีรบพุ่งกันอีก ท้ายเมืองทัพพม่าของ ใหญ่ร่วมทั้งทหารม้ามารบรบทหารสี่ยากของน้อยของอังกฤษของ ๓ ซึ่ง ตั้งอยู่ในหมู่บ้านข้างเหนือเมืองแปร แต่จะเรียกว่าค่ายลิดาหาได้บอกชื่อ มาไม่ บอกแต่ว่าทหารอังกฤษฆ่าพม่าล้มตายมากจนพม่าต้อง ล่ากลับไปทั้งกอง กองทัพอังกฤษกำลังเตรียมการที่จะทำสงครามใน ฤดูแล้งอย่างแข็งแรง มีกองทัพใหญ่ยกมาจากเมืองบังกัลา ๓ กอง ทัพที่อยู่เมืองร่างกุ้ง ก็ได้กำลังเพิ่มเติมมาจากเมืองมัทราสอีกเป็นมาก เซอร์ฮาซันต์ แคมป์เบล จะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปจากเมืองแปร คง จะคืบคลานไปถึงเมืองอังวะได้ในไม่ช้า แม่ทัพอังกฤษได้จัดให้นายพันเอก

เปปเปอร์คมทหารอังกฤษมีจำนวนพล ๕,๐๐๐ ยกไปทางเมืองหงสาวดี กำหนดให้ตนไปทางเมืองของอุอูถทาง ๑ ถ้าหากว่าโปรคมที่อังกวาสั่ง เจ้าพระยามหาโยธาให้ รียยกไปสมทบกับกองทัพอังกฤษที่เมืองเมะตะมะ แม่ทัพอังกฤษหมายว่าจะให้เจ้าพระยามหาโยธาคุมกองทัพกรุงศรีอยุธยา ไปช่วยกันกับกองทัพนายพันเอกเปปเปอร์ที่กล่าวมานั้น.

อีกข้อ ๑ รัฐบาลอังกฤษได้ตกลงว่าจะตั้งรามัญประเทศให้เป็นกรุง กษัตริย์คงแต่ก่อน ให้มีเมืองมอญกักกันอยู่ในระวางกลาง มีให้พระมา มาทำร้ายอังกฤษกับไทยได้ หวังใจว่าความคึกคักนั้นคงจะเป็นที่พอใจ อย่างยิ่งของกรุงสยาม และเป็นเหตุให้มาช่วยอังกฤษจริง ๆ ให้ทัน ที่วังที่.

อนึ่งแม่ทัพอังกฤษมีความประสงค์จะใคร่ได้ช่างมาเพิ่มเติมไปเป็น กำลังกองทัพ ถ้าหากว่าไทยประสงค์จะทำแก่พระมาจริง ๆ แล้ว นาย ร้อยเอกเขอรันเห็นว่าจะแสดงอย่างไรไม่ดีกว่า และไม่เย็นคุณยิ่งกว่าที่รบ ใจช่างมาพาหนะส่งไปให้กองทัพอังกฤษ เงินทองที่จะต้องใช้จ่ายในการ ส่งช่างมาพาหนะนั้นก็ ค่าเสบียงอาหารสำหรับช่างมาและผู้คุมไป มากน้อยเท่าใดก็ดี นายร้อยเอกเขอรันพร้อมอยู่ที่จะปรึกษาว่ากันกับ ข้าราชการไทย แล้วคิดให้ตามสมควร สิ้นความในหนังสือเขอรัน ฉะบับวันที่ ๒๗ ธันวาคมเท่านี้.

ต่อมาอีก ๔ วัน ถึงวันที่ ๓๑ ธันวาคม (ตรงกับวันพุธเดือน อ้ายแรม ๗ ค่ำ) เขอรันทำหนังสือยื่นต่อเสนาบดีออกฉะบับ ๓ ความ ว่า เมื่อ ๔ วันมาแล้ว นายร้อยเอกเขอรันได้ ยนหนังสือต่อท่าน

เสนาบดีของสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามฉบับ ๑ เรียบให้ทนายชาวที่มารับมา
จากเมืองเมะตะมะ ในเรื่องความคิดของอังกฤษที่จะตีเมืองอังวะในคราว
นี้ นายร้อยเอกเบอร์รี่ขอให้ท่านเสนาบดีพิจารณาว่า ถ้าหากไทย
หนองเห็นขงกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาไว้ ไม่ให้ยกไปช่วยกองทัพ
อังกฤษจนกว่าจะได้รับตอบถึงเรื่องของการเมืองเมะตะมะนั้น คงจะ
เสียเวลาสำหรับการสำคัญล่วงไปเสียเปล่า ๆ นายร้อยเอกเบอร์รี่ได้
ชี้แจงแก่ท่านเจ้าพระยาพระคลังแล้ว ว่าทหารไทยที่จะยกไปสมทบกับ
อังกฤษนั้นถึงจะไปมากน้อยเท่าใด อังกฤษก็จะจ่ายเข้าและยกให้พวก
พลรบของไทยเท่ากับที่จ่ายให้ทหารสยาม (ไม่ต้องเกรงจะขัดสนเสบียง
อาหาร)

นายร้อยเอกเบอร์รี่ขอตั้งเงื่อนไขให้ท่านเสนาบดีสั่งเจ้าพระยามหา
โยธาให้ยกกองทัพสักสี่พัน พร้อมด้วยช้างม้าบรรดาค่าที่จะรวบรวมได้
รีบไปสมทบกับกองทัพอังกฤษของ ๕,๐๐๐ ที่นายพันเอกเปย์เปอร์จะ
ยกจากเมืองหงสาวดีไปตีเมืองตองอูนั้น ถ้าหากว่าท่านเสนาบดีกรุง
สยามมีความประสงค์จะให้ นายร้อยเอกเบอร์รี่แต่งใครไปช่วยยกกองทัพ
ก็จะให้นายร้อยเอกแมคฟาคา (ซึ่งเข้ามาอยู่กับนายร้อยเอกเบอร์รี่) ไป
ในกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาด้วย จะได้เป็นผู้ชี้แจงแก่นายทหาร
อังกฤษที่เมืองเมะตะมะให้เข้าใจชนบทรรมนิยมและความคิดของไทย.

ความอีกข้อ ๑ นายร้อยเอกเบอร์รี่ (ได้ชี้แจงแก่ท่านเสนาบดี
ให้ทราบแต่ก่อนแล้ว) ขอชี้แจงซ้ำอีกครั้ง ๑ ว่า ถ้าไทยแต่งกอง
ทัพใหญ่ยกไปทางเมืองเชียงใหม่ ฤๅทางโคขังเหนือเมืองเมะตะมะ

อีกทัพ ๑ ที่เมืองพะม่าเข้าไปโดยลำพังต่างหากจากกองทัพอังกฤษอีก
ทาง ๑ ก็จะเป็นประโยชน์ซึ่งจะทำให้พะม่าเป็นกังวล เหมือนช่วย
กำลังกองทัพไทยไปทางนี้ และจะเป็นประโยชน์แก่ไทย จะต้องการ
เขตต์แดนญาคันทรพยัคฆ์สมัคคีของพะม่าอย่างไร ถ้าจะรุมพุงด้วยวิธี
อย่างไรในทางนั้น ก็จะทำให้ตามชอบใจไทยทุกประการ.

ถ้าท่านเสนาบดีทำตามคำของนายร้อยเอกเบอร์น เชอแน่ว่า
พระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามจะรุ่งเรืองอย่างยิ่ง ทั้งในบัดนี้
นี้และจะปรากฏต่อไปข้างหน้า ว่าเมื่อในรัชกาลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
กนิพระองค์นี้ไทยสามารถที่จะลงโทษ พะม่าตอบแทนที่มาทำแก่ไทยใน
กาลปางก่อน ถึงให้กองทัพไทยเข้าไปเหยียบเมืององวะไตด้วยมีชัย
ชนะ ทั้งได้แลเห็นศัตรูอันร้ายกาจมาแต่ก่อนถึงความพินาศฉิบหายใน
ครั้งคราว.

นายร้อยเอกเบอร์นขอให้ท่านเสนาบดีได้โปรดมีหนังสือตอบความ
ดังนี้โดยเร็ว สิ้นความในหนังสือเบอร์นฉบับวันที่ ๓๑ ธันวาคม ท่าน
ถึงเคอนอาย แรม ๗ คำ (ตรงกับวันที่ ๓๑ ธันวาคม) เสนาบดี
ให้พระยาพิพัฒน์โกษา^(๑) มีหนังสือตอบเบอร์นความว่า ซึ่งนายร้อยเอก
เบอร์นขอร้องให้เจ้าพระยามหาโยธาต้องรอดตอบ (เรื่องเมืองเมะตะมะ)
เพราะว่ากว่าหนังสือตอบจะไปถึงจะช้านัก ขอให้ท่านเสนาบดีสั่งให้
เจ้าพระยามหาโยธารีบยกกองทัพไปยังเมืองเมะตะมะโดยเร็ว และว่า

(๑) ได้ความในจดหมายเหตุอังกฤษ ว่าพระยาพิพัฒน์โกษาที่ยกกองทัพหนุน
เจ้าพระยามหาโยธาไปเมื่อบวอก กลับมาถึงอนิจกรรม เพราะฉะนั้นพระยาพิพัฒน์
โกษาคณนี้เป็นขึ้นใหม่.

เมื่อกองทัพยกไปอังกฤษจะจ่ายเสบียงอาหารให้กองทัพไทยเหมือนอย่าง
ที่จ่ายแก่ทหารสืบายของอังกฤษ อีกประการ ๓ ว่า ขอให้เจ้าพระยา
มหาโยธายกกองทัพไปสกัดหัวพันคน ก็รวบรวมช้างม้าพาหนะไป
ด้วยให้มาก นายร้อยเอกเขอรันจะให้ นายร้อยเอกฟาตาไปกับเจ้าพระยา
มหาโยธา เพื่อจะได้ชี้แจงแก่นายทหารอังกฤษให้เข้าใจชนบทรวมนิยม
ไทย และว่าจะให้กองทัพเจ้าพระยาโยธายกไปกับกองทัพนายพันเอก
เปย์เปอร์ไปตีเมืองตองอูด้วยกัน.

อีกประการ ๓ นายร้อยเอกเขอรันแนะนำให้แต่งกองทัพไปตีเมือง
พระม่าอีกทาง ๓ ให้ยกไปทางเมืองเชิงใหม่ฤาทางใด ๆ ข้างเหนือ
เมืองเมาระตมะ จะได้รับพระม่าได้ โดยลำพังไทย ไม่ต้องเกี่ยวข้องกับ
กับอังกฤษ.

ข้อความทั้งปวงที่นายร้อยเอกเขอรันแนะนำมาทั้งนี้ ก็เห็นว่า
ประกอบด้วยความคิดเป็นอย่างดี แต่ นายร้อยเอกเขอรันเห็นจะคิดว่า
หนทางข้างเหนือใครสะดวก ด้วยไม่ทราบว่า เป็นหนทางกันดาร ถึง
จะยกกองทัพใหญ่ไปทางนั้นก็หาเสบียงอาหารไม่ได้ มีแต่ทางเมือง
เมาระตมะทางเดียวที่เป็นทางสะดวก เพราะเช่นนั้นพระม่าจะยกมาตีเมือง
ไทยคราวใด จึงมาตั้งประชุมที่เมืองเมาระตมะทุกคราวมา ด้วยเหตุนี้
ท่านเสนาบดีจึงเห็นว่าไม่ควรจะยกกองทัพใหญ่ไปทางอื่น นอกจาก
ทางเมืองเมาระตมะ ถ้าหากว่ามอญเมืองเมาระตมะและเมืองทะวายให้
แก่ไทย ก็จะได้ตั้งค่ายและเตรียมการทั้งปวงสำหรับตีกองทัพใหญ่
จะยกไป ถ้าเช่นนั้นก็จะรยพุ่งเอาชัยชนะพระม่าได้ โดยง่าย ความที่

ท่านเสนาบดีคิดเห็นเช่นนั้น ก็ได้มีหนังสือแจ้งไปยังแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษ และไปบอกให้นายร้อยเอกเขอรนทราขอยอยู่แล้ว.

ข้อยกนายร้อยเอกเขอรนทราว่า ถ้าไปรบให้กองทัพไทยไปทำแก่พระมหาราชจะเป็นพระเกียรติยศเป็นอย่างยิ่งนั้น ก็เป็นความจริง เพราะพระมหาราชเป็นศัตรูของไทยมาช้านาน เคียงขวไทยเป็นสัมพันธมิตรกับอังกฤษ ถ้าช่วยกันโดยปรองดองก็คงจะทำลายกำลังพระมหาราชเสียได้ ถ้าหากนายร้อยเอกเขอรนทราไปแม่ทัพอังกฤษเห็นชอบตามความคิดของท่านเสนาบดีในกรุงเทพฯ และไปจัดการให้สำเร็จคงกล่าวมา ก็คงจะมีชัยชนะพระมหาราชให้เป็นแน่แท้.

หนังสือมาฉนวนเดือนธันวาคม ๗ ค่ำ จุลศักราช ๑๓๘๗ ปีระกา
สัปตศก. (๓)

ฉนวนท ๒ มกราคม ค.ศ. ๑๘๒๖ (ตรงกับวันศุกร เดือนธันวาคม ๘ ค่ำ พ.ศ. ๒๓๖๘) นายร้อยเอกเขอรนทราหนังสือมาถึงเสนาบดีอีกฉบับ ๓ ความว่า ซึ่งท่านเสนาบดีให้พระยาพิพัฒน์โกษาตอบหนังสือของเขอรนทราฉบับลงวันที่ ๓๓ ธันวาคมนั้น พิศวาทข้อความเห็นหนึ่งว่าท่านเสนาบดีไม่มีความประสงค์จะให้เจ้าพระยามหาโยธา ยกกองทัพไปสมทบกับกองทัพอังกฤษให้ทันฤกษ์แล้งนี้ เพราะฉะนั้นนายร้อยเอกเขอรนทราขอให้รัฐบาลไทยช่วยรวบรวมช่างไม้ ทังที่จะเรียกมาได้จากที่อื่น และทมิในกองทัพเจ้าพระยามหาโยธา ส่งไปยังเมืองเมะตะมะ

(๑) หนังสือฉบับนี้ตอบในวันเดียวกับที่เขอรนทราหนังสือมาเห็นว่าเร็วนัก น่าจะลงวันไม่ตรงอยู่ฝ่าย ๑.

โดยเร็ว เพราะไทยก็ยังไม่มีการที่จะใช้ นายร้อยเอกเขอรนขอ
เรียนอีกครั้ง ๑ ว่าเงินทองที่จะต้องใช้ในการส่งข้างม้าจะ
สิ้นมากน้อยเท่าใด นายร้อยเอกเขอรนจะคิดอ่านกับข้าราชการไทย
ยอมใช้ ให้ตามสมควรทุกประการ.

นายร้อยเอกเขอรนขอให้ท่านเสนาบดีกรุงสยามเข้าใจเถิดว่า ถ้า
ไทยมีความประสงค์จะแก้แค้นพระม้าที่ไคมาทำร้ายแต่ก่อน ทางที่จะ
ทำให้เห็นจริง คงว่ายังมีอยู่อย่างเดียวแต่ที่จะส่งข้างม้าไปเป็นกำลังช่วย
อังกฤษ ทั้งนายร้อยเอกเขอรนแนะนำท่านนั้น สิ้นความในหนังสือ
เขอรนฉบับวันที่ ๒ มกราคม ท่าน.

เสนาบดีให้พระยาพิพัฒน์โกษา มีหนังสือตอบเมื่อเดือนธันวาคม
๑๒ คำ (ตรงกับวันที่ ๕ มกราคม) ความว่าได้นำความในหนังสือ
ของเขอรน (ฉบับลงวันที่ ๒ มกราคม) ขึ้นเรียนท่านเสนาบดีแล้ว
มีบัญชาสั่งให้ตอบว่า ซึ่งนายร้อยเอกเขอรนคิดว่ากรุงเทพ ฯ จะไม่ส่ง
ให้เจ้าพระยามหาโยธาไปช่วยอังกฤษรบพระม้า และว่าความข้อนั้นสมเด็จพระ
พุทธเจ้าอยู่หัวจะโปรดอย่างไรก็สุดแต่จะทรงพระราชดำริเห็นสมควร
แต่ว่าข้างม้าจะอยู่เปล่า ๆ นายร้อยเอกเขอรนจึงขอให้รวบรวมข้างม้า
ส่งไปยังกองทัพอังกฤษ ว่าจะยอมเสียค่าส่งและค่าอาหารให้ และ
ว่าถ้าไทยส่งข้างม้าไปช่วยอังกฤษก็จะเชื่อว่าไทยอยากจะให้พระม้าพ่ายแพ้
จริง ๆ นั้น.

ขอทนายร้อยเอกเขอรนให้กราบบังคมทูล ฯ ว่าจะขอเสียเงินค่า
ข้างม้าที่รกล่าวมา ท่านเสนาบดีเห็นว่าหมอนักจะให้ส่งข้างม้าสำหรับ

แผ่นดินไปรย้าง เป็นการผิดอย่างประเพณีของกรุงศรีอยุธยา จึง
ไม่อาจจะนำความขนกราชยังคมทูล ๆ ได้.

อีกประการ ๓ ช้างม้าทั้งปวงนี้เป็นพาหนะสำหรับกองทัพ ถึงกอง
ทัพจะยังไม่ยกไปช่วยรบพระม่า ช้างม้าก็ยังเป็นของต้องการใช้สอยราช
การอย่างอื่น จะให้เขาไปใช้สอยให้เลื่อยลาเสียนนหาควรไม่ ถ้า
กองทัพไทยยกไปช่วยอังกฤษเมื่อใด ช้างม้าเหล่านี้ก็คงจะไปกับกอง
ทัพทั้งสิ้น.

ข้อซึ่งเสนาบดียังไม่สั่งกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาให้ ไปรบพระม่า
นั้น ก็เพราะถ้าจะต้องพิเคราะห์ใคร่ครวญดูให้เห็นว่าจะมีชัยชนะช้ำศึก
เป็นมั่นคงก่อน จึงจะชอบด้วยพิไชยสงคราม ท่านเสนาบดีเห็น
พร้อมกันว่า ที่จะให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพไปแต่สหำพันธะ
เมืองอังวะอย่างไรได้ ก็สำหรับแต่จะไปยับยั้งผู้คนและช้างม้าพาหนะ
ทั้งปวงด้วย ข้อความทั้งนี้โปรดเกล้าฯ ปรึกษาว่ากล่าวกับอังกฤษมา แต่
ไม่เป็นการตกลงปรองดอง ดูเหมือนนายร้อยเอกเบอร์นจะไม่เชื่อถ้อย
คำที่ฝ่ายไทยซึ่งแรงเสียดแทง เพราะเห็นว่าอังกฤษมีกำลังมาก อย่าง
ไร ๆ ก็คงจะชนะพระม่า ถ้าเช่นนั้นกองทัพไทยก็ไม่เห็นมีที่ที่จะต้อง
ยกไป.

หนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเขียนตามบัญชาท่านเสนาบดี เมื่อ
ฉวันเดือนอ้าย แรม ๓๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๘๗ ระยะเวลาสี่ปีตศก.

หนังสือเบอร์นมโตตอบกษเสนาบดีด้วยเรื่องกองทัพไทยที่จะยกไป
ช่วยรบพระม่าหยุดอยู่เพียงนคราว ๑ คงเป็นด้วยเบอร์นเห็นว่าฝ่ายไทย

ซึกเคอง เกรงจะตอบชอกเล็ดการที่จะช่วยเหลือเสียทีเทียว จึงท
การโต้ตอบเสียคราว ๑ เหตุไฉนฝ่ายไทยจึงซึกเคองในครั้งนั้น จะ
ลองอธิบายความที่คิดเห็นได้ ในเวลานี้ คือ เฮอร์นพุดาแต่ขอข้างอังกฤษ
ต้องการจากไทย แต่ส่วนขอที่เป็นความต้องการของไทยเฮอร์นแกลง
เพิกเฉยเสียไม่พุดถึง หรือพุดแต่เฝืน ๆ ไม่ให้เห็นการรับรองมันคงก็
เป็นเครื่องสำหรับที่จะซึกใจประการ ๓ ยิ่งซึกความที่ม่าวากล่าวให้
ไทยช่วยอังกฤษรบพระม่าครั้งนั้น ก็เสมอว่าถ้าไทยอยากจะรบพุ่งหาผล
ประโยชน์ตามชอบใจ ก็ให้ยกไปรบพระม่าเอาโดยลำพังอีกทาง ๑ ขยำ
มาเกี่ยวข้องกับอังกฤษ ถ้าจะเกี่ยวข้องกับอังกฤษก็ต้องให้เจ้าพระยา
มหาโยธายกกองทัพไปเข้าสมทบของนายพันเอกเปปเปเชอร์ รบพุ่งตาม
คำสั่งและอยู่ในบังคับบัญชาของแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษ ความซึกนิก
ยอมจะไม่พอใจ ตลอดไปจนขอที่จะให้ส่งข้างมาพาหนะไปให้อังกฤษใช้
ด้วย เพราะในสมัยนั้นไทยยังไม่ไว้ใจอังกฤษ และไม่นิยมอย่าง
ธรรมเนียมทำการศึกตามแบบฝรั่ง แต่ความไม่พอใจอันเป็นข้อสำคัญ
ยิ่งกว่าอย่างอื่นนั้น เห็นจะอยู่ในข้อที่เฮอร์นบอกว่าจะอังกฤษคิดจะรวม
เมืองมอญตั้งเป็นประเทศเอกราชขึ้นอีก การที่อังกฤษคิดพยายาม
เกลี้ยกล่อมเจ้าพระยามหาโยธายะเอาไปตั้งเป็นพระยาหงสาวดี คงจะ
ได้ทราบระแคะระคายเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ บ้างแล้ว ครั้นเฮอร์นว่ามา
ในหนังสือก็เห็นการเห็นได้ชัดเจน ว่าอังกฤษคิดจะเกลี้ยกล่อมเอามอญ
ไปเป็นคนของอังกฤษ ก็มอญที่มามากมีลำนานอยู่ในเมืองไทยมีจำนวน

มากกว่าแสน ถ้าการตั้งเมืองหงสาวดีสำเร็จได้ พวกมอญก็จะพากันกลับไป ไทยก็จะต้องเสียไพร่บ้านพลเมืองไปเป็นอันมาก ถ้ามอญกลับกลายเป็นศัตรูในวันหน้าก็จะยิ่งชั่วร้าย ไม่มีคุณแก่ไทย คุ้มประการอย่างหนึ่งอย่างใดมีแต่โทษฝ่ายเดียว ความซื่อหลังนี้อาจจะเป็นต้นเหตุที่สั่งห้ามไม่ให้เจ้าพระยามหาโยธายกกองทัพออกไปก็เห็นได้ เพราะฉะนั้นเมื่อนายร้อยเอกวิลกินสัน ซึ่งข้าหลวงอังกฤษให้เป็นผู้สำหรับกำกับกองทัพไทยลงมาถึงเมืองเมะตะมะในเดือนนี้ ยะကာมาสืบสวนจึงได้ความว่า กองทัพเจ้าพระยามหาโยธายังหาได้ยกออกไปจากเขตต์แดนไทยไม่ นายร้อยเอกวิลกินสันจึงแต่งคนให้ถือหนังสือข้าหลวงอังกฤษมาส่งยังแดนไทย แล้วบอกขึ้นไปยังข้าหลวงอังกฤษให้ทราบความ ขณะนั้นข้าหลวงอังกฤษเห็นว่าการสงครามที่รบกับพะม่าจะชนะอยู่แล้ว จึงสั่งลงมายังนายร้อยเอกวิลกินสันว่าให้รอกองทัพไทยอยู่ที่เมืองเมะตะมะก่อน แต่ให้คอยฟังข่าวการสงครามไว้ ถ้าเมื่อใดเห็นว่าการสงครามจะเป็นอันสำเร็จแน่ ก็ให้บอกห้ามกองทัพไทยเสียอย่าให้ยกไปเลย.

ตอนที่ ๑๒ พระมาแพ้สงคราม

ตนจะกลับกล่าวถึงการสงครามที่อังกฤษรบกับพระมา ต่อเรื่อง
ราวที่ไทยบรรยายมาแล้ว เพียงกองทัพอังกฤษขึ้นไปตั้งอยู่ที่เมืองแปร
ต่อมาถึงเดือน ๓๓ ขั้วระกา อังกฤษกับพระมาเจรจาการทัพ เพื่อยะ
เลิกสงครามกันครั้ง ๓ ว่ากล่าวกันอยู่จนเดือน ๓๒ ไม่ตกลงปรอง
คองกันได้ก็ถอยรบกันอีก ๓ วันในเวลาเมื่อกำลังเจรจากรทัพกันอยู่นั้น
ฝ่ายพระมาพยายามรวบรวมพลได้ประมาณ ๗๐,๐๐๐ พอดีเดือนธันวาคม
พระเจ้าอังวะก็ให้กองทัพพระมายกลงมา ๓ ทัพ ค่ายห้วยแม่ทัพใหญ่
ถือพล ๓๐,๐๐๐ เป็นกองกลาง ค่ายห้วยถือพล ๓๕,๐๐๐ เป็นขกขวา
มหาเนมโยถือพล ๓๕,๐๐๐ เป็นขกซ้าย ยกลงมาหมายจะตั้งล้อมอังกฤษ
ที่เมืองแปร แม่ทัพอังกฤษเห็นว่าพระมาชำนาญในการทำค่ายคูประตู
จึงให้กองทัพยกทัพเรือเข้าระดมตีพระมาพร้อมกันทุกทัพ มีให้พระมาทัน
ตั้งค่ายล้อมเมืองแปรได้ ไตรยพุงกันเป็นสามารถ มหาเนมโยตายในท
รบ พระมาสู้อังกฤษไม่ได้ถอยจากเมืองแปร ไปรวบรวมกันตั้งค่ายคอย
ต่อสู้อังกฤษอยู่ที่บ้านเนปะเก้ ซึ่งเป็นทมิฬชัยภูมิอยู่ทางทิศตะวันออก
เฉียงเหนือ ห่างจากเมืองแปรประมาณ ๖๐๐ เส้น กองทัพอังกฤษ
ยกตามไปรยพุงอยู่ ๓ วัน อังกฤษตีค่ายบ้านเนปะเก้ได้ พระมาก็ถอย
ขึ้นไปตั้งรับอยู่ที่เมืองมะลวน ครั้นกองทัพอังกฤษตามขึ้นไปถึง พระมา
ให้มาขอหยุดรบเจรจากรทัพอีก ว่ากล่าวกันอยู่ ๒๐ วันก็ยังไม่ตกลง

แม่ทัพอังกฤษเห็นว่าพระม้ายาว่วงเวลาเพื่อจะรวบรวมกองทัพ จึงให้
 ยกเขาคเมืองมะละวันเมื่อวันที่ ๓๘ มกราคม (ตรงกับเดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ)
 คราวนั้นกองทัพพระม้ายแตกยับเยิน พระเจ้าจกกายแมงจึงแต่งกองทัพให้
 อาจารย์คน ๑ ชื่อตจัน (๑) ซึ่งนับถือว่าเป็นผู้รู้วิชาอาคม คุมกำลัง
 ๒๐,๐๐๐ ยกลงมาตั้งคอกยี่ต้ออังกฤษอยู่ที่เมืองภักขาม กองทัพอังกฤษ
 ยกขึ้นไปตีเมืองภักขามเมื่อเดือน ๓ กองทัพพระม้ายก็แตกพ่ายอีก กอง
 ทัพอังกฤษได้ตั้งรับยกติดตามขึ้นไปถึงเมืองวันทย ยังทางอีก ๓,๕๐๐
 เส้นจะถึงเมืองอังวะ พระเจ้าจกกายแมงเห็นจะสู้ไม่ได้ จึงให้เสนาบดี
 ออกมาขอเลิกการสงคราม แล้วยอมทำหนังสือสัญญาตามท้ออังกฤษ
 กำหนดให้ทำ เป็นสัญญา ๓๓ ข้อ มีเนื้อความดังนี้

- ข้อ ๑ อังกฤษกับพระม้ายจะเลิกสงครามกลับเป็นไมตรีกันต่อไป
- ข้อ ๒ พระเจ้าอังวะสัญญาว่า จะไม่ไปเกี่ยวข้องกับประเทศอิสลาม
 กะซา และยินตี อีกต่อไป.
- ข้อ ๓ พระเจ้าอังวะยอมยกประเทศยะไข่ให้แก่อังกฤษ.
- ข้อ ๔ พระเจ้าอังวะยอมยกหัวเมืองท้ออังกฤษที่ใด คือเมืองเร
 เมืองทะวาย เมืองมะรค และเมืองตระนาศวี กับทงเกาะทชนอยู่กบ
 หัวเมืองเหล่านั้น กำหนดแต่ฝั่งใต้นแม่น้ำสละวินลงไปให้แก่อังกฤษ.
- ข้อ ๕ พระเจ้าอังวะยอมเสียเงินใช้ทุนให้อังกฤษเป็นเงิน ๓๐,๐๐๐,๐๐๐
 รอยบ อังกฤษยอมให้สอนใช้เงิน ๔ คราว.

(๑) ที่เรียกว่าตจันนี้ บางทีจะเป็นไทยใหญ่ที่บวชเป็นพระภิกษุอยู่แต่ก่อน,
 TUDC 05/04/2563

ข้อ ๖ ทั้งอังกฤษและพม่าจะไม่เอาโทษแก่ผู้หนึ่งผู้ใด ทั้งคนในบังคับของตนและคนต่างประเทศที่อยู่ในเมือง ในความที่ได้เกี่ยวข้องช่วยเหลือการสงครามที่แล้วมา.

ข้อ ๗ ทั้งอังกฤษและพม่าจะตั้งคุกไปอยู่ในสำนักกันและกัน ยอมให้ทัณฑ์ทหารรักษาตัวได้ ๕๐ คน แล้วจะทำหนังสือสัญญาค้าขายซึ่งจะเป็นประโยชน์ด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย.

ข้อ ๘ ถ้ารัฐบาลหรือคนในบังคับทั้ง ๒ ฝ่ายเป็นหนี้สินกันจะให้ใช้กันโดยธรรม ถ้าแต่ละคนฝ่ายใดไปตายในเมืองของฝ่ายโน้น ไม่มีตัวผู้ควรรับผิดชอบ รัฐบาลฝ่ายโน้นรับจะมอบทรัพย์สินมรดกให้แก่รัฐบาลฝ่ายผู้ตาย.

ข้อ ๙ จะใช้กฎหมายท้องถิ่นของอังกฤษด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย ทั้งที่ในน่านน้ำพม่าและน่านน้ำอังกฤษ.

ข้อ ๑๐ สมเด็จพระเจ้ากรุงสยาม ผู้เป็นสัมพันธมิตรของอังกฤษอย่างประเสริฐสุจริตจะต้องอยู่ในสัญญานี้ (คือจะต้องได้ทรงรับประโยชน์ในสัญญานี้) ด้วยเป็นอย่างมากที่สุด.

ข้อ ๑๑ หนังสือสัญญานี้รัฐบาลทั้ง ๒ ฝ่ายจะต้องให้อนุมัติตามธรรมเนียม และทั้ง ๒ ฝ่ายจะคนละเลยให้กันให้ สันเชิง.

หนังสือสัญญานี้ทำกันที่เมืองรัตนเมือวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๒๖ (ตรงกับวันศุกร์ เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ ปีระกา จุลศักราช ๑๓๘๗ พ.ศ. ๒๓๖๘).

ตอนที่ ๑๓ ความตกลงกัน
ในระวางไทยกับอังกฤษเมื่อเสร็จสงคราม

ฝ่ายทางกรุงเทพฯ ตั้งแต่เซอร์นอร์ทบรอกซ์ที่อังกฤษถึงกรุงเทพฯ แยกไปจากเมืองแบริ่ง ก็มีหนังสือมาถึงเสนาบดีเมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ (ตรงกับวันพฤหัสบดี เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ) ความว่าได้รับหนังสือ ทราบข่าวมาว่าอังกฤษได้รบกับพม่าที่ริมเมืองแบริ่ง อยู่นานอยู่ ๓ วัน ที่กรุงเทพฯ แยกพ่ายยับเยิน จนพระเจ้าอังวะต้องให้ทูตมาขอเลิกรบ ฟุ้งกับแม่ทัพอังกฤษ การสงครามจะเลิกกันโดยความตกลงว่า พม่า จะยกเมืองฮัสสัมและเมืองอื่น ๆ ที่อยู่ทางทิศเดียวกันให้อังกฤษ และจะ ยกหัวเมืองข้างใต้ ๔ เมือง คือ เมืองเว เมืองทะวาย เมืองมะริค และเมืองตะนาวศรี ให้แก่อังกฤษด้วย นอกจากนั้นพม่ายังจะต้อง เสียเงินใช้ค่าที่อังกฤษต้องลงทุนมารบพุ่งอีกมากมาย อังกฤษจะได้ เกียรติยศในการสงครามคราวนี้ยิ่งนัก.

ขอให้ท่านเสนาบดีระลึกว่า ตั้งแต่นายร้อยเอกเซอร์นอร์ทบรอกซ์ มา ถึงกรุงเทพฯ ได้พยายามชักชวนให้ส่งกองทัพเจ้าพระยามหาโยธาให้ ยกไปเมืองเมะตะมะสักกักรัง เพื่อจะให้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามได้ ส่วนพระเกียรติยศอย่างนั้นบ้าง แต่เป็นเคราะห์ของนายร้อยเอกเซอร์นอร์ทบรอกซ์ ที่ไม่สามารถจะทำให้ท่านเสนาบดีเชื่อถือได้ ครั้นจะกราบทูลต่อสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามเอง โดยนายร้อยเอกเซอร์นอร์ทบรอกซ์เห็นว่าพระองค์ทรง

พระปรีชาญาณยิ่งกว่าใคร ๆ ที่ในกรุงเทพ ฯ นี้ ก็คิดด้วยเป็นการฝึก
ชนบวชนิยมบ้านเมือง.

แต่นายร้อยเอกเขธรณ์มีความประสงค์จะให้เป็นการดีด้วยน้ำใจ
เป็นไมตรีที่กรุงสยามอยู่ไม่สิ้น เพื่อจะแสดงให้เห็นจริงในความที่
กล่าวนี้ บกนชอกราบยังคมทูล ฯ และขอชักชวนท่านเสนาบดีกรุงสยาม
ให้แต่งข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีสติปัญญา รีบไปเมืองเมาระตมะกันนาย
ร้อยเอกเขธรณ์ หรือนายร้อยเอกแมกฟาาคด้วยกันโดยเร็ว เพื่อจะ
ได้ ไปปรึกษาข้าหลวงอังกฤษที่เมืองอังวะ ฟังว่าเมืองเมาระตมะหรือ
เมืองโคตวระได้มาเป็นของไทยในขณะนี้ ทั้งจะได้สืบสวนถึงการที่จะ
ยกขึ้นเขตแดนกรุงสยามกับเมืองทรวายเมืองมริท ที่ตกเป็นของ
อังกฤษนั้นด้วย.

นายร้อยเอกเขธรณ์ขอให้ท่านเสนาบดีอ่านอักษรสาส์น ซึ่งผู้สำเร็จ
ราชการอินเดียให้นายร้อยเอกเขธรณ์เชิญมาถวายสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน
สยามคืออักษรที่ ๑ แล้วพิเคราะห์ประกอบกับถ้อยคำของนายร้อยเอก
เขธรณ์ที่กล่าวมาครั้งนี้ ก็จะได้เห็นว่าไทยซึ่งแรงโดยฐานที่เป็นมิตรไมตรี
เพื่อประโยชน์อย่างสำคัญของกรุงสยามอย่างแท้จริง สันความในหนังสือ
ของเขธรณ์ท่าน.

ถึงฉนวนอาทิตยเดือนยี่ แรม ๑๕ ค่ำ เสนาบดีให้พระยาพิพัฒน์
โกษามีหนังสือตอบเขธรณ์ ความว่า เติมน้ำที่อังกฤษมีหนังสือมา
ว่า พระม่านเป็นชาติที่ชั่วร้าย เทียบเป็นศัตรูของเมืองอื่นทั่วไป พระม่าน
จะไปทำร้ายอังกฤษ ๆ จึงได้ ให้กองทัพยกมาตีเมืองพระม่าน ไทยก็เป็น

ศัตรูของพระมามีมาแต่โบราณ ทั้งเป็นมิตรมีทางไมตรีกับอังกฤษ ๆ จึง
ทูลขอต่อสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ให้ทรงแต่งตั้งกองทัพไทยไปสมทบ
กับกองทัพอังกฤษ ช่วยกันรบพระม่าให้ถึงเมืองอองวะอันเป็นราชธานี
ของข้าศึก จนกระทั่งพระม่าพ่ายแพ้ยับเยินให้จงได้ อังกฤษกับไทย
จะได้อยู่เย็นเป็นสุขสืบไป.

สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบความในหนังสือซึ่งอังกฤษ
มีมาที่ทรงพระโสมนัสส ตังพระราชหฤทัยจะให้กองทัพไทยยกไปช่วย
รบพระม่า และกองทัพที่จะยกไปนั้น มิใช่จะให้ไปแต่เป็นหมวดกอง
น้อย ๆ จะให้กองทัพใหญ่ยกไปตีเมืองพระม่าทาง ๑ ฝ่ายอังกฤษ
จะไต่คืบขึ้นไปอีกทาง ๑ จึงโปรดให้มีหนังสือตอบไปยังแม่ทัพอังกฤษว่า
ถ้าได้ยกเมืองทะวายและเมืองเมาะตะมะไว้ ในบังคับบัญชาของไทย ก็
จะให้กองทัพใหญ่ยกไป หนังสือนั้นก็ได้นำมาย่อยเอกเบอรนต์ และได้
บอกให้ทราบว่า ถ้าแม่ทัพอังกฤษยินยอมตามที่เสนาบดีว่าไปในหนังสือ
นั้นแล้ว กองทัพไทยก็จะยกไป แต่ข้างฝ่ายอังกฤษ มีหนังสือของ
ผู้รักษาเมืองเมาะตะมะมาหลายครั้ง ก็เป็นแต่เร่งจะให้กองทัพไทยยก
ไปโดยเร็ว แต่ส่วนเรื่องเมืองทะวายและเมืองเมาะตะมะหาตอบมาว่า
ประการใดไม่ ก็มอญและทะวายที่เป็นพรรคพวกของพระม่าข้าศึก ยัง
มีอยู่ในพนเมืองเป็นอันมาก ถ้าหากว่าไม่ได้ยกเมืองทุกกองทัพจะต้อง
ยกผ่านไปไว้ในอำนาจ ให้บังคับบัญชาผู้คนในท้องที่ใด กองทัพ
จะยกเข้าไปก็ไม่เป็นทีไว้วางใจ ท่านเสนาบดีเห็นว่าเพราะอังกฤษอยาก
จะเอาเมืองเมาะตะมะและเมืองทะวายไว้เป็นของอังกฤษ จึงไม่ตอบมา

ว่าประการใดให้ชั้เงิน ด้วยเหตุนี้กองทัพไทยจึงต้องรออยู่ ยิ่งยก
ไปไม่ได้ เคียงกันว่าพระเจ้าอังวะให้ทูตมาที่เมืองมะละวัน และยอมจะ
เสียเงินให้แก่อังกฤษ ๆ ก็ระยอมอย่างพิภยพะมาแล้ว เมื่อเช่นนั้นกำลัง
กองทัพไทยก็ยังไม่เป็นประโยชน์อย่างใดแล้ว.

ขอทนายร้อยเอกเซอร์ นอยากจะให้ข้าราชการผู้ใหญ่ ฝ่ายไทยที่มี
สติปัญญา^(๑) ไปพูดจากแม่ทัพอังกฤษ เพื่อจะไ้เมืองเมาระตมะ
ฤาเมืองหนึ่งเมืองใดมาถวายสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนั้น ท่านเสนาบดี
ชอบใจนายร้อยเอกเซอร์นั้นแล้ว ทฝ่ายไทยบอกไปว่าต้องประสงค์เมือง
ทรวายและเมืองเมาระตมะแต่ก่อนนั้น ก็เพราะเห็นว่าจะต้องยกกองทัพ
ไปสมทบกับอังกฤษที่เมืองพะม่า แต่เคียงนี้กองทัพไทยก็ไม่ได้ยกไป
อังกฤษก็เลิกรบกับพะม่าแล้ว เมืองทรวายและเมืองเมาระตมะอังกฤษได้
ก็เอาไว้เป็นของอังกฤษเด็ด ไทยหาต้องการไม่ ส่วนเขตต์แดนที่
ต่อกับพระราชอาณาเขตต์เมืองเหล่านี้ยังเป็นของพะม่าอย่างไร
ก็ให้เป็นไปอย่างนั้น ไทยหาปรารถนาจะไปเหลือมล้ำเขตต์แดนของ
อังกฤษไม่ อย่าให้นายร้อยเอกเซอร์นี้มีความวิตกเลย ที่เจ้าเมือง
บังกล่าให้นายร้อยเอกเซอร์นี้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี และคิดอ่าน
ให้การค้าขายเจริญขึ้น ฝ่ายไทยก็ชอบใจในการที่นายร้อยเอกเซอร์นี้
ได้มาทำ มีความประสงค์จะให้การค้าขายและทางพระราชไมตรีในระหว่าง
ไทยกับอังกฤษเจริญยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนเหมือนกัน.

(๑) เบอร์นีได้จดไว้ในที่อื่นว่า ได้แนะนำให้เจ้าพระยาพระคลังไปเอง.

ขอให้นายร้อยเอก เบอร์ นี ขอให้นำความที่เข้ามาในหนังสือชนกรวย
 บังคมทูลนั้น เคียงวันกีสนักคิดทศวรรษกรวยบังคมทูลเสียแล้ว ท่าน
 เสนายก จึงขอแจ้งให้นายร้อยเอก เบอร์ นี ทราบแต่ที่องค์ตราที่โปรดให้มีสิ่ง
 ไปตามหัวเมือง ด้วยเจ้าพระยามหาโยธายอกมากกรวยบังคมทูล ๆ ว่า
 แม่ทัพอังกฤษมีหนังสือมาว่า เคียงวันพะม่ายอมแพ้อังกฤษ การสงคราม
 เลิกกันแล้ว ขอให้กองทัพไทยยกออกไปเลย จึงโปรดให้มีที่องค์ตรา
 สั่งให้ยกกองทัพที่ใดกะเกณฑ์เตรียมจะยกไปช่วยอังกฤษนั้นเสีย เพราะ
 อังกฤษได้ยอมคืนพะม่าเสียแล้ว ส่วนกองทัพที่ใดยกไปแล้วก็ให้กลับ
 คืนมายังบ้านเมือง ให้เจ้าเมืองกรมการระวางตรวจตราค่านทางและให้
 คิดอ่านรับพะม่ามาตามประเพณีแต่ก่อน ให้ไว้ความว่าบ้านเมืองที่
 อังกฤษได้ไปแล้ว เอาไว้เป็นของอังกฤษเพียงไหน และคืนให้พะม่า
 เพียงไหน กระแสรบสงบนิ่งแล้ว ท่านเสนายกจึงมีอาจะนำความใน
 หนังสือของนายร้อยเอก เบอร์ นี ชนกรวยบังคมทูล.

หนังสือพระยาพิพัฒน์โกษาเขียนตามบัญชาท่านเสนายกเมื่อฉนวน
 อาทิตยเดือนยแรม ๑๕ ค่ำบระภา จุลศักราช ๑๑๘๗ พ.ศ. ๒๔๖๘.

เบอร์นมีหนังสือมาถึงเสนายกออกฉะบับ ๑ เมื่อวันที่ ๖ กุมภาพันธ์
 คริสต์ศก ๑๘๒๖ (ตรงกับวันจันทร์ เดือนย แรม ๑๕ ค่ำ) ว่าขอ
 ให้นำความในหนังสือที่เข้ามาเมื่อวันจันทร์ที่ ๒ กุมภาพันธ์ ชนกรวย
 บังคมทูล ๆ ให้แจ้งได้ ถ้าไม่กราบทูล ๆ เห็นเจ้าเมืองบังกล้าจะว่าไม่
 รักษาทางไมตรี.

เสนาบดีจึงตอบไปเมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ว่าเสนาบดี
ได้พร้อมกันให้เจ้าพระยาพระคลังนำความในหนังสือของนายร้อยเอก
เขอรณมมาฉะบับหลัง^(๑) ขนกราบบังคมทูลฯ ทรงทราบแล้ว มีกระแส
รับสั่งว่ากรุงเทพมหานครได้รับพุงภัยพระมาแต่โบราณมากกว่า ๓๐๐ ปี ไม่
เคยได้ยินว่า พระมหากษัตริราชแต่ปางก่อนยอมคินยานเมืองตกได้
ให้แก่พระมา ฤ็ยอมลดหย่อนผ่อนผันให้แก่พระมาอย่างหนึ่งอย่างใด
ซึ่งนายร้อยเอกเขอรณมคิดเห็น โดยสติปัญญาสามารถ ว่าจะไปคิกอ่าน
เอาเมืองเมาะตะมาถวายนัน ก็เป็นเจตนาอันดี มีความชอบใจแล้ว แต่
เมืองเมาะตะอยู่ห่างไกลกับกรุงเทพฯ เป็นที่ล่อแหลมไม่ติดต่อกับคน
ไทย ถึงใดเมืองเมาะตะจะรักษาไว้ก็ยาก ไพรบ้านพลเมืองก็คงจะ
ไม่พอใจ ไทยไปรักษาเมืองอยู่ก็จะพาให้ต้องรยพุงภัยพระมาเนื่อง ๆ.

ถ้าหากว่าอังกฤษยังรยอยู่ภัยพระมา ไทยยกกองทัพไปช่วยอังกฤษ
ก็จะใคร่ใดเมืองเมาะตะไว้เป็นที่ตั้งขังฉาง รวบรวมเสบียงอาหาร
สำหรับกองทัพ แต่เดิวนองอังกฤษก็เลิกสงคราม กลับเป็นไมตรีกับ
พระมาแล้ว ก็อย่าลำบากด้วยเรื่องเมืองเมาะตะต่อไปเลย.

ข้อที่ใคร่ทราบว่าพรหมแดนเมืองมรวิต เมืองตะนาวศรี เมือง
ทะวาย ต่อกับพระราชอาณาจักรตรงไหนนั้น เพราะพระมาก็ไทยทำ
สงครามกันมาเสมอ จะยกขนเขตต์แดนกันอย่างไรได้ ถ้าอังกฤษ
อยากจะทำว่าเขตต์แดนเดิมพระมาอยู่ตรงไหน ก็ให้สืบถามพวกชาว

(๑) คือฉบับที่มีนมเมื่อวันที่ ๒ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๒๖.

เมืองทวาย เมืองตะนาวศรี เมืองมะริด ที่เข็นผู้เฒ่าผู้แก่อยู่ที่ริมชาย
แดนว่ารู้เห็นมาอย่างไร ก็ให้พาไปซึ่งเขตต์แดนที่ต่อกับไทยนั้นเถิด.

เมืองมะริด เมืองตะนาวศรี เมืองทวาย เคยวณกเขนของอังกฤษ
แล้ว อังกฤษกับไทยก็เป็นมิตรมิไต่กรันสนธิท ควรจะให้ไพร่บ้าน
พลเมืองทั้งสองฝ่ายไปมาค้าขายดังกันได้ โดยสะดวก คนข้างไหนจะไปมา
ก็ให้มีหนังสือเที่ยวทางลัดไปให้อีกฝ่ายหนึ่งทวาย ห้ามอย่าให้ไทยไป
ล่วงล้ำเขตต์แดนของอังกฤษ และอย่าให้ผู้รักษากำแพงเข้าไปจับผู้คน
ในบ้านเมืองของอังกฤษแห่งหนึ่งแห่งใดเหมือนอย่างเมื่อเป็นแดนพะม่าเคย
แต่ก่อนต่อไป อย่าให้อังกฤษมีความวิตกกวญเรื่องจับคนข้ามแดน
ต่อไปเลย.

กระแสรบสั่งนี้ ท่านเสนาบดีมีบัญชาให้พระยาพิพัฒน์โกษาจกเมื่อ
ณวันพฤหัสบดี เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ ระกา สัปตศก.

ในวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๘๒๖ (ตรงกับวันพฤหัสบดี
เดือน ๓ ขึ้น ๓ ค่ำ นั้น) เฮอร์นมหันตอดงเสนาบดีออกฉะบับ ๓
ความว่า นายร้อยเอกเฮอร์นขอเรียนให้ท่านเสนาบดีกรุงสยามทวาย ด้วย
นายร้อยเอกเฮอร์นพึ่งได้รบสำเนาหนังสือของแม่ทัพใหญ่ฝ่ายอังกฤษ
ความว่า ในหนังสือสัญญาซึ่งอังกฤษได้ทำกับพะม่า มีข้อสัญญาว่าไว้
โดยเฉพาะข้อ ๓ (ในข้อ ๓๐) ว่าด้วยไทยเป็นสัมพันธมิตรของอังกฤษ
ถ้าไทยต้องประสงค์ประโยชน์จากสัญญานั้น ก็จะยอมให้ไทยได้รบ
ประโยชน์การที่เล็กสงครามกันนั้นด้วย.

อนึ่งเกล้าฯ พระม่านก็ขอมสัญญาแล้ว ว่าจะไม่ทำร้ายไทยอย่างหนึ่ง
 อย่างใดต่อไป ขอให้เสนาบดีนำความตามหนังสือของนายร้อยเอกเบอร์น
 ทิงค์ขยับหมไปเมื่อวันท ๒ กุมภาพันธ์ และขยับหมกราบบังคมทูล ฯ
 โดยเร็ว เมื่อใดทรงทราบแล้วคงจะทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะกำชับ
 สั่งข้างฝ่ายไทย มิให้ไปทำร้ายแก่พระม่านเหมือนกัน.

อนึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงสยามกับท่านเสนาบดีคงจะต้องเห็นตามการ
 ที่ปรากฏมาครั้งนี้ ว่ารัฐบาลอังกฤษประพฤติกโดยตั้งใจจะเป็นไมตรีกับ
 ไทยจริง ๆ สิ้นความในหนังสือเบอร์นแทน.

ถึงเดือน ๓ ขน ๕ คำ ท่านเสนาบดีให้พระยาพิพัฒน์โกษา มีหนังสือ
 คอบเบอร์น ความว่า เสนาบดีปรึกษากันให้เจ้าพระยาพระคลังนำ
 ความตามหนังสือของนายร้อยเอกเบอร์นขานกราบบังคมทูล ฯ ทราบ
 ฝ่าละอองธุลีพระบาทแล้ว.

มีพระราชโองการดำรัสสั่งว่า ซึ่งอังกฤษไม่ให้พระม่านมารบพุ่ง
 ทำร้ายไทย ก็เพราะอังกฤษเป็นมิตรเห็นแก่ไมตรีกับไทย ที่
 ยปรารถนาจะไม่ให้ไทยไปทำร้ายพระม่านนั้น ก็ด้วยเห็นว่าถ้าไทยกับพระม่าน
 เลิกรบพุ่งกัน ต่างฝ่ายต่างอยู่บ้านเมืองของตนก็จะเป็นสุขสบาย ที่
 ว่ามานักเป็นการสมควรนักหนา แต่วิสัยพระม่านไม่มีสติ พดจว่า
 กะไรจะเชื่อฟังไม่ได้ ที่พระม่านยินยอมก็เพราะกลัวอังกฤษ จึงต้อง
 จำใจสัญญาว่าจะไม่มาทำร้ายไทยอีกต่อไป ต่อไปภายหน้าถ้าพระม่าน
 เห็นไทยเพลอเมื่อใดก็คงจะมาทำร้ายอีก เวลาใดซึ่งจะทำร้ายก็จะไม่

คิดถึงที่ใครรับสัญญาไว้^(๑) ที่ไทยจะประมาณโดยหลงไว้ใจพระม่านนั้นไม่ได้
 จำจะต้องคอยระวังตัวอยู่เสมอ ถ้าหากนายร้อยเอกเขอรันอยากจะใคร่
 ทราบว่า พระม่านเคยประพฤติทุจริตมาอย่างไร ก็ให้เสนาบดีเอาจดหมาย
 เหตุและหนังสือพระราชพงศาวดารที่ไทยได้ทำสงครามกับพระม่าน ทั้งที่
 พระม่านได้เคยมาพดจากรัฐไทยแต่ก่อน ๆ ประการใด แจงให้นายร้อย
 เอกเขอรันทราบ แล้วให้ใคร่ครวญดูตามเรื่องราวในบันทึก กระแสพระ
 ราชโองการโปรดเกล้า ฯ ดังนี้ ท่านเสนาบดีจึงให้พระยาพิพัฒน์โกษา
 คัดเรื่องราวตามจดหมายเหตุนั้นมาแจ้งให้นายร้อยเอกเขอรันทราบ คือ

เมื่อยมะโรง จุลศักราช ๑๑๗๐ ประมาณได้ ๑๘ ปีมาแล้ว พระม่าน
 ให้พระยาอินทจักร ๑ อรรคภักดี ๑ พระยาจักร ๑ สรรจะกัโว^(๒)
 เป็นทูตเข้ามาแต่เมืองเมะตะมะ ว่าพระม่านมีความประสงค์สันติสุข จะ
 ขอทำทางพระราชไมตรีให้มกับไทย ครึ่งนั้นเสนาบดีจึงให้พระยาพิพัฒน์โกษา
 มีความวิตกกอยู่ ค้วยสมเด็จพะพุทธเจ้าหลวงพระบรมอัยยกาธิราช ทรง
 พระชราทพลภาพ เสนาบดีจึงปรึกษากันเห็นว่าควรจะรับเป็นไมตรีกับ
 พระม่าน ค้อมมาจึงมิได้ให้ตรวจตราตะเวนค่าน งดการที่เคยให้ไปจับ
 ผู้คนในแดนพระม่านมาอย่างแต่ก่อน จะคอยว่าพระม่านจะทำศึกด้วยอย่างไร
 ในขณะนั้นเองพระม่านก็ให้เกณฑ์กองทัพและค้อมเรือรบที่เมืองทะวาย ฝ่ายไทย
 ไม่ได้ไปจับผู้คนในแดนพระม่านมาดังแต่ก่อน ก็ไม่ทราบความว่าพระม่าน

(๑) ถ้าพูดกันอย่างโวหารเมื่อเกิดมหาสงครามในยุโรปใน ค.ศ. ๑๕๑๔ ก็เห็น
 จะว่า "ถ้าพระม่านได้ช่องจะทำร้ายเมื่อใดหนังสือสัญญานั้นก็จะเป็นแต่เศษกระดาษแผ่น ๑"

(๒) ทั้ง ๔ คนนี้เห็นเขียนชื่อถูกแต่พระยาอินทจักรคนเดียว จะเป็นเชื้อไทย
 กรุงเก่า หรือเป็นมอญ ชื่อนี้สงสัยอยู่.

เตรียมกองทัพ ครั้นรุ่งขึ้นมะเส็ง จุลศักราช ๓๓๗๓ พระม่านยก
กองทัพมาตีเมืองกลาง ไทยจะให้ยกกองทัพไปรักษาเมืองก็ไม่ทันจึง
เสียเมืองกลางแก่พระม่าน เพราะอยู่ห่างไกลกับกรุงเทพ ฯ เมื่อพระม่าน
ตีเมืองกลางแล้วก็เก็บบริวารพลสมบัติกวาดต้อนผู้คนพลเมืองไปเป็น
ชะเลยแล้วจะยกไปตีเมืองนอก หากกองทัพกรุง ฯ ยกลงไปตีพระม่าน
แตกพ่ายไป จึงตีเมืองกลางคืนมา ถึงกระนั้นเมืองกลางก็ขนบขยิบเขิน
เพราะไทยหลงเชื่อถ้อยคำพระม่านไม่ไปจับผู้คนมาตีตามดังแต่ก่อน แต่
นั้นไทยก็ต้องคอยคุมเชิงพระม่านมิได้ประมาณ พระม่านจึงไม่อาจล่วงล้ำ
เข้ามาทำร้ายได้.

ต่อมาถึงมะแม จุลศักราช ๓๓๗๓ พระม่านให้เอาหนังสือมาแขวน
ไว้ที่ปลายค่าน ว่าจะใคร่เป็นไมตรีกับไทย จะแต่งตั้งให้เข้ามา
เจรจาความเมือง ขอให้ไทยห้ามชาวค่านอย่าให้จับกุม แต่ไทย
มิได้เชื่อ ก็เห็นว่าพระม่านพูดจามาคราวใด ก็เป็นเหตุขยายจะ
หลอกลวงทุกคราว จึงแต่งกองอาทมาทให้ออกไปจับคนมาสืบสวนเหตุ
การณ์ กองอาทมาทกอง ๑ เข้าไปในแดนพระม่านถึงแม่น้ำปราณ ระวัง
เมืองเวทขเมืองทะวาย พบเรือพระม่านลงมาจากเมืองชิงวะดำ ๑ จึงจับ
คนในเรือมา ได้ตัวขุนนางพระม่าน ๒ คนกับคนเขารตคริสต์ตั้งเป็นนาย
เรือคน ๑ ครั้นสอบถามไต่ความว่าเป็นขุนนางคนสนิทของพระเจ้าชิงวะ
คน ๑ พระเจ้าชิงวะให้ถ่อทองตราลงมาเกณฑ์คนตามหัวเมืองมอญ
ลงมาจนถึงเมืองทะวาย ให้ไปเข้ากองทัพที่เมืองเมาะตะมะจะให้ยกมา

ค้เมืองไทย ครั้นใดที่ทราบความดังนี้ จึงโปรดให้กองทัพยกไปตั้ง
 รักษาเส้นทางที่พระม้าวจะยกมา แล้วสืบไต่ความว่า ครั้นพระเจ้า
 อังวะให้จ๊กกายนูนยีเป็นแม่ทัพใหญ่ มีขุนนางเมืองอังวะลงมาเป็น
 นายทัพนายกองอีกมาก เกณฑ์พระม้าวเมืองอังวะและพวกชาวเมือง
 มอญเมืองทวาย รวบรวมเป็นกองทัพตั้งอยู่ณเมืองเมาะตมะ แต่
 เมื่อพระม้าวรู้ว่กองทัพไทยไปตั้งสกัดอยู่ ก็ไม่กล้ายกเข้ามาในพระ
 ราชอาณาเขตค้ ตั้งรออยู่จนถึงฤดูฝนก็เลิกทัพกลับไป ทักล่าวมา
 ถึงความทุจริตของ พระม้าว ทั้ง นลวนเป็นความจริง เพราะพระม้าวพศจา
 สัญญาแก่ไทยอย่างไร เคยแต่เป็นเท็จไป ไทยจึงจะหลงเชื่อคำพระม้าว
 อีกไม่ได้.

พระยาพิพัฒน์โกษาได้เขียนกระแสรับสั่งนี้ ตามบัญญัติท่านเสนาบดี
 และไต่ค้สืบสาเหตุเรื่องสงครามในระวางไทยกับพระม้าว แจ้ง
 ให้นายร้อยเอกเขธรนทราย เมื่อฉนวนเสาร์ เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีระกา
 สปีตกศก.

หนังสือโต้ตอบกับเขธรนในเรืองการสงคราม สิ้นสำเนาความ
 เพียงเท่านั้น สรุปรวมใจความก็ค้ไทยไม่ต้องการดินแดนทางเมืองพระม้าว
 และไม่ปรารถนาจะมีส่วนเกี่ยวข้องในสัญญาที่องกฤษทำกับพระม้าวด้วยทั้ง
 สองสถาน เมื่อมาค้ค้ค้ว่าเหตุใดในที่สุดไทยจึงไม่ยอมเกี่ยวข้องตองการ
 แคนพระม้าวในครั้งนั้น ค้ค้ไปก็แลเห็นว่ามิใช่เพราะไม่รู้จ๊กประโยชน์
 ทแท้จริงของฝ่ายไทย ค้เขธรนเข้าใจ การทั้งปวงคงจะค้ป้รักษาหรือ
 กั้นในรัชกาล และเห็นเป็นการยุติค้ว่า ถ้าหากไทยมีความปรารถนา

จะไ้เขตต์แดนของพะม่า ในครั้งนั้นก็จะร้องขอจากอังกฤษ ๆ ก็
 คงจะขอเอาเมืองไทรเป็นของแลกเปลี่ยนคอบแทน ความชอบฝ่ายไทย
 พงษ์รู้แน่เมื่อเขอรวันเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ก็และเมืองไทรนั้นไทยไ้
 ลงไปอยู่ปกครองเป็นของไทยแล้ว ทั้งอยู่ติดต่อกับแดนเมืองนคร เมือง
 สงขลา ไปมากไ้ไ้โดยง่าย ส่วนเมืองเมะตะมะเมืองทะวายและเมือง
 มะริคอยู่ห่างไกล โดยอังกฤษจะยอมยกให้ทั้งนั้น ฤๅแต่เมืองหนึ่ง
 เมืองใด ไทยก็จะต้องเข้าไปปกครองคนชาติอื่น อยู่ท่ามกลางระหว่าง
 แดนอังกฤษฝ่าย ๓ แคนพะม่าฝ่าย ๓ คงจะมีความลำบากในวันหน้า
 ยิ่งกว่าจะเป็นประโยชน์ แท้จริงประโยชน์ฝ่ายไทยต้องการเห็นข้อ
 สำคัญทางเมืองพะม่า ก็คือที่จะไม่ไห้พะม่ามั่นสำหรับมากเมืองไทย
 ตั้งแต่ก่อน ถ้าเมืองเหล่านั้นมาจากเขตต์ของพะม่า ถึงจะตกเป็น
 ของอังกฤษก็เห็นประโยชน์แก่ไทยเหมือนกัน คงเป็นด้วยคิดเห็นดัง
 กล่าวมานั้นโดยคิดว่าเขาเมืองไทรไว้ คิดว่าจะเอาไปแลกเสียกับหัวเมือง
 ขนของพะม่า ข้อที่ไม่ยอมยกให้ช่วยในหนังสือสัญญาที่อังกฤษทำ
 กับพะม่านั้น คิดก็พอแลเห็นได้เหมือนกันว่าเพราะเหตุใด เพราะถ้า
 ไทยไปทำสัญญากว้ ผู้เกี่ยวข้องกัสนัญญานนั้นก็จะเป็น ๓ พวกด้วยกัน
 คืออังกฤษไทยและพะม่า ถ้าวันหน้าพะม่าก่อการร้ายแก่ไทยอย่างไร ไทย
 ก็จะต้องไปบอกกล่าวต่ออังกฤษก่อน ถ้าไทยไปทำอะไรแก่พะม่าแต่โดย
 ผลการ แม้ถึงเช่นแต่่งกองอาทมาทเข้าไปตรวจตระเวนท่านทางกิ่งเคย
 ทำมาแต่ก่อน อังกฤษก็จะว่าไทยไม่ประพฤติตามสัญญา คงจะเห็น
 ว่าเสมือนหนึ่งจะยอมให้ อังกฤษเป็นผู้ว่ากล่าวอยู่ในระหว่างไทยกับพะม่า

จึงไม่ยอมเกี่ยวข้องกับเสนาญญาที่ทำการ ข้าพเจ้าเข้าใจว่าข้อความที่กล่าวมานั้นคงอยู่ในความวินิจฉัยของรัฐบาลไทยในครั้งนั้น แต่เป็นการคาบคะเน จะถูกฤทธิคอย่างไรก็แล้วแต่ท่านทั้งหลายจะคิดเห็น.

การที่ไทยเกี่ยวข้องกับอังกฤษในครั้งนั้น เมื่อเสร็จจัดข้อความที่ว่ากล่าวกันด้วยเรื่องหัวเมืองพะม่าแล้ว ก็ยังเหลือแต่เรื่องเมืองมะลายูกับเรื่องที่จะทำหนังสือสัญญาการค้าขาย เสนาบดีจึงปรึกษากันว่ากล่าวกับเซนรเบอรรัน ทูตของรัฐบาลอังกฤษต่อมา การที่พุดจากกันในชั้นหลังไทยได้เปรียบสมประสงค์ ด้วยได้เป็นสัมพันธมิตรในคราวอังกฤษรบพะม่า ถึงแม้ว่าจะไม่ได้ไปรบพุ่งด้วยมากมายก็ การที่ไทยได้ช่วยและที่สุดท้ายไทยไม่ทำให้ อังกฤษต้องเป็นถึงพลทางเมืองไทยก็เป็นการอุปการะช่วยอังกฤษมากอยู่ เป็นเหตุให้อังกฤษรู้สึกว่ามีสมควรจะต้องตอบแทนไทยอย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อไทยไม่ยอมรับประโยชน์ทางหัวเมืองพะม่า อังกฤษจึงยินยอมให้สัมประรณาของไทยทางเมืองไทร คือรับจะส่งตัวเจ้าพระยาไทรไปเสียให้พันเกาะหมาก เขาไปคุมไว้เสียเมืองอื่นให้ห่างเมืองไทร แล้วรับจะเป็นอรระระวังมิให้พวกเจ้าพระยาไทรมาทำร้ายต่อไทยที่ปกครองเมืองไทรได้ เมื่ออังกฤษยินยอมในเรื่องเมืองไทรจึงว่ามานี้แล้ว ช่างฝ่ายไทยก็ยอมปล่อยเมืองแปะระ แล้วแต่จะขึ้นใครตามใจสมัคร แล้วอังกฤษกับไทยก็ทำหนังสือสัญญาการค้าขายกันเมื่อฉวันอังคาร เดือน ๘ แรมค่ำ ๓ ปีจอ จุลศักราช ๑๓๘๘ พ.ศ. ๒๓๖๘ อนุญาตให้อังกฤษเข้ามาค้าขายที่ในกรุงเทพฯ การครั้งนั้นก็เป็นที่ประจักษ์โดยปรองดอง.

แต่อังกฤษคิดจะรวมหัวเมืองมอญจัตตังเป็นกรุงกษัตริย์ดังแต่ก่อน
 นั้น ครั้นหาเชอวงศ์พระเจ้าหงสาวดีไม่ได้ และไม่ใ้เจ้าพระยามหา
 โยธาไปตั้งประสงค์ เห็นพระยามอญในพื้นที่เมืองไม่มีใครจะสามารถ
 เป็นหัวหน้าได้เกรงภัยความคิด คั้นเมืองเมะตะมะและหัวเมืองมอญข้าง
 เหนือลำน้ำสาละวินให้แก่พะม่า แต่หัวเมืองข้างฝ่ายใต้ลำน้ำสาละวินเขา
 ไว้เป็นของอังกฤษ ตั้งแต่เมืองเมะด้าเล็งลงมาจนถึงเมืองมะริค แคน
 อังกฤษจึงขกหนทางที่พะม่าเคยยกมาคเมืองไทยเสียแต่่นั้นมา เป็นเสร็จ
 สิ้นเรื่องการสงครามครั้งช่วยอังกฤษรบพะม่าเพียงเท่านั้น.

สงครามครั้งที่ ๑๐ คราวไทยตีเมืองเชียงใหม่

ปีชวด พ.ศ. ๒๓๙๕

ตอนที่ ๑ เหตุการณ์ในเมืองพะม่า

ตั้งแต่ไทยไปช่วยอังกฤษตีเมืองพะม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ที่
กล่าวมาแล้ว ต่อมาไม่มีเหตุการณ์อันใดเกิดขึ้นในระหว่างไทยกับ
พะม่า ๒๕ ปี แต่ทางเมืองพะม่าเกิดเหตุการณ์หลายอย่าง จะต้อง
เล่าเรื่องพงศาวดารพะม่าในตอนนั้นเสียก่อน แล้วจึงจะกล่าวถึงเรื่อง
สงครามครั้งที่ ๑๐ ต่อไป.

จำเดิมแต่พะม่าต้องทำหนังสือสัญญายอมแพ้อังกฤษ พระเจ้า
อึ้งวะรักษากายแมงก็ทรงพระโทมนัสสนอพระทัยเป็นกำลัง จนเลยเสีย
พระจริตไม่สามารถจะว่าราชการบ้านเมืองได้ นางอัครมเหสีของพระ
เจ้ารักษากายแมงก็มีมิ่งชมราชอนุชา ซึ่งมียศเป็นที่เสวกแมง^(๑) จึงช่วย
กันว่าราชการต่างพระองค์มา โดยหวังว่าอาการของพระเจ้าอึ้งวะจะมี
เวลาค่อยคลายขึ้น แต่พระอาการก็หาคลายขึ้นไม่ ครั้นนานวันเข้า
นางอัครมเหสีจึงตั้งน้องชายคนหนึ่งชื่อมิ่งซาคยเป็นที่ปรึกษาช่วยว่าราช-
การด้วย ก็เกิดเป็นอริกับเสวกแมงราชอนุชา เสวกแมงไม่พอ
พระทัยจึงบอกขวยไปอยู่เสียเมืองมตไซ โยอันเป็นเมืองเดิมของพระเจ้า
อลองพญาผู้เป็นขวยกา อยู่มาได้ ๖ ปี ทำนองเมื่อความปรากฏชัดว่า

(๑) พะม่าเรียกว่า สรรคินแมง แปลว่าเป็นเจ้าเมืองสวรรคิ

พระเจ้าจกกายแมงคงจะไม่กลับคืนใดเช่นแน่แล้ว นางอัครมเหสีสงสัยว่าเสวกแมงจะชิงราชสมบัติ จึงปรึกษากษัตริย์ชายคิจะกำจกเสีย แต่ความนั้นรู้ไปถึงเสวกแมงก่อน เสวกแมงจึงรวบรวมกำลังเข้ามาตีเมืองอังวะ ก็ได้เมืองโดยง่าย ให้ขังนางอัครมเหสีกษัตริย์ชายคิไว้ แต่ส่วนพระเจ้าจกกายแมงนั้น เสวกแมงให้ท่านบำรุงไว้ มิได้ทำร้ายแล้วเสวกแมงก็ตั้งตัวเป็นรัชชทายาทผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ส่วนพระเจ้าจกกายแมงนั้นอยู่มาจนมะเส็ง พ.ศ. ๒๓๘๘ จึงประจวบสิ้นพระชนม์พระเจ้าเสวกแมงจะได้ทำพิธีราชาภิเษกเมื่อใดหากกล่าวชัดไม่^(๑) แต่พระม่านรัชชกาลมาแต่ชนครองแผ่นดินเมื่อพระกา พ.ศ. ๒๓๘๐.

เมื่อพระเจ้าเสวกแมงขึ้นครองราชสมบัตินั้น พระม่านกำลังลำบากอยู่ด้วยเรื่องที่ต้องทำตามข้อสัญญายอมแพ้อังกฤษหลายประการ คือ ทศของเสียสินไหมให้แก่อังกฤษถึง ๓๐,๐๐๐,๐๐๐ รบยนั้นเข็นคน พระเจ้าอังวะไม่มีเงินในท้องพระคลังพอจะเสีย ก็ต้องให้เที่ยวระเกะเกดชอรับทามเมืองขึ้น เอาเงินมาผ่อนใช้ให้อังกฤษ ก็เกิดความเคืองแค้นแค้นหลาย ฝ่ายอังกฤษเห็นว่าพระม่านไม่ทำตามสัญญา จึงตั้งเฮนรี่เบอร์นผู้ที่เคยเป็นทูตมาเมืองไทยไปอยู่ประจำในเมืองพระม่านตามสัญญา พระเจ้าเสวกแมงถูกเบอร์นไปเร่งรัดขอรบย มีรที่จะทำประการใดก็ "เอาข้างเข้าดู" ว่าเบอร์นเป็นแต่คนรับใช้ของเจ้าเมืองยังกลา มิได้มาแต่ราชสำนักของพระเจ้าแผ่นดินอังกฤษ จะพูดจาทักด้วยโดยฐานเป็น

(๑) ข้าพเจ้าเก็บเนื้อความตอนนีมาจากหนังสือเรื่องราววงศ์ตองพระ ของ นายเชมส์เกรตต์ในภาษาอังกฤษ.

ราชทูตนั้นไม่ได้ ครั้นเขอรบอางตงหนังสือสัญญา พระเจ้าแสงรกแมง
ก็ตอบว่าหนังสือสัญญานั้นพระเจ้าแสงรกแมงมิได้รู้เห็นด้วย เป็นของ
พระเจ้าจกกายแมงทำต่างหาก เคียงวนพระเจ้าจกกายแมงก็เสียพระจริต
เสียแล้วจะทำอย่างไรได้ อังกฤชรู้สึกลัวว่าถ้าจะกวตชนให้พะม่าทำตาม
สัญญาให้ได้ก็จะต้องยกกองทัพมาอีก เห็นว่าสิ่งสำคัญที่จะได้ ในสัญญา
คือเมืองชนของพะม่าเป็นต้น อังกฤชก็ไม่ได้ไปหมดแล้ว ยิ่งค้างส่วน
ซึ่งเป็นผลความ ประโยชน์ไม่คุ้มทุนที่จะมาทำสงครามอีก อังกฤช
จึงให้ทูตกลับไปเสียคราวหนึ่ง แต่ก็ไม่ใช่ประโยชน์แก่พะม่าเท่าใดนัก
ทวยเหล่าเมืองชนของพะม่าที่ถูกเกณฑ์เงินย่นขวนรวนเรื่อยแล้ว ใน
ไม่ช้าพวกเมืองไทยใหญ่ประเทศราชก็พากันกระต้างกระเตง ทัด
แข็งเมืองไม่ยอมชนต่อพะม่าก็มาก ฝ่ายพระเจ้าแสงรกแมงนั้น กล่าว
กันว่าแต่เดิมก็เป็นนักเลงสรวายอยู่แล้ว ครั้นมาถูกค้ำแค้นในเวลาว่า
ราชการแผ่นดินก็เสวยสรวายหนักจน จนเลยเสียพระสติใช้อีกองค์ ๑
แต่ไม่ช้าก็ประจวบสิ้นพระชนม์เมื่อยมะเมีย พ.ศ. ๒๓๘๘ เสวยราชย์
ได้เพียง ๘ ปี มังถอง^(๑) ราชโอรส ซึ่งมียศเป็นภูกามแมง คือเป็น
เจ้าของเมืองภูกามได้รบราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๘ ในราชวงศ์อลอง
พญาต่อมา.

พระเจ้าภูกามแมงนี้ ในหนังสือเรื่องราชวงศ์อลองพระ กล่าวว่
ไม่ร้ายกาจเหมือนพระเจ้าแสงรกแมง แต่ว่าอ่อนแอ พวกข้าราชการจึง
ประพฤติกไ้ตามอำเภอใจ เจ้าเมืองกรมการซึ่งมีหน้าที่เก็บเงินส่งเข้าไป

(๑) อักษรอังกฤชเขียน HTAUNG จะอ่านอย่างไรข้าพเจ้าไม่แน่ใจ.

เมืองหลวงมาแต่พระม้ายกใช้หนังสืออังกฤษ จึงเอาการที่เรียกเร่งเงินหลวง
เป็นเหตุหาผลประโยชน์ของคนด้วยโดยมาก และครั้งนั้นมองโกล^(๑) ได้
เป็นเทศาภิบาลหัวเมืองฝ่ายใต้ของพระม้ายกที่เมืองว่างกึ่ง อันเป็นเมืองท่า
ที่เรือกำปั่นของชาวต่างประเทศไปค้าขาย มีนายเรืออังกฤษ ๒ คน ต้อง
หาว่าทำให้คนในเรือถึงตาย มองโกลจึงเอาตัวไปกักขังไว้ ครั้นพิจารณา
ไม่ได้ความจริงจึงขอหา กลัวพลาดหาเหตุยังค้ำขังใหม่ลงเอาเงินแก่
นายเรืออังกฤษแล้วจึงปล่อยไป นายเรืออังกฤษกลับไปฟ้องต่อรัฐบาล
อินเดีย เวลานั้นลอร์ดคัลเซิลเป็นเจ้าเมืองบังกล่า ผู้สำเร็จราชการ
อินเดียของอังกฤษ ให้มาค้ำขังมองโกลจะขอให้ทำขัญนายเรืออังกฤษ
มองโกลไม่ยอม เจ้าเมืองบังกล่าเห็นว่าพดกับพระม้ายก โดยก็ไม่ใครจะ
สำเร็จประโยชน์ จึงให้นายพลเรือจัตวา ซอแลมเบ็คคุมเรือรบ ๒
ลำมายังเมืองว่างกึ่ง สั่งให้มาว่ากล่าวแก่มองโกลถึงเรื่องที่ยกนายเรือ
อังกฤษ ๒ คนกักขังและลงเอาเงินโดยหาความผิดมิไต่เรื่อง ๑ และเรื่อง
ที่ทุกข์แล้วขบกระดาสเรืออังกฤษกักขังอีกหลายคนด้วยอีกเรื่อง ๑ ให้
เรียกเอาเงินทำขัญรวม ๓๐,๐๐๐ รูบย ถ้าได้ โดยตกเป็นแล้วกัน
ถ้ามองโกลไม่ยอมทำขัญก็ให้นายพลเรือจัตวาแลมเบ็คส่งหนังสือของ
เจ้าเมืองบังกล่าซึ่งให้ ถอนมาด้วยนั้น ไปถวายพระเจ้าภูกามแมงทเมือง
อมระปุระ ในหนังสือนั้นขอให้พระเจ้าภูกามแมงยังค้ำขังมองโกลให้ทำขัญ
พวกอังกฤษที่ถูกกักขัง และขอให้เอามองโกลออกจากตำแหน่ง
เทศาภิบาลด้วย.

(๑) มองโกลเป็นชื่อตัว คงมีราชทินนามอย่างอื่น แต่หาทราบไม่.

นายพลเรือจัตวาแลมเบ็คคุมเรือรบมาลงเมืองร่างกุ้งเมื่อเดือนพฤศจิกายน คริสต์ศก ๑๘๓๕ ครองภัยราวเดือน ๑๒ บกน พ.ศ. ๒๓๘๕ (อันเป็นครั้งแรกในรัชกาลที่ ๔ ในกรุงรัตนโกสินทร์) นายพลเรือจัตวาแลมเบ็คมาว่ากล่าวหาตกลงกันได้ จึงส่งหนังสือเจ้าเมืองยงกล่าขานไปยังเมืองอมรปุระ และบอกขานไว้ว่าระรยพงศอยอยู่เพียง ๓๕ วัน พระเจ้าภูทามแมงให้มิศุกอักษรตอยลงมาเป็นทางไมตรี ว่าจะให้มอหม่อนลงมาเป็นเทศาภิบาลแทนมอโไฮก และให้ลงมาเจรจากับอังกฤษต่อไป นายพลเรือจัตวาก็รอฟังอยู่.

มอหม่อนเทศาภิบาลคนใหม่ลงมาถึงเมืองร่างกุ้งเมื่อเดือนยี่สิบกันยายน แต่พระเจ้าภูทามแมงให้มอหม่อนเป็นแม่ทัพคุมกำลัง ๓๐,๐๐๐ ลงมารักษาเมืองร่างกุ้งด้วย แล้วให้มอญโยคุมกำลัง ๕๐,๐๐๐ ไปรักษาเมืองพะสิม อันเป็นเมืองท่าอยู่ปากน้ำเซราวดี และให้มอญวาคุมกำลัง ๓๐,๐๐๐ ไปรักษาเมืองเนาะตะมะ อันต่อกับแทนหัวเมืองซึ่งยกให้อังกฤษในคราวนั้นด้วยอีก ๒ แห่ง อังกฤษสงสัยว่าพะม่าทำกลอุบายจะถ่วงเวลา ประสงค์จะเตรียมการต่อสู้ มอหม่อนลงมาถึงเมืองร่างกุ้งไม่ช้า ก็สั่งให้ขุดปากน้ำมิไต่เรือกำปั่นเข้าออก นายพลจัตวาแลมเบ็คเห็นว่าพะม่าจะคิดร้าย จึงให้พวกทหารไปแย่งเอาเรือกำปั่นรบของพะม่า ซึ่งมอญที่เมืองร่างกุ้งมาไว้เสีย ในมือของอังกฤษ ข้อมพะม่าก็ยังเอาเรือรบอังกฤษ ๆ กับพะม่าจึงเกิดทำยุทธสงครามกันขึ้นเป็นครั้งที่ ๒ เมื่อเดือน ๕ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๕.

การสงครามครั้งรัฐบาลอินเดียให้นายพลคอควิน เป็นแม่ทัพยก
 คุมทหารฝรั่ง ๕,๘๐๐ และให้นายพลจ้าวแลมเบ็ค คุมกองทัพเรือ
 มีจำนวนพล ๒,๕๐๐ มาตีเมืองพระม่า^(๑) อังกฤษตีเมืองเมาระตมะก่อน
 แล้วจึงมาตีเมืองว่างกึ่ง แต่คราวนี้พระม่าต่อสู้แข็งแรงกว่าคราวก่อน
 เพราะได้มีเวลาตระเตรียมและรู้ทางที่อังกฤษจะยกกองทัพมาแน่นอน
 ตั้งแต่แรก แต่สู้กำลังศัตรูอังกฤษไม่ได้ ก็พ่ายแพ้มาโดยฉับ
 อังกฤษตีเมืองเมาระตมะและเมืองว่างกึ่งเมื่อเดือน ๕ ปีชวด ตีเมือง
 พระสิมเมื่อเดือน ๖ พ้ออังกฤษตีหัวเมืองมอญ พวกมอญก็พากัน
 เป็นกบฏต่อพระม่า มาเข้าขั้วอังกฤษโดยมาก พาอังกฤษขึ้นไปตีเมือง
 หงสาวดีเมื่อเดือน ๗ ปีชวด แต่อังกฤษกับพระม่ายังรบพุ่งกันต่อมาอีก
 ช้านาน ในที่สุดอังกฤษประกาศเอาหัวเมืองของพระม่าบรรดาอยู่ทาง
 ปากน้ำ ตั้งแต่เมืองหงสาวดีลงมา เป็นของอังกฤษเมื่อเดือนยชชวด
 พ.ศ. ๒๓๘๕ แล้วตั้งรักษาหัวเมืองเหล่านั้นไว้ ท้าตีต่อขึ้นไปจนถึง
 เมืองอมระปุระอันเป็นราชธานีของพระม่าไม่.

ฝ่ายข้างพระม่าพ้อหมกกำลังที่จะต่อสู้อังกฤษก็เกิดรบกันขึ้นเอง
 เหตุด้วยพระเจ้าภูกามแมงสงสัยว่า มินตงแมงน้องยาเธอภัยเจ้าน้อง
 ของมินตงแมงอีกองค์ ๓ จะชิงราชสมบัติ แต่เจ้า ๒ องค์นั้นหนีไปได้
 ไปตั้งช่องสุ่มพลที่เมืองมุกไซโย พระเจ้าภูกามแมงให้กองทัพยกไป

(๑) เรื่องสงครามอังกฤษรบกับพระม่าครั้งที่ ๒ ไม่เกี่ยวกับเนื้อเรื่องของหนังสือนี้
 เพราะฉะนั้นจะไม่กล่าวรายการให้พิสดาร

ปราบปราม ไปแพ้เจ้า ๒ องค์ ๆ ก็เลยตามลงมาตีโตเมืองอมระบูร
เมื่อเดือน ๓ ขลุ พ.ศ. ๒๓๘๖ จึงปลงพระเจ้าภูกามแมงเสียจาก
ราชสมบัติเขาคุมไว้ แล้วเจ้ามืงแมงก็ขึ้นครองแผ่นดินพะม่า ปราบ
พระนามว่าพระเจ้ามืงแมง แล้วก็เลิกสงครามกับอังกฤษในครั้งนั้น
เรื่องพงศาวดารพะม่าที่เนื่องด้วยเรื่องไทยตีเมืองเชียงตุงจำกัดกล่าวเพียง
เท่านี้.

สำนักหอสมุด

จึงไปอ้อนน้อมขอตราตั้งต่อเงิน เจ้าเมืองขุนหน้ากม็ตราลงมาให้เจ้า
 ศาลวนเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง และให้น้องชายเป็นเจ้าอุปราชตามปรารณา
 ฝ่ายหม่อมหน่อคำบุตรของเจ้ามหาขานานทถูกฆ่าเห็นเงินเข้ากับเจ้าศาลวน
 จึงหนีมาหาเจ้าเมืองเชียงตุงอันเป็นเมืองใหญ่ขึ้นอยู่กบพระมา จะขอเอา
 พระมาเป็นทัพ เจ้าเมืองเชียงตุงก็ส่งหม่อมหน่อคำไปยังเมืองอังวะ
 ขณะนั้นพระมังกาลังต้องการเงินที่ใช้สินไหมอังกฤษ หม่อมหน่อคำจึง
 คิดอ่านเอาเงินไปช่วยราชการให้มีความชอบ แล้วขอให้พระมังกาลังเป็น
 เจ้าเมืองเชียงรุ่งแทนบิดา เวลานั้นพระเจ้าจกกายแมงเสียบพระจวิตัง
 กล่าวมาแล้ว ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินพระมังกาลังจึงมีทองคำให้หม่อมหน่อคำ
 ดอนมาถึงข้าหลวงพระมังกาลังที่เมืองหมอกใหม่ ให้เกณฑ์กองทัพพระมาสมทบ
 กับพวกไทยใหญ่และพวกเขินเมืองเชียงตุง รวมพล ๓,๐๐๐ พาหม่อม
 หน่อคำมาตั้งเป็นเจ้าเมืองเชียงรุ่ง ฝ่ายเจ้าศาลวนรู้ว่าหม่อมหน่อคำเอา
 เงินไปบนพระมาชอกกองทัพมาได้ก็ตกใจ จึงปรึกษากันในวงศัญญาตีว่าจะ
 ทำอย่างไรก็ นางขันทแก้วมารดาของเจ้าศาลวนทำนองจะได้รู้จักคุ้นเคย
 กับข้าหลวงพระมังกาลังมากชกกองทัพ จึงรีบจะช่วยแก้ไข แล้วเขียนหนังสือ
 สลับให้คนสนิทถือไปถึงข้าหลวงพระมา กับเงิน ๕๐ ชั่ง และทองคำ
 หนัก ๕ ชั่ง ๓๐ ตำลึง ขอให้ข้าหลวงช่วยให้เจ้าศาลวนได้ตั้งเป็นเจ้าเมือง
 เชียงรุ่งต่อไป เงินทองที่ส่งไปนั้นขอช่วยราชการ (ให้มากกว่าของ
 หม่อมหน่อคำ) และบอกให้จกกายหลวงผู้เป็นข้าหลวงเข้าใจว่าถ้า
 สำเร็จไว้คงปรารณา ตัวนางขันทแก้วจะยอมเป็นภรรยาของจกกาย
 หลวงด้วย ข้าหลวงพระมังกาลังหนังสือสลับตอบมาถึงนางขันทแก้วว่า จะช่วย

เหลือโดยเข้คแผนนั้นไม่ได้ ด้วยเมื่อพระเจ้าอริราชเจ้าเงินของหม่อมหน่อคำ
 ได้สัญญาว่าจะให้ครองเมืองเชียงใหม่ จะต้องพาหม่อมหน่อคำไปครอง
 เมืองให้ ได้คงสัญญาเสียก่อน เมื่อหม่อมหน่อคำได้ครองเมืองแล้ว
 ด้งจะเกิดเหตุการณ์อย่างใดต่อไป จักภายหลังก็จะไม่ข้งกันหม่อม
 หน่อคำ เพราะพนเชกต์สัญญาแล้ว ให้ คิคอ่านกันเองเดิค แล้ว
 จักภายหลังก็ยกกองทัพพาหม่อมหน่อคำไปยังเมืองเชียงใหม่ ขณะนั้น
 เจ้าศาลวันก็พาพรรคพวกหลบหนีไปเสีย พอหม่อมหน่อคำขึ้นเมือง
 เชียงใหม่แล้ว จักภายหลังก็รีบเลิกทัพกลับไป พอล่วงเวลามาอีก ๓ วัน
 เจ้าศาลวันก็คุมกำลังเข้าปล้นเมืองเชียงใหม่ หม่อมหน่อคำสู้ไม่ได้ก็หนีไป
 เมืองเชียงตุง ไปร้องทุกข์กล่าวโทษข้าหลวงพระม่าว่าแกล้งตงเสีย เจ้า
 เชียงตุงรับอระหม่อมหน่อคำยกเรื่องราวไปยังเมืองอังวะ พระเจ้าอังวะ
 จึงให้เกณฑ์กองทัพมีจำนวนพล ๓๐,๐๐๐ ยกมาใหม่ กองทัพพระม่า
 ด้ได้เมืองเชียงใหม่ ด้ได้เจ้าอุปราชน้องเจ้าศาลวันส่งไปยังเมืองอังวะ
 เจ้าศาลวันหนีไปเมืองจีน แต่หม่อมมหาไชยฮาว์เขยของเจ้าศาลวัน
 นั้น อพยพพรรคพวกประมาณ ๓๐,๐๐๐ เศษหนีมาอาศัยอยู่ที่เมืองหลวง
 ฎคาแดนไทยในเขตค้เมืองน่าน หม่อมหน่อคำก็ด้ครองเมืองเชียงใหม่
 ต่อมา.

ตอนที่ ๓ เรื่องที่เมืองเชียงตุงในรัชกาลที่ ๓

ขอมมาหม่อมหน่อคำเกิดวิวาทชนกับมหาไชยงาคำและนายสินค่างซึ่ง
เป็นพวกเดียวกันมาแต่ก่อน ถึงรบพุ่งฆ่าฟันกันตายลงไปเอง เจ้าศาลวัน
ซึ่งหนีไปอยู่ในแดนจีนรัฐลาวก็รีบไปยังเมืองอังวะไปปรึกษากับเจ้าอุปราชเมือง
ชายซึ่งพระม่านำทัพไปแต่ก่อน ร้องขอเป็นเจ้าเมืองเชียงตุงอย่างเต็ม และ
รับจะถวายเงินช่วยราชการเป็นเงิน ๘๘,๖๐๐ บาท พระเจ้าภูกามเมง
จึงตั้งเจ้าศาลวันกลับมาเป็นเจ้าเมืองเชียงตุง ให้นำองชายกลับมาเป็น
เจ้าอุปราชอย่างเต็มเมื่อระกา พ.ศ. ๒๓๘๒ เจ้าศาลวันกับเจ้าอุปราช
ไม่มีเงินพอจะให้พระม่านำทัพที่รับสัญญาไว้ จึงคิดอ่านเฉลี่ยเรี่ยราย
เรียกเงินจากราษฎรตามมีมากและน้อย พวกราษฎรพากันรู้สึกเดือดร้อน
ก็เกิดเป็นกบฏขึ้น เจ้าศาลวันเห็นเหลือกำลังที่จะปราบปรามจึงรีบไป
ยังเมืองพะม่า ทูลขอมไปขอผิดผ่อนเงินที่จะต้องเสีย และจะขอกำลัง
พระม่านำมาช่วยปราบปรามพวกกบฏ เมื่อเจ้าศาลวันไปทางโน้นทางนี้
พวกกบฏกำเรียบหนักขึ้น เจ้าอุปราชที่รักษาเมืองเห็นเหลือกำลังที่จะ
ต้านทาน จึงพานางขันทแก้วผู้มารดาภักขันธ์ของเจ้าศาลวันอพยพ
ครอบครัวหนีลงมาอาศัยอยู่ในแดนไทยที่เมืองหลวงพระบาง เจ้านคร
หลวงพระบางบอกลงมายังกรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้รีบเจ้าอุปราชเมืองเชียงตุงกับนางขันทแก้ว กับทั้ง
หม่อมมหาไชยที่มาอยู่เมืองหลวงภูคาลงมายังกรุงเทพฯ เจ้าอุปราช

และพวกตลอดแดนลงเรือเหตุการณ์ทั้งปวงแล้ว ขอพระบารมีเป็นทพ
แก่เมืองสิบสองปันนา จะขอเป็นข้าขอบขัณฑสีมาต่อไป.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าเมืองเชียงรุ่ง
และแคว้นแคว้นสิบสองปันนา ก็เคยขึ้นกรุงศรีอยุธยาและกรุงเทพมหานคร
นคร ๆ มาแต่ก่อน ครั้นพวกตลอดเกิดความเคียดชังพากันอพยพมา
อาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขตต์เป็นอันมาก เมื่อพวกตลอดสมัครจะขอขึ้นไทย
ถ้าจะไม่เรียกเหมือนนกขี้กล่วพะม่า ทรงพระราชดำริว่าที่พะม่ามีอำนาจ
ในเมืองเชียงรุ่ง ก็เพราะพะม่าได้อาศัยเมืองเชียงตุงอันอยู่ต่อแดน
สิบสองปันนาทางบ้านตะวันตก เหมือนอย่างเมื่อพะม่าได้อาศัยเมือง
เชียงใหม่ จึงมีอำนาจต่อไปถึงเมืองหลวงพระบางและเมืองเวียงจันทน์
แต่ปางก่อน ถ้าพะม่าไม่ได้เมืองเชียงตุงเป็นทอาศัยแล้ว ก็จำต้อง
ปล่อยเมืองเชียงรุ่งและสิบสองปันนา เหมือนทต้องปล่อยเมืองหลวง
พระบางและเมืองเวียงจันทน์ให้แก่ไทย เพราะไทยได้เมืองเชียงใหม่ไว้
ฉะนั้น และในขณะนั้นเมืองเชียงใหม่กับเมืองเชียงตุงก็มีเหตุวิวาทกันอยู่
เจ้านายเมืองเชียงใหม่ทลอาสาจะไปตีเมืองเชียงตุงด้วย จึงโปรดให้มี
ท้องตราสั่งให้เกณฑ์กองทัพเมืองเชียงใหม่จำนวนพล ๕,๐๐๐ เมือง
นครลำปางจำนวนพล ๓,๐๐๐ เมืองลำพูนจำนวนพล ๕๐๐ รวมจำนวนพล
ทั้งสิ้น ๘,๕๐๐ จัดเป็นกองทัพ ๒ กอง กอง ๑ ให้พระยาอุปราชพิมพิสาร
เมืองเชียงใหม่เป็นแม่ทัพใหญ่ ทวนายกองคือพระยาเมืองแก้ว^(๑)
ชื่อสุริย บุตรพระเจ้าเชียงใหม่กาวิละ (ซึ่งต่อมาได้เป็นพระเจ้า

(๑) ตำแหน่งเมืองแก้วนี้ ถึงรัชกาลที่ ๔ ทรงแปลงเป็นบุรีรัตนะ.

กาวิโลรสสุริยวงศ์) ๑ นายหนานธรรมขันธ์ โณบุญตรพระยาเชียงใหม่คำพัน
 (ซึ่งต่อมาได้เป็นเจ้าอุปราชเมืองเชียงใหม่) ๑ นายน้อยดาวเรือง (บุตร
 เจ้านครลำพูนไชยลังการ และภายหลังได้เป็นเจ้าคาราคีเรศวรคนไฟโรจน์
 เจ้านครลำพูน) ๑ ทพนิยกลงไปทางเมืองเชียงราย อีกทัพ ๑ ให้พระยา
 ราชบุตรเมืองเชียงใหม่เป็นนายทัพยกย่นายกองอีก ๗ คน มีนายน้อย
 มหาพรหมบุตรพระยาเชียงใหม่มหาวงศ์ (ซึ่งต่อมาได้เลื่อนขึ้นเป็น
 พระเจ้ามโหตรประเทศนั้น) เป็นตัวสำคัญ ยกไปทางเมืองสาครอีกทาง ๑
 ให้พร้อมกันไปตีเมืองเชียงตุงในเดือน ๔ ระยะเวลา พ.ศ. ๒๓๘๒ ด้วยกัน
 ทั้ง ๒ ทัพ.

ที่พวกเจ้านายเมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปางและเมืองลำพูนรัย
 อาสาไปตีเมืองเชียงตุงครั้งนี้ คงจะเป็นด้วยได้ สยสวนทราบการทาง
 เมืองพะม่าว่า พวกหัวเมืองไทยใหญ่กำลังจะตั้งกระเดื่องต่อพะม่าฯ จะ
 ยกกองทัพมาช่วยเมืองเชียงตุงไม่ได้ ลำพังเมืองเชียงตุงกำลังน้อยกว่า
 เมืองเชียงใหม่ จึงกล่าวยุอาสาไป การก็เกือบสำเร็จไต่ตั้งคาค แต่
 หากพวกเจ้านายเมืองเชียงใหม่ที่ยกกองทัพไปไม่ปรองดองกัน กองทัพ
 พระยาราชบุตรกับนายน้อยมหาพรหมยกขึ้นไปหมายจะตีเมืองเชียงตุง
 ที่เดียว ก็เข้าไปได้จนถึงชานเมือง ฝ่ายกองทัพพระยาอุปราชเคียร
 กระทบเป็นทัพใหญ่ค้อยคิ้วเมืองรายทางเข้าไปโดยลำคัย กองทัพ
 พระยาราชบุตรกับนายน้อยมหาพรหมซึ่งยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุงได้ก่อน
 กำลังก็ไม่พอที่จะเข้าตีเมือง ทั้งรออยู่จนเสบียงอาหารหมดก็ต้องถอย
 แล้วต้องเลิกกลับมาด้วยกันทั้ง ๒ ทัพ ลงปลายบอกกล่าวโทษกันเข้ามา

ยังกรุงเทพฯ ๑ ในข้อ พ.ศ. ๒๓๘๓ แต่เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระ
 นั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประชวรมากเสียแล้ว การเรืองเมืองเชียงตุงจึง
 ค้างมา จนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อฉนวนพ
 เดือน ๕ ขึ้นค่ำ ๓ บกน พ.ศ. ๒๓๘๕ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นรัชกาลที่ ๔.

ตอนที่ ๔ เรื่องตีเมืองเชียงตุงคราวแรกในรัชกาลที่ ๔

ในยกนศนรัชชกาลที่ ๔ นั้น ทางเมืองเชียงรุ่งเจ้าศาลวันไตกลับมา
ครองเมืองตามเดิม ครั้นยานเมืองเวียงบรอยแล้วเจ้าศาลวันจึงแต่งทูตให้
เชิญศัภษกรกษัตริย์ไมทของเงินเครื่องราชบรรณาการลงมาณกรุงเทพ ฯ
เมื่อชวศ พ.ศ. ๒๓๘๕ ความในศัภษกรขอขพระเดชพระคุณทไตทรง
พระกรุณาแก้มารคาและญาติพี่น้อง ทวกลอ ทงปวงทไตมา พง พระ
โพธิ์สมภารในเวลาชานเมืองเย็นจลาจล และว่าชคนการจลาจลกสังขแล้ว
ขอรับพระราชทานเจ้าอุปราชและมารคาญาติพี่น้อง กขครอบครวราชฎ
ทเข้ามาอยู่ในแขวงเมืองน่านและเมืองหลวงพระบางให้กลับไปอยู่บ้านเมือง
ตามเดิม จะขอพงพระขารมติดต่อไปถึง ๓ ปีจะแต่งคืนไมทของเงินและเครื่อง
ราชบรรณาการเข้ามาถวายครั้ง ๑ ตามประเพณี พระบาทสมเด็จพระจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พวกเมืองเชียงรุ่งไตเข้ามาพงพระขารม
โดยน้ำใจสมัคร เจ้าอุปราชเมืองเชียงรุ่งกขมารคาและพวกพ้องกไตเข้า
มารออยู่ในกรุงเทพ ฯ ถึง ๓ ปีแล้ว ควรจะให้ไตกลับไปบ้านเมืองเสีย
โดยเร็ว ถึงพวกครอบครวราชฎทอพบพมาอาศัยอยู่ในเมืองหลวง
พระบางและเมืองน่านกเหมือนกัน ควรจะให้กลับไปบ้านเมืองไตตามใจ
สมัคร จึงจะสมกขทเป็นประเทศใหญ่อันเป็นทพงพงของเมืองน้อย แต่
ขอทเมืองเชียงรุ่งสามภกตขอมเขียนเมืองชุนน น ทรงพระราชดำริว่าเมือง
เชียงรุ่งเคยชนอยู่แก่พะม่า มีฉะนนักชนอยู่แก่จีนมาแต่ก่อน จะรับ

ไว้เป็นข้าขอบขัณฑสีมา ถ้าพระม่านาญจันยกกองทัพมาเขยิบเขยิบเมื่อใด จะแค้นกองทัพไทยไปช่วยยั้งกันก็เข็นอันยาก กว๊ยหนทางไกลและ กันการยิ่งนัก แต่เจ้าอุปราชและหม่อมมทาชไชยซึ่งมาอยู่ในกรุง ฯ ก็ เฝ้าวิงวอนขอให้ช่วยยั้งกันเมืองเชียงรุ่ง เพราะฉะนั้นควรจะรบเมือง เชียงรุ่งไว้เป็นข้าขอบขัณฑสีมาฯ ไม่ควรรบประการใดให้เสนาบดีประชุมกัน ปรีกษาหารือ แล้วกราบบังคมทูล ฯ ความเห็นให้ทรงทราบ

เสนาบดีปรีกษากันแล้วทำหน้าที่ลือชนทลเกล้า ฯ ถวายกราบบังคมทูล ฯ ว่า ประเพณีเมืองน้อยมาขอพึ่งเมืองใหญ่ อย่างเมือง เชียงรุ่งมาขอพึ่งกรุงเทพมหานครเช่นนี้ควรที่ของรบไว้ ถ้าไม่รบก็คดศัพท ทราบไปถึงไหนก็จะเสียพระเกียรติยศในนานาประเทศ และเรื่องราชการ ทางเมืองเชียงรุ่งนี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้ทรงพระ ราชดำริแล้ว ทรงเห็นว่า ที่พระม่านานาญจันเห็นเมืองเชียงรุ่งมาแต่ก่อน ก็เพราะพระม่านานาญจันยกกองทัพออกมาเป็นชั้น ๆ คือเมือง หมอกใหม่เมืองนายยกเมืองเชียงตุง ๆ ยกเมืองเชียงรุ่งยกออกมาอีก ชั้น ๓ ถ้าไทยคดศัพทเมืองเชียงตุงให้เข้ามาจากพระม่านเสียได้ พระม่าน ก็จะทำอะไรแก่เมืองเชียงรุ่งไม่ได้ เพราะฉะนั้นจึงได้ โปรดให้กองทัพ เมืองเชียงใหม่ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อพระกา พ.ศ. ๒๓๘๒ ครั้งนั้น ก็เกิดชนะโคเมืองเชียงตุงแล้ว แต่หากแม่ทัพนายกองทำการไม่พร้อม เปรียงกันจึงต้องถอยทัพกลับมา ครั้งนี้เห็นว่าควรจะไปรบให้แม่ทัพ กรุงเทพมหานคร ฯ ขึ้นไปกำกบกองทัพเมืองเชียงใหม่ ให้ยกไปตีเมืองเชียงตุง ให้พร้อมเพรียงกันออกศึกครั้ง ๓ เห็นว่าคงจะโคเมืองเชียงตุง ราชการ

ทางเมืองเชียงรุ่งก็คงสำเร็จทั้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรง
 พระราชดำริไว้ เสนายกก็ทำความเห็นกราบบังคมทูลฯ ทั้งกล่าวมานั้น
 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งให้เกณฑ์กองทัพ และ
 ไปรบให้พระเจ้านั่งยาเออ กรมหลวงวงศาธิราชสนิทเป็นแม่ทัพใหญ่
 ให้เจ้าพระยายมราช (นุช)^(๑) เป็นทัพหน้ายกไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อ
 ปีชวศ พ.ศ. ๒๓๘๕.

กระแสพระราชดำริและคำปรึกษาเสนาบดีที่ข้าพเจ้ากล่าวมาว่าตาม
 เนื้อความที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์แต่งไว้ เมื่อพิจารณาเห็นว่าพระบาท
 สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นความซัดเซอของ
 การที่จะเอาเมืองเชียงรุ่งไว้เป็นเมืองขึ้นของไทย เพราะเหตุที่อยู่ห่าง
 ไกลไปมาถึงกันได้ยากนัก พอพระราชหฤทัยแต่เพียงจะแสดงอุปการ
 คุณแก่พวกชาวเมืองเชียงรุ่ง ซึ่งมีความทุกข์ร้อนถึงคองทงบ้านเมือง
 มาพึ่งพระบารมี ให้ประจักษ์แก่ใจว่าไกลลิบคนไปอยู่บ้านเมืองของตนโดย
 อำนาจพระมหากษัตริย์คุณ เมื่อพวกเมืองเชียงรุ่งจะยอมเป็นข้าขอบ
 ขันรับมาของประเทศไทยก็ไปก็แล้วแต่ใจของพวกเมืองเชียงรุ่ง อย่า
 ให้ไทยต้องจำเข้าไปซื้อของกันเมืองเชียงรุ่งในวันหน้า ข้าพเจ้าเข้าใจว่า
 กระแสพระราชดำริเห็นจะเป็นดังกล่าวมานั้น ฝ่ายความเห็นของเสนาบดี
 ขอทว่าเมื่อนอຍมาขอขันไม่วัยก็จะเสียพระเกียรติยศ ขันเมื่อพิจารณา
 คึกคักเหมือนจะแลเห็นว่าเหตุใดจึงกล่าวดังนี้ เพราะการที่จะรับเมือง
 เชียงรุ่งนั้นได้แสดงโดยเปิดเผยแล้วแต่เมื่อในรัชชกาลที่ ๓ จนถึงให้คิด

(๑) กายหลังได้เป็นเจ้าพระยาภูธราภัย ที่สมุหนายก

ที่พสกนิกรไปตั้งเมืองเชียงใหม่ เพราะตั้งเมืองเชียงใหม่ยังไม่ได้การจึงค้าง
 ย่อยจนเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ถ้าจะเลิกความคิดเดิมเสีย เกรงว่าคน
 ทั้งหลายจะลงเนื้อเห็นว่าเพราะเปลี่ยนรัชกาลใหม่และรัฐบาลในรัชกาล
 ใหม่อ่อนแอไม่กล้าหาญแข็งแรงเหมือนในรัชกาลก่อน จึงว่าเกรงจะเสีย
 พระเกียรติยศ ข้อที่เห็นว่าควรจะให้ไปตั้งเมืองเชียงใหม่อีก ข้อนี้เพราะห
 ดเห็นว่าความเข้าใจกันในกรุงเทพ ฯ เวลานั้น คงเข้าใจว่าจะตั้งเมือง
 เชียงใหม่ได้ไม่ยากนัก เพราะกองทัพเมืองเชียงใหม่ยกขึ้นไปโดยลำพัง
 เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ รัชสมัยไปเพียง ๖,๐๐๐ ก็เกือบจะได้เมืองเชียงใหม่ แต่
 หากว่าพวกลาวไปเกยงแย่งกันเลิกการจึงไม่สำเร็จ ความคิดที่จะให้
 มีกองทัพกรุงเทพ ฯ ขึ้นไปกำกับทัพลาวไปตั้งเมืองเชียงใหม่อีกจะรอ
 จะมาแต่ในรัชกาลที่ ๓ แล้ว แต่คิดทรงพระประชวรจึงระงับมา มีใช้
 คิดขึ้นใหม่เมื่อในรัชกาลที่ ๕ ความเห็นของเสนาบดีครั้งนั้น ถ้าว่า
 โดยย่อก็คือเห็นว่า ในเรื่องเมืองเชียงใหม่และเมืองเชียงรุ่งควรจะทำต่อ
 ไปตามที่ได้งานไว้เมื่อในรัชกาลที่ ๓ และเห็นเหตุเป็นข้ออุปการะมีชนอก
 อย่างหนึ่ง ด้วยขณะนั้นพระมามีเกิดสงครามครั้งที่ ๒ กับอังกฤษ จะมา
 ช่วยรักษาเมืองเชียงใหม่ไม่ได้ อาศัยเหตุทั้งปวงนี้ กับทั้งพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระองค์พึงเสด็จเถลิงถวัลย
 ราชสมบัติใหม่ ท่านเสนาบดีโดยมากได้คุ้นเคยราชการเรื่องนั้นมาแต่
 ในรัชกาลที่ ๓ แล้ว จึงได้ทรงอนุมัติตามความเห็นของที่ประชุมเสนาบดี
 กองทัพยกไปตั้งเมืองเชียงใหม่เมื่อชวศ พ.ศ. ๒๓๗๕ จำนวนพล
 ปรากฏในรายเกณท์ กองทัพกรมหลวงวงศา ฯ คนในกรุงเทพ ฯ

ทั้งชายวงหลวงและวงหน้า ๒,๓๕๓ คน คนหัวเมืองชั้นใน ๘ เมือง คือ
เมืองพิษณุโลก ๑ เมืองสุโขทัย ๑ เมืองพิไชย ๑ เมืองพิศตร ๑ เมือง
นครสวรรค์ ๑ เมืองเพชรบูรณ์ ๑ เมืองวิเชียร ๑ เมืองหล่มสัก ๑
รวม ๒,๔๐๒ คน รวมคนในกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ เกณฑ์ขึ้นไป
แต่ข้างใต้ ๔,๕๕๓ คนทั้งนายไพร่ มีช้าง ๒๔๕ เชือก โคต่าง ๑๕๗ ตัว
กองทัพเจ้าพระยาบรมราชเกณฑ์คนในกรุงทั้งวงหลวงวงหน้า ๕๒๖ คน
คนหัวเมือง ๗ เมือง คือ เมืองสระบุรี ๑ เมืองไชยนาท ๑ เมืองนคร
สวรรค์ (๑) เมืองกำแพงเพชร ๑ เมืองตาก ๑ เมืองสวรรคโลก ๑
เมืองเถิน ๑ เป็นคน ๓,๐๐๘ คน รวมคนในกองทัพเจ้าพระยาบรมราช
เกณฑ์ขึ้นไปจากข้างใต้ทั้งสิ้น ๓,๘๓๕ คน มีช้าง ๑๔๕ เชือก รวมเข้ค
สัตว์ทั้ง ๒ ทัว จำนวนคนที่เกณฑ์ไปจากข้างใต้รวม ๖,๔๘๘ คน ช้าง
๓๔๘ เชือก โคต่าง ๑๕๗ ตัว จำนวนเครื่องคัสตราวุธที่ส่งไปจากกรุงเทพ ฯ
ปืนใหญ่อย่างสัมมาทิว (๒) กระสุน ๓ นิ้ว ๑ กระเบียด ๕ กระบอก
ปืนขนาดกลาง (๓) รวม ๓๘๑ กระบอก ปืนเล็กอย่างคาบศิลา ๔๐๐
กระบอก กับกระสุนดินดำพร้อม จำนวนคนเกณฑ์ในมณฑลภาค
พายัพทุกหัวเมืองอีก ๒๐,๐๐๐ กองลำเลียงเกณฑ์คนเมืองหลวงพระบาง
๓,๐๐๐ จำนวนพลที่เกณฑ์เข้ากองทัพไปตีเมืองเชียงตุงเมืองชวศวศ รวม

(๑) คนเมืองนครสวรรค์เข้าทั้ง ๒ กองทัพ

(๒) ปืนอย่างนี้เป็นปืนเหล็ก กัดสร้างขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มีอีกอย่าง ๑
เรียกว่าปืนวิทยาศาสตร์ กัดแบบสร้างขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ เหมือนกัน

(๓) ปืนขนาดกลางมี ๓ อย่าง เรียกว่าปืนหลักอย่าง ๑ ปืนชาคสุตันอย่าง ๑
ปืนหลังม้าอย่าง ๑

เข็ดเสีจทางสิ้นประมาณ ๓๐,๐๐๐ คน กำหนดประชุมทัพพร้อมกันที่เมือง
เชียงใหม่

เจ้าพระยาบรมราชยกกองทัพหน้าออกจากกรุงเทพฯ ๗ เดือนวัน
พฤหัสบดี เดือน ๓๒ แรมค่ำ ๓ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๕ ยกไปทางเมือง
กำแพงเพชรเมืองตากและเมืองเชียงใหม่ กองทัพกรมหลวงวงศา ๗
ยกจากกรุงเทพฯ ๗ เดือนวันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ภายหลัง
กองทัพเจ้าพระยาบรมราชยกไป ๒๐ วัน เสด็จไปทางเมืองพิษณุโลก
เมืองอุตรดิตถ์ เมืองน่าน และเมืองเชียงใหม่

กองทัพกรมหลวงวงศา ๗ เสด็จโดยกระบวนเรือขึ้นไปถึงเมือง
อุตรดิตถ์ เดือนวันจันทร์ เดือน ๕ แรม ๓๐ ค่ำ ตั้งพักรอผู้คนพาหนะ
อยู่ที่นั่นเดือนหนึ่งจึงโดยยกต่อไป รวมเวลาเคี้ยวทัพกรมหลวงวงศา ๗
แคว้นกรุงเทพฯ ๗ ๓ เดือน จึงเสด็จไปถึงเมืองเชียงใหม่เดือนวันจันทร์
เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ส่วนกองทัพเจ้าพระยาบรมราชนั้น เมื่อจะขึ้นเคี้ยว
ยกที่เมืองตากจะตั้งพักรออยู่ที่ใดหาปรากฏไม่ ขึ้นไปถึงเมือง
เชียงใหม่เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ รวมเวลาแต่ออกจาก
กรุงเทพฯ ๗ ไปได้ ๒ เดือนกับ ๒ วัน เจ้าพระยาบรมราชต้องไปรอเร่ง
พลและเสบียงอาหารอยู่ที่เมืองเชียงใหม่อีกเดือน ๓ กับ ๗ วัน จนถึงวัน
พฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๓ ค่ำ จึงโดยยกขึ้นไปจากเมืองเชียงใหม่ขึ้นไป
ถึงเมืองเชียงใหม่เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๓๐ ค่ำ ภายหลังกรม
หลวงวงศา ๗ เสด็จไปถึง ๓ วัน

กองทัพขึ้นไปประชุมกันที่เมืองเชียงแสนครั้งนั้น สะเบียงอาหาร
เกณฑ์เข้าสารส่งขึ้นไปจากเมืองเชียงใหม่ เมืองเชียงราย เมืองนคร
ลำปาง เมืองลำพูน ใช้ลำเลียงด้วยช้างและโคต่าง มีจำนวนเข้าสารที่
ได้สำรวจในเดือน ๔ เวลาเมื่อกองทัพขึ้นไปพร้อมกันนั้น

เข้าเมืองเชียงใหม่ส่งแล้ว ๖,๕๐๐ ถึง ยังก้าง ๓,๕๐๐ ถึง.

เข้าเมืองเชียงรายส่งแล้ว ๓,๐๐๐ ถึง.

เข้าเมืองนครลำปางส่งแล้ว ๖,๐๐๐ ถึง ยังก้าง ๖,๐๐๐ ถึง.

เข้าเมืองลำพูนส่งแล้ว ๔,๒๐๐ ถึง ยังก้าง ๘๐๐ ถึง.

รวมเข้าส่งแล้ว ๑๙,๗๐๐ ถึง ยังก้าง ๑๐,๓๐๐ ถึง.

เมื่อกองทัพประชุมพร้อมกันที่เมืองเชียงแสนแล้ว นับว่าเป็น
สำเร็จการของตนชั้นหนึ่ง แต่ถึงชนที่ระดมเมืองเชียงตุงต่อไป ปรากฏ
ว่ากรมหลวงวงศา ฯ มีรับสั่งให้เจ้าพระยาบรมราชยกฉ่องหน้าไปยกกองทัพ
เมืองเชียงใหม่เมืองนครลำปาง และเมืองลำพูน เมื่อฉวันพฤหัสบดี
เดือน ๔ แรม ๒ ค่ำ ให้เคียวเข้าแดนเมืองเชียงตุงทางเมืองพยาก ไปถึง
เมืองพยากเมื่อแรม ๘ ค่ำหาไม่มี โคต่อสู้ไม่ เจ้าพระยาบรมราชจึงให้
กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกไปเมืองเชียงตุงทางด่านผาข้างทาง ๓ ให้
กองทัพเมืองลำพูนยกไปทางเมืองตุงทาง ๓ ให้กองทัพเมืองนครลำปาง
ยกเมืองแพร่สมทบกันยกไปทางเมืองของอีกทาง ๓ แล้วเจ้าพระยา
บรมราชก็ยกตามไปทางด่านผาข้าง ฝ่ายกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ
เมื่อเจ้าพระยาบรมราชยกไปแล้วได้ ๓๓ วัน ถึงวันพฤหัสบดี เดือน ๕

ขนิศ ๑ บฉล พ.ศ. ๒๓๘๖ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงจากเมืองเชียงใหม่
ขึ้นไปเมืองเชียงตุงทางเมืองพยากและด่านผาซาง ทางเขี้ยวทกกองทัพ
เจ้าพระยายมราชยกขึ้นไปเนน.

ทีนี้จะออกไปกล่าวถึงฝ่ายเมืองเชียงตุง ตามข้อความที่ปรากฏ
ในจดหมายเหตุหรือเรื่องราวโดยข้าง ในเวลาที่กองทัพไทยขึ้นไปประชุม
กันอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ รุ่งเมืองเชียงตุงและเหล่าเมืองไทยใหญ่
ที่ใกล้เคียง ว่าไทยจะยกกองทัพใหญ่ขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงในระตูแล้ง
นั้นเป็นแน่ เวลานั้นพระม่านกำลังทำสงครามจนจะแพ้อังกฤษ ในราชวงศ์
พระม่านพระเจ้าภักตามแมงก็เกิดแตกกับมีนตงแมงราชอนุชา มีนตงแมง
ให้มาเกลี้ยกล่อมพวกเจ้าฟ้าไทยใหญ่หมายจะเอาเป็นพรรคพวกแต่เจ้าฟ้า
ไทยใหญ่ยังกลางแคลงมิรู้ว่าเมืองพระม่านจะเป็นอย่างไรแน่ ก็พากัน
เฉยๆอยู่ ไม่เข้าข้างราชวงศ์องค์ไหน ส่วนเจ้าเมืองเชียงตุงนั้น เติม
ได้ยี่รารภจะมาสามีภักคือไทยเสียโดยที แต่ขัดข้องอยู่ด้วยได้ถวาย
บุตรคน ๑ กษัตริย์คน ๑ ไปทำราชการอยู่ในเมืองอมระยะระเกรงพระเจ้า
แผ่นดินพระม่านจะฆ่าบุตรธิดาเสีย อีกประการหนึ่งพวกเจ้าเมืองไทยใหญ่
ลือเขินทงย่นมกเขินญาทวงค์หรือเกี้ยวทกขยเมืองที่ใกล้ซิดคิตตอกัน
จะทำการสำคัญอันโตมกปรกษาทวอกรัน และเวลานั้นเมืองอันยงยาเกรง
พระม่านอยู่โดยมาก เจ้าเมืองเชียงตุงจึงไม่อาจมาสามีภักคือไทยด้วย
เหตุคิงกล่าวมาน ขณะนั้นเจ้าฟ้าเมืองนายเป็นเมืองชนสำคัญเมืองหนึ่ง
ในพวกไทยใหญ่ เป็นญาคิกขยเจ้าเมืองเชียงตุงทราบว่ากองทัพไทยจะ
ยกขึ้นไป ก็ให้มายอกเจ้าเมืองเชียงตุง ว่าถ้ากำลังไม่พอจะรักษาเมือง

เชียงใหม่จะให้กองทัพเมืองนายยกมาช่วย เจ้าเมืองเชียงใหม่ตอบห้ามไป
ว่าอย่ายกมาเลย ด้วยเสบียงอาหารมีน้อยจะพากันอดคัต จะลองต่อสู้
รักษาเมืองแต่โดยลำพังไปก่อน ถ้าเห็นเหลือกำลังจึงจะออกไปขอกองทัพ
เมืองนายมาช่วย ความที่ปรากฏดังนี้ทำให้เข้าใจว่าความคึกของเจ้า
เมืองเชียงใหม่ที่จะต่อสู้กองทัพไทยครั้งนั้นเห็นจะคิดเอาตัวเมืองเชียงใหม่
ที่มั่น กวากชนเขาเสบียงอาหารเข้าไว้เสียในเมือง ไม่ให้ตกถึงมือไทย
โดยเชื่อว่ายังมีลำเนาเมืองเชียงใหม่ล้วนแต่เป็นภูเขา ทางที่กองทัพไทย
ต้องเคี้ยวไปทั้งไกลและกันดาร การที่จะลำเลียงเสบียงอาหารส่งกองทัพ
เป็นการลำบากยิ่งนัก ถ้าหาเสบียงอาหารไม่ได้ ในที่ซึ่งที่ จะขนส่งไปแต่
แทนไทยเห็นจะไม่พอกันกิน คงต้องเลิกทัพกลับมาเพราะอดอยาก เจ้า
เชียงใหม่คงคิดเห็นดังนี้ จึงไม่ให้เจ้าเมืองนายส่งกองทัพมาช่วย

ฝ่ายกองทัพไทยที่ยกขึ้นไป ไม่ต้องรอฟังตามหัวเมืองชนของ
เมืองเชียงใหม่ ไปถึงไหนก็พบแต่บ้านเปล่าเมืองร้างไปทุกแห่ง จึงยก
ขึ้นไปถึงเมืองเชียงใหม่ได้ โดยสะดวก แต่เมืองเชียงใหม่นั้นตั้งอยู่บน
เนินเขาออก ๓ มีทั้งข้อมปราการและสนามเพลาะข้างภายนอก เตรียม
รักษาย่านเมืองไว้มั่นคง กองทัพเมืองเชียงใหม่ยกขึ้นไปถึงก่อน ไป
ตั้งค่ายรายบนเนินเขาข้างกำแพงนอกเฉียงใต้ห่างเมืองเชียงใหม่ประมาณ
๕๐ เส้น เมื่อกองทัพเมืองเชียงใหม่ตั้งค่าย พวกเมืองเชียงใหม่ยกออก
มาตี ๓ ครั้ง ครั้นตีไม่แตกก็ถอยกลับเข้าเมือง เป็นแต่เอาปืนใหญ่
ยิงออกมาเนื่อง ๆ

กองทัพเจ้าพระยามหाराชยกษัตริย์ไปตั้งเมืองเชียงตุงเมืองวันศุกร์
เดือน ๕ ขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๕ ค่ำ ย้ายค่ายอยู่ที่นอกกองทัพเมืองเชียงใหม่มาทางบ้าน
ตะวันออกเฉียงใต้ แต่ค่ายลี้ภัยกันดารนานก็ จึงให้ย้ายไปตั้งค่าย
ทางบ้านเหนือ ทางที่เตร็ดเตร่เลียบเมืองไป ต้องรบกับพวกเมืองเชียงตุง
ไปตลอดทาง แล้วพวกเมืองเชียงตุงยกออกมาล้อมกองทัพเมืองนคร
ลำปางกับเมืองลำพูน ซึ่งเป็นกองหน้าของเจ้าพระยามหाराช กษัตริย์
หนีไปทัน พวกเชียงตุงจึงทิ้งค่ายเก่าทางบ้านเหนือ พวกนั้นถอยกลับ
เข้าเมือง กองทัพไทยก็ตั้งค่ายล้อมเมืองทางบ้านเหนืออีก ๓๒ ค่าย
ตั้งเป็นระยะห่างกัน ๕ เส้นบาง ๖ เส้นบ้าง แนวค่ายห่างกำแพงเมือง
ประมาณ ๓๐ เส้น พวกเมืองเชียงตุงเอาปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนเชิงเทินยิง
ค่ายไทย ฝ่ายไทยเอาปืนใหญ่ตั้งที่ค่ายยิงเข้าไปในเมืองบ้างก็มีใคร
จะถึง กว๊านเมืองเชียงตุงตั้งอยู่บนเนินเขาสูงกว่าค่ายไทย ลูกปืน
ยิงไปจากค่ายไทยไปตกเพียงเชิงกำแพงเมืองบ้างเพียงถูกใบเสมาบ้าง
เจ้าพระยามหाराช จึงให้กองทัพยกไปตีค่ายซึ่งตั้งอยู่บนเขาจอมศรีข้าง
นอกเมือง ครั้นตีได้แล้วให้เอาปืนใหญ่ขึ้นไปตั้งบนเขาจอมศรี อันเป็น
ที่สูงกว่าเนินเมือง ยิ่งโตกขยขึ้นใหญ่ข้างในเมือง แต่นั้นพวกเชียงตุง
ก็เป็นแต่รักษาเมืองมันอยู่

ฝ่ายกองทัพกรมหลวงวงศาฯ ซึ่งยกตามกองทัพเจ้าพระยา
มหाराชยกษัตริย์ ยกไปไม่ช้าเท่าใดความลำบากข้อสำคัญก็ปรากฏแก่
พระทัยกรมหลวงวงศาฯ คือที่หนทางล้นเป็นห้วยเขา จะลำเลียง
เสบียงอาหารส่งกองทัพได้ โดยยากประการ ๑ และในเดือน ๕ เวลา

ทยกกองทัพไปนั้นกำลังแล้งจระหาหาญาฟ้างเลี้ยงช้างม้าพาหนะมิใคร่ได้
 กล้วยอย่าง ๓ แต่ยังมีหวังพระทัยว่าจะตีเมืองเชียงตุงได้ก่อนกองทัพถึง
 อตกก็ จึงเสด็จขึ้นไปเมืองเชียงตุงตามทิวเขาที่กำหนดไว้ กองทัพหลวง
 ยกไปถึงเมืองขวนเมอวนอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๓๓ ค่ำ ยังห่างเมือง
 เชียงตุงระยะทางแคว่ครึ่งวัน พวกเมืองเชียงตุงแต่งกองโจรประมาณ
 ๒๐๐ คน ให้เอาผ้าแดงโพกศีรษะเหมือนอย่างเครื่องแต่งตัวของพวก
 กองทัพเมืองเชียงใหม่ มารายกันชุมนุมอยู่ตามทาง พวกกระบวนทัพ
 ไปข้างหน้าสำคัญว่าเป็นชาวเมืองเชียงใหม่ เพราะพวกเชียงตุงก็พูด
 ภาษาไทยเหมือนกัชาวเชียงใหม่จึงมิได้สงสัย ต่างพวกต่างผ่านเลยไป
 จนถึงพระที่นั่งกรมหลวงวงศาฯ ทรงไปถึง พวกกองโจรเมืองเชียงตุง
 ก็ออกกระคมยิง แต่เศษขยดถูกข้างขังพระองค์หาถูกย่นไม่ แต่ต้องรอ
 กระบวนทัพอยู่ที่เมืองขวน ให้เทียบไล่จับพวกกองโจรเมืองเชียงตุงอยู่
 วัน ๓ และในวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๓๓ ค่ำนั้น ได้ยินเสียงปืนทรบกัน
 ณเมืองเชียงตุงลงมาถึงทัพหลวง กรมหลวงวงศาฯ จึงมีรับสั่งให้
 พระยานครสวรรค์รีบยกขึ้นไปสืบความ ครั้นเจ้าพระยาบรมราชบอกรักษา
 ราชการมาทูล กรมหลวงวงศาฯ ก็เสด็จยกกองทัพหลวงขึ้นไปยัง
 เมืองเชียงตุงเมอวนอังคาร เดือน ๕ ขึ้น ๓๓ ค่ำ เมื่อผ่านเมืองไทรโย
 กยพวกเมืองเชียงตุงไปตลอดทาง แล้วพวกเมืองเชียงตุงแต่งกองโจร
 ตกหลังกระบวนทัพ แต่คราวนั้นได้เตรียมการขังไว้ ข้าศึกไม่
 สามารถจะทำร้ายอย่างใดได้ กองทัพหลวงก็ยกไปได้โดยสะดวก
 ไปตั้งค่ายอยู่ข้างกำแพงเมืองอีกค่าย ๓

กรมหลวงวงศาฯ เสด็จไปถึงเมืองเชียงตุง ได้ทูลขอพระเนตร
เห็นภมัท และกระบวนทัพอันตั้งต่อสู้กันอยู่ในเวลานั้นเสร็จแล้ว ทรงพระ
ดำริเห็นว่า การที่จะตีเอาเมืองเชียงตุงในครั้งนั้น ไม่มีทางที่จะสำเร็จ
ได้เพราะเหตุหลายประการ คือ

ประการที่ ๑ กระบวนทัพที่ยกขึ้นไป ถึงจำนวนพลมากก็จริง แต่
ที่เป็นพลรบนั้นน้อยนัก เพราะต้องใช้เป็นคนหาบหามลำเลียงเสบียง
และสิ่งของเสบียงโดยมาก ทั้งคนขึ้นไปในกองทัพจะไว้ใจไว้รับฟังได้จริง
ก็แต่ไทยที่เป็นชาวเมืองได้ ส่วนพวกชาวลานนาไม่กล้าหาญในการ
รบพุ่ง เพราะฉะนั้นกำลังพลไม่พอที่จะตีเอาเมืองเชียงตุงประการ ๑

ประการที่ ๒ เมืองเชียงตุงเป็นเมืองมีข้อมปราการตั้งอยู่บนเขา
จำต้องใช้ปืนใหญ่เป็นกำลังที่จะตีเอาเมือง ปืนใหญ่ที่มีอยู่ในกองทัพยัง
น้อยนัก และขนาดปืนก็เล็กไป ทางขันทักษาศึกษาเมืองยิ่งได้ไกลกว่า
ที่จะสนับสนุนคำที่ขนเขาไปก็ไม่พอจะรบพุ่งได้นานวัน เพราะฉะนั้นกำลัง
เครื่องศาสตราวุธยังไม่พอที่จะตีเอาเมืองเชียงตุงได้ อีกประการ ๑

ประการที่ ๓ เเสบียงอาหารสำหรับผู้คนในกองทัพ ตลอดจน
หญ้าฟางที่จะเลี้ยงช้างม้าพาหนะก็เกิดอดขัดด้วยประการ ๑

กรมหลวงวงศาฯ ทรงปรึกษาหารือกับแม่ทัพนายกองเห็นความ
ขัดข้องดังกล่าวมานี้ พอรุ่งขึ้นวันพอ เดือน ๕ ขึ้น ๑๕ ค่ำ จึงมีรับสั่ง
ให้แบ่งคนในกองทัพเมืองเชียงใหม่ ๒๐๐ คน ให้พาคนเจ็บป่วยใน
กระบวนทัพกลับลงมาเมืองพยากก่อน ต่อมาอีก ๕ วัน กรมหลวงวงศาฯ
ก็มีรับสั่งให้ถอยกองทัพทั้งปวงกลับมาจากเมืองเชียงตุง โดยอันคัมภีร์

การที่รบถอยทัพกลับนั้นคงเป็นเพราะเห็นว่าใกล้ระตຸຢຸນຢູ່ແລ້ວ ຈຳໜ່າຍໄປ
ຝຸນຕຸກນ້ຳຍາມາທ່ວມທ້ວຍ ກອງທັບຈະກຸຣັບໄດ້ ໂດຍຍາກ ເມື່ອກອງທັບ
ຍຸກກຸຣັບມາກຸຣັບນັ້ນ ຫາປຣາກຸຣັບວ່າ ພວກເມືອງເຮັງຕຸງ ອອກຕຶກຕຶກມາທຳຣຳຍໄດ້
ຢ່າງໃຣ່ໄດ້ ກຣມຢຸນວຸງວຸງ ຯ ເສັ້ນຈຸກກຸຣັບມາປຣະທັບຢູ່ທີ່ເມືອງນ່ານ ເຈົ້າ
ພຣະຍາມຣາຣຸກຸຣັບລຸ່ມມາພັກຢູ່ທີ່ເມືອງຕາກ ແຕ່ຍັງຄົງເຕຣຍມການທີ່ເມືອງ
ເຮັງຣາຍ ແລະ ເມືອງເຮັງແສນໄວ້ເປັນທັງ ກອງທັບຕໍ່ມາ ໃນຣະຕຸຢຸນຢູ່ນັ້ນ

เจ้าพนักงานหอสมุด

ตอนที่ ๕ ที่เมืองเชียงตุงครั้งที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๔

เมื่อกองทัพไทยถอยมาจากเมืองเชียงตุงแล้ว มีจดหมายเหตุ
ปรากฏว่ามโหฬารราชินไปจากกรุงเทพ ฯ ที่เขียนแม่ทัพไปทำการ
ไม่สำเร็จ ให้เชิญเสด็จกรมหลวงวงศา ฯ กลับลงมากรุงเทพ ฯ มา
ปรึกษาการศึกที่จะทำต่อไป ทางนั้นให้เจ้าพระยาบรมราชบัณฑิต
ให้ไปตั้งบัญชาการอยู่ที่เมืองอุตรดิตถ์ กรมหลวงวงศา ฯ ตอบลงมาว่า
ถ้าจะไปรบให้เสด็จกลับลงมากรุงเทพ ฯ ขอให้ผู้อื่นขึ้นไปเป็นแม่
ทัพใหญ่ เปลี่ยนพระองค์ให้ขาดจากตำแหน่งเสียดที่เกี่ยวข้อง ถ้าจะไปรบให้
พระองค์ทำการสงครามต่อไป ขวพักค้างระคนอยู่ข้างเหนือ จะจัดการ
ที่เมืองเชียงตุงในระคนแล้งปลายปีผลออกครึ่งหนึ่ง ขอพระดำริของกรม
หลวงวงศา ฯ ที่จะทรงจัดการใหม่นั้น ปรากฏในจดหมายเหตุว่า

๑. ขอคำสั่งคนหัวเมืองชั้นในเพิ่มเติมขึ้นไปอีกให้มากกว่าเก่าอีก
สักเท่า ๑
๒. ขอบนใหญ่ขนาดของเพิ่มเติมขึ้นไป ทั้งกระสุนแตกและดินดำ
ให้พอการ
๓. ขอให้เกณฑ์พวกลาวพองขาว ตั้งแต่เมืองอุบลขึ้นไปจนเมือง
หลวงพระบางเพิ่มเติมมา (ใช้เป็นพวกหาบหาม)
๔. จะเปลี่ยนที่ประชุมทัพมาตั้งที่เมืองเชียงราย แล้วสะสม
เสบียงอาหารไว้ ให้พอใช้ราชการทัพแล้วจึงจะยกขึ้นไป

๕. พอเดือน ๓ ขณูระยกกลับขึ้นไปตีเมืองเชียงตุง ให้ได้ มีเวลาขบฟุ้งในระตูแล้งนานกว่าคราวก่อน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรึกษากับเสนาบดี เห็นว่าควรให้กรมหลวงวงศา ฯ ทรงบัญชาการต่อไป จึงโปรดให้เสด็จลงมาพักค้างระตูฝนนอกที่เมืองอุตรดิตถ์ แล้วโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ที่สมุหพระกลาโหมขึ้นไปรักษาหัวเมืองราช การที่พักกับกรมหลวงวงศา ฯ ที่เมืองอุตรดิตถ์ ส่วนเจ้าพระยาบรมราชันั้นปรากฏว่ามารดาป่วยหนัก โปรดให้กลับลงมากรุงเทพฯ ฯ มารักษาพยาบาลมารดาคราวหนึ่ง พอระตูแล้งจึงกลับไปอีก

เรื่องราวที่กรมหลวงวงศา ฯ เสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงตุงครั้งที่สอง เมื่อขณู พ.ศ. ๒๓๘๖ ราชการจะอย่างไรยังไม่พอสำเนาไปบอกและต้องตราเหมือนเรื่องที่ยกไปเมื่อคราวแรกในรัชกาล แต่ได้ความในจดหมายเหตุ เรื่องอินพอทราบเรื่องราวเป็นเค้าเงื่อนได้ ว่าขอที่กรมหลวงวงศา ฯ ทรงขอผู้คนและเครื่องศาสตราวุธเพิ่มเติมไปจากกรุงเทพฯ ฯ นั้น ได้วิปลาคณหัวเมืองชั้นใน ก็ขยับขึ้นใหญ่ขึ้นครกและกระสุนดินดำส่งเพิ่มเติมขึ้นไป แต่เห็นจะไม่ไ้เท่าจำนวนที่ขอ ขอที่จะขอเกณฑ์คนตั้งแต่เมืองชลจนถึงเมืองหลวงพระบางมาใช้นั้น ไม่โปรดอนุญาต แต่เมืองเชียงใหม่รับอาสาจะส่งเสบียงอาหารมาให้ถึงแดนเมืองเชียงตุงอีกทาง ๓ กำลังผู้คนและพาหนะต้องเกณฑ์ในมณฑลพายัพเป็นพนเหมือนเมื่อคราวก่อน

พอสิ้นฤดูฝนกรมหลวงวงศา ฯ ก็เสด็จขึ้นไปจากเมืองอุตรดิตถ์ ไปพักกองทัพที่เมืองน่าน เจ้าพระยาบรมราชก็กลับไปพักกองทัพที่

เมืองเชียงใหม่ กำหนดจะขึ้นไปประชุมที่พร้อมกันที่เมืองเชียงราย
 ในต้นเดือน ๓ แต่การเกณฑ์ที่พวกวานเกิดขัดข้องมาก ไม่สะดวก
 เหมือนคราวก่อน ทำนองจะเป็นด้วยผู้คนเคยไปลำบากมาแล้ว ครั้น
 มาถูกเกณฑ์ซ้ำเป็นคราวที่สอง ก็เขื่อน่ายพากันหลกเลียงมิใคร่จะได้
 ตัวคน กองทัพกรมหลวงวงศาฯ ไต่ยกจากเมืองน่านเมื่อวันจันทร์
 เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ บล. พ.ศ. ๒๓๘๖ เจริญทาง ๒๑ วันจึงไปถึงเมือง
 เชียงราย กองทัพหลวงไปถึงเมืองเชียงรายแล้ว สะบายพาหนะและ
 ผู้คนซึ่งเกณฑ์ทางอื่นก็ยังไม่ไต่พร้อมตามเกณฑ์ เจ้าพระยาบรมราช
 กษัตริย์วงศ์คนอยู่ที่เมืองเชียงใหม่ กรมหลวงวงศาฯ จึงต้องประทับ
 รออยู่ที่เมืองเชียงรายเสียเวลาตอนนั้นถึงเดือน ๓ เพราะฉะนั้นขอทูลหมาย
 ว่าจะได้มีเวลาทำการสงครามนานกว่าครั้งก่อน ก็เขื่อน่ายไม่สำเร็จ
 เสียแต่คน กว่ากองทัพพร้อมกันที่เมืองเชียงราย เวลาตั้งเข้าไปจน
 ถึงเดือน ๕ จึงไต่ยกออกจากเมืองเชียงราย เมื่อวันพฤหัสบดีเดือน ๕
 ขึ้น ๕ ค่ำ บล. พ.ศ. ๒๓๘๖.

กองทัพยกไปตั้งเมืองเชียงตุงคราวขลุ่ย จะเป็นเพราะเหตุใดหา
 ปรากฏไม่ แยกกันยกขึ้นไปเป็น ๒ ทาง กองทัพเจ้าพระยาบรมราช
 ยกขึ้นไปทางเมืองหัวโขง^(๑) ทางหนึ่ง กรมหลวงวงศาฯ เสด็จไปทาง
 เมืองยงทางหนึ่ง พอยกไปก็ลำบากไปแต่ต้นด้วยกันทั้ง ๒ ทิศ เพราะ
 เทรียมจะชนสะเบียงอาหารไปให้มาก มิให้อึดคึดเหมือนเมือคราวก่อน

(๑) ชื่อเมืองนี้เรียกว่า หัวโขงก็มี.

ทองเครื่องยศตราวุฒยทศกัณฐ์ มีขนใหญ่เป็นต้นก็มีไ้มากกว่าคราว
 ก่อน แต่ส่วนข้างมาพาทนสำหรับจะบรรทุก ตลอดจนคนสำหรับจะ
 หายหามคราวนั้นน้อยกว่าคราวก่อน เพราะข้างมาไปเลื่อยล้าลมตาย
 เสียเมื่อคราวก่อน หาแทนใหม่ไม่ทัน ทั้งคนในพนเมืองก็กะเกณฑ์
 ไม่ทันเต็มจำนวน กองทัพทยกไปจึงต้องเป็นห่วงด้วยเสบียงอาหารและ
 เครื่องยศตราวุฒยตามไม่ทัน ต้องวิ่งรอกไปทุกระยะ.

ฝ่ายข้างเมืองเชียงตุงสืบส่วนรู้ ความแต่ในฤดูฝนว่าไทยจะยกกอง
 ทัพขึ้นไปอีกในฤดูแล้งปลายฤดู และในฤดูนั้นพระเจ้ามินดงได้ราช
 สมบัติเมืองพะม่า เลิกการสงครามกับอังกฤษแล้ว เจ้าเมืองเชียงตุง
 ยอกไปชอกกองทัพพะม่ามาช่วย พระเจ้ามินดงจึงให้กองทัพพะม่ามี
 จำนวนพล ๓,๐๐๐ แต่ผู้ไทยจะเป็นนายทัพหาปรากฏชื่อไม่ มาเกณฑ์
 กองทัพพวกไทยใหญ่เข้าสมทบอีก ๖,๐๐๐ ยกมาช่วยเมืองเชียงตุง
 ส่วนเมืองเชียงตุงเองมีจำนวนพล ๗,๐๐๐ รวมทั้งสิ้นเป็นจำนวนชาศึก
 ที่คอยต่อสู้กองทัพไทยทยกขึ้นไปคราวนี้ประมาณ ๓๖,๐๐๐ จึงกล้า
 ออกมาตั้งรักษาตามหัวเมืองหลายแห่ง.

กองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ยกขึ้นไปพอเข้าแดนเมืองเชียงตุงก็ได้
 รบกับชาศึกขึ้นไปทุกระยะ คราวนี้ไทยรบกับพะม่า แต่พวกพะม่าสู้ไทย
 ไม่ทันต้องถอยหนีไปโดยลำดับ ถึงกระนั้นก็เป็นเหตุหน่วงเวลาของ
 ทัพไทย จนเดือน ๖ ปีชวด พ.ศ. ๒๓๘๗ กองทัพกรมหลวงวงศา ฯ
 จึงยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุง เมื่อเดือนพฤษภาคม เดือน ๖ ขึ้น ๕ ค่ำ กองทัพ
 หนาเข้าไปถึงถึงชานเมืองเหมือนคราวก่อน ส่วนกองทัพหลวงตั้งอยู่ที่

เมืองเหล็ก ห่างเมืองเชียงตุงออกมาประมาณ ๑๒๐ เส้น รอกองทัพ
เจ้าพระยามรราชซึ่งยกขึ้นไปทางเมืองหัวโข่ง แต่ทางนั้นเป็นทางกันดาร
ยิ่งกว่าทางทกรมหลวงวงศา ฯ เสกข์ไป หนทางเป็นแต่ภูเขาทิ้งผู้คน
ข้างม้าพาหนะต้องเคี้ยวเรียงตัวกันไป สะเบียงอาหารยิ่งขนส่งยาก กองทัพ
เจ้าพระยามรราชยกไปไม่ได้เท่าใดก็เกิดอดคิด คืองหยกคอยสะเบียง
เสียเวลาร่ำไป จึงไปไม่ถึงเมืองเชียงตุงที่กำหนด.

ฝ่ายกองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ยกขึ้นไปถึงเมืองเชียงตุงในเดือน ๖
พอเข้าฤดูฝน กองทัพไปตั้งอยู่ได้ไม่กี่วันฝนตกหนักลงมา พวกเมือง
เชียงตุงยกออกมารบหลายครั้ง กองทัพไทยมีอาวตักกว่ากัศปะมาดอย
กลับเข้าเมืองไปทุกที แต่ฝ่ายกองทัพไทยก็ไม่สามารถจะบุกรุกติดตาม
เข้าไปในเมืองเชียงตุงได้ ด้วยตั้งแต่ฝนตกชุกลงผู้คนในกองทัพพากัน
เจ็บป่วยชุกชุมเป็นไข้จับข้าง เป็นบิดข้าง ค่ายวันละหลาย ๆ คนไม่ขาด
ที่เจ็บป่วยอยู่ก็มาก ซ้ำข้างและโคต่างพาหนะกองทัพก็เกิดโรคระบาท
ล้มตายลงด้วย การล่าเลี้ยงสะเบียงอาหารก็เลยติดขัด ส่วนกองทัพ
เจ้าพระยามรราชก็ไปติดฝนอยู่กลางทาง ตามขึ้นไปยังไม่ถึง กรม-
หลวงวงศา ฯ ทั้งล้อมเมืองเชียงตุงอยู่ได้ ๒๑ วัน ทรงพระดำริเห็นว่า
ถากกองทัพตั้งรกรอกอยู่ที่เมืองเชียงตุงต่อไป เห็นจะเสียทีชาติภพ ด้วย
กองทัพอ่อนกำลังทงชกสนสะเบียงและพาหนะ จะถอยกลับไต่ด้วยยาก
จึงมีรับสั่งให้ถอยกองทัพมาจากเมืองเชียงตุงเมื่อวันอาทิตย์เดือน ๖ แรม
๑๓ ค่ำ บขาล พ.ศ. ๒๓๘๗ กองทัพกรมหลวงวงศา ฯ ถอยลงมา
คราวนี้ลำบากมาก ด้วยกำลังเป็นฤดูฝน ทั้งผู้คนและพาหนะก็ป่วยเจ็บ

ทรวคโฑรม ต้องเสียดรพยสิ่งของแก่ข้าศึกหลายอย่าง ฝ่ายกองทัพ
เจ้าพระยาบรมราชยกชนไปโตศึกตรงทาง ทราบว่ากองทัพกรมหลวง
วงศาฯ ถอยลงมาแล้ว เจ้าพระยาบรมราชก็ถอยกลับตามลงมา เป็น
เสร็จเรื่องรบพระมัทเมืองเซียงตงเพียงเท่านั้น.

สงครามคราวรบพระมัทเมืองเซียงตงทุกถ้าวมาเป็นครั้งที่ศึกไทย
กับพระมัทได้ทำสงครามกัน แต่นั้นมากมีไ้รบพุ่งกันอีก จนทราบเท่าพระมัท
เสียดิสสรภาพแก่องกฤษ เมื่อพระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ จำนวนสงครามที่ไทย
ไ้รบกับพระมัท เมื่อกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานีไ้รบกัน ๒๔ ครั้ง ถึงกรุง
กรุงธนบุรีเป็นราชธานีไ้รบกัน ๓๐ ครั้ง และต่อมาถึงกรุงรัตน
โกสินทร์เป็นราชธานีไ้รบกันอีก ๓๐ ครั้ง รวมการสงครามที่ไทยไ้รบ
กับพระมัทเป็น ๘๔ ครั้ง ทั้งไ้พรรณนามาในหนังสือพงศาวดารเรื่องไทย
รบพระมัทรบเพียงเท่านั้น.

การแต่งหนังสือพงศาวดารเรื่องไทยรบพระมัท ทั้งตอนต้นซึ่งว่า
ไ้รบกับกรุงศรีอยุธยา และตอนหลังซึ่งว่าไ้รบกับกรุงธนบุรี
และกรุงรัตนโกสินทร์ ข้าพเจ้าไ้อาศัยความแนะนำอกหนนของท่าน
ผู้อื่นหลายคน ที่ไ้ไ้อาศัยมาก คือ สัมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้า
กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงช่วยเขียนที่ปรึกษาหารือเนื่องนี้พระองค์ ๓
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เกษะคุปต์) ไ้ช่วยแนะนำสอบสวน
ในข้อความอันเกี่ยวด้วยกรุงศรีอยุธยาคน ๆ พระไพโรสณทสาธาภิษ
(อองเทียน สัพินท) ไ้ช่วยชี้แจงที่เกี่ยวของด้วยพงศาวดารพระมัทอีก
คน ๑ ข้าพเจ้ารู้สึกขอบพระคุณ และขอบคุณเป็นอันมาก.